

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Підручник

За редакцією В. М. РЕПЕЦЬКОГО

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Підручник

За редакцією професора В.М. Репецького

2-ге видання, стереотипне

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України*

НБ ПНУС

779513

Київ

“ЗНАННЯ”

2012

УДК 341.1/.8(075)
ББК 67.5я73
М58

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-10788 від 24 листопада 2010 р.)*

Авторський колектив:

асист. А. О. Андрусевич (розд. 9, п. 21.1—21.4); д-р юрид. наук, доц. О. В. Буткевич (розд. 2); канд. юрид. наук, доц. В. В. Гутник (п. 16.3—16.5 та п. 18.1—18.4); канд. юрид. наук, доц. В. С. Канцір (п. 15.1—15.3, 16.1—16.2); канд. юрид. наук, доц. Т. Р. Короткий (п. 21.5, 14.5); канд. юрид. наук, доц. Т. І. Левицький (розд. 11, 17 та п. 1.2); канд. юрид. наук, доц. В. М. Лисик (розд. 4, 5, 20, п. 1.1, 1.3—1.5, 8.1—8.5 та п. 18.1—18.4); д-р юрид. наук, проф. М. М. Микієвич (розд. 22); канд. юрид. наук, доц. В. І. Мотиль (розд. 19); канд. юрид. наук, доц. Л. В. Пастухова (розд. 3, 7); канд. юрид. наук, проф. В. М. Репецький (розд. 6, 10, 12 та п. 14.1—14.4); канд. юрид. наук, доц. О. В. Столярський (розд. 15, п. 18.5); канд. юрид. наук, доц. Т. С. Цимбрієвський (розд. 13); канд. юрид. наук, доц. А. П. Шуміленко (п. 8.6 та розд. 7)

Рецензенти: В. Н. Денисов — доктор юридичних наук, член-кореспондент Академії правових наук України, завідувач відділу міжнародного права зарубіжних країн Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, професор; А. С. Мацко — кандидат юридичних наук, завідувач відділу міжнародного права Інституту права НАН України, професор; М. М. Гнатівський — кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Міжнародне публічне право : підручник / В. М. Репецький, М58 В. М. Лисик, М. М. Микієвич та ін. ; за ред. В. М. Репецького.
— 2-ге вид., стер. — К. : Знання, 2012. — 437 с.
ISBN 978-966-346-823-5 (серія)
ISBN 978-617-07-0041-4 (тверда палітурка)
ISBN 978-617-07-0042-1 (м'яка обкладинка)

У підручнику розкрито положення курсу “Міжнародне публічне право”, а саме: поняття “міжнародне публічне право”, його особливості та історію; вивчення джерел, основних принципів і суб'єктів міжнародного права; аналіз змісту інституту міжнародно-правової відповідальності; з'ясування змісту основних інститутів та галузей міжнародного публічного права: права міжнародних договорів, права міжнародних організацій, міжнародно-правового статусу населення, міжнародно-правового статусу території, міжнародного морського права, міжнародного повітряного права, міжнародного космічного права, міжнародного права прав людини, міжнародного економічного права, міжнародного екологічного права, мирного вирішення міжнародних спорів, права міжнародної безпеки, міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права.

Для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальностями “Правознавство”, “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини”, та всіх, хто цікавиться проблемами міжнародного права.

УДК 341.1/.8(075)

ББК 67.5я73

ISBN 978-966-346-823-5 (серія) 77 95 13
ISBN 978-617-07-0041-4
(тверда палітурка)
ISBN 978-617-07-0042-1
(м'яка обкладинка)

© В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич та ін., 2011
© Видавництво “Знання”, оформлення, 2012
© Львівський національний університет імені Івана Франка, серія, 2011

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	11
1.1. Поняття міжнародного права	11
1.2. Особливості міжнародного права	15
1.3. Функції міжнародного права	18
1.4. Природа юридично обов'язкової сили міжнародного права	20
1.5. Співвідношення міжнародного і національного права	24
Запитання для самоконтролю	26
Рекомендована література	26
Розділ 2. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРА- ВА ТА ЙОГО НАУКИ.....	28
2.1. Історичні аспекти в дослідженні міжнародного права ...	28
2.2. Докласичне міжнародне право	30
2.3. Класичне міжнародне право.....	38
2.4. Сучасне міжнародне право.....	40
2.5. Історія міжнародно-правової діяльності та науки міжнародного права в Україні	42
Запитання для самоконтролю	45
Рекомендована література	46
Розділ 3. НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	47
3.1. Поняття особливості та структура норм міжнародно- го права.	47
3.2. Види норм міжнародного права	50
3.3. Кодифікація норм міжнародного права та їх прогресивний розвиток	51
3.4. Імплементация норм міжнародного права.....	54
Запитання для самоконтролю	57
Рекомендована література	57
Розділ 4. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ...	58
4.1. Поняття, ознаки та суть основних принципів міжнародного права.....	58

4.2.	Принцип незастосування сили або погрози силою ...	60
4.3.	Принцип мирного вирішення міжнародних спорів....	61
4.4.	Принцип суверенної рівності держав.....	62
4.5.	Принцип невтручання у внутрішні справи	63
4.6.	Принцип територіальної цілісності.....	64
4.7.	Принцип непорушності кордонів	64
4.8.	Принцип поваги прав і основних свобод людини	65
4.9.	Принцип рівноправності та самовизначення народів ...	66
4.10.	Принцип співробітництва.....	67
4.11.	Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом.....	68
	Запитання для самоконтролю	68
	Рекомендована література	69
Розділ 5.	СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	70
5.1.	Поняття суб'єкта міжнародного права.....	70
5.2.	Держава — основний суб'єкт міжнародного права	73
5.3.	Міжнародна правосуб'єктність народів та націй, що борються за незалежність	75
5.4.	Міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій.....	78
5.5.	Міжнародна правосуб'єктність державоподібних утворень.....	79
5.6.	Міжнародна правосуб'єктність інших учасників міжнародних відносин	81
5.7.	Визнання в міжнародному праві.....	83
5.8.	Правонаступництво в міжнародному праві.....	86
	Запитання для самоконтролю	90
	Рекомендована література	90
Розділ 6.	ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	92
6.1.	Поняття та види джерел міжнародного права	92
6.2.	Міжнародний договір — головне джерело сучасного міжнародного права.....	94
6.3.	Міжнародний звичай	96
6.4.	Загальні принципи права	99
6.5.	Судові рішення і доктрина міжнародного права	101
6.6.	Інші можливі джерела міжнародного права	103
	Запитання для самоконтролю	106
	Рекомендована література	106
Розділ 7.	ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	108
7.1.	Загальна характеристика міжнародно-правової відповідальності. Міжнародно-правові відносини відповідальності. Юридичні підстави міжнародно- правової відповідальності	108

7.2.	Міжнародне протиправне діяння як фактична підстава міжнародно-правової відповідальності	111
7.3.	Види міжнародних правопорушень	114
7.4.	Обставини, що виключають міжнародну протиправність	115
7.5.	Реалізація міжнародно-правової відповідальності... ..	117
7.6.	Особливості відповідальності міжнародних організацій	118
7.7.	Санкції та контрзаходи	119
7.8.	Відповідальність суб'єктів міжнародного права за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом.....	120
	Запитання для самоконтролю	122
	Рекомендована література	122
Розділ 8.	НАСЕЛЕННЯ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	124
8.1.	Поняття населення в міжнародному праві	124
8.2.	Міжнародно-правові питання громадянства	125
8.3.	Правовий статус іноземців	132
8.4.	Правовий статус осіб без громадянства	135
8.5.	Особливості правового статусу осіб, що володіють множинним громадянством	136
8.6.	Міжнародно-правовий статус прав біженців	139
	Запитання для самоконтролю	144
	Рекомендована література	144
Розділ 9.	МИРНЕ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ	145
9.1.	Поняття та види міжнародних спорів	145
9.2.	Система мирних засобів вирішення спорів	148
9.3.	Механізми вирішення спорів міжнародних організацій.....	155
	Запитання для самоконтролю	157
	Рекомендована література	157
Розділ 10.	ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	158
10.1.	Поняття права міжнародних договорів	158
10.2.	Сторони в міжнародних договорах	160
10.3.	Укладення міжнародних договорів	164
10.4.	Дія міжнародного договору	167
10.5.	Умови дійсності та недійсності міжнародного договору.....	170
10.6.	Припинення договорів і призупинення їх дії	172
	Запитання для самоконтролю	174
	Рекомендована література	175
Розділ 11.	МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ	176
11.1.	Становлення системи міжнародного захисту прав людини	176

11.2.	Поняття та зміст міжнародно-правового захисту прав людини	178
11.3.	Кодифікація міжнародного права прав людини	179
11.4.	Класифікація основних прав і свобод людини	182
11.5.	Механізми міжнародного контролю у сфері забезпе- чення прав і свобод людини	183
	Запитання для самоконтролю	189
	Рекомендована література	190
Розділ 12.	ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН	191
12.1.	Поняття і система права зовнішніх зносин	191
12.2.	Дипломатичне право	192
12.3.	Право спеціальних місій	196
12.4.	Консульське право	200
12.5.	Дипломатичне право міжнародних організацій	208
	Запитання для самоконтролю	213
	Рекомендована література	213
Розділ 13.	ТЕРИТОРІЯ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	214
13.1.	Поняття і види територій у міжнародному праві	214
13.2.	Юридична природа та склад державної території	216
13.3.	Державні кордони	219
13.4.	Правові підстави зміни державної території	222
13.5.	Правовий режим використання міжнародних рік	224
13.6.	Міжнародно-правовий режим Арктики і Антарк- тики	225
	Запитання для самоконтролю	227
	Рекомендована література	228
Розділ 14.	МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО	229
14.1.	Поняття і головні риси міжнародного морського права	229
14.2.	Морські простори, що знаходяться під суверенітетом та юрисдикцією прибережної держави	232
14.3.	Міжнародно-правовий режим відкритого моря	241
14.4.	Інші морські простори	243
14.5.	Міжнародний інституційний механізм у галузі мореплавства й експлуатації морських просторів Світового океану	246
	Запитання для самоконтролю	250
	Рекомендована література	250
Розділ 15.	МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ ПРАВО	251
15.1.	Поняття, джерела та принципи міжнародного повітряного права	251
15.2.	Правовий режим повітряного простору	254
15.3.	Безпека цивільної авіації та відповідальність у міжнародному повітряному праві	260

15.4.	Міжнародні організації в галузі цивільної авіації ...	266
	Запитання для самоконтролю	271
	Рекомендована література	271
Розділ 16.	МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО	272
16.1.	Поняття, джерела та суб'єкти міжнародного космічного права	272
16.2.	Міжнародно-правовий режим космічного простору та небесних тіл	275
16.3.	Міжнародно-правовий статус космічних об'єктів	278
16.4.	Правовий режим космонавтів.....	280
16.5.	Відповідальність у міжнародному космічному праві	282
	Запитання для самоконтролю	284
	Рекомендована література	284
Розділ 17.	ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	285
17.1.	Поняття галузі права міжнародних організацій та її джерела.....	285
17.2.	Поняття та ознаки міжнародної міждержавної організації.....	288
17.3.	Класифікація міжнародних міждержавних організацій.....	291
17.4.	Внутрішньоорганізаційний механізм (ВОМ). Класифікація органів міжнародної організації	292
17.5.	Акти міжнародної організації	298
17.6.	Організація Об'єднаних Націй (ООН)	299
17.7.	Рада Європи.....	305
	Запитання для самоконтролю	310
	Рекомендована література	310
Розділ 18.	МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО	311
18.1.	Загальна характеристика міжнародного кримінального права та його місце в системі міжнародного права	311
18.2.	Поняття міжнародних злочинів	314
18.3.	Міжнародні кримінальні суди і трибунали та їх юрисдикція	317
18.4.	Міжнародний організаційно-правовий механізм боротьби зі злочинністю	321
18.5.	Екстрадиція у міжнародному кримінальному праві ...	324
	Запитання для самоконтролю	329
	Рекомендована література	330
Розділ 19.	ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ	331
19.1.	Поняття права міжнародної безпеки	331
19.2.	Поняття та ознаки системи колективної безпеки і системи колективної самооборони	333

19.3.	Універсальна система колективної безпеки в рамках ООН	334
19.4.	Регіональні системи колективної безпеки	340
19.5.	Правове регулювання індивідуального застосування сили	342
19.6.	Правове регулювання роззброєння та обмеження озброєнь	351
	Запитання для самоконтролю	355
	Рекомендована література	355
Розділ 20.	МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО	356
20.1.	Поняття міжнародного гуманітарного права, його принципи та джерела	356
20.2.	Поняття війни та збройного конфлікту	360
20.3.	Сторони та учасники збройного конфлікту	364
20.4.	Міжнародно-правовий захист жертв війни	367
20.5.	Засоби та методи ведення війни	374
20.6.	Нейтралітет під час війни	377
	Запитання для самоконтролю	380
	Рекомендована література	380
Розділ 21.	МІЖНАРОДНЕ ПРАВО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	382
21.1.	Поняття, предмет і джерела міжнародного права навколишнього середовища	382
21.2.	Формування міжнародного права навколишнього середовища	388
21.3.	Принципи міжнародного права навколишнього середовища	393
21.4.	Міжнародно-правове регулювання подолання глобальних екологічних проблем	398
21.5.	Міжнародні організації та установи, що діють у сфері охорони навколишнього середовища	408
	Запитання для самоконтролю	417
	Рекомендована література	418
Розділ 22.	МІЖНАРОДНЕ ЕКОНОМІЧНЕ ПРАВО	419
22.1.	Поняття, предмет та система міжнародного економічного права	419
22.2.	Джерела міжнародного економічного права	420
22.3.	Принципи міжнародного економічного права	424
22.4.	Суб'єкти міжнародного економічного права	426
22.5.	Основні галузі міжнародного економічного права ...	431
	Запитання для самоконтролю	436
	Рекомендована література	437

ВСТУП

Кожен читач, який вивчає міжнародне публічне право в системі обов'язкових навчальних дисциплін, передбачених для підготовки кваліфікованих фахівців відповідної сфери, котрі безпосередньо або опосередковано в подальшому будуть причетні до реалізації міжнародного права, повинен усвідомлювати, що вказана система права виступає перш за все правовою основою міжнародних відносин.

Сучасна преса, телебачення та інші засоби інформації щоденно повідомляють нам про реальний стан міжнародно-правових відносин, справжню оцінку яким можуть дати лише особи, що наділені спеціальними знаннями. Незалежно від того, чи йдеться про укладення договору між державами або збройний конфлікт як міжнародного, так і неміжнародного характеру, про захоплення іноземного судна піратами або про звинувачення колишнього керівника держави міжнародним судом, — завжди при цьому стає зрозумілим, що питання стоїть про міжнародне врегулювання цих проблем, оскільки жодна національна правова система не в змозі це вирішити.

Для того, хто детально займається вивченням міжнародного права, швидко стане зрозумілою різниця порівняно з вивченням національної правової системи. У значній частині міжнародного права йдеться не про кодифікований правопорядок, а про вирішення проблемних ситуацій за допомогою норм, котрі містяться у відповідних договорах та звичаях.

Певна неузгодженість при вивченні міжнародного публічного права спостерігається у площині функціонування міжнародного та національного правопорядків. Поза всяким сумнівом існує багато інших причин та мотивів щодо вивчення міжнародного публічного права. Для осіб, що вивчають правознавство, стає очевидною зростаюча відкритість держав для міжнародних зв'язків у різних сферах (економіки, культури, освіти, безпеки) і особливо щодо співпраці України з ООН.

Серед багатьох професійних сфер діяльності юристів нині панує великий попит на кваліфікованих юристів-міжнародників. Поряд з класичним професійним полем дипломатів у системі МЗС, така потреба

є у всіх міністерствах та відомствах, в адвокатських конторах, чия діяльність спрямована на міжнародні відносини. Сьогодні українські прокурори та судді у кримінальних справах, а також адвокати не можуть ефективно виконувати свою роботу без ґрунтовного розуміння ст. 6 Європейської конвенції з прав людини — право на справедливе судочинство. Звідси стає зрозумілим, що випускники ВНЗ із міжнародно-правовою освітою мають перед собою широке поле професій.

Запропоноване видання буде цікавим та корисним для студентів юридичних факультетів, факультетів міжнародних відносин, журналістики та вищих військових навчальних закладів, у програму підготовки яких входить вивчення курсу “Міжнародне публічне право”.

Розділ 1

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. Поняття міжнародного права

Термін “міжнародне право” вперше в науковий обіг був уведений І. Бентамом у 1780 р. Майже через півстоліття цей термін замінив застарілу термінологію “*law of nations*” (англ.), або “*droid de gens*” (франц.), котра бере свій початок у концепції “*jus gentium*” (“право народів” — лат.) з римського права. Якщо раніше й існувала певна суперечність між термінами “міжнародне право” та “право народів”, то тепер це питання не викликає жодних дискусій. Більшість науковців у своїх публікаціях застосовують саме термін “міжнародне право”. Ним послуговуються також майже всі владні органи, які у своїй діяльності реалізують це право. Термін “міжнародне право” є широко визнаним у правовій, дипломатичній, зовнішньополітичній практиці держав. Разом з тим залежно від різних чинників у різні часи для позначення цього феномену були запропоновані та застосовувалися десятки інших термінів, зокрема: “*jus inter gentes*” (“право між націями”), “міждержавне право”, “наднаціональне (транснаціональне) право”, “світове право” тощо. Утім, за винятком терміна “право народів”, що застосовують у німецькій, норвезькій, ісландській, фламандській та деяких інших мовах, у переважній більшості вживається саме термін “міжнародне право” (італ. — “*diritto internazionale*”, франц. — “*droit international*”, англ. — “*international law*”, іспан. — “*derecho internacional*”, румунськ. — “*drept international*”, португал. — “*direto internacional*”, угорськ. — “*nemzetkozigog*”, рос. — “*международное право*”, укр. — “*міжнародне право*” та ін.).

За своїм змістом міжнародне право виражає існуюче протиріччя між прагненнями міжнародного співтовариства загалом і бажанням окремих держав зміцнити свій суверенітет. Таким чином, головною метою та завданням міжнародного права є урегулювання необхідної

взаємозалежності держав без порушення їх незалежності. Саме тому міжнародне право виступає необхідною юридичною гарантією для забезпечення рівноваги між цими двома тенденціями, котрі містять у собі певне протиріччя.

Міжнародне право має особливу юридичну природу та соціальну сутність порівняно з національним. Тому при вивченні цієї галузі на це варто звертати увагу. Так, необхідно зазначити, що нерідко в науковій літературі небезпідставно мають місце критичні висловлювання щодо відсутності примусу у випадках порушення норм міжнародного права. З цього приводу деякі автори ставлять питання: "Чи є міжнародне право саме "правом" з огляду на проблему ефективності застосування його норм?" (Р. Дженнінгс, К. Земанек, Е. Штайн, Д. Дельбрук).

Звичайно міжнародне право є правом. Проте роль економічних, політичних та військових чинників звужують можливість міжнародно-правового регулювання відносин між державами, однак ніщо так чітко не захищає їхні інтереси, як право. А тому при вирішенні особливо важливих та складних спорів держави за допомогою міжнародного права звертаються до арбітражних та судових органів.

Міжнародне право як особлива система права ґрунтується на принципах взаємності та консенсусу. Ця система зорієнтована для зовнішніх відносин держав і діє не так, як внутрішньодержавна правова система.

Сфера застосування норм міжнародного права дуже широка. Вона охоплює надзвичайно важливі та складні проблеми, які регулюються такими його галузями, як право міжнародних договорів, право безпеки, право зовнішніх зносин, морське право, міжнародне екологічне право, гуманітарне право і, звичайно, міжнародне право прав людини.

Міжнародне право як особлива правова система перебуває у певному зв'язку із системами внутрішньодержавного права. Цей зв'язок має бути взаємоузгоджений і спрямований на забезпечення виконання положень міжнародного права за допомогою національного права. Відсутність такої узгодженості може призвести до порушення державою своїх міжнародних зобов'язань та неможливості реалізувати свої міжнародні права. Міжнародне право, закріплюючи свободу вибору держави щодо регулювання тих чи інших питань внутрішнього життя, одночасно встановлює певні межі цієї свободи в умовах зростаючої взаємозалежності. Але й держави не схильні через внутрішньодержавні законодавчі акти вступати у суперечність з визнаними зобов'язаннями, які випливають із норм міжнародного права. У практиці переважної більшості держав міжнародне право має перевагу над національним правом на всій території держави.

Міждержавна основа міжнародного права зумовлює його юридич-

ну природу, яка впливає з необхідності регулювати взаємовідносини між носіями суверенної влади, котрі за загальною домовленістю створюють, а в подальшому виконують сформульовані у відповідних нормах правила належної поведінки. У разі порушення або неналежного виконання зазначені суб'єкти, котрі створювали ці норми, нерідко звертаються до міжнародних органів для забезпечення дотримання цих норм (до Ради Безпеки, Міжнародного суду ООН). Таким чином, розглядаючи суть сучасного міжнародного права, його можна охарактеризувати як модулятор згоди держав щодо їх юридично значущої правомірної поведінки. Юридична сила таких норм ґрунтується на згоді держав і, як правило, проявляється у формі міжнародного договору або звичаю та відображає факт існування світового співтовариства держав.

За формою правового регулювання міжнародне право поширюється не лише на держави, а й на інших суб'єктів, починаючи від міжнародних організацій і закінчуючи фізичними особами.

Об'єктом міжнародного права як регулюючої системи є міждержавні відносини, в яких ці держави виступають суб'єктами публічної влади. Таким чином, міжнародне право регулює не будь-які міждержавні відносини міжнародного характеру, а лише ті, які є міжвладними відносинами держав. Однак суб'єктами сучасного міжнародного права є і міжнародні організації, які також є учасниками різноманітних міжвладних відносин. Звідси визначення об'єкта сучасного міжнародного права можна сформулювати так: це міжнародні відносини, що склалися між державами, державами та міжнародними організаціями, а також між останніми з приводу реалізації державами своїх суверенних владних прав. Таке визначення об'єкта міжнародного права дає можливість виокремити межі дії міжнародного та внутрішньодержавного права.

Міжнародне право як цілісна правова система сформоване на основі юридично обов'язкових принципів належної поведінки і містить узгоджену основу своєї побудови (інститути, галузі). Специфічний характер регулятивного впливу сучасного міжнародного права віддзеркалює динаміку його розвитку. І реально існуючий світовий правопорядок. Сама згода держав у подальшому виконувати зобов'язання, яке взяте на основі їх вільного волевиявлення, надає міжнародному праву предметно позитивний характер. Зміст міжнародного права визначається не лише розширенням суб'єктивного складу сучасних міжнародних відносин та сфери його регулятивного впливу, а й якісними змінами у самому матеріальному праві.

За останні 100 років видано велику кількість наукової та навчально-методичної літератури, в якій автори намагалися дати об'єктивне, найбільш повне і всестороннє визначення міжнародного права як особливої системи права. У цих публікаціях віддзеркалюються особи-

сті переконання, а також практичний досвід тих, хто пропонує ту чи іншу наукову концепцію. У кожному із запропонованих у літературі визначень є сильні та слабкі місця, котрі дають підстави для певних критичних висловлювань. Наявна наукова полеміка жодним чином не впливає на саму природу вказаної системи права, яка існує об'єктивно, незалежно від того, як її тлумачать.

Можна виділити декілька основних підходів до визначення міжнародного права. Переважна більшість вчених сприймають міжнародне право як “матеріальне право”. Прихильники такої позиції у визначенні, як правило, вказують, що це система юридичних норм і принципів. До них, зокрема, варто віднести Л. Опенгейма, Ж. Тузкоза, М. Шо, Г. Тункіна, І. Лукашука та багато інших. Цю теорію активно підтримували радянські вчені, вона все ще є домінуючою на пострадянському просторі, у тому числі в Україні. Проте в рамках цього підходу можна виділити десятки шкіл, кожна з яких залежно від того, якої концепції права дотримувалися її представники, вирізняла свої особливості міжнародного права. До основних можна віднести позитивістів, школу природного права та соціологічну школу. Так, згідно з теорією позитивізму, яка набрала особливого поширення у ХІХ та першій половині ХХ ст., суб'єктами міжнародного права вважалися лише держави. А тому в цей період до права, що регулювало відносини між державами, застосовували термін “міждержавне право”, який в цілому відповідав його змісту. Разом з тим, теорія і практика міжнародного права не залишалися незмінними, оскільки виникнення адміністративних союзів, а в подальшому міжнародних міжурядових організацій та національно-визвольних рухів об'єктивно вимагали враховувати ці реалії при формулюванні дефініцій поняття та змісту “міжнародного публічного права”. У сучасних умовах міжнародне співробітництво вже не є винятково міждержавним, відповідно й міжнародне право необхідно розглядати як право, котре регулює відносини між усіма суб'єктами міжнародних відносин.

Інша група вчених виходила з того, що міжнародне право за своєю природою є процесуальним, тобто це не норми, а процес їх утілення в життя. Найбільш відомим представником такого напрямку можна вважати Р. Хіггінс.

Крім того, є ряд інших достатньо цікавих та оригінальних підходів. Так, наприклад, деякі вчені стверджують, що при визначенні міжнародного права треба виходити з того, що саме воно регулює чи які завдання виконує. До вчених, котрі дотримувалися такої позиції, належить Н. Динь, який стверджував, що міжнародне право — це право, яке застосовується для регулювання відносин у міжнародній спільноті.

Ряд визначень міжнародного права містяться й у рішеннях між-

народних судових органів. При цьому варто зазначити, що іноді вони є досить оригінальними. Так, Міжнародний суд ООН стверджує, що: “Міжнародне право — це велика споруда, яка дбайливо будувалася людством протягом століть з метою створення і забезпечення нормальних упорядкованих відносин між державами”. Не менш відомим є визначення міжнародного права, яке дала Постійна палата міжнародного правосуддя в справі пароплавства “Лотос”, де зазначено, що: “Міжнародне право регулює відносини між незалежними державами”. Як бачимо, і ці визначення не є надто досконалими.

Кожна з названих позицій має свої “плюси” і “мінуси”. Загалом варто наголосити, що, даючи дефініцію міжнародного права, потрібно виходити з класичних елементів, які, як правило, включають у дефініцію тої чи іншої галузі права, зокрема: основні джерела, коло суб’єктів та сферу правового регулювання.

Як підсумок вищевикладеного і жодним чином не претендуючи на вичерпність, можна сформулювати дефініцію поняття **“міжнародне публічне право”**, котре, на нашу думку, потрібно розуміти як *систему договірних та звичаєвих норм, які регулюють взаємовідносини між державами та іншими суб’єктами міжнародного права, визначають взаємні права та обов’язки, виражають їх узгоджену волю і направлені на врегулювання міжнародних відносин з метою розвитку міжнародного співробітництва та забезпечення міжнародного миру і безпеки.*

1.2. Особливості міжнародного права

Міжнародне публічне право виступає одним з регуляторів міжнародних відносин. Для більш повного розуміння його суті, природи, значення, ролі та можливостей у регулюванні міжнародних відносин важливого значення набуває характеристика міжнародного права як правової системи і, зокрема, його відмінностей, переваг та певних недоліків порівняно з національним (внутрішньодержавним) правом.

Зазвичай більшість науковців стверджують, що міжнародне публічне право — це система права, хоча і з певними притаманними їй особливостями¹. Таким чином, наголошують на тому, що, незважаючи на значні особливості, міжнародне публічне право зберігає всі ознаки, характерні для правової системи. Цю обставину важливо зауважити, тому що деякі дослідники, акцентуючи увагу на таких особливостях, перебільшуючи їхнє значення, стверджують, що цей регулятор міждержавних відносин не володіє рисами, які б характе-

¹ Международное право. — М. : Междунар. отношения, 1995. — С. 9.

ризували міжнародне право саме як систему права. На їхню думку, ці особливості настільки значні, що дозволяють говорити про міжнародне право швидше як про систему політичних, а не юридичних норм.

При порівнянні міжнародного публічного права з внутрішньодержавним до особливостей міжнародного права, як правило, відносять:

1. Відмінність за суб'єктами правовідносин. Суб'єктами внутрішньодержавного права виступають юридичні та фізичні особи. Як суб'єкти міждержавної правової системи діють, перш за все, держави. Традиційно до суб'єктів міждержавних правовідносин зараховують нації, що борються за своє визволення (незалежність). В останні десятиріччя з урахуванням змін, які відбулись на міжнародній арені, до таких суб'єктів усе частіше застосовують термін "нації, що прямують до своєї державності", або "держави у стадії утворення"². Важливим суб'єктом міжнародного права виступають міжнародні міждержавні організації. Прослідковується чітка тенденція до посилення їх ролі в регулюванні міжнародних відносин. Окрему групу суб'єктів становлять державоподібні утворення. Дискусійним залишається питання про визнання суб'єктами міжнародного публічного права фізичних осіб та окремих об'єднань, діяльність яких має міжнародний характер і може суттєво вплинути на міжнародні відносини.

2. Відмінність за об'єктами правовідносин. Національне право регулює внутрішньодержавні відносини. Відповідно у сфері інтересів міжнародного права перебувають міждержавні відносини. У такому випадку регулювання відносин не прив'язується до певної території, а стосується саме об'єктів правовідносин. Наприклад, внутрішньодержавне право регулює відносини, які перебувають у межах юрисдикції конкретної держави, що може поширюватись як на відносини всередині самої держави, так в окремих випадках і за межі території, на яку розповсюджується її суверенітет (наприклад, континентальний шельф чи виключну морську економічну зону). Так само і міжнародне публічне право діє як на міжнародних територіях, так і на територіях держав.

Зауважимо, що ці відмінності об'єктивно зумовлені. Одними з ознак відособлення певної групи норм в окрему галузь права виступають саме особливості в суб'єктному складі та об'єктах правовідносин. Формулюючи визначення міжнародного публічного права як окремої галузі права, ми тим самим презумуємо його специфіку характеристики суб'єкта та об'єкта правовідносин.

До очевидних об'єктивних особливостей відносять також і особливі джерела права.

Певну увагу при характеристиці особливостей міжнародного пуб-

² Міжнародне право: основи теорії / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2002. — С. 30.

лічного права приділяють особливій соціальній сутності права³. Зокрема, науковці зазначають, що міжнародне право характеризується загальнодемократичним характером, у той час як система норм внутрішньодержавного права тісно пов'язана з сутністю держави, яка це право творить.

В основі особливостей міжнародного публічного права порівняно з національним лежить та обставина, що його основними суб'єктами виступають держави. Для держав характерна наявність у них суверенітету — ознака, яка відсутня у суб'єктів внутрішньодержавних відносин. Деякі інші особливості безпосередньо пов'язані з цим фактом. До них, зокрема, належать:

3. Особливості нормотворення. Внутрішньодержавне право формують відповідні органи держави (законодавчі, виконавчі, в певних випадках — судові органи). Міжнародне публічне право створюють самі суб'єкти міжнародного права.

4. Особливості реалізації (виконання) норм права. Внутрішньодержавне право реалізують фізичні та юридичні особи, а його виконання організовують і контролюють державні органи. Коли потрібно, до суб'єктів права застосовують примус. У цьому випадку для національного права характерні субординаційні відносини, відносини вертикального типу. Виконання міжнародного права забезпечують самі суб'єкти міжнародного права, відповідно превалюють відносини координаційного типу. Створюється ситуація, яка, на перший погляд, видається парадоксальною: суб'єкти міжнародного права самі створюють для себе правила поведінки, самі ж їх виконують і самі контролюють себе. Для національного права це не характерно.

Дві останні особливості й дали підставу для сумнівів у дієвості міжнародного публічного права. Ці сумніви ще більше посилюються, якщо ми згадаємо, що на етапі прийняття державами на себе обов'язковості щодо виконання міжнародних договорів присутній елемент добровільності.

77 95 13

Відповідно, поряд з відсутністю своєрідних законодавчих органів у міждержавних відносинах також відсутні виконавчі та судові органи, аналогічні до тих, які діють у державі.

Звичайно, що всі ці фактори суттєво впливають на ефективність виконання його норм. Можливості впливу на держави як основні суб'єкти міжнародних правовідносин з боку міжнародного співтовариства обмежені, якщо порівняти це із впливом на суб'єкти внутрішньодержавних відносин.

Однак зазначимо, що норми міжнародного права юридично обов'язкові. Порушення норм міжнародного права тягне за собою

³ Курс міжнародного права: в 7 т. — М. : Наука, 1989. — Т. 1. — С. 19.

відповідальність⁴. Міжнародне право, як і національне, передбачає застосування примусу для дотримання норм права на індивідуальній або колективній основі з дотриманням відповідних принципів міжнародного права. Таким чином, міжнародному публічному праву властиві ознаки, які характерні для будь-якої правової системи: це право регулює певну групу суспільних відносин, ці норми поведінки створюють держави та їхнє дотримання забезпечують також держави (або міждержавні інституції) у разі потреби через примус. Тобто примус держави забезпечують безпосередньо або за допомогою міжнародних механізмів, які створюють держави.

1.3. Функції міжнародного права

У теорії права під функціями варто розуміти вплив окремих норм чи групи правових норм, цілісних правових актів, окремих галузей права, а також правових інститутів чи принципів права на суспільні відносини.

Первинна функція права має інтегративний характер, і вона направлена на зменшення кількості можливих конфліктів, краще функціонування механізму суспільних відносин. Свою інтегративну функцію (у взаємодії з іншими функціями) право здійснює через вирішення конфліктів і створення відповідної гармонії в суспільстві.

Типологія функцій права в кінцевому підсумку залежить від застосування різних критеріїв. Функції права поділяють на дві основні групи: загальносоціальні та спеціальні. З огляду на теорію міжнародного права, предметом нашого зацікавлення виступають спеціальні функції, тобто власне правові (юридичні), через які проявляється сутність взаємодії системи права. Так, за характером впливу на суспільні відносини функції міжнародного права поділяють на регулятивну, охоронну, інформаційну.

Формування функцій міжнародного права яскраво прослідковується в історично-соціологічній площині. Для цього необхідно охопити якомога триваліший період, щоб детальніше розкрити зміст тієї чи іншої функції. В історичному плані можна встановити, наприклад, перетворення норм, розрахованих на двосторонні відносини у багатосторонні, виявити зростаючу роль міжнародного права у створенні міжнародної безпеки та розширенні різноманітних форм міжнародного співробітництва у відповідних організаційних рамках. Цей процес значною мірою впливає і на еволюційний процес міжнародної нормотворчості.

⁴ Международное право. — М. : Высшее образование ; Юрайт-Издат, 2009. — С. 31.

Питання про функції міжнародного права тісно пов'язане з питанням про суть, цілісність та системність сучасного міжнародного права, його роль і завдання у міжнародній системі та ін. Також функції міжнародного права розкривають проблему методів здійснення, реалізації його нормативно-правових приписів.

Відомий юрист-міжнародник І. Лукашук зазначає: "Функції міжнародного права — це основні напрями його впливу на соціальне середовище, що зумовлюють його суспільне призначення"⁵. Право не лише впливає на суспільні відносини, а й на ті об'єкти та предмети, на які направлено право, виявляючи певні вимоги до права, його змісту, принципів та рівня системності. Інакше кажучи, функції міжнародного права не лише іманентні праву, але є також похідними від існуючої системи міжнародних відносин.

Міжнародне право, суб'єктами якого в минулому були винятково держави, в подальшому все більше направлено на міжнародні міждержавні організації. Така обставина знаходить своє відображення в еволюції зовнішніх результатів нормотворчості та різних формах джерел міжнародного права.

Головною функцією міжнародного права є забезпечення нормального функціонування міждержавної системи в межах, визначених нормами міжнародного права. Останнє діє у тісному взаємозв'язку з політикою, виявляючи відповідний вплив на функціонування міждержавної системи через встановлення прав та обов'язків суб'єктів міжнародного права, запровадження санкцій за невиконання цих обов'язків та ін.

Встановлюючи межі поведінки держав, норми міжнародного права цим самим упорядковують відносини між ними. Дотримуючись вимог норм міжнародного права, кожна держава розраховує на адекватну поведінку з боку інших держав.

Нормотворча функція міжнародного права знаходить свій прояв у процесі діяльності суб'єктів міжнародного права щодо вироблення, узгодження та визначення норм міжнародного права.

З приводу процесуальної функції міжнародного права необхідно зазначити, що нині вона лише формується, головним чином у рамках міжнародних організацій.

Серед різних функцій І. Лукашук виокремлює такі:

- гармонізація національних інтересів держав із загальнолюдськими інтересами;
- відвернення небажаного розвитку подій;
- інтернаціоналізація, інтеграція;
- інформаційно-виховна функція.

⁵ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть / И. И. Лукашук. — М., 2005. — С. 43.

Разом з тим, будучи нормою поведінки для суб'єктів міжнародних відносин, норми міжнародного права за своєю направленістю звернені до майбутнього і, визначаючи межі поведінки держав, виконують функцію міжнародного узгодженого планування відповідних відносин.

Оскільки існуючі міжнародні відносини є досить динамічними й різноманітними, що зумовлено різними об'єктами правового регулювання, важливими функціями сучасного міжнародного права є його стабілізуюча та творча функція.

На думку Ю. Колосова, міжнародне право виконує в системі міжнародних відносин чотири функції: координуючу, регулюючу, забезпечувальну та охоронну, які за суттю виражають “зовнішні” функції міжнародного права.

Таким чином, функції міжнародного права — це способи та форми впливу міжнародного права на міжнародні відносини, які зумовлені об'єктом, предметом і методом правового регулювання, правами та обов'язками суб'єктів і його джерелами.

1.4. Природа юридично обов'язкової сили міжнародного права

Право є одним із тих елементів, які покликані поєднувати всіх членів суспільства та створити єдину систему загальних цінностей та норм. Воно одночасно створює передумови для самостійної діяльності суб'єктів (наприклад, надає можливість укладати ті чи інші угоди) і передбачає певні негативні наслідки за порушення його обов'язкових приписів. Таким чином, право як регулятор суспільних відносин складається з досить великої кількості норм, які регулюють діяльність усіх членів суспільства, а також містить перелік дій, що, на думку більшості, є небажаними, а тому забороненими, і їх вчинення повинно мати негативні наслідки. Міжнародне право, попри деякі особливості, має схожу природу⁶.

Тому немає нічого дивного в тому, що виникає питання про юридичну природу обов'язкової сили міжнародного права. Однак, враховуючи особливості такої системи, варто зазначити, що це питання є одним із найдавніших у теорії цієї галузі права. Досить часто його зводять до питання, яке колись поставив Т. Гоббс: “Чи є міжнародне право “правом” у вузькому розумінні цього терміна?”. Г. Гроцій, розглядаючи питання міжнародного права як права універсальної

⁶ *Shaw M. International Law / M. Shaw. — Cambridge University Press, 2003. — P. 1.*

спільноти, зауважував, що воно наділене всіма необхідними ознаками позитивного права, серед них йому притаманна система санкцій за недобросовісне виконання міжнародних зобов'язань⁷. Хоча, як справедливо зазначає Р. Каламкарян, єдиною дієвою санкцією на той час була війна.

Проте можна навести, як мінімум, три групи вчених, які заперечували юридичну обов'язковість міжнародного права. *Перша група* посилялася на позицію Д. Остіна, який вивів ознаки, притаманні праву як явищу. На його думку, право ототожнюють із нормами, які встановлені однією мислячою істотою для іншої, над якою перша має владу і ця влада є суверенною. Аналізуючи право на відповідність цим та іншим ознакам, названим Д. Остіном, можна дійти висновку, що міжнародне право не відповідає їм принаймні у такому: відсутній єдиний суверенний орган правотворчості; відсутня єдина суверенна виконавча влада; сфера правового регулювання є обмеженою; відсутній єдиний орган, наділений універсальною юрисдикцією; норми права не завжди реалізуються повною мірою. *Другу групу* представляє вчення Х. Харта, який у своїй праці робить спробу критично проаналізувати концепцію Д. Остіна. І хоча його заперечення юридичної обов'язковості міжнародного права є менш радикальними порівняно з попередником, однак і він наводить ознаки, властиві праву загалом, яким міжнародне право не відповідає. До них передусім потрібно віднести відсутність судових органів з обов'язковою юрисдикцією та єдиною системою санкцій. *Третю групу* представляє Ф. Цорн, який стверджував, що оскільки у міжнародному праві немає верховної влади, то виконання його приписів не забезпечується силою, а отже, його норми мають швидше моральний, а не юридичний характер.

Загалом, можна навести досить багато аргументів для заперечення висловлених вище позицій. Зупинімося лише на одній, а саме на тому, що всі згадані автори аналізують міжнародне право з позицій вимог до національного права, без урахування його особливостей. Уже цей факт засвідчує, що такі погляди були хибними.

Досить цікаву позицію в питанні обов'язкової юридичної сили міжнародного права займали радянські вчені. На їхню думку, міжнародне право є юридично обов'язковим, оскільки держави дали на це свою згоду. При цьому більшість науковців нічого не говорили про те, в якому документі чи яким чином було висловлено таку згоду, хоча були і такі, які відсилали до Статуту ООН. Цікавою, але не надто оригінальною є позиція І. Лукашука, який стверджував, що при укладенні будь-якої угоди насправді укладають дві угоди, одна з яких

⁷ Moreau-Reibel J. Le Droit de Societe interhumaine et le "jus gentium". Essai sur les origins et le development des a Grotiusenotions jusqu'a / J. Moreau-Reibel // RCADI. — 1950. — Vol. II. — T. 77. — P. 570—578.

стосується юридичної обов'язковості. З іншого боку, як справедливо зазначає Г. Тункін, пояснити обов'язкову силу міжнародного права, як і права взагалі, можна лише історично. Щоб це зробити, потрібно зрозуміти, чому з'явилося право як специфічний соціальний феномен. На його думку, міжнародне право обов'язкове тому, що це — право.

Отже, на відміну від національного права, у міжнародному праві немає вищої влади за самих суб'єктів. Тобто міжнародному праву не притаманна верховна влада, воно не нав'язується зверху яким-небудь органом влади, що є вищим за держави. Такого органу тут просто не може бути. Звідси випливає ще одна особливість міжнародного права, а саме: на відміну від національного права, воно є *горизонтальною, а не вертикальною системою, тобто покликане координувати діяльність суб'єктів, а не забезпечувати їх субординацію.*

При цьому кількість суб'єктів є досить малою (тепер існує близько двохсот держав). Така обставина дає можливість значну частину рішень приймати шляхом консенсусу. Нині більшість норм міжнародного права створена саме таким чином. Однак такий консенсус полягає не тільки у висловленні прямої згоди на дійсність для держави міжнародного договору. Набагато частіше він проявляється в підтримці державою тих чи інших взірців (стандартів) поведінки суб'єктів, які при багаторазовому повторенні стають юридично обов'язковими. Більшість держав підтримують існуючу систему міжнародного права, оскільки без цього жодна подібна система не могла б існувати.

Міжнародне право має свою особливу систему джерел права. Так, основними джерелами міжнародного права є договір і звичай, які створюються через узгодження волі суверенних суб'єктів, перш за все держав. Ці форми права відображають природу міжнародного права як права, покликаного регулювати відносини між суверенними суб'єктами, стосовно яких юридично обов'язковими можуть бути лише ті норми, котрі були прийняті з їхньої згоди чи стосовно яких вони висловили згоду на застосування, наприклад, самим фактом вступу в так зване міжнародне співтовариство (це стосується звичаєвих норм).

Враховуючи всі вищеназвані особливості міжнародного права, спробуємо навести основні аргументи, що засвідчують юридично обов'язкову силу міжнародного права:

1. Виконання норм міжнародного права забезпечується системою міжнародно-правових санкцій. Як і раніше, основним засобом гарантування виконання міжнародних зобов'язань є самозахист держав. Це суттєво відрізняє міжнародне право від національного, де самозахист дозволяється лише у виняткових випадках. У рамках самозахисту держави, як правило, застосовували реторсії і репресалії. Однак такі заходи не завжди є ефективними. Тому все частіше в міжнародному праві застосовують санкції в рамках міжнародних організацій.

Причому ця система настільки розвинена, що нині можна сміливо говорити про те, що в міжнародному праві є зовнішні відносно суб'єктів засоби забезпечення виконання міжнародних зобов'язань. Таку роль виконують міжнародні організації, передусім системи ООН. Особлива роль у цьому належить Раді Безпеки ООН та Міжнародному суду⁸. Крім того, система міжнародно-правової відповідальності за порушення норм міжнародного права продовжує розвиватися. Це ілюструє хоча б той факт, що Комісією міжнародного права розроблено Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

2. Довгий час одним із аргументів на користь заперечення юридично обов'язкового характеру міжнародного права була відсутність універсального органу вирішення міжнародних спорів. Проте це не так. З моменту створення Міжнародного суду ООН такий орган існує. Хоча юрисдикція Суду поширюється тільки на спори юридичного характеру, вона охоплює всі міжнародні спори, оскільки, крім політичного, в них завжди міститься і юридичний елемент. Суд як орган правосуддя не може відмовитися винести рішення при відсутності чи спірності норм, які підлягають застосуванню. Як зазначено в рішенні цього органу у справі про військову та напіввійськову діяльність у Нікарагуа і проти неї 1986 р., навіть такі делікатні питання для безпеки держави, як застосування сили чи колективна самооборона, можуть бути предметом розгляду Суду⁹. Це положення згодом було підтверджене у рішенні 1988 р. про прикордонні та транскордонні військові дії між Нікарагуа і Гондурасом. На думку Суду, за обставин, коли політичні аспекти можуть бути наявними в будь-якому юридичному спорі, переданому для розгляду Суду, ціллі звернення в Суд є мирне вирішення міжнародного спору. При цьому будь-яка політична мотивація сторін для Суду неважлива¹⁰. Таким чином, діяльність Суду покликана забезпечити верховенство права у міжнародних відносинах.

3. Важливу роль у забезпеченні дотримання норм міжнародного права відіграє взаємність. Так, наприклад, держави дотримуються норм про імунітети і привілеї дипломатів, оскільки їхнє недотримання спричинило б таку саму реакцію з боку інших держав, як наслідок — їхні власні дипломати опиняться без захисту.

4. Держави дотримуються норм міжнародного права, оскільки факти їх недотримання будуть засуджені міжнародною спільнотою

⁸ Каламкарян Р. А. Господство права Rule of Law в международных отношениях / Р. А. Каламкарян. — М., 2005. — С. 6—27.

⁹ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. USA)*, Order 18 Nov. 1987 // I. C. J. Reports. — 1987. — P. 188.

¹⁰ *Border and Transborder Armed Actions (Nicaragua v. Honduras)*, Provisional Measures, Order 31 Mar. 1988 // I. C. J. Reports. — 1988. — P. 9.

і в кінцевому результаті держава-порушник може опинитися в міжнародній ізоляції. Нині таку ситуацію можна спостерігати щодо КНДР, яка порушила деякі міжнародні зобов'язання.

5. Юридичну обов'язковість норм міжнародного права засвідчує і той факт, що держави завжди, вчиняючи ті чи інші дії на міжнародній арені практично, намагаються аргументувати їх з точки зору міжнародного права. При цьому така аргументація, особливо у випадку міжнародного спору, є досить суперечливою. Як приклад можна назвати аргументацію США стосовно військових кампаній в Афганістані та Іраку, Росії та Грузії стосовно конфлікту в Південній Осетії та Абхазії.

6. Більшість конституцій, які прийняті впродовж останніх 30 років, містять посилання на норми міжнародного права, що теж підтверджує юридично обов'язковий характер норм цієї галузі права. Не є винятком Конституція України. Так, у ст. 18 є згадка про “загальновизнані принципи і норми міжнародного права”.

Отже, підсумовуючи все вищенаведене, варто зазначити, що норми міжнародного права мають юридично обов'язковий характер. Однак у такому випадку юридична обов'язкова сила ґрунтується не стільки на примусі, скільки на правосвідомості його суб'єктів.

1.5. Співвідношення міжнародного і національного права

Нині наукою вироблено дві основні теорії щодо співвідношення міжнародного і національного права: моністична та дуалістична.

Моністична теорія стверджує, що міжнародне і національне право — це два елементи однієї цілісної системи. У рамках монізму залежно від місця норм в ієрархії прийнято виділяти дві течії: монізм з приматом національного права і монізм з приматом міжнародного права.

Виникнення *моністичної теорії з приматом національного права*, як правило, пов'язують з іменем Г. Гегеля. Який у своїх працях стверджував, що міжнародне право є зовнішнім державним правом, яке підпорядковується державі і не може нею керувати. Прихильники цієї течії А. Цорн, І. Мозер Ф. Ларсон, А. Шміт розглядали міжнародне право, як зовнішнє стосовно держави, а суверенітет — як найвищу міжнародно-правову цінність.

Сьогодні така концепція практично немає прихильників, проте її досить активно використовували тоталітарні держави для обґрунтування вищості своїх правових систем, що загалом призвело до узаконення в таких державах масових порушень прав людини.

Моністична теорія з приматом міжнародного права найкраще обґрунтована в працях представників віденської школи. Одним із

найбільш відомих представників цієї течії є Г. Кельзен, який стверджував, що всі існуючі норми права утворюють єдину систему. При цьому міжнародне право є вищим стосовно кожної з національних правових систем і, за суттю, єдиним чинником, який обмежує діяльність держав. Інший представник Г. Лаутерпах з цього приводу зазначав, що міжнародне право є необхідним для існування держав і їх національних правових систем. Іноді в рамках цієї течії виділяють поміркований монізм з приматом міжнародного права, який підтримував А. Фердрос. На його думку, для національного суду домінує принцип, згідно з яким національне право має перевагу над міжнародним, у той час як для міжнародного суду — навпаки. Проте перевага національного права над міжнародним має тимчасовий, епізодичний характер, оскільки держава, яка уклала міжнародний договір, зобов'язана привести відповідно до договору норми національного законодавства, що в підсумку спричиняє підпорядкованість національного права міжнародному.

Сьогодні така концепція має досить малу кількість прихильників. Основним її недоліком є те, що тепер держави на практиці нерідко прагнуть довести перевагу національного права. Крім того, порівняння норм міжнародного та національного права дозволяє знайти як в першій, так і в другій системі права норми, які між собою не пов'язані і жодним чином не взаємодіють.

Дуалістична теорія стверджує, що існують дві правові системи, котрі розвиваються паралельно. Загальні положення такої теорії були викладені Г. Тріпелем у праці "Право міжнародне і внутрішньодержавне", опублікованій у 1899 р. Серед інших прихильників цієї теорії варто назвати Д. Анцілотті. Її також підтримували більшість представників радянської школи, зокрема, Г. Тункін, А. Гавердовський, Д. Левін, І. Лукашук та багато інших. Вони стверджували, що міжнародне право і внутрішньодержавне право покликані регулювати різні групи суспільних відносин: міжнародне право — міжнародні, а національне право — відносини між фізичними та юридичними особами. При цьому у другому випадку всі суб'єкти перебувають під юрисдикцією держави. Взаємна відособленість міжнародних і внутрішньодержавних відносин передбачає взаємну відособленість відповідних правових систем. Однак така відособленість не має абсолютного характеру. Іноді вказані системи взаємодіють: норми міжнародного права вчиняють певний вплив на національну правотворчу та правозастосовну діяльність. Можливим є зворотній вплив. Попри те, кожна з указаних систем володіє верховенством у своїй сфері.

Дуалістична теорія ближча до існуючої реальності, хоча і вона має ряд спірних моментів. Одним з таких є теза про те, що норми двох правових систем не можуть вступати в конфлікт між собою, або про

те, що такі системи є абсолютно незалежними. Але нині починає домінувати думка, що міжнародне право є чужим для національного, однак його норми в окремих випадках можуть застосовувати в національних правових системах. Проте в такому разі вони діють лише з дозволу норм національного права.

Загалом варто зауважити: кожна держава у своєму законодавстві визначає власну систему співвідношення через встановлення в конституції норм, що передбачають особливості застосування норм міжнародного права в національному правопорядку.

Запитання для самоконтролю

1. *Міжнародне право як самостійна система права.*
2. *Юридично обов'язкова сила міжнародного права.*
3. *Сфера дії міжнародного права.*
4. *Суб'єктна й об'єктна сфера міжнародного права. Екстериторіальна дія міжнародного права.*
5. *Сучасне міжнародне право та його ознаки.*
6. *Співвідношення міжнародного публічного та міжнародного приватного права.*
7. *Доктринальні підходи до проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права.*

Рекомендована література

1. *Блищенко И. П. Мировая политика и международное право / И. П. Блищенко, М. М. Саянцева. — М., 1991.*
2. *Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожний. — К., 2002.*
3. *Василенко В. А. Основы теории международного права / В. А. Василенко. — К., 1988.*
4. *Дмитриева Г. С. Мораль и международное право / Г. С. Дмитриева. — М., 1991.*
5. *Курс международного права : в 7 т. — М., 1989. — Т. 1.*
6. *Лукашук И. И. Международно-правовое регулирование международных отношений / И. И. Лукашук. — М., 1975.*
7. *Лукашук И. И. Сфера действия международного права / И. И. Лукашук // Советский ежегодник международного права. — 1985. — М., 1986. — С. 83—101.*
8. *Марочкин С. Ю. Проблемы эффективности норм международного права / С. Ю. Марочкин. — Иркутск, 1988.*

9. Мережко А. А. Введение в теорию международного права. Гносеология международного права / А. А. Мережко. — К., 2002.
10. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права / Л. Х. Мингазов. — Казань, 1990.
11. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права / Н. А. Ушаков. — М. : Наука, 1988.

Розділ 2

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЙОГО НАУКИ

2.1. Історичні аспекти в дослідженні міжнародного права

Аналіз доктрини і практики розвитку міжнародного права показує, що нині в його науці склалися три основні напрями у дослідженні історичних аспектів цього права: 1) вивчення природи і сутності еволюції самого міжнародного права, тобто розкриття питань його формування та історичних змін; 2) виявлення характеру міжнародно-правової думки від з'ясування особливостей її зародження до вивчення історичного становлення (аж до сучасних теорій науки міжнародного права); 3) встановлення основоположних історико-правових методів дослідження цього права і його науки.

Історія міжнародного права як окремий науковий напрям почала формуватися лише наприкінці XVIII ст. (до цього часу історичні аспекти такого права висвітлювались у поодиноких наукових дослідженнях, але побіжно, не як специфічний предмет аналізу). Поштовхом у цьому процесі можна вважати публікації серій стародавніх і середньовічних міжнародних договорів Ж. Бернарда (1700), Ж. Барбейрака (1739), Ж. Р. де Місі (1739). Згодом були опубліковані перші фундаментальні (як для науки XVIII ст.) праці з різних аспектів цього права (хоч, як стверджували самі їх автори, вони розглядали огляд бібліографії з історії літератури з міжнародного права) Д. Омптеди (1785), К. Мейстера (1749—1757), Р. Варда (1795). Останній означив свою роботу як розвідку основ та історії права народів в Європі з часу греків і римлян і до епохи Гроція. Підхід Р. Варда до дослідження міжнародного права був настільки своєрідним, що до нього послідовники підійшли лише через півстоліття.

Зі середини XIX ст. зусиллями вчених (Дж. Редді, Г. Вітон, М. Мюллер-Йохмус, П. Бібіков, А. Стоянов, П. Леруа, М. Кальво, Дж. Хосак,

М. Мартін, В. Незабитовський, Т. Твіс, М. Таубе, Е. Ніс та ін.) історія міжнародного права досліджується як стосовно окремих інститутів і галузей, так і щодо окремих регіонів, а також і залежно від різних історичних періодів його розвитку та функціонування.

Уже з середини ХІХ ст. з'являються окремі публікації з історії міжнародно-правової думки (К. Кальтенборн, Т. Лоуренс, Ф. Моль та ін.), за якими на початку ХХ ст. виходять перші монографічні дослідження міжнародно-правових поглядів, що належать ученим-міжнародникам, політикам, публіцистам (К. Вульф, А. Бульмерінк, Г. ван дер Молен, Дж. Скотт та ін.). Підсумковою для першого етапу становлення науки історії міжнародно-правових учень у цьому плані можна вважати роботу "Основоположники міжнародного права", яка вийшла в 1904 р. за редакцією А. Піле.

Значно пізніше дослідники підійшли до адекватної оцінки ролі методів дослідження і, зокрема, історико-правового методу у з'ясуванні природи і сутності міжнародного права. Фактично з середини ХХ ст. цю проблематику зачіпають окремі вчені (Ф. Кастберг, Р. Аго, А. Шюле, К. де Вішер, Дж. Шварценбергер та ін.), але поки що в цьому плані досягнення незначні. Застосування історико-правового методу нерідко зводиться до наведення певних прикладів з історії міжнародного права, при цьому переважають загальні засади історії міжнародних відносин чи філософії міжнародного права. Дуже рідкісним явищем є здатність ученого розкрити крізь призму тексту певного міжнародного договору відповідну йому історико-правову думку епохи, коли зміст джерела міжнародного права може прочитуватися в контексті еволюції і відповідних їй міжнародно-правових поглядів.

Якщо про історію міжнародного права можна говорити, що нині вона склалася як окремий науковий напрям (щоправда, тут лише йдеться про етап завершення його формування), то історії міжнародно-правових учень і донині немає як окремого наукового напрямку. Стосовно ролі історико-правового методу в сучасних міжнародно-правових дослідженнях можна стверджувати, що ефективність його застосування до сьогодні залишається на досить поверховому рівні. В рамках методології науки міжнародного права превалюють методи індукції та дедукції, нормативного, соціологічного, ліберального та інших підходів до з'ясування природи і сутності міжнародного права. Історико-правовий метод в основному застосовують задля ілюстрації певних доктринальних положень.

Дослідження історії міжнародного права, історії міжнародно-правової думки з урахуванням таких додаткових критеріїв, як особливості предмета та методу міжнародно-правового регулювання, еволюції суб'єктів і джерел міжнародного права, специфіки становлення, розвитку і деградації норм та інститутів цього права, дозволяє поділити всю історію міжнародного права на три основні етапи: 1) докласичне

міжнародне право; 2) класичне міжнародне право; 3) сучасне міжнародне право. У деякі періоди еволюції можна виокремити специфічні стадії, як, наприклад, у докласичному міжнародному праві — стадії стародавнього та середньовічного міжнародного права.

2.2. Докласичне міжнародне право

2.2.1. Стародавнє міжнародне право

Аналіз практики формування міжнародного права як регулятора міжнародних відносин показує, що цей процес започатковують у державних міжплемінних відносинах з обміну, який за формою поділяють на: 1) обмін подарунками (односторонній, переважно короткочасний правочин); 2) обмін через двосторонні угоди; 3) розподіл; 4) накладання податків, реквізиція; 5) обмін формує первинні принципи взаємин: еквівалентності та регламентованої відповідності.

У процесі обміну формують інститути з його забезпечення: призначення суб'єктів, уповноважених його здійснювати, посередництво у конфлікті, санкції за порушення принципів обміну та їх ієрархія, гостинність, статус території, групування спеціалізованих комплексів норм (первинні витоки інститутів), що регулюють ці відносини. З появою політично владних спільнот (вождеств) такі відносини поділяють на офіційні (гарантії їх забезпечення у кожному конкретному випадку формулюють через права та обов'язки) та неофіційні (часто не забезпечені гарантіями). Зростання офіційних політично владних зовнішніх зносин призводить до їх спеціалізації на адміністративні, торговельні, воєнні, обрядові, протокольні, релігійні та ін.; за характером відносин — на зносини з сусідами, колоніями, нейтральними вождествами і племенами тощо. Формують основні передумови виникнення міжнародного права: взаємне визнання учасників міжнародних відносин; згода лише на взаємно прийняті норми; утвердження рівноправності сторін, домовленість про умови перебування представників іншої сторони (з часом усіх іноземців) на своїй території, про статус їх майна тощо.

У процедурі врегулювання міжнародних відносин мирні засоби, які стали основоположними, відділились від воєнних (відвернення конфліктів, силового вирішення спорів, примусові заходи та ін.). Розвиток норм міжнародного права далі проходить на основі спеціалізації міжнародного співробітництва (договірне, посольське, морське право, статус територій, закони і звичаї війни і т. ін.) і забезпечення статусу його учасників (питання правосуб'єктності, визнання, правонаступництва тощо). Для гарантій дотримання міжнародно-правових зобов'язань формують субрегіональні та регіональні системи балансу сил.

З появою держав у міжнародних відносинах виокремлюють центральну ланку — міждержавні зносини, які стають головними факторами формування міжнародного права, а нормам останнього надають санкціоновану державою обов'язковість, хоч вони за суттю і формою тісно пов'язані з їхніми попередниками (відносинами додержавних надобщинних політичних структур). Характерним для міжнародних відносин був їхній поділ на типи залежно від міжнародного статусу стародавніх суб'єктів. Звичайним станом міждержавної системи була наявність у межах регіону (субрегіону) однієї або кількох великих держав — гегемонів, як правило, рівних між собою суб'єктів міжнародного права, від яких залежали інші, які мали свої (але залежні) політико-владні структури. Такий характер взаємин породжував пірамідальну структуру міжнародних правовідносин у регіоні (субрегіоні). Міжнародні відносини розвивались зазвичай у межах регіону і мали двосторонній, партикулярний і утилітарний характер, оскільки задоволення своїх економічних і політичних потреб держави могли найбільш ефективно забезпечити у двосторонньому обміні.

Регіональний характер стародавнього міжнародного права зумовлений історичними обставинами становлення політично владних структур (від вождеств до держав), особливостями міжнародних відносин, географічно-природними факторами, типом і методами формалізації правил поведінки локальних груп у загальновизнані норми. Серед останніх найбільш характерними були такі: 1) кочовий (кочовим ордам і племенам властива швидка плинність міжнародних відносин, а відтак казуальний характер угод, порівняно невелике значення міжнародного звичаю, переважання бартеру й норм, що його забезпечують, та ін.); 2) силовий (регіон Єгипту і Месопотамії, де значна кількість нерівноправних відносин, взаємини колоніального характеру, переважання звичаїв країни-гегемона в регіоні та ін.); 3) компромісний (племена єгейської, мінойської, мікенської цивілізацій — переважання домовленостей над місцевими звичаями, порівняно високий рівень ведення переговорів, переважання мирних засобів вирішення міжнародних проблем, повага до статусу суб'єктів та інші фактори, на основі яких згодом складеться норма рівноправності суб'єктів і міжнародне право майже координаційного характеру в античному грецькому регіоні); 4) централізований (більшою чи меншою мірою властивий практично всім стародавнім регіонам з часу утворення вождеств і ранніх держав, один із засобів розбудови пірамідальної структури міжнародного права). Варто зазначити, що індійському регіону властива релігійно-правова формалізація правил поведінки, китайському — на основі офіційної доктрини тощо.

Регіональні особливості не виключали подібних методів регулювання (через створення ліг і союзів, колонізацію сусідніх утворень, формування пірамідальних регіональних структур зі своїми

країнами-гегемонами та ін.). На етапі утворення держав можна виокремити такі регіональні підсистеми міжнародного права: близькосхідна (з кількома субрегіональними підсистемами: месопотамська, амарнська, малоазійська), індійська, китайська, антична середземноморська (греко-римський регіон) та ін. У близькосхідному регіоні характерними були організація міжнародно-правового регулювання у вигляді “сімейних відносин” (властива амарнській системі міжнародного права), міжособистісні міжнародні відносини, велика роль династичних шлюбів у підтримці системи тощо. В античній Греції більший вплив на формування міжнародного права мало існування суверенних учасників міжнародних відносин. У римському регіоні особливість міжнародного права відображена в характері “*jus gentium*” як права, спільного для всіх народів. У китайському й індійському регіонах у формуванні міжнародного права переважаючи роль відігравала правосвідомість (у тому числі й релігійна), правова доктрина, норми моралі, етики і ритуалів як правового джерела та ін.

Регіональні особливості формування міжнародного права не зачепили його елементно-компонентну структуру, яка за суттю була тождешною у всіх регіонах, як унаслідок міжрегіональних запозичень (єгипетська трьохелементна структура норми міжнародного права була перейнята месопотамським регіоном уже з їх першими контактами), так і природи, основних властивостей і закономірностей цього права як регулятора міжнародних відносин. Практично в усіх регіонах його становлення йшло через формування таких комплексів норм, як правосуб’єктність, відповідальність, статус території, іноземців тощо, виділення специфічних об’єктів (предметів) регулювання: договірних, дипломатичних зносин, торгівлі тощо та принципів й імперативних норм. Хоча кожен із таких інститутів (і норм) мав свою регіональну особливість: основними суб’єктами міжнародного права на Близькому Сході та в Малій Азії були правителі (суверени), в Китаї, Індії — царі, союзи країн; у Греції, Месопотамії — міста, номи, храми та ін. Свій регіональний характер мали інститути правонаступництва, визнання, відповідальності, джерел права та ін., що не могло не вплинути на специфіку становлення і розвитку стародавньої регіональної міжнародно-правової думки.

У більшості міжнародних джерел регіонів по-різному трактувалися питання норми міжнародного права та інших його категорій. Так, у дипломатичному листуванні правителів близькосхідних країн сформульовані не лише правові позиції сторін, а й основні доктринальні міжнародно-правові засади: сумлінного дотримання зобов’язань, правової еквівалентності та взаємності, відповідальності, верховенства влади над територією і підданими, принципи міжнародного торговельного обігу та ін. Цьому регіону більш властиве поєднання правових засад з релігійними, тут крізь усю сукупність міжнародно-

го праворозуміння проводиться триєдина ідея: ідея творення (все між народами задано богами), ідея розвитку (правителі наділені вищою владою домовлятися між собою), ідея впорядкування, функціонування (для збереження створеного богами світу людям варто впорядковувати його функціонування за обов'язковими нормативами).

З давньоєгипетських, хетських джерел можна зробити висновок, що ці народи поділяли війну на два типи: релігійно санкціоновану (боротьба за звільнення своєї країни від загарбників, військові походи для поширення своєї релігії) і заборонену богами. В античну епоху цей поділ трансформується в дуалізм справедливої і несправедливої війни.

Міжнародно-правова думка Індії не містить ідеї рівності, індивіди виведені за межі міжнародного права. Рівність зароджується на рівні каст і має ієрархічний порядок (рівність за кастами). Індійська концепція єдиного світопорядку будується на засадах мандали держав, з визначеним місцем для кожної країни згідно зі ступенем її благородства. Подолати ці бар'єри засобами міжнародного права не можна, оскільки не може бути спільних звичаїв (як і договорів) між вищими та нижчими. Доктрина в індійському регіоні формувала більш гуманне ставлення до вирішення проблем міжнародного права (з шести форм зовнішньополітичної діяльності війні відведене четверте місце, але і при цьому вона має починатися в крайньому випадку, з дотриманням детально розроблених законів і звичаїв). Доктринально було розроблено класифікацію суб'єктів міжнародного права з властивими їм статусами ("кшатрія" — владика, "раджан" — цар, "самраджджа" — імператор та ін.).

Міжнародно-правова думка Китаю розвивалася в чотирьох основних напрямках: конфуціанство (превалюючий), даосизм, буддизм і легізм. Вона виходила з того, що в міжнародно-правових відносинах головним є не норма, а правова ситуація як неподільне ціле, з якої потрібно виводити основні засади міжнародного права. Хоч школи вносили своє бачення міжнародного права (конфуціанці пропагували ідею взаємності, визнання справедливості, гуманності; Мо-Цзи виступав проти політики ізоляції від некитайських народів, встановлення рівноправності царств через укладання міжнародних договорів; легісти надавали перевагу договору перед звичаєм і ритуалами; Мен-Цзи висував ідею справедливих і несправедливих війн та ін.). Загалом за багатьма параметрами міжнародно-правової діяльності Піднебесної їхні погляди збігалися (практично єдиним було бачення реалізації міжнародних договорів, яке складалось з двох неподільних у часі та просторі стадій: самоналаштування на реалізацію і власне реалізація) та ін.

Грецькі мислителі висловлюють поняття: "учасник міжнародних відносин", "суб'єкт права народів", "повноважний представник поліса",

“привілеї та імунітети” тощо, які формуються у поєднанні природно-правових і позитивних засад і набувають автономного міжнародно-правового значення. У понятті “справедливість” більшість виділяти еквівалентність, відповідність; піфагорійці — рівність, пропорційність, яким не мають суперечити міжнародні договори; у Платона вона не виключає примусовості та зводиться до того, щоб кожен мав і робив своє; у Ксенофонта вона є основою тлумачення “*pacta sunt servanda*”; для Арістотеля — це основний принцип взаємин грецьких полісів тощо.

Римські юристи та мислителі тривалий час були під впливом грецьких міжнародно-правових ідей, які вони привели в систему. Вони запозичили у греків моделювання міжнародних відносин, але відмовились зводити модель до конкретної країни, а тому суб’єкт міжнародного права вони розуміли не як конкретну державу чи народ, а як сукупність прав і обов’язків, якими вони володіють. У Римі започатковується міжнародно-правова спеціалізація в теорії права, а згодом тлумачення мислителями цього права стане його доктринальним обов’язковим джерелом. Римляни першими дали визначення міжнародного права (Ціцерон, Гай, Ульпіан, Гермогеніан та ін.), започаткували дослідження цього права за його джерелами й інститутами (посольське, торговельне, договірне, морське право, право війни та ін.), ввели поняття “відповідальності за правом народів” (яке відрізняється від “цивільної відповідальності”), дали міжнародно-правове обґрунтування справедливої війни, поділили право миру і право війни на складові інститути та ін.

Практично вже в стародавній період функціонування міжнародного права були сформовані всі його основоположні принципи та норми. Але не всі вони (чи не повною мірою) виявились затребуваними в епоху феодальних міжнародно-правових змін і трансформацій.

2.2.2. Середньовічне міжнародне право

Історії міжнародного права, як і історії розвитку міжнародно-правової думки, властивий континуїтет і наступність. Але в окремі періоди, коли міжнародні відносини кардинально змінюються, відповідні трансформаційні процеси захоплюють і міжнародне право. За всю історію еволюції міжнародного права можна виокремити п’ять основних трансформаційних етапів: 1) трансформація традиційних правил поведінки в раннє міжнародне право в період формування вождеств і протодержав (“квасітрансформація”, або стадія, на якій легітимізують норми міжнародного спілкування, їм надають юридичну силу й оформленість, яка завершується на етапі становлення стародавніх держав); 2) трансформація періоду розпаду “пірамідальної” системи міжнародного права (етап переходу до раннього середньовіччя); 3) трансформація середньовічного права у класичне (межею між ци-

ми типами міжнародного права прийнято вважати укладення Вестфальського миру 1648 р.); 4) трансформація XVIII—XIX ст. і перехід до позитивістського міжнародного права цивілізованих націй; 5) трансформація міждержавного міжнародного права у зв'язку з кризою інституту держави як основного та єдиного його суб'єкта з поступовим нарощуванням у ньому компонента прав людини (з середини XX ст.).

На окремих етапах еволюції міжнародного права відбувались свої специфічні трансформаційні зрушення: у період переходу від міжнародного права вождеств і нестабільних ранніх держав до міжнародного права стабільних стародавніх держав, міжнародно-правові зміни в середньовіччі в результаті папської революції, зміни внаслідок криз, викликаних Першою і Другою світовими війнами XX ст., у процесі деколонізації, розпаду двополярної системи, в зв'язку з глобалізацією міжнародних відносин та ін. Як правило, трансформація відбувається у спосіб, який важко піддається зовнішній формалізації (еволюція, гармонізація, універсалізація, глобалізація чи, навіть, звичайний розвиток). Тоді динаміку внутрішніх змін можна виявити на певній історичній віддаленості від цих змін або на достатньо очевидних змінах, які неважко виявити на час їх реалізації: 1) акультурація (зміна чи поширення міжнародного права в результаті впливу більш розвинутого субрегіонального, регіонального чи комплексно-регіонального права); 2) уніфікація (спосіб вироблення в окремому субрегіоні, регіоні або на універсальному рівні спільного узгодженого міжнародно-правового комплексу норм); 3) інтеграція (об'єднання локальних, партикулярних норм міжнародного права в субрегіональні, субрегіональних у регіональні, а останніх в універсальні, з анулюванням, відміною чи зміною норм, що суперечать або не узгоджені з нормами відповідно більшої сфери дії); 4) дифузія (засіб перетворення міжнародного права через проникнення в нього норм на основі запозичення, рецепції більш ефективних правових приписів); 5) колонізація (примусово-насиленницьке поширення міжнародно-правових стандартів на країни з менш розвинутою міжнародно-правовою культурою) та ін.

Найбільш тривалою була трансформація стародавнього міжнародного права в середньовічне, в ході якої була сформована структура, основні інститути і перші галузі феодального міжнародного права. У середньовічному міжнародному праві структуризацію окремих інститутів можна виявити за предметом і методом регулювання. Так, у праві міжнародних договорів формують окремі сукупності норм щодо укладення угоди; правила, що встановлюють зобов'язання щодо виконання договорів, визначають умови ратифікації, нечинності, припинення дії договору, пролонгації та ін.; у посольському праві формують нові підінститути: дипломатичних рангів і класів, повноважень, вірчих документів; процедури дипломатичних переговорів, дипломатії на вищому рівні, а згодом статусу постійних дипломатичних

представництв, консулів та ін.; у торговельному праві формується інститут найбільш сприятливого режиму, остаточно поділяють об'єкт правового регулювання на публічно-правову та приватно-правову торгівлю, започатковуються нові інститути ярмарків, привілеїв, остаточно закріплюється принцип взаємності як основа торгівлі, вводиться інститут колективного управління в торговельних колоніях тощо. Не менш відчутно відбувається структуризація і в інших інститутах (у морському праві формують комплекс норм стосовно режиму морських просторів, свободи судноплавства, рибальства, статусу міжнародних рік та ін.; в інституті мирного вирішення міжнародних спорів до класичних третейських судів додають слідчі й узгоджувальні комісії, інститут посередництва Папи Римського та ін.; в праві війни разом зі стародавніми інститутами (оголошення, ведення і припинення війни) утверджується інститут поєдинків між правителями, облоги як заміни воєнних дій, лицарства, морського та суходільного нейтралітету, статусу власності, призових судів тощо).

Структуризація середньовічних інститутів міжнародного права на підінститути привела до формування галузей. У період феодальної роздробленості (X—XIII ст.) складаються окремі галузеві комплекси ще з не дуже тісними і тривалими міжгалузевими зв'язками. А з періоду утворення великих феодальних станових монархій, і особливо з початком абсолютизму (XIII—XV ст.), можна говорити про активне формування практично всіх відомих галузей цього права (першими утворюються ті з них, що регулюють найбільш важливі види зносин: право міжнародних договорів, війни, посольське, торговельне, морське право).

У середні віки закладається такий механізм утворення галузі міжнародного права: 1) існуючі комплекси норм та вже утворені інститути, які мали спільний об'єкт (предмет) регулювання (вид міжнародних відносин — посольські, договірні, торговельні тощо), об'єднують у відповідну галузь з укріпленням внутрішніх зв'язків між ними; 2) в основу утворення галузей покладено відповідний імперативний (галузевий) принцип (*"pacta sunt servanda"*, недоторканність послів, свободи відкритого моря, найбільш сприятливого режиму торгівлі та ін.); 3) залежно від виду відносин, що є об'єктом регулювання галузі, формуються її основоположні джерела (одна галузь може формуватися переважно на основі міжнародних звичаїв, в іншій превалює договір, третя формується на основі кодифікації окремих її інститутів, інша — має доктринальні джерела (як проекти "вічного миру").

У середньовічний період досить відчутно розвивається міжнародно-правова думка. В Європі можна виділити два основних напрями формування міжнародно-правової ідеології: світський і релігійний (християнський), кожен з яких мав свої піднапрями й етапи становлення. Так, у світському напрямі виокремлюють: ранньосередньовіч-

ний період (А. Боецій, М. Кассіодор, Іордан, І. Еругена та ін.); основні напрями їх досліджень — пристосування античної міжнародно-правової думки і практики до нових умов, обґрунтування світської влади, розкриття особливостей міжнародної правосуб'єктності, започаткування теорій “вічного миру” як основи європейського правопорядку тощо; етап становлення середньовічної міжнародно-правової доктрини (Дж. Солсбері, А. Данте, В. Оккам, П. Дюбуа, М. Падуанський, М. Кузанський, К. Пізанська, І. Подебрад та ін.) — етап завершення формування середньовічних міжнародно-правових концепцій світової монархії, взаємодії світської і церковної влади, справедливості та рівності у міжнародних відносинах, проєктів “вічного миру”, побудови міжнародної системи держав на основі справедливості; й етап формування національних шкіл і власне науки міжнародного права. Не менш важливим витоком для формування науки цього права були фундаментальні праці мислителів теологічної міжнародно-правової ідеології (А. Медіоланський, А. Блаженний, Папи Римські Лев І, Григорій І, Геласій І, Микола І, Св. Авітус, І. Севільський, А. Алкуїн, Агобард, Р. Гинкмар, Граціан, каноністи і коментатори, Т. Аквінський, якого теологи вважають родоначальником науки цього права, Ф. Вітторія, Д. Сото, Ф. Суарес та ін.).

Відбувалися й зміни в розвитку правової думки інших середньовічних регіонів. В Індії вона розвивалася на біполярних засадах: мусульманській ідеології і доктринах країн Арьяварти, які зберегли спадковість індійських міжнародно-правових поглядів. У цьому регіоні різко знизилося значення, яке раніше надавалося інституту нейтралітету. В Китаї правителі й мислителі продовжують трансформувати до нових умов синоцентристську ідеологію, що призвело до існування в офіційній доктрині трьох курсів, які не збігалися: 1) з китайськими державами — доктрина світоупоряджувальної монархії з “Сином Неба” на чолі; 2) з некитайськими державами, які визнавали його перевагу, в доктрині діяло те саме положення, а на практиці Китай проводив політику м'якого покровительства; 3) з некитайськими державами, які не визнавали китайської зверхності, офіційно діяла ця сама доктрина, а на практиці Китай чинив залежно від конкретної ситуації (від застосовування сили до бойкоту чи ізоляції супротивника).

У цей період відчутно заявили про себе ісламські міжнародно-правові доктрини. Тут уперше на регіональній основі формується наука міжнародного права з властивими їй специфічними методами дослідження, доктрині надається пріоритетне значення як джерелу міжнародного права, започатковується кодифікація, індивід визнається суб'єктом міжнародного права та ін.

Загалом можна констатувати, що в середньовічному міжнародному праві були закладені всі основоположні засади класичного міжнародного права, а в середньовічній міжнародно-правовій думці — витоки класичних доктрин, шкіл і науки міжнародного права.

2.3. Класичне міжнародне право

За характером і сутністю під класичним міжнародним правом розуміють здебільшого європейське право, яке в практичному плані сформувалось на основі римського та канонічного права, а в міжнародно-правовій теорії — на ідеях античних філософів, Біблії, вченнях отців церкви, каноністів, глосаторів і постглосаторів.

Зазвичай цей період у розвитку міжнародного права започатковують з Вестфальського миру 1648 р., коли складалася міждержавна система міжнародних відносин “цивілізованих народів” позитивістського характеру.

Вестфальський мир остаточно закріпив характер нового типу міжнародного права, який склався в Європі. По-перше, в ньому було сформульовано принцип системи європейського балансу сил: створення в міжнародних відносинах за допомогою міжнародно-правового регулювання стану політичної рівноваги. По-друге, питання суверенних, напівсуверенних і несуверенних держав уперше серйозно поставило на Вестфальській мирній конференції 1648 р. і було закріплене у відповідних договорах. Тоді було визнано, що держави є утвореннями в міжнародному суспільстві зі взаємними правами й обов’язками. По-третє, Вестфальським миром фактично закріплювався принцип свободи релігії (віросповідання). Як наслідок, Католицька церква втратила панівну роль на теренах Європи, котру вона мала впродовж попередніх століть, а відповідно, й вплив на міжнародно-правове регулювання в регіоні. По-четверте, договорами закріплювався міжнародно-правовий статус території та підтверджувався принцип незалежності. Інститут території остаточно набув своїх класичних рис. Окрім того, Вестфальським миром закріплювалася незалежність Швейцарії та Нідерландів від Римської імперії.

За різними періодизаціями міжнародного права, запропонованими вченими (французька епоха та британська епоха, період дії Вестфальської системи та Французька революція, період конгресів і конференцій XIX ст., залежно від укладання важливих міжнародних договорів чи вагомих історичних подій у міжнародних відносинах — конгресів, війн та ін.), загалом простежується більше єдності поглядів на класичне міжнародне право, аніж на стародавнє чи середньовічне.

Практично збігаються погляди на те, що в класичному міжнародному праві були в основному сформовані його структура і система, основні принципи і галузі, суб’єкти і джерела та ін. Вестфальська система міжнародно-правових відносин започаткувала становлення принципу стабільності кордонів, декларативної теорії визнання держави й уряду, міжнародно-правового визнання прав і свобод людини (зокрема, першим був визнаний принцип релігійної рівності), підтвердила право територіального верховенства та рівноправності дер-

жав, удосконалила практично всі запозичені з докласичного міжнародного права принципи й інститути. Фактично з неї розпочинається пов'язування розвитку міжнародного права не з окремими державами — лідерами регіону, а з урахування існуючої системи держав. Це приводить до формування відповідного міжнародного правопорядку. Так, суттєвої трансформації зазнали інститути: відповідальності, правосуб'єктності, посередництва, митного права тощо в плані їх демократизації й урахування інтересів усіх учасників нової міждержавної системи.

Початком наступного етапу розвитку класичного міжнародного права вважають період Французької революції 1789 р. З того часу в міжнародному праві народ починають проголошувати його суб'єктом, уперше започатковуються міжнародно-правові стандарти прав людини, висувається ідея міжнародної правосуб'єктності фізичної особи, розвивається аргументація принципу невтручання, а також правомірності чи заборони загарбницьких війн. На цьому етапі в міжнародному праві його принципи починають розглядатися в системі як взаємопов'язані основоположні засади і ідеї, формується концепція основних прав і обов'язків суб'єктів міжнародного права (передусім держав), міжнародної юрисдикції, територіального верховенства та суверенітету держав та ін.

У посольському праві відбувається відхід від представницької теорії імунітету посла (привілеї та імунітети походять від того, що посол представляє особу свого правителя, суверена) до функціональної теорії імунітету посла (привілеї та імунітети походять від здійснюваних функцій).

Період Французької революції і Віденського конгресу 1815 р. визначають також як такий, що суттєво вплинув на утвердження ідеї суверенітету народу як його основоположних прав, подальший процес гуманізації правил ведення війни (захист власності мирного населення, пом'якшення правил воєнної окупації, статусу військовополонених, некомбатантів та ін.), кінцеве визнання принципу свободи відкритого моря, режимів міжнародних рік, права притулку та ін.

Початком завершення класичного періоду розвитку міжнародного права вважаються конгреси і конференції XIX ст., на яких це право остаточно визнається основним засобом регулювання міжнародних відносин і вирішення міждержавних проблем. У цей період заборонена работоргівля, вводять нові класи і ранги дипломатичних агентів, визнають нові суб'єкти міжнародного права ("вільні міста"), постійний нейтралітет держави, розробляють правила судноплавства міжнародними ріками, встановлюється режим проливів, демілітаризація окремих територій (Аландських островів), утверджують норми міжнародного морського права щодо скасування каперства, статусу нейтрального прапора і вантажу, блокади та ін. Міжнародні конгреси

XIX ст. (Віденський конгрес 1815 р., Аахенський конгрес 1818 р., Берлінський конгрес 1878 р., Гаазькі конференції миру 1899 р. та 1907 р.) сприяють подальшій універсалізації міжнародного права.

Завершувати розвиток класичного міжнародного права прийнято Гаазькими конференціями миру 1898 р. та 1906—1907 рр., на яких було прийнято 13 конвенцій: 8 — про правила ведення війни на морі, по дві — з мирного вирішення міжнародних спорів і правил ведення суходільної війни й одна — з питань порядку відкриття воєнних дій. Практично всі конвенції були сприйняті сучасним міжнародним правом, а деякі з них розвинуті Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. і Додатковими протоколами до них 1977 р. (I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, і II — щодо захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру).

Для класичного міжнародного права вже характерний розвиток його науки: спочатку на національній основі, а згодом на універсальних, доктринальних засадах. На етапі становлення класичного міжнародного права національні правові школи розвивалися в кожному із регіонів (Індія, Китай, мусульманський регіон та ін.), але найбільш потужного розвитку вони набули на Європейському континенті. Тут практично кожна розвинута країна мала свою школу міжнародного права. На завершення класичного періоду міжнародного права й особливо з утворенням у 1873 р. Інституту міжнародного права (м. Гент) наука цього права починає розвиватися на універсальних засадах відповідно до тенденцій універсалізму і міжрегіонального міжнародно-правового регулювання, які почали утверджуватися в практичному міжнародному праві.

Уже на стадії формування науки класичного міжнародного права про її теорії і доктрини можна говорити в контексті їх плюралізму (що не суперечить виокремленню серед них основних: позитивістських, природно-правових ідей, історичної школи, теологічної школи, на поєднанні яких виникають нові напрями). Наприкінці XIX — на початку XX ст. кількість доктрин і шкіл різко зростає. Практично важко вказати на такий предмет (об'єкт), елемент чи компонент практичного міжнародного права, які б не стали об'єктом наукового дослідження.

2.4. Сучасне міжнародне право

Сучасне міжнародне право характеризується певними особливостями. Його початок прийнято датувати серединою XX ст. У цей період відбувається поступове обмеження ролі держави як основного й єдиного суб'єкта цього права. Зміст сучасного міжнародного права на етапі свого становлення багато в чому визначився прийняттям

Статуту ООН 1945 р. та утворенням універсальних міжнародних організацій. Вони, своєю чергою, дещо потіснили превалюючу роль держави у міжнародному правотворенні.

Серед інших тенденцій сучасного міжнародного права можна вказати на визнання міжнародної правосуб'єктності низки нетипових до цього учасників міжнародних відносин — великих транснаціональних корпорацій (ТНК), міжнародних недержавних організацій, фізичної особи тощо.

Друга половина ХХ ст. характеризується проголошенням ООН процесом кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права. Так було створено галузеві кодифікації практично всіх галузей міжнародного права.

У сучасному міжнародному праві утворились нові галузі (часто це пов'язано з науково-технічним розвитком): міжнародне повітряне, космічне, гуманітарне право, а також інститути міжнародно-правового регулювання в мережі Інтернет та ін.

Міжнародне право другої половини ХХ ст. характеризується активним нарощуванням у ньому компонента прав людини. Нова галузь цього права — міжнародне право прав людини — все більше впливає на характер міжнародного правотворення та правозастосування.

Сучасний період характеризується встановленням примату норм міжнародного права перед нормами національних правових систем. Це засвідчує утворення, зокрема, органів міжнародної юстиції (Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд та ін.), рішення котрих є обов'язковими для держав-учасниць.

Сучасна міжнародно-правова думка характеризується переважанням у ній трьох основних напрямів — позитивістського, природно-правового та ліберального. Останній набуває в сучасній науці більшого авторитету.

З кінця ХХ ст. можна говорити про нові загальносвітові зміни в міжнародних відносинах і міжнародному праві. Якісно змінився предмет (об'єкт) міжнародного права, яке до цього функціонувало в умовах двополярної системи з властивими їй загальними, спільними принципами і нормами міжнародного права й особливими міждержавними об'єднаннями, системами гарантій за додержанням міжнародних зобов'язань, контролю за належним функціонуванням системи безпеки тощо. Розпад соціалістичної системи, поява низки держав — нових суб'єктів міжнародного права, лібералізація міжнародних економічних відносин стимулювали всебічний розвиток міжнародного співробітництва за участю держав, міждержавних об'єднань, неурядових організацій, юридичних і фізичних осіб.

Сучасний етап розвитку міжнародного права характеризується його подальшою універсалізацією і вирішальним впливом на нього процесу глобалізації.

2.5. Історія міжнародно-правової діяльності та науки міжнародного права в Україні

2.5.1. Міжнародно-правова діяльність Київської Русі

Порівняльно-правовий аналіз міжнародного права Київської Русі з міжнародно-правовими особливостями інших середньовічних регіонів показує, що цей регіон можна вважати класичним зразком утвердження феодального міжнародного права у світовій спільноті, якому не була властива відчуженість азійських, агресивна релігійність мусульманського чи мілітаризм західноєвропейського регіонів.

Міжнародно-правова культура Київської Русі є доволі самодостатньою, але водночас відкритою для сприйняття передових міжнародно-правових стандартів.

Виокремлюють три основні напрями становлення і розвитку міжнародного права Київської Русі: 1) поширення на зносини з іншими державами власних міжнародно-правових стандартів (Київська Русь вводить у міжнародну практику відправку до іноземних правителів посольств і окремих агентів з метою інформування про зміни внутрішньополітичного характеру, з договірними ініціативами та ін.); 2) запозичення в іноземних держав (передусім візантійсько-західноєвропейського регіону) більш прогресивних норм міжнародного права (принципів недоторканності територій, невтручання у внутрішні справи, свободи відкритого моря); 3) вироблення спільних норм і принципів міжнародного права у взаємному співробітництві (інститут супроводу посольств для гарантування їх безпеки; нові дипломатичні ранги тощо).

Вплив іноземної міжнародно-правової культури на Київську Русь здебільшого відбувався трьома шляхами: 1) через латинську культурну спадщину (засвоєння німецьких, чеських, франкських, скандинавських, польських та інших традицій), яка в період Галицько-Волинського князівства навіть стала превалюючою; 2) через греко-слов'янську спадщину (візантійські традиції, традиції слов'янських держав півдня Європи, передусім Болгарії та ін.); 3) через міжнародно-правову культуру східних народів (половців, волзьких болгар, регіону Кавказу, передусім Грузії, Вірменії, а також Сирії включно до індійсько-китайських регіонів).

Перші міжнародні договори Київської Русі датують періодом генезису самої держави. Це договір між імператором Візантії Василем I та князем Аскольдом (873 р. або 874 р.); вочевидь існували торговельні договори з імперією східних франків. Принаймні торгівля Київської Русі з Регенсбургом, Баварією велась настільки активно, що у Рафальштеттенському митному статуті (створений у 880 р. або 876 р.) окремо зазначались положення щодо збору мита і податків

з майна купців, що подорожували з Київської Русі до Баварії. З кінця IX ст. укладаються “широкомасштабні” мирні договори Русі з варягами, уграми, Болгарією.

До основних елементів міжнародно-правової культури Київської Русі можна віднести такі: переконання в необхідності розвивати союзні відносини з іншими державами й народами, визнання рівності всіх народів, у тому числі язичників, представників іншої віри (як наслідок — проголошення принципу віротерпимості), разом із тим визнання моральних (християнських) ідеалів вищою цінністю та похідної ідеї — терпимості до ворога, гуманізації бою, лицарства у війні. Серед конкретних визнаних і обов’язкових у давній Русі норм були положення “*pacta sunt servanda*”, вимога дотримання правових звичаїв, передусім загальних, принцип справедливості, засудження війни та гуманізації її ведення, заборони окремих видів зброї, принцип відповідальності за порушення цих норм та ін.

2.5.2. Міжнародно-правова діяльність Галицько-Волинського князівства

Питання тяглості міжнародно-правової діяльності, як і міжнародно-правових стандартів за напрямом Київська Русь — Галицько-Волинське князівство, нині є загальновизнаним. Дискусії про те, якою мірою ця тяглість проявилась у напрямі Київська Русь — північно-східні князівства (майбутнє Велике Московське князівство) та Київська Русь — північно-західні князівства (майбутня Білорусь), на цей жодним чином не впливають.

Утворення Галицького і Волинського князівств, як і їхнє об’єднання (XIII ст.), відбувались за часів панування в міжнародно-правовому просторі міжнародно-правової культури Київської Русі. Тому, зрозуміло, що основні звичаї міжнародно-правового спілкування, принципи, норми й інститути, які сповідувало Галицько-Волинське князівство, були ті самі, що їх дотримувалась його попередниця — Київська Русь. Разом з тим, фактор часу, як і суто міжнародно-правові фактори, передусім суверенність і незалежність князівства, як і його особливе геополітичне становище, не могли не проявитись на своєрідній еволюції і характері його міжнародно-правової діяльності.

Перебуваючи на межі знаходження східнослов’янських народів і держав, центральної, південної і західної Європи, Галицько-Волинське князівство в силу обставин мало здійснювати жваві зносини, нерідко посередницького характеру. Саме тому воно не могло обмежитися темпами зовнішніх зносин періоду Київської Русі. Тут не лише князь, а й, що характерно для регіону, бояри змушені вести активну дипломатичну діяльність. Часто такі взаємини велися всупереч політиці князя (відносини бояр Володислава Кормильчича,

Судислава Бернатовича з королем Угорщини Андрієм, того ж Судислава Бернатовича з польським князем Лешко та ін.), що призводило до федералізації земель, а інколи до їх конфедеративного статусу. Втім, у період XII—XIII ст. Галицько-Волинське князівство — це визнаний іншими державами суб'єкт міжнародно-правових зносин, з яким вони прагнули розвивати стосунки політичного, торговельного, дипломатичного та іншого характеру.

Досить розвинуті стосунки воно мало з Візантією, з якою князівство було в дружніх, союзницьких відносинах, надавало імперії воєнну допомогу, а інколи і право притулку для її правителів (надання політичного притулку в 1164 р. супернику імператора Мануїла I — майбутньому імператору Візантії Андроніку Комнину). Послів Галицько-Волинського князівства Візантія приймала як дипломатичних представників найвищого рангу.

Не менш поширеним джерелом міжнародного права Галицько-Волинського князівства (як і Київської Русі) був договір. Договірними зв'язками князівство було пов'язано практично з усіма своїми міжнародними контрагентами. Так, відомі договори Галицько-Волинського князівства з Візантією 1162 р., 1200 р. та ін.; з Угорщиною 1148 р., 1150 р., 1152 р., 1167 р., Польщею 1206 р., з Литвою 1254 р. тощо.

Загалом можна простежити континуїтет і запозичення у міжнародно-правовій діяльності українського народу від Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, української козацької республіки й української державності XX ст.

2.5.3. Наука міжнародного права в Україні

Про ґрунтовні праці з міжнародного права представників України можна говорити вже з XVIII ст. Так, серед вихідців з України — С. Десницький (1740—1789), котрий став першим професором права в Росії й одним з перших у світовій науці, хто присвятив свої праці питанню прав людини та їх класифікації; В. Золотницький (1741—1796) — автор першого в Росії фундаментального дослідження природного права й міжнародного права; Я. Козельський (1729—1795) — одним із перших звернувся до історії міжнародно-правової думки, переклав роботи класичних авторів з міжнародного права (зокрема, І. Мозера та ін.); М. Бантиш-Каменський (1737—1814) став дослідником історії міжнародного права і, зокрема, історії дипломатії; І. Стршмень-Стройновський (1742—1815) — перший ректор університету м. Вільно, присвятив свої праці питанням теорії природного права в міжнародному праві та ін.

Проте власне українська наука міжнародного права започатковується з другої половини XIX ст. Це стосується праць представників київської школи, Київського університету св. Володимира, заснованого 1834 р. (К. Неволін, В. Незабитовський, О. Ейхельман, а також

В. Александренко, Р. Базінер, П. Богаєвський, М. Кантакузін-Сперанський, Н. Ренненкампф та ін.), Одеського університету, що був заснований у 1865 р. (П. Казанський, А. Лохвицький та ін.), Харківського університету, заснованого 1805 р. (Д. Каченовський, якому належить ідея заснування міжнародної асоціації міжнародного права, котра втілилась у створенні Інституту міжнародного права в 1873 р., А. Стоянов, М. Таубе та ін.) та найдавнішого, заснованого у 1661 р., Львівського університету (П. Лодій, С. Цибішовський, автор першого у XX ст. українського підручника міжнародного права М. Лозинський та ін.).

Викладання науки загальнонародного права було введено Єдиним університетським статутом 1835 р., а з 1863 р. цей курс було переіменовано на курс міжнародного права.

Визначним представником української науки міжнародного права періоду її становлення є В. Грабар (з 1924 р. — дійсний член Всеукраїнської академії наук). У 1927 р. він опублікував українською мовою статтю “Про питання державного і міжнародного права в коментарях Джона Мера до сентенцій Петра Ломбардського” в “Записках соціально-економічного відділення ВУАН”. Це стало практично першим дослідженням (після зробленого Е. Нісом) діяльності цього середньовічного шотландського юриста. Загалом академік В. Грабар був автором близько 140 праць з теорії міжнародного права і міжнародно-правової думки.

Варто також згадати вихідців з України: визначного професора міжнародного права XX ст. Х. Лаутерпахта (навчався у Львівському університеті); професора Віденського та Чернівецького університетів Е. Ерліха, котрий першим висунув теорію “живого права”, в якій соціологічними методами пропонує усувати недоліки позитивної юриспруденції, та ін.

У радянський період українська наука міжнародного права була обмежена ідеологічними рамками. Проте і тут можна вказати на ґрунтовні праці з теорії цього права академіка В. Корецького (суддя Міжнародного суду ООН, а з 1968 по 1970 рр. президент цього Суду), професора І. Лукашука та ін. Досить прогресивним на свій час виявився і розроблений кафедрою міжнародного права Київського університету підручник міжнародного права (1971).

Запитання для самоконтролю

1. Які підходи до періодизації міжнародного права Ви знаєте?
2. Назвіть основні особливості міжнародного права в стародавній період.

3. У чому полягає значення Вестфальського миру 1648 р. для розвитку міжнародного права?
4. У чому особливості міжнародного права в XIX ст.?
5. Назвіть основні відмінності сучасного міжнародного права порівняно з класичним.

Рекомендована література

1. Баскин Ю. А. История международного права / О. В. Баскин. — М., 1990.
2. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу / О. В. Буткевич. — К., 2004.
3. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917) / В. Э. Грабарь. — М., 1958.
4. Коровин Е. А. История международного права / Е. А. Коровин. — М., 1946. — Вип. 1.
5. Левин Д. Б. История международного права / Д. Б. Левин. — М., 1962.

Розділ 3

НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

3.1. Поняття, особливості та структура норм міжнародного права

Як відомо, регулювання міжнародно-правових відносин здійснюють за допомогою **норм міжнародного права**, які представляють собою *формально визначені правила поведінки суб'єктів міжнародного права*. Норма міжнародного права повинна відповідати трьом основним вимогам: регулювати відносини між суб'єктами міжнародного права, бути обов'язковою для цих суб'єктів (мати юридичну силу) і мати загальний характер (не вичерпуватися одноразовим виконанням)¹¹.

Однією із особливостей міжнародно-правових норм є те, що їхні основні користувачі — суб'єкти міжнародного права їх же самі і створюють, і санкціонують, і забезпечують виконання (що не притаманно внутрішньодержавному праву).

Правила поведінки, що створюються в процесі *міжнародної правотворчості*, завжди мають об'єктивовану форму виразу і закріплення, яке позначають терміном — *джерело міжнародного права*. Зважаючи на усталену в науці та практиці думку щодо визначення видів джерел міжнародного права, основними способами створення норм міжнародного права є укладення міжнародних договорів і формування звичаїв. Однак у сучасному міжнародному праві, яке характеризується зростаючою роллю міжнародних організацій, вагомим значення набувають саме їх акти, які інколи виступають додатковим способом утворення норм міжнародного права¹².

Процес укладення *міжнародних договорів* детально регламентовано міжнародним правом, а саме Віденською конвенцією про право

¹¹ Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. — М., 1997. — С. 112—113.

¹² Бирюков П. Н. Международное право : учеб. пособ. / П. Н. Бирюков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2006. — С. 73.

міжнародних договорів 1969 р. та Віденською конвенцією про право договорів між державами і міжнародними організаціями чи міжнародними організаціями 1986 р. Цими конвенціями також визначають умови дійсності та підстави недійсності міжнародних договорів — саме ті якості, що характеризують міжнародний договір як джерело зобов'язань суб'єктів, а відповідно і джерело права.

У доктрині існує думка, що не всі міжнародні договори є інструментом нормативного регулювання, а тільки ті, які мають багато учасників і які регулюють питання загального значення (їх ще називають договори-закони). Решта ж договорів належать до індивідуального регулювання і через це не є джерелами права (їх ще називають договори-угоди). Такий поділ навряд чи можна вважати доцільним, оскільки і двосторонні, й багатосторонні договори містять міжнародно-правові норми (просто сфера дії в них різниться), а отже, є джерелами міжнародного права.

Основними особливостями договірних норм є: 1) письмова (в сучасний період — переважно) форма, що дозволяє досягти максимальної точності формулювань і встановити дійсну волю суб'єктів; 2) стабільність змісту, що дозволяє забезпечити передбачуваність поведінки зобов'язаних суб'єктів; 3) легкість (порівняно зі звичаєвими нормами) застосування; 4) ефективний контроль за реалізацією¹³.

Формування звичаєвої міжнародно-правової норми може відбуватися у два способи: по-перше, звичаєм може стати неписане правило поведінки, що склалося в практиці відносин суб'єктів міжнародного права і за яким вони визнають юридичну обов'язковість (*opinion juris*); по-друге, звичаєм може стати неписане правило, яке визнається юридично обов'язковим у результаті вчинення одного чи декількох актів¹⁴ (наприклад, норми, що регулюють відповідальність у міжнародному космічному праві). Як справедливо зазначає А. Фердросс, залежно від обставин, звичаєва норма може сформуватись миттєво або протягом тривалого періоду часу¹⁵.

Наявність звичаєвої норми може підтверджуватися в міжнародних договорах, рішеннях судових та арбітражних органів, заявах держав, актах неправового (політичного) характеру, внутрішньодержавному законодавстві тощо. Як зазначив МС ООН, для закріплення норми у системі звичаєвого права немає необхідності у тому, щоб відповідна практика у буквальному значенні відповідала нормі, а для встановлення існування звичаєвих норм достатньо, щоб поведінка держав відповідала їм у загальних аспектах і щоб самі держави трактували

¹³ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — М. : БЕК, 1997. — С. 130—132.

¹⁴ Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. — М., 1997. — С. 219.

¹⁵ Фердросс А. Международное право / А. Фердросс. — М., 1959. — С. 154.

поведінку, яка не відповідає таким правилам, як їх порушення¹⁶. Крім того, практика держав (включаючи тих, що особливо зацікавлені) протягом певного відрізка часу, незважаючи на його терміни, повинна характеризуватись повторюваністю та практичною одноманітністю¹⁷.

Досить часто одна і та сама юридична норма має дві форми зовнішнього виразу — договірну та звичаєву. Наприклад, міжнародно-правові норми щодо заборони, а також припинення і запобігання злочину геноциду існують і як міжнародно-правовий звичай і містяться у *Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р.* Відповідно, держава не може для виправдання своєї поведінки послатися на факт неучасті у цьому договорі, адже ці норми є міжнародно-правовим звичаєм.

Як уже зазначалося вище, інколи норми міжнародного права створюються і за допомогою *актів міжнародних організацій*. Тут варто розмежовувати юридично-обов'язкові акти, які мають індивідуальний характер, і акти, що містять правила поведінки загального характеру. Наприклад, резолюцією Ради Безпеки ООН 827 (1993) було встановлено Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що скоєні на території колишньої Югославії з 1991 р., і затверджено Статут МКТЮ, який містився в доповіді Генерального секретаря ООН¹⁸. Ця резолюція встановлювала, зокрема, обов'язок держав здійснювати співробітництво із МКТЮ, юрисдикцію щодо визначених категорій осіб та злочинних діянь. Як приклад можна назвати резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р. "Визначення агресії", яку використовують при кваліфікації актів агресії. Також акти міжнародних організацій можуть виконувати функції щодо фіксування змісту звичаєвих норм і тим самим сприяти їхньому формуванню та підтверджувати існування "*opinion juris*". У випадках, коли держави на певному етапі співробітництва не готові до створення визначених міжнародно-правових норм, на основі рекомендацій міжнародних організацій розробляють стандарти поведінки в певній сфері або ж констатують спільну позицію держав.

Норми міжнародного права, як і будь-які інші юридичні норми, мають визначену *структуру*. Деякі вчені вказують на двохелементну структуру міжнародно-правових норм: гіпотезу та диспозицію. Навряд чи можна з цим погодитися. Помилкова думка криється в отождоженні змісту юридичної норми зі змістом статті міжнародно-правового акта — і дійсно, дуже рідко трапляється міжнародно-правовий договір, в якому прямо вказуються заходи міжнародно-правової відповідальності у разі не виконання зобов'язань. Проте треба

¹⁶ ICJ Reports. 1986. — P. 98.

¹⁷ ICJ Reports. 1969. — P. 43.

¹⁸ Згодом Статут МКТЮ доповнювали ще низкою резолюцій РБ ООН та МКТЮ.

розуміти, що передбачити заздалегідь форми відшкодування збитків неможливо, адже їх в основному встановлюють за погодженням сторін. Крім того, добровільна згода суб'єкта при створенні норми МП — основна гарантія її виконання. Тому при формулюванні кожної міжнародно-правової норми презюмується існування звичаєвої норми загального міжнародного права про те, що порушення міжнародного права тягне за собою міжнародно-правову відповідальність¹⁹. Відповідно, такий елемент, як санкція, присутній у нормах міжнародного права поряд з гіпотезою і диспозицією.

3.2. Види норм міжнародного права

Розкрити всі характерні ознаки і риси будь-якого явища правової дійсності можна через його класифікацію. Міжнародно-правові норми класифікують за різними критеріями, але найбільш суттєво розкривають їх особливий характер такі критерії розмежування:

1) **за сферою дії** норми міжнародного права поділяють на:

— *універсальні* (розповсюджують свою дію на усе міжнародне співтовариство, здебільшого ці норми містяться у багатосторонніх міжнародних договорах, укладених під егідою ООН, а також у міжнародно-правових звичаях, що складають так зване загальне міжнародне право);

— *регіональні* (регулюють правовідносини в рамках регіонального або навіть *субрегіонального* співробітництва держав та міжнародних організацій);

— *партикулярні* (регулюють правовідносини декількох держав чи міжнародних організацій);

2) **за юридичною силою** норми міжнародного права поділяють на:

— *імперативні* (відступити від виконання обов'язків за такими нормами суб'єкти міжнародного права не можуть, це завжди норми універсальні за сферою дії, змінити або скасувати таку норму можна тільки шляхом прийняття нової імперативної норми²⁰). Прикладами імперативних норм можуть слугувати основні принципи міжнародного права: незастосування сили чи погрози силою, мирне вирішення спорів тощо, а також заборона рабства, расової дискримінації, тортур, геноциду, апартеїду та ін. Такі норми ще називають нормами "*jus cogens*". Норми "*jus cogens*" породжують міжнародно-правові зобов'язання, що становлять інтерес щодо всього міжнародного співтовариства в цілому, — "*erga omnes*" (щодо кожного);

¹⁹ Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, Second Phase, I.C.J. Reports, 1950. — P. 221.

²⁰ Таке положення відображено у ст. 53 Віденської конвенції 1969 р.

— *диспозитивні* (ці норми є обов'язковими для суб'єктів, що їх визнали такими, і відступити від виконання обов'язків за такими нормами вони можуть за домовленістю, адже одностороння відмова від виконання зобов'язань є порушенням принципу "*pacta sunt servanda*"; диспозитивні норми не повинні суперечити імперативним нормам).

У доктрині також трапляється ще поділ норм за функціями в правовому регулюванні (*матеріальні, процесуальні*), за характером диспозиції норми (*уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі*), за способом узагальнення (*норми-принципи, норми-цілі, норми-установлення*) тощо.

3.3. Кодифікація норм міжнародного права та їх прогресивний розвиток

Під *кодифікацією міжнародно-правових норм* розуміють процес систематизації діючих норм, у результаті якого ліквідують прогалини в правовому регулюванні, відбувається заміна старих норм новими²¹.

Метою кодифікації завжди є створення певного міжнародно-правового акта. Процес кодифікації і *прогресивного розвитку міжнародного права*²² здійснюється шляхом: встановлення точного змісту та чіткого формулювання давно діючих принципів і норм міжнародного права в тій чи іншій сфері відносин між державами; зміни чи перегляду застарілих норм; розробки нових норм із урахуванням актуальних потреб у міжнародно-правовому регулюванні; закріплення в узгоджувальному вигляді всіх цих норм у єдиному міжнародно-правовому акті²³.

У міжнародному праві, на відміну від національного, кодифікацію можуть здійснювати різні суб'єкти. Якщо нею займаються держави або вповноважені на те міжнародні організації, така кодифікація називається **офіційною**. Якщо ж кодифікація здійснюється неурядовими організаціями, приватними особами, вона буде **неофіційною**. Різновидом неофіційної кодифікації є кодифікація **доктринальна**, яка проводиться в рамках наукових установ або вченими одноосібно.

²¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник для студентов. юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук. — М. : Волтерс клувер, 2005. — С. 128.

²² Положення про Комісію ООН з міжнародного права визначає, що під цим терміном розуміють процес підготовки проектів конвенцій за тими питаннями, які ще не регулюються міжнародним правом або за якими право ще не достатньо розвинуто.

²³ Мовчан А. П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права / А. П. Мовчан. — М., 1972. — С. 69.

Думка про розвиток міжнародного права шляхом підтвердження існуючих норм чи шляхом розробки нових правил не є новою. В останній чверті XVIII ст. Ієремія Бентам запропонував здійснити кодифікацію усього міжнародного права. Після нього багато спроб здійснити кодифікацію робили окремі особи, наукові товариства і уряди.

Вважається, що кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права, здійснювані "свідомими зусиллями" держав (у сучасному розумінні — офіційна кодифікація), беруть свій початок із Віденського конгресу 1814—1815 рр., під час якого були прийняті такі важливі міжнародно-правові акти, як Правила щодо рангу дипломатичних агентів, Декларація щодо заборони работоргівлі, Правила щодо вільного судноплавства по річках²⁴. Загалом за період із 1864—1914 рр. у світі проведено близько 100 міжнародних конференцій і конгресів, на яких було розроблено 250 багатосторонніх міжнародних договорів. Із створенням Ліги Націй цей процес активізується і поступово переходить під контроль міжнародних організацій. 22 вересня 1924 р. Асамблея Ліги Націй прийняла резолюцію, в якій передбачалося створення Комітету експертів для прогресивної кодифікації міжнародного права, який повинен був підготувати перелік питань, котрі потребували нагального правового регулювання, зауваження урядів з цього приводу, а також доповіді експертів. Після цього була скликана міжурядова конференція, що проходила в Гаазі у березні — квітні 1930 р., на якій були схвалені документи, що стосувалися громадянства. Однак в інших питаннях (територіальні води, відповідальність держав) дійти згоди не вдалося. Прийнята Асамблеєю Ліги Націй у 1931 р. резолюція щодо процедури кодифікації лягла в основу Положення про *Комісію ООН з міжнародного права*. Загалом з 1919—1946 рр. понад 700 багатосторонніх міжнародних договорів було укладено, більшість з яких набрали чинності.

Статут ООН у п. 1 ст. 13 визначив, що Генеральна Асамблея ООН організує дослідження і робить рекомендації щодо прогресивного розвитку міжнародного права і його кодифікації. Таким чином розвиток міжнародного права став одним із пріоритетних напрямів діяльності ООН. Резолюцією 174 (II) від 21 листопада 1947 р. було схвалено створення *Комісії ООН з міжнародного права* та затверджено відповідне Положення. Комісія складається з 34 членів, які обирає Генеральна Асамблея зі списку кандидатів, представлених державами — членами ООН. До відання Комісії відносять питання як міжнародного публічного, так і міжнародного приватного права, однак остан-

²⁴ Martens, Nouveau Recueil, V. II, 1818, pp. 432, 434, 449. Цитується за: United Nations Documents on the Development and Codification of International Law Supplement to American Journal of International Law. — 1947. — Vol. 41. — No. 4. — P. 29.

нім поки що вона не займалася. Комісія за кожною обраною для роботи темою призначає спеціальних доповідачів, доповіді яких потім обговорюють на сесіях разом із запропонованими проектами. Комісія активно співпрацює з урядами держав, отримуючи від них зауваження і пропозиції стосовно запропонованих проектів міжнародно-правових норм. Після завершення роботи кінцевий проект із пояснювальною доповіддю передається на розгляд Генеральній Асамблеї, яка може затвердити його своєю резолюцією і запропонувати його схвалити державам у вигляді договору або скликати міжнародну конференцію для укладення конвенції.

За час своєї роботи КМП завершила проекти міжнародно-правових норм щодо регулювання відносин у сфері права міжнародних договорів, питання фрагментації міжнародного права, шляхів і способів отримання доказів наявності звичаєвих норм міжнародного права, основних прав і обов'язків держав, різних аспектів правонаступництва держав, юрисдикційних імунітетів держав, громадянства та безгромадянства, міжнародного кримінального права, міжнародного морського права, міжнародної відповідальності держав, права зовнішніх зносин, арбітражної процедури врегулювання спорів.

Нині на розгляді КМП перебувають питання застережень до міжнародних договорів, впливу збройних конфліктів на дію міжнародних договорів, імунітету посадових осіб держави від іноземної кримінальної юрисдикції, питання "*aut dedere aut judicare*" (обов'язок "або видати, або переслідувати" особу), відповідальності міжнародних організацій, відповідальності за дії, не заборонені міжнародним правом, тощо.

Кодифікацією і прогресивним розвитком міжнародного права займаються і регіональні міжнародні організації, спеціальні органи яких створюють проекти міжнародних договорів. Наприклад, Радою Європи було розроблено проекти Конвенції про захист основних прав і свобод людини 1950 р. та чотирнадцяти протоколів до неї, Європейської соціальної хартії 1961 р. та Переглянутої хартії 1996 р., Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 р. та ін.

Неофіційною кодифікацією займаються такі авторитетні установи, як Інститут міжнародного права (м. Ганта, Бельгія), Асоціація міжнародного права (Брюссель, Бельгія), Американський інститут міжнародного права.

Серед учених, що займалися кодифікацією міжнародного права, необхідно згадати І. Бентама, Й. Блунчлі, П. Фіоре, Д. Філда, Л. Леві, Ф. Пела, Дж. Інтерносція.

3.4. Імплементація норм міжнародного права

Оскільки право впливає на суспільні відносини передусім через процес правового регулювання, через динамічний процес здійснення своїх норм, забезпечення справжнього впливу міжнародно-правових норм на суспільне життя є можливим лише за умови прояву реально-го змісту регулятивних властивостей відповідних норм через процес їх реалізації²⁵. У такому випадку здійснення або реалізація — це практичне втілення міжнародно-правових норм у фактичній діяльності суб'єктів міжнародного права²⁶.

У теорії права *“реалізація юридичних норм* — це така поведінка суб'єктів права, яка узгоджується із приписами правових норм та впливає з них (правомірна поведінка), практична діяльність ...зі здійснення прав і виконання обов'язків”²⁷ або ж “втілення приписів юридичних норм у життя шляхом правомірної поведінки суб'єктів”²⁸.

Як вважає А. І. Дмитрієв, з точки зору міжнародного права, варто звернути увагу на визначення *реалізації права* як “переведення норм права у правомірну поведінку суб'єктів у формі використання прав, що їм належать, виконання обов'язків і дотримання заборон заради задоволення інтересів та потреб адресатів права, досягнення його (права) мети, оскільки таке визначення містить у собі вказівку на форми реалізації права взагалі, застосовні також і до міжнародного права”. На думку С. В. Черніченка, діяльність учасників правовідносин з реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, які виступають як елементи цих правовідносин, і становитиме, у кінцевому результаті, *реалізацію відповідної правової норми*.

В. Г. Буткевич визначає *реалізацію норм міжнародного права* як втілення у життя норм міжнародного права через поведінку (дії або утримання від дій) суб'єктів міжнародного права, їхню діяльність щодо практичного здійснення міжнародно-правових розпоряджень (схожої точки зору притримуються також С. Ю. Марочкін та В. Я. Суворова). На думку П. Н. Бірюкова, *реалізація міжнародно-правових норм* — це здійснення учасниками міжнародних правовідносин встановлених у нормах міжнародного права правил.

Однак варто зауважити, що, оскільки норми міжнародного права є лише моделями належної поведінки суб'єктів міжнародного права,

²⁵ Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский. — К. : Вища школа, 1980. — С. 47.

²⁶ Там само. — С. 48.

²⁷ Теория государства и права : учебник / Н. Г. Александров, Ф. И. Калинычев, А. В. Мицкевич, А. Л. Недавий и др. ; [отв. ред. Н. Г. Александров] — М. : Юрид. лит., 1968. — 640 с.

²⁸ Теория государства и права: Курс лекций / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2001. — 776 с.

лише через *здійснення* норми права можна досягти відповідності реальних міжнародних відносин створеній для суб'єктів міжнародного права моделі поведінки²⁹.

Зокрема, І. І. Лукашук зазначає з цього приводу, що від правильного вирішення проблеми співвідношення міжнародно-правових норм та практики їх здійснення залежатиме рівень міжнародної законності. У сучасній доктрині та практиці міжнародного права для позначення поняття “здійснення” норм міжнародного права широкого використання набув термін “імплементация” (лат. “*implere*” — наповнювати, здійснювати, досягати, виконувати; а також англ. “*implementation*” — здійснення, втілення у життя, виконання, реалізація тощо). У широкому розумінні термін “імплементация” означає “здійснення міжнародно-правових та внутрішньодержавних норм з метою виконання міжнародно-правових, а також створення на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях умов для такого здійснення”³⁰ (із цим визначенням погоджується А. І. Дмитрієв). На думку І. І. Лукашука, у широкому розумінні термін “імплементация” означає усі заходи з реалізації норм міжнародного права, а у вузькому розумінні — здійснення норм міжнародного права у внутрішньодержавній сфері (можуть також використовуватись і такі терміни, як “виконання”, “дотримання” тощо).

Сьогодні термін “імплементация” часто трапляється в офіційних документах ООН (у численних резолюціях і рішеннях головних та допоміжних органів ООН³¹), а також інших міжнародних організацій.

Варто зауважити, що окремі дослідники виступали проти використання терміну “імплементация”. Приміром, Є. Т. Усенко звужував використання цього терміна до процесу реалізації міжнародно-правових норм спеціально створеними для цього органами імплементатії (наприклад, Комісією ООН з міжнародного права, Комісією ООН з прав людини, а також Комітетом з прав людини та ін.) і вважав недоцільним використання згаданого терміна в теорії міжнародного права, оскільки в загальній теорії права вже існує адекватний, на його думку, термін “здійснення”³².

Схожої точки зору дотримується В. Г. Буткевич, який віддає перевагу використанню терміна “реалізація норм міжнародного права”, оскільки, на його думку, відсутність одностайності щодо термінологічного визначення зумовлена переплутуванням форм, способів, засобів, стадій реалізації норм міжнародного права тощо. Однак у цьому

²⁹ Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский. — К. : Вища школа, 1980. — 320 с.

³⁰ Словарь международного права. — М., 1986. — 432 с.

³¹ UN Doc. E/CN.4/Sub.2/2004/8; 6 July 2004 ; UN Doc. E/CN.4/Sub.2/2005/8; 23 June 2005 ; UN Doc. A/HRC/4/WG.3/6; 27 August 2007 ; UN Doc. A/RES/55/S-23/3; 10 June 2000.

³² Переклад з рос. “осуществление”.

випадку не йдеться про проблему змішування понять, оскільки імплементація норм міжнародного права відрізняється від реалізації норм національного права. А. С. Гавердовський, наприклад, вбачає в *імплементації норм міжнародного права* “цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, яка проводиться індивідуально, колективно або у рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної та повної реалізації зобов’язань, прийнятих державами відповідно до міжнародного права”.

Таким чином імплементація норм міжнародного права має такі властивості:

- по-перше, це процес, що здійснюється на міжнародному і внутрішньодержавному рівнях;

- по-друге, полягає у поєднанні правотворчої та організаційної діяльності держав у процесі реалізації норм міжнародного права;

- по-третє, передбачає створення відповідного механізму (на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях).

Механізм імплементації міжнародно-правових норм включає в себе певну сукупність правових та інституційних засобів, які використовуються суб’єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях, з метою реалізації приписів норм міжнародного права. Своєю чергою, міжнародно-правові засоби, які регулюють процес імплементації, та міждержавні інститути, які входять у міжнародну підсистему імплементації, формують міжнародний організаційно-правовий механізм імплементації.

Відповідно, створені на основі міждержавних угод універсальні, регіональні та субрегіональні (локальні) міжнародні організації, спеціалізовані установи та допоміжні органи, які володіють повноваженнями (згідно з положеннями їх установчих актів) безпосередньо чи опосередковано брати участь в імплементації норм міжнародного права у конкретній сфері регулювання, а також неурядові організації (зокрема, МНУО), які здатні специфічними методами сприяти імплементації міжнародно-правових норм у відповідній сфері регулювання, формують міжнародну підсистему імплементації.

Міжнародна та внутрішньодержавна підсистеми імплементації спільно формують “міжнародну систему імплементації”³³.

³³ Термін “міжнародна система імплементації” був запроваджений науковцями, які займалися дослідженням проблем захисту прав людини (Мовчан А. П. *Международная защита прав человека*. — М. : Госполитиздат, 1958. — 166 с.; Островский Я. А. *Международная защита прав человека и принцип невмешательства во внутренние дела государств* // Советский ежегодник международного права, 1966—1967. — М. : Наука, 1968. — С. 72—86; Недбайло П. Е. *Международная защита прав человека* // Советский ежегодник международного права, 1968. — М. : Наука, 1969. — С. 35—51; Захарова Н. В. *Под видом обеспечения прав человека*. — М. : Юрид. лит., 1971. — 95 с.).

Сутність механізму імплементації норм міжнародного права виявляється передусім у змісті діяльності його структурних елементів (правового та інституційного) і визначає такі види діяльності: а) правотворча діяльність; б) організаційна й оперативно-виконавча діяльність; в) контрольна діяльність³⁴ тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть способи утворення норм міжнародного права.
2. Чому узгоджувальний порядок створення норм міжнародного права є переважаючим в міжнародно-правовій системі?
3. Яким основним вимогам повинно відповідати правило поведінки, щоб називатися міжнародно-правовим звичаєм?
4. Чи існує у міжнародному праві ієрархія норм за юридичною силою?
5. Чим відрізняється кодифікація міжнародного права від його прогресивного розвитку з точки зору змісту цієї діяльності?
6. Що входить до механізму імплементації міжнародного права?

Рекомендована література

1. Анцилотти Д. Курс международного права / Д. Анцилотти. — М., 1961.
2. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский. — К. : Вища школа, 1980.
3. Каламкарян Р. А. Кодификация международного права и современный миропорядок / Р. А. Каламкарян. — М., 2008.
4. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. — М., 1997.
5. Мовчан А. П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права / А. П. Мовчан. — М., 1972.
6. Тункин Г. И. Теория международного права / Г. И. Тункин. — М., 2000.

³⁴ Лукашук И. И. Суверенная власть государства в механизме международно-правового регулирования / И. И. Лукашук // Советский ежегодник международного права, 1977. — М. : Наука, 1979. — С. 127—146, 134.

Розділ 4

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

4.1. Поняття, ознаки та суть основних принципів міжнародного права

В ієрархічній структурі міжнародного права ключове місце займають його основні принципи. Їх роль та значення як фундаментальної основи міжнародного права засвідчує вже той факт, що, базуючись на повазі суверенітету та рівноправності держав, виникло і саме міжнародне право³⁵. Нині можна говорити про комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених основних принципів міжнародного права.

Головним універсальним джерелом, у якому знаходять своє нормативне закріплення основні принципи міжнародного права, є Статут ООН (у ньому визначені принципи діяльності ООН та її членів (ст. 2 Статуту ООН). Зміст указаних принципів розкритий у Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. (у подальшому — Декларація про принципи міжнародного права), що проголосили сім основних принципів міжнародного права: незастосування сили або погрози силою; мирного вирішення міжнародних спорів; невтручання у справи, які входять до внутрішньої компетенції; співробітництва; рівноправності та самовизначення народів; суверенної рівності держав; добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом.

Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) 1975 р., крім указаних принципів, як самостійні проголосив ще три: поваги прав людини; територіальної цілісності та непорушності кордонів. Проте, виходячи зі змісту п. 3 ст. 1 Статуту ООН, відповідно до

³⁵ Усенко Е. Т. Очерки теории международного права / Е. Т. Усенко. — М. : Норма, 2008. — С. 107.

якого ООН має своєю метою заохочення та розвиток поваги до прав людини, а також враховуючи загальне визнання цього принципу в Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права 1966 р. та інших документах з прав людини, варто цей принцип віднести до основних принципів міжнародного права. Принципи територіальної цілісності та непо-рушності кордонів включені до Статуту ООН та Декларації про принци-пи міжнародного права як елементи інших принципів, що містяться в цих документах (про це йтиметься детальніше при розгляді кожно-го з них), а також визнані окремими Резолюціями ООН як самостійні принципи, у зв'язку з чим їх також потрібно віднести до основних принципів міжнародного права.

Зазначимо, що, крім основних принципів міжнародного права, що пронизують усе міжнародне право та всі його галузі, існують галузеві принципи міжнародного права, які знаходять своє відображення в окремих його галузях. У цьому розділі досліджено тільки основні, універсальні принципи міжнародного права. На особливості деяких галузевих принципів буде звернена увага в окремих розділах далі.

Основні принципи міжнародного права мають низку ознак. Зокрема, вони:

1. Є найбільш загальними та основоположними його нормами. Це означає, що вони регулюють найбільш важливі, ключові питання сучасних міжнародних відносин; вказані принципи є ядром сучасно-го міжнародного права, навколо якого будується вся система міжна-родного права.

2. Є імперативними нормами *jus cogens*, які володіють вищою юридичною силою та відхилення від яких недопустиме. Всі інші нор-ми міжнародного права повинні їм відповідати.

3. Містять зобов'язання *erga omnes*, а отже, вказані принципи стосуються всіх членів міжнародної спільноти та є для них обов'яз-ковими.

4. Мають універсальну сферу дії, тобто поширюються на всі між-народні відносини, які виникають між суб'єктами міжнародного права.

5. При тлумаченні та застосуванні є комплексними і взаємопо-в'язаними й кожен із них повинен розглядатися з урахуванням інших основних принципів.

Отже, основні принципи міжнародного права — це найбільш за-гальні, основоположні та імперативні його норми, котрі містять зобов'язання *erga omnes*, мають універсальну сферу дії і комплексний характер.

4.2. Принцип незастосування сили або погрози силою

Безсумнівно, принцип незастосування сили або погрози силою займає центральне місце серед принципів міжнародного права. Історія показує жакливі наслідки, спричинені війнами, коли право на війну ("*jus ad bellum*") вважалося суверенним правом держави. Саме тому сучасна система міжнародних відносин немислима без дотримання вимог цього принципу.

Принцип незастосування сили або погрози силою як універсальна норма сформульований у п. 4 ст. 2 Статуту ООН. Нормативний зміст цього принципу, окрім Статуту ООН, розкрито в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. "Визначення агресії"; у Заключному акті НБСЄ 1975 р. та в багатьох інших документах.

Відповідно до принципу незастосування сили або погрози силою, кожна держава зобов'язана утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і іншим чином, несумісним з цілями ООН. Мова йде, перш за все, про недопустимість застосування сили чи погрози її застосування з метою вирішення міжнародних спорів. Причому заборонене як пряме застосування сили (наприклад, вторгнення збройних сил однієї держави на територію іншої держави чи воєнна окупація), так і непряме застосування сили (наприклад, надання допомоги одній зі сторін у громадянській війні або в організації терористичних актів в іншій державі).

Статут ООН та Декларація про принципи міжнародного права не вказує, що потрібно розуміти під силою, однак, виходячи зі змісту інших норм Статуту ООН та згаданої Декларації, можна дійти висновку, що цей принцип спрямований на незастосування передусім збройних сил проти іншої держави, проте не обмежується тільки ними. Зауважимо, що за цим принципом заборонене застосування як самої сили, так і погроза її застосування. Остання може проявлятися, наприклад, у формі ультиматуму про те, що у разі невиконання відповідних вимог до держави будуть застосовані силові засоби.

Застосування збройних сил проти іншої держав розглядається як агресія. Визначення агресії подане в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., з якої випливає, що агресією є застосування збройної сили держави проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави. Застосування збройної сили державою першою всупереч положень Статуту ООН є "*prima facie*" доказом акту агресії, проте Рада Безпеки ООН може згідно зі Статутом ООН не визнавати відповідні дії як акт агресії з огляду на інші обставини, зокрема на той факт, що такі дії або їхні наслідки не

мають достатньо серйозного характеру. До актів агресії зазначена Резолюція відносить такі дії: вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави; будь-яку воєнну окупацію, якщо вона була результатом вторгнення або нападу; застосування будь-якої зброї однією державою проти території іншої держави, навіть якщо воно не супроводжувалося вторгненням збройних сил; напад збройних сил однієї держави на збройні сили іншої; застосування збройних сил однієї держави, які розміщені за угодою зі стороною перебування на її території, в порушення умов такої угоди або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалась останньою для вчинення акту агресії проти третьої держави; засилання державою збройних банд, груп, іррегулярних сил чи найманців з метою застосування збройної сили проти іншої держави.

Статут ООН передбачає можливість застосування сили тільки у двох випадках. По-перше, за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози миру, будь-якого порушення миру чи акту агресії. По-друге (ст. 39, 42 Статуту ООН), у порядку здійснення права на самооборону у випадку збройного нападу, доки Рада Безпеки не вживе необхідних заходів для підтримання міжнародного миру і безпеки (ст. 51 Статуту ООН). Крім того, цей принцип не поширюється у випадку застосування сили у внутрішньодержавних відносинах (наприклад, для придушення повстання).

4.3. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів

Принцип незастосування сили або погрози силою тісно пов'язаний із принципом мирного вирішення міжнародних спорів.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів закріплений Статутом ООН, Декларацією про принципи міжнародного права, Манільською декларацією про мирне вирішення спорів 1982 р., Декларацією про запобігання і усунення спорів і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру і безпеці, і про роль ООН в цій сфері 1988 р., та багатьма іншими документами.

Відповідно до вимог цього принципу, держави зобов'язані вирішувати свої міжнародні спори незалежно від причин їх виникнення, характеру та обставин спору виключно мирними засобами. Сторони мають право самостійно вибирати засіб мирного вирішення міжнародних спорів залежно від обставин та характеру такого спору. У випадку, якщо їм не вдасться досягнути вирішення спору мирним засобом, вони повинні врегульовувати спір за допомогою іншого чи інших мирних засобів. Держави — сторони спору, а також інші держави

повинні утримуватися від дій, які можуть загострити становище настільки, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру і безпеки. Крім того, сторони спору зобов'язані намагатися вирішити спір у якомога швидший строк для недопущення його загострення.

До мирних засобів вирішення міжнародних спорів відносять: переговори, обслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів та угод та інші мирні засоби.

4.4. Принцип суверенної рівності держав

Принцип суверенної рівності виступає як синтез нерозривно пов'язаних елементів: поваги до державного суверенітету та рівноправності держав. Суверенітет держави передбачає верховенство державної влади всередині держави (внутрішній елемент суверенітету) та її незалежність у зовнішніх зносинах (зовнішній елемент суверенітету). Рівноправність держав означає, що всі держави мають однакові права та обов'язки незалежно від часу виникнення, розміру території, чисельності населення, наявності збройних сил та їх могутності, відмінностей економічного, соціального чи іншого характеру. Державний суверенітет та рівноправність є тісно взаємопов'язаними та взаємообумовленими принципами. Так, рівноправність держав можлива тільки за умови поваги до суверенітету, коли держава має змогу здійснювати свою правосуб'єктність у зовнішніх зносинах незалежно від інших суб'єктів міжнародного права. Водночас суверенітет держави може бути реалізований тільки за умови повної рівноправності держав. Саме тому Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права, Заключний акт НБСЄ та інші документи розглядають їх як єдиний принцип — принцип суверенної рівності держав.

Зміст принципу суверенної рівності держав зводиться до такого: всі держави є юридично рівними; кожна держава зобов'язана поважати суверенітет, територіальну цілісність і політичну незалежність інших держав; кожна держава зобов'язана повністю і добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими державами; кожна держава має право вільно вибирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні й культурні системи, змінювати мирним шляхом на договірній основі кордони відповідно до норм міжнародного права; кожна держава має право належати чи не належати до міжнародних організацій, бути учасником дво- чи багатосторонніх договорів; кожна держава має право на нейтралітет.

Водночас необхідно зауважити, що міжнародне право передбачає в окремих випадках можливість відступу від даного принципу. Так,

и деяких міжнародних організаціях використовуються такі системи розподілу голосів, при яких більша їх частина належить державі, що має більше населення або зробила більший фінансовий внесок. Крім того, можливим є надання преференцій певним державам (наприклад, економічні преференції для країн, що розвиваються).

4.5. Принцип невтручання у внутрішні справи³⁶

Кожна держава, виходячи з принципу суверенітету, має право самостійно та незалежно від інших держав вирішувати справи, які входять до її внутрішньої компетенції. До таких належать усі ті справи, щодо яких держава не зв'язана міжнародними зобов'язаннями.

Відповідно до п. 7 ст. 2 Статуту ООН, ООН не має права на втручання у справи, які входять до внутрішньої компетенції держави. Декларація про принципи міжнародного права покладає такий обов'язок на держави, встановлюючи, що жодна держава або група держав не мають права втручатися прямо чи непрямо з будь-якої причини у внутрішні чи зовнішні справи будь-якої іншої держави. Як наслідок, збройне втручання і всі інші форми втручання чи будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти його політичних, економічних і культурних основ є порушенням міжнародного права. Забороненими є застосовування чи заохочування застосування економічних, політичних засобів чи засобів будь-якого іншого характеру з метою добитися підпорядкування собі іншої держави в здійсненні нею своїх суверенних прав і отриманні від цього якихось переваг. Жодна держава не має права організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати або допускати підривну, терористичну чи збройну діяльність, спрямовану на насильницьке повалення конституційного ладу іншої держави, а також сприяти такій діяльності чи втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі.

Кожна держава володіє невід'ємним правом вибирати собі політичну, економічну, соціальну та культурну систему. Тому держава самостійно визначає форму правління, державного устрою, політичного режиму, систему оподаткування, митні правила, підстави та порядок притягнення до кримінальної відповідальності та багато інших питань.

Принцип невтручання не розповсюджується на випадки, передбачені гл. 7 Статуту ООН, зокрема, коли Рада Безпеки ООН вирішить, що наявна ситуація вимагає застосування примусових заходів для підтримання чи відновлення міжнародного миру та безпеки. У такому разі можна констатувати, що вказані питання перестають належати до внутрішньої компетенції держави та набувають міжнародного значення.

³⁶ Повна назва: Принцип невтручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції іншої держави.

4.6. Принцип територіальної цілісності

Без державної території немислиме існування будь-якої держави. Територія служить матеріальною базою існування держави. У межах території держава здійснює свій суверенітет. Тому принцип територіальної цілісності має особливе значення, що пов'язується з його метою захистити неподільність державної території.

Незважаючи на те, що Статут ООН та Декларація про принципи міжнародного права не виокремлюють принцип територіальної цілісності як самостійний принцип міжнародного права, його елементи можна віднайти, аналізуючи принципи суверенної рівності держав та незастосування сили.

Як самостійний, принцип територіальної цілісності сформульований у Заключному акті НБСЄ 1975 р. Вказаний документ розкриває і його зміст, за яким на держави покладаються такі обов'язки: поважати територіальну цілісність кожної держави; утримуватися від будь-яких дій, які є несумісними з цілями та принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності та єдності будь-якої держави-учасниці; утримуватися від того, щоб перетворити територію одна одної в об'єкт воєнної окупації чи інших прямих або непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт набуття з допомогою таких заходів чи загрози їх здійснення. Набуття території в порушення цього принципу вважається незаконним.

Принцип територіальної цілісності не забороняє правомірні територіальні зміни, які допускаються нормами міжнародного права, передусім унаслідок домовленості між відповідними державами.

4.7. Принцип непорушності кордонів

Тісно пов'язаним з принципом територіальної цілісності є принцип непорушності кордонів, який своєю метою має забезпечення стабільності кордонів. Як і принцип територіальної цілісності, цей принцип не виокремлений Статутом ООН та Декларацією про принципи міжнародного права як самостійний принцип міжнародного права, проте його елементи входять як складові до принципів суверенної рівності держав та незастосування сили.

Заключний акт НБСЄ 1975 р. виокремлює розглядуваний принцип як самостійний. Відповідно до розділу III Заключного акта НБСЄ, держави — учасниці НБСЄ розглядають усі кордони одна одної та кордони всіх держав у Європі як непорушні. Вони зобов'язуються утримуватися від будь-яких посягань на ці кордони. Держави повинні

утримуватися від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення і узурпацію частини або всієї території держави-учасниці.

Принцип непорушності кордонів допускає можливість зміни кордонів за домовленістю між відповідними державами. В окремих випадках кордон між державами може бути змінений і без додаткових домовленостей між ними (наприклад, у випадку зміни фарватеру річки, якщо він слугує кордоном між державами).

4.8. Принцип поваги прав і основних свобод людини

Людина є найвищою соціальною цінністю у суспільстві, а проблема гарантування прав людини є однією з найважливіших та найактуальніших в юридичній науці.

Аналіз норм Статуту ООН дозволяє дійти висновку про непряме закріплення в ньому розглядуваного принципу. Так, відповідно до п. 3 ст. 1 Статуту ООН, однією з цілей ООН є здійснення міжнародного співробітництва щодо заохочення і розвитку поваги до прав людини і основних свобод. У п. "с" ст. 55 Статуту йдеться про те, що ООН сприяє загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод. Важливого значення для утвердження принципу поваги прав та основоположних свобод як основного принципу міжнародного права стало прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права 1966 р. та багатьох інших конвенцій як на універсальному, так і на регіональному рівнях, які визначили основні обов'язки держав щодо гарантування права та основних свобод людини і сформували міжнародний інституційний механізм захисту прав людини.

Як самостійний, принцип поваги прав і основних свобод людини впрокременений у Заключному акті НБСЄ 1975 р.

Згідно з принципом поваги прав людини, всі держави повинні поважати права людини незалежно від їх раси, статі, мови, релігії і інших відмінностей між ними. Вони повинні заохочувати та розвивати ефективне здійснення прав і свобод людини, які захищають її гідність і є необхідними для її вільного й повного розвитку. Держави повинні у своїх взаємних відносинах поважати права людини і докладати зусиль для сприяння загальній та ефективній повазі до них. У тому випадку, якщо права людини будуть порушені, їй повинні надаватися ефективні засоби захисту порушених прав. Відповідні механізми захисту прав людини передбачені як нормами міжнародного права, так і національним законодавством. Конституція України передбачає можливість захисту прав людини за допомогою судової системи,

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та інших органів. Після використання всіх національних засобів правового захисту кожна людина має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (п. 4 ст. 55 Конституції України).

4.9. Принцип рівноправності та самовизначення народів

Відповідно до п. 2 ст. 1 Статуту ООН, ООН має своєю метою розвивати дружні відносини між націями на основі принципу рівноправності та самовизначення народів. Без сумніву, вказана норма відіграла важливу роль в історії, ставши ключовою в процесі розпаду колоніальної системи й утворення нових незалежних держав.

Декларація про принципи міжнародного права розкриває нормативний зміст цього принципу. Згідно з нормами вказаної Декларації, всі народи мають право вільно визначати без зовнішнього втручання свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до положень Статуту ООН. Держави повинні утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу та незалежність.

Крім Статуту ООН та Декларації про принципи міжнародного права, зміст цього принципу розкривається в ряді інших документів, зокрема Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам 1960 р.

Формами здійснення права народу на самовизначення, передбаченими Декларацією, є: створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, а також встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом.

Водночас принцип самовизначення народів обмежується принципом територіальної цілісності держав, що викликано передусім необхідністю уникнути сепаратизму з метою розколу держави. Так, відповідно до Декларації про принципи міжнародного права, "ніщо в наведених вище пунктах не повинне тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які би вели до розчленування або до часткового чи повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних та незалежних держав, які дотримують у своїх діях принцип рівноправності та самовизначення народів".

4.10. Принцип співробітництва

Сучасний розвиток міжнародних відносин немислимий без тісного співробітництва між державами, за допомогою якого кожна держава має змогу реалізовувати свої інтереси. Адже неможливо уявити нормальне функціонування держави в умовах її повної ізоляції від інших держав. Навіть більше, виключення зі складу міжнародної організації та інші аналогічні заходи, які позбавляють державу можливості здійснювати своє співробітництво на міжнародній арені, розглядають як санкції за міжнародні правопорушення.

Незважаючи на те, що принцип співробітництва не закріплений серед принципів діяльності ООН та її членів, він впливає зі змісту ст. 1 Статуту ООН, яка визначає, що ця організація має своєю метою серед іншого і здійснення міжнародного співробітництва щодо вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру. Принцип співробітництва знаходить своє відображення і в інших статтях Статуту ООН, особливо у ст. 11, 13 та гл. IX.

Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. виокремлює принцип співробітництва як самостійний, відповідно до норм якого держави зобов'язані, незалежно від відмінностей в їх політичних, економічних і соціальних системах, співпрацювати між собою в різних сферах міжнародних відносин з метою підтримання міжнародного миру й безпеки і сприяння міжнародній економічній стабільності та прогресу, загальному благополуччю народів та міжнародному співробітництву, вільному від дискримінації, яка ґрунтується на таких відмінностях. До сфер міжнародного співробітництва Декларація про принципи міжнародного права відносить: підтримання міжнародного миру та безпеки; встановлення загальної поваги і дотримання прав людини й основних свобод; ліквідацію всіх форм расової дискримінації та всіх форм релігійної нетерпимості; економічну, соціальну, культурну, технічну і торгову галузі; сприяння прогресу у світі в галузі культури та освіти; сприяння економічному зростанню у всьому світі й особливо в країнах, що розвиваються; вживання спільних та індивідуальних заходів, передбачених Статутом ООН.

Подальшого розвитку принцип співробітництва отримав у Заключеному акті НБСЄ 1975 р., який зазначає необхідність здійснення співробітництва на засадах рівності, сприяння взаєморозумінню і довірі, дружнім та добросусідським відносинам між державами, міжнародному миру, безпеці та справедливості.

4.11. Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом

До основних принципів міжнародного права належить принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. На цьому принципі базується юридична сила міжнародного права, недопустимість неправомірної односторонньої відмови від виконання міжнародних зобов'язань, забезпечується стабільність міжнародного правопорядку. Все це зумовлює особливу роль цього принципу та його значення.

Згідно з п. 2 ст. 2 Статуту ООН, усі члени ООН повинні добросовісно виконувати прийняті на себе відповідно до Статуту зобов'язання. Декларація про принципи міжнародного права зобов'язує держави виконувати зобов'язання, прийняті не тільки відповідно до Статуту ООН, а й відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права, а також зобов'язань відповідно до міжнародних угод. Однак у тому випадку, якщо зобов'язання, які витікають з міжнародних угод, будуть суперечити зобов'язанням за Статутом ООН, перевагу матимуть зобов'язання за Статутом (ст. 103 Статуту ООН).

На додаток до зобов'язань держав за принципом добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, які містяться у Декларації про принципи міжнародного права, Заключний акт НБСЄ 1975 р. зобов'язує держави при здійсненні своїх суверенних прав, включаючи право встановлювати свої закони й адміністративні правила, узгоджувати їх зі своїми зобов'язаннями за міжнародним правом.

Запитання для самоконтролю

1. *Що потрібно розуміти під “принципами міжнародного права”?*
2. *Яка головна відмінність між основними принципами міжнародного права та загальними принципами права?*
3. *В яких документах було закріплено основні принципи міжнародного права?*
4. *Яка головна відмінність між основними та галузевими принципами міжнародного права?*
5. *Як співвідносяться основні принципи міжнародного права між собою?*

Рекомендована література

1. *Бараташвили Д. И.* Принцип суверенного равенства в международном праве / Д. И. Бараташвили. — М. : Наука, 1978.
2. *Барсегов Ю. Г.* Самоопределение и территориальная целостность / Ю. Г. Барсегов. — М., 1993.
3. *Волова Л. И.* Нерушимость границ — новый принцип международного права / Л. И. Волова. — Р.-н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1987.
4. *Волова Л. И.* Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве / Л. И. Волова. — Р.-н/Д. : Из-во Ростов. ун-та, 1981.
5. *Каламкарян Р. П.* Принцип добросовестности в современном международном праве / Р. П. Каламкарян. — М. : Наука, 1991.
6. *Клименко Б. М., Ушаков Н. А.* Нерушимость границ — условие международного права / Б. М. Клименко, Н. А. Ушаков. — М. : Наука, 1975. — 168 с.
7. *Кузнецов В. И.* Отказ от применения силы — закон международной жизни / В. И. Кузнецов. — М. : Междунар. отношения, 1973.
8. Курс международного права : в 7 т. — М. : Наука, 1989. — Т. 2.
9. *Левин Д. Б.* Принцип мирного разрешения международных споров / Д. Б. Левин. — М. : Наука, 1977. — 112 с.
10. *Мазов В. А.* Принципы Хельсинки и международное право / В. А. Мазов. — М. : Наука, 1980.
11. *Менжинский В. И.* Неприменение силы в международных отношениях / В. И. Менжинский. — М. : Наука, 1976.
12. *Цимбрівський Т. С.* Нормативний зміст принципу територіальної цілісності / Т. С. Цимбрівський // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. — Л. : Видавничий центр ЛНУ, 2007. — Вип. 19. — С. 194—202. — (Серія Міжнародні відносини).
13. *Clark D., Williamson R. (eds.)* Self-determination perspective / D. Clark, R. Williamson. — N. Y. : St. Martin's Press, 1996.

Розділ 5

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

5.1. Поняття суб'єкта міжнародного права

Кожна правова система наділяє правами та покладає обов'язки лише на певне коло осіб, які є її суб'єктами. Коло цих суб'єктів залежить від багатьох чинників, передусім характеру права (публічне, приватне). Крім того, важливе значення відіграє предмет і метод правового регулювання та інші фактори.

Міжнародне право не є винятком. Воно повинно регулювати зносини між учасниками міжнародних відносин. Ця обставина суттєво обмежила коло його суб'єктів до учасників міжнародних відносин. При цьому не всі учасники міжнародних відносин є суб'єктами міжнародного права.

У доктрині міжнародного права існує декілька десятків підходів до того, кого потрібно вважати суб'єктом міжнародного права. Наведемо найбільш поширені концепції.

Перша "широка" концепція передбачає, що суб'єктами міжнародного права можуть бути всі суб'єкти міжнародних правовідносин, без будь-яких обмежень, тобто держава, юридична та фізична особа. Основним аргументом прихильників цієї концепції було те, що не можна бути учасником правовідносин без того, щоб бути їх суб'єктом.

Інша концепція наголошує, що суб'єктами міжнародного права є лише ті суб'єкти міжнародних правовідносин, які здатні своїми діями створювати норми міжнародного права.

Третя "вузька" концепція передбачає, що суб'єктами міжнародного права є лише ті учасники міжнародних відносин, які відповідають певним ознакам. До таких відносили: здатність створювати норми міжнародного права, володіти міжнародними правами та обов'язками, нести міжнародно-правову відповідальність тощо. Цю теорію активно підтримували радянські вчені, вона все ще є домінуючою на пост-радянському просторі, у тому числі в Україні.

Крім того, існують інші, не менш цікаві думки про коло суб'єктів міжнародного права. Так, Ж. Ссель вважав, що єдиним суб'єктом міжнародного права є індивід. У той час як Л. Моджорян та інші науковці наполягали, що єдиним суб'єктом міжнародного права є держава.

Кожна із позицій має свої “плюси” і “мінуси”. Проте нині в українській науці міжнародного права домінує думка, що суб'єктами міжнародного права є: 1) *держави*; 2) *народи (нації)*, що борються за незалежність; 3) *міжнародні організації*; 4) *державоподібні утворення*.

Таку позицію аргументують наявністю в цих суб'єктів усіх елементів міжнародної правосуб'єктності. Як справедливо зазначає О. Висоцький, термін “правосуб'єктність” належить переважно до наукової сфери. У міжнародно-правових документах (міжнародних договорах, деклараціях, резолюціях міжнародних організацій тощо) як його синонім застосовують термін “правоздатність”, поняття якого у таких випадках включає право- і дієздатність суб'єкта.

Міжнародна правосуб'єктність — це юридична ознака того чи іншого утворення, яка надає йому статус суб'єкта міжнародного права. Подібну позицію підтримує Е. Шибаєва, яка розуміє міжнародну правосуб'єктність міжнародних організацій як якісну характеристику юридичної природи міжнародної організації, що передбачає здатність мати права і самостійно їх здійснювати. Тобто лише суб'єкт, наділений усіма елементами міжнародної правосуб'єктності, може вважатися суб'єктом міжнародного права. Більшість учених виокремлює такі необхідні елементи міжнародної правосуб'єктності, а саме можливість:

- володіти міжнародними правами та обов'язками;
- брати участь у відносинах, урегульованих нормами міжнародного права;
- нести відповідальність за порушення норм міжнародного права.

Таким чином, усі названі елементи характеризують суб'єкт міжнародного права як учасника міжнародних відносин, який здатен створювати норми права і підпадати під їхню дію. Саме відсутність у фізичних та юридичних осіб вказаних вище елементів міжнародної правосуб'єктності виключає їхню можливість бути суб'єктами міжнародного права.

Крім цих ознак, для кожної з груп суб'єктів міжнародного права притаманні й інші обов'язкові елементи міжнародної правосуб'єктності. Так, наприклад, міжнародні організації повинні створюватися на основі норм міжнародного права, володіти привілеями та імунітетом, правом посольства тощо. Тому обсяг міжнародної правосуб'єктності окремих видів суб'єктів може суттєво відрізнятися. Найбільш повна правосуб'єктність є у держав.

Суб'єкти міжнародного права — це учасники міжнародних правовідносин, яким притаманні елементи міжнародної правосуб'єктності, а саме: вони здатні володіти та безпосередньо здійснювати міжнародні права й обов'язки, створювати норми міжнародного права та нести відповідальність за їхнє порушення.

Досить часто поряд з поняттям “суб'єкт міжнародного права” в літературі може траплятися термін “дестинатор міжнародного права”. *Дестинатори* — це особи, які не володіють усіма елементами міжнародної правосуб'єктності, але можуть брати участь в окремих правовідносинах, урегульованих нормами міжнародного права. Проте, як правило, така участь не є безпосередньою, а опосередковується яким-небудь іншим суб'єктом міжнародного права. Так, фізична особа бере участь у міжнародних правовідносинах за посередництвом держави, хоча, як виняток, можлива безпосередня участь. Найчастіше зазначається, що дестинатори не беруть участі у створенні норм міжнародного права. До дестинаторів варто віднести фізичних та юридичних осіб.

Усі суб'єкти міжнародного права можна поділити на види. У літературі, найчастіше наводять класифікацію за способом створення суб'єктів. За цим критерієм їх поділяють на первинні та вторинні (похідні). Більшість науковців вважають, що держави та народи (нації), що борються за незалежність, є *первинними* суб'єктами, оскільки їх ніхто не створював. Вони виникли у результаті історичного розвитку суспільних відносин. *Вторинні* суб'єкти створюють внаслідок діяльності первинних суб'єктів, найчастіше держав. До вторинних суб'єктів відносять міжнародні організації та державоподібні утворення, їхньому створенню найчастіше передують прийняття міжнародно-правового акта, як правило, договору.

Цю класифікацію фактично повторює інша, критерієм якої виступає наявність у суб'єкта суверенітету. Більшість науковців вважають, що суверенітет притаманний виключно державі. До несuverенних суб'єктів варто відносити міжнародні організації та державоподібні утворення. Іноді серед науковців трапляються такі, які підтримують твердження, що суверенітетом володіють також народи (нації), котрі борються за незалежність.

Ще одним можливим критерієм класифікації суб'єктів міжнародного права є їх поділ на ті, що можуть створювати норми міжнародного права, і ті, що не виконують такої функції. Таку класифікацію, як правило, наводять науковці, які підтримують “широку” концепцію суб'єкта міжнародного права для того, щоб не пояснювати, чому деякі з “некласичних суб'єктів” (наприклад, фізичні та юридичні особи) не беруть безпосередньої участі у процесі створення норм міжнародного права. Відповідно до цієї класифікації, всі чотири групи (держави, народи (нації), що борються за незалежність, міжнародні організації,

державоподібні утворення) потрібно відносити до правостворюючих суб'єктів.

Серед інших класифікацій можна виокремити: за масштабом діяльності — універсальні, регіональні та субрегіональні; за типом правосуб'єктності — суб'єкти з універсальною та суб'єкти зі спеціальною правосуб'єктністю.

5.2. Держава — основний суб'єкт міжнародного права

Тривалий час єдиним завданням міжнародного права було регулювання відносин виключно між державами. Власне, і міжнародне право виникло з об'єктивної необхідності врегулювати саме окремі аспекти взаємовідносин держав. Тому немає нічого дивного в тому, що до Другої світової війни більшість науковців вважали, що єдиним суб'єктом міжнародного права є держава. І хоча зараз домінують зовсім інші думки, все-таки держава й надалі продовжує залишатися основним суб'єктом цієї галузі права.

Держава є *первинним* суб'єктом міжнародного права і її правосуб'єктність має *універсальний* характер, тобто є найбільш *повною за обсягом*. Правосуб'єктність інших суб'єктів міжнародного права проявляється в основному в результаті їх взаємовідносин з державами або взагалі з'являється в результаті їхньої волі.

Особливим елементом міжнародної правосуб'єктності держави є *суверенітет*, що визначають як верховенство в межах власної території і незалежність у зовнішніх зносинах від будь-якого внутрішнього та зовнішнього впливу. Міжнародне право виходить із презумпції наявності суверенітету в кожній державі. Суверенітет виникає у момент виникнення держави і припиняється тільки із припиненням існування держави. На нього не впливає факт визнання держави чи відсутність останнього. Він ніким не може бути обмежений, крім самої держави. У той же час варто зазначити, що абсолютного суверенітету не буває. Держави добровільно погодилися обмежити його, наприклад, з метою захисту прав людини тощо.

Хоча суверенітет держави не може ніким обмежуватися, однак він повинен здійснюватися в рамках, передбачених принципами і нормами міжнародного права. Так, досить часто держави добровільно обмежують свій суверенітет, укладаючи відповідні міжнародні договори чи вступаючи в міжнародні організації. Наприклад, усі держави — члени ООН погодилися з тим, що п'ять держав будуть постійними членами Ради Безпеки і матимуть "право вето". Іншим прикладом можна вважати Швейцарію, яка обмежила свій суверенітет, проголосивши постійний нейтралітет, який забороняє їй вступати

у військово-політичні союзи чи організації, здійснювати інші дії, які несумісні з цим статусом.

Із теорії суверенітету держав випливає декілька важливих принципів, дотримуватися яких є обов'язком держав, а саме: рівності, незалежності та мирного співіснування. Принцип рівності означає, що всі держави є рівними між собою. Цей принцип підкреслює рівність прав і обов'язків та жодним чином не стосується політичної рівності. Під незалежністю розуміють можливість вирішувати усі питання внутрішнього та зовнішнього життя без впливу на цей процес інших суб'єктів. Однак незалежність жодним чином не порушує обов'язок держави дотримуватися норм і принципів міжнародного права. Стосовно мирного співіснування, то недотримання цього принципу завжди порушує суверенітет держави, оскільки позбавляє іншу державу можливості незалежно здійснювати управління своєю територією. Серед інших обов'язків держав потрібно виокремити такі: поважати права та свободи людини; дотримуватися міжнародних зобов'язань, норм і принципів міжнародного права; не втручатися у внутрішні справи інших держав; утримуватися від погрози силою чи її застосування; нести відповідальність за порушення норм і принципів міжнародного права тощо.

Суверенітет передбачає можливість держав володіти певними правами. Як зазначено вище, держава володіє найширшим обсягом прав порівняно з іншими суб'єктами міжнародного права. Проте нині немає жодного документа, який би передбачав вичерпний перелік таких прав. Хоча варто зауважити, що Комісія з міжнародного права розробила спеціальний документ³⁷, який повинен був урегулювати це питання, однак він не знайшов достатньої підтримки держав. Відповідно до проекту, до основних прав держав пропонувалося віднести: право на незалежність і державний суверенітет, право на рівність і рівноправне співробітництво, право народів та держав на самовизначення; право на індивідуальну і колективну самооборону, право на міжнародне співробітництво й міжнародне спілкування; право на мир і мирне співіснування тощо. До основних обов'язків держав належало: утримуватися від втручання у внутрішні справи будь-якої іншої держави; вирішувати свої суперечки з іншими державами мирними засобами; поважати незалежність і суверенітет інших держав, сумлінно виконувати свої міжнародні зобов'язання; утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності інших держав тощо. Формально, права та обов'язки держав закріплені в Статуті ООН (зокрема, преамбулі, гл. 1—11, ст. 51, 55, 73), у двосторонніх і багатосторонніх договорах, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, Хартії економіч-

³⁷ Декларація прав та обов'язків держав. Резолюція ГА 375 (IV) 1949 р.

них прав і обов'язків держав 1974 р., у Заключному акті НБСЄ 1975 р. та в інших документах.

Із суверенітету випливає юрисдикція держав, яку розуміють як можливість держави розглядати та вирішувати питання відповідно до її компетенції. У міжнародному праві розрізняють територіальну й особисту юрисдикцію. *Особиста юрисдикція* держави — юрисдикція, що здійснює держава відносно своїх громадян, які перебувають за межами її території. У випадках, передбачених національним законодавством, юрисдикція держави може поширюватися на громадян цієї держави й тоді, коли вони перебувають на іноземній території. Так, наприклад, будь-який дипломат, що перебуває на території іноземної держави, продовжує знаходитися під виключною юрисдикцією своєї держави. *Територіальна юрисдикція* держави — юрисдикція, що здійснюють у межах її території. У межах своєї території держава здійснює повну юрисдикцію, за винятком тих випадків, коли відповідними міжнародними угодами передбачається інше. Так, наприклад, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. передбачає обмеження юрисдикції приймаючої держави стосовно дипломатичного представництва іноземної держави.

Усі держави можна розділити на *унітарні* та *федеративні*. Такий поділ є досить важливим з практичної позиції, оскільки іноді у федеративних державах правом представляти її у зовнішніх зносинах володіють не тільки центральні органи влади, а й органи суб'єктів федерації. Досить багато вчених стверджують, що з окремих питань (як правило, економічного характеру) суб'єкти федерацій Росії та землі ФРН можуть вступати у зовнішні зносини. Таким правом володіли і республіки колишнього СРСР, зокрема, Українська РСР була засновником ООН та здійснювала інші зовнішні функції. Однак навіть у таких випадках усі зовнішні функції суб'єкти федерацій здійснюють за згоди центральної влади. Варто виокремити такий тип держав, як конфедерації. У них ступінь об'єднання значно менший, а тому органи окремих частин мають більше зовнішньополітичних прав. Як приклад такої держави можна назвати Об'єднану Арабську Республіку (Об'єднання Єгипту та Сирії, яке існувало з 1958 по 1961 рр.)

5.3. Міжнародна правосуб'єктність народів та націй, що борються за незалежність

Концепція міжнародної правосуб'єктності народів (націй), що борються за незалежність, сформувалася під впливом практики ООН. І хоча народи та нації, що борються за незалежність, є первинними суб'єктами міжнародного права, їх міжнародна правосуб'єктність до

цього часу оспорується деякими авторами. Крім того, ні доктрина, ні практика не виробили чітких критеріїв, за яких потрібно визнавати певну націю та народ, що бореться за незалежність, суб'єктами міжнародного права. Найчастіше рішення про надання такого статусу обґрунтовують політичними, а не юридичними критеріями.

Ідея визнання народу чи нації, що бореться за створення незалежної держави, виникла достатньо давно. Так, наприклад, Четверта Гаазька конвенція 1907 р. передбачила низку прав та обов'язків таких суб'єктів під час війни. Однак головну роль у процесі розвитку доктрини щодо надання статусу суб'єктів міжнародного права відіграв вплив ООН у 60—70 роках ХХ ст. під час так званої деколонізації. Основою для цього став проголошений у Декларації про надання незалежності колоніальним країнам та народам 1960 р. та підтверджений згодом Декларацією 1970 р. принцип самовизначення народів. Він передбачав, "...що кожен народ має право на самовизначення і може вільно встановлювати свій політичний статус...".

Міжнародною правосуб'єктністю володіють не всі народи та нації, а лише ті, що борються за створення власної держави. При цьому немає значення характер боротьби, вона може бути як військовою, так і мирною. Народи та нації, які створили власну державу, на міжнародній арені представлені нею. Таким чином, статус суб'єкта міжнародного права народу чи нації здійснюється як виняток, на час, поки вони не створили власної держави.

Цікавим є той факт, що у доктрині й у міжнародних документах уживаються різні за значенням терміни "народ" та "нація". Хоча варто зауважити, що у більшості відомих в історії випадків статус суб'єкта міжнародного права визнавався не стільки за народом чи нацією, що боролися за незалежність, скільки за національно-визвольними рухами, які були втіленням цієї боротьби. Крім того, і "народ", і "нація" є поняттями достатньо розмитими, натомість як національно-визвольні рухи набагато краще організовані та структуровані.

З кінця 70-х років ХХ ст., тобто з моменту фактичного закінчення деколонізації, відбувається поступова зміна підходів до питання надання статусу суб'єкта міжнародного права народам і націям, що борються за незалежність. По-перше, все частіше акцентується, що принцип самовизначення народів і націй є лише одним із принципів міжнародного права і його треба застосовувати в комплексі з іншими принципами міжнародного права, зокрема територіальної цілісності та непорушності кордонів. Саме тому значна кількість авторів вважають, що статус суб'єкта міжнародного права може бути наданий не всім народам і націям, що борються за незалежність, а лише тим, які використовують своє право на самовизначення, і коли наявна хоча б одна з названих ситуацій: 1) території, анексовані після 1945 р., чи належать до так званих несамоврядних територій (прикладом першої

с Палестина, другої — Гуам); 2) якщо держава не дотримувалася принципу рівності окремих груп населення за етнічною, національною, релігійною чи іншою схожою ознакою (наприклад, Косово); 3) у конституції федеративної держави передбачена можливість виходу з її складу окремих суб'єктів (наприклад, СРСР).

По-друге, варто наголосити, що самовизначення народів і націй можливе не тільки через створення незалежної держави, а й різноманітних автономій у складі іншої держави.

Якщо ж говорити про права та обов'язки народів і націй як суб'єктів міжнародного права, то потрібно зауважити, що вони є значно обмежені порівняно з державою. Однак можна виокремити такі: право на самовизначення і створення незалежної держави; право на визнання правосуб'єктності органів, які їх представляють; право на отримання міжнародного правового захисту як від міжнародних організацій, так і від окремих держав; право укладати міжнародні договори й іншим чином брати участь у процесі створення норм міжнародного права; право брати участь у діяльності міжнародних організацій; право самостійно реалізувати чинні норми міжнародного права. Серед основних обов'язків можна виділити обов'язок дотримуватися норм та принципів міжнародного права та нести відповідальність у випадку їх порушення.

Тепер міжнародна правосуб'єктність народів та націй, що борються за незалежність, визнається за арабським народом Палестини. Деякі автори стверджують, що аналогічним статусом володіє народ Західної Сахари. Розглянемо більш детально наведені приклади.

Арабський народ Палестини. Населення окупованих Ізраїлем палестинських територій бореться за створення (відновлення) власної держави. Арабський народ Палестини представляє Організація визволення Палестини (ОВП), міжнародна правосуб'єктність якої була визнана в 70-х роках ХХ ст. спочатку Радою Безпеки, а потім і Генеральною Асамблеєю ООН. Нині має статус спостерігача в ООН, Лізі арабських держав та інших міжнародних організаціях.

ОВП контактує з досить великою кількістю держав, у тому числі з Росією, Єгиптом, Францією, Сирією, Ліваном та ін. Палестина є учасницею кількох десятків універсальних міжнародних договорів, зокрема, Женевських конвенцій 1949 р. та Конвенцій ООН з морсько-го права 1982 р.

У 1993 р. ОВП підписала Вашингтонську угоду, яка передбачала створення на окупованих Ізраїлем територіях тимчасової Палестинської автономії. Тепер цей орган здійснює адміністративну та судову владу на окупованих територіях. Із створенням тимчасової Палестинської автономії ОВП втратила статус суб'єкта міжнародного права, який тепер визнається за представниками уряду Автономії.

Народ Західної Сахари має статус, аналогічний статусу арабського народу Палестини, його міжнародна правосуб'єктність визнана ООН, при якій він отримав статус спостерігача.

У зв'язку із змінами, що останнім часом відбуваються у міжнародних відносинах доданого суб'єкта, все частіше застосовують терміни "держави на стадії становлення" та "нації, що прямують до своєї державності".

5.4. Міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій

Поряд із державами все більшу роль у міжнародних відносинах відіграють міжнародні організації. Нині є понад 500 міжнародних організацій, тобто їхня чисельність давно перевищила кількість усіх інших суб'єктів міжнародного права.

Однак варто зазначити, що не всі міжнародні організації мають статус суб'єкта міжнародного права. За загальним правилом, суб'єктами міжнародного права визнають виключно міжурядові організації, тобто такі, які створені державами. Питання про визнання суб'єктами міжнародного права міжнародних неурядових організацій і надалі залишається спірним. Саме тому, коли ми будемо говорити про міжнародні організації, матимемо на увазі лише міжурядові.

Оскільки міжнародні організації є вторинними суб'єктами міжнародного права, то їхня міжнародна правосуб'єктність є похідною від правосуб'єктності держав. Уперше питання про правосуб'єктність міжнародних організацій виникло у зв'язку з діяльністю Ліги Націй, але так і не було вирішено до її ліквідації. Після Другої світової війни було створено ООН, що знову актуалізувало питання правосуб'єктності міжнародних організацій. Тому, коли у 1948 р. у Палестині було вбито службовця ООН, організація звернулася у Міжнародний суд ООН. У своєму консультативному висновку "Про відшкодування шкоди, заподіяної на службі ООН" цей авторитетний судовий орган підтвердив, що ця організація володіє міжнародною правосуб'єктністю. З цього моменту більшість учених вважає, що міжнародні організації володіють міжнародною правосуб'єктністю. Це підтверджується в низці міжнародних угод. Так, наприклад, у Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. зазначено, що міжнародна організація володіє такою правоздатністю укладати міжнародні договори, яка необхідна для виконання її функцій і досягнення її цілей. При цьому практика укладення міжнародних договорів з державами або між собою повинна відповідати їх установчим актам.

Міжнародна правосуб'єктність міжнародної організації базується на положеннях, що закріплені в установчих документах — статутах та інших актах, які визначають її обсяг, виходячи із завдань та функцій цієї організації. Однак загальновизнано, що нині всі міжнародні міжурядові організації мають міжнародну правосуб'єктність.

Оскільки обсяг прав і обов'язків визначається засновниками в момент створення організації і залежить від тих завдань та цілей, які вона повинна виконувати, а також сфери дії, то міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій може суттєво відрізнятися. Про зміст міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій можна робити висновки на основі аналізу відповідних міжнародних прав та обов'язків, а саме щодо їх:

- права на привілеї та імунітети;
- права створювати норми міжнародного права, у тому числі права на укладення договорів з державами, міжнародними організаціями, іншими суб'єктами міжнародного права;
- права обміну представництвами з державами та міжнародними організаціями;
- обов'язку щодо несення міжнародно-правової відповідальності за свої дії.

Вважається, що серед чинних міжнародних організацій найширшою правосуб'єктністю володіє ООН та деякі її спеціалізовані установи.

Серед інших ознак, які характеризують міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права, варто зауважити: їх створюють на основі міжнародно-правового акта, як правило, міжнародного договору (як виняток можна навести приклад ОБСЄ, яка діє без статуту); засновниками й учасниками міжнародної організації можуть бути лише держави та інші суб'єкти міжнародного права; наявність постійно діючих органів тощо.

5.5. Міжнародна правосуб'єктність державоподібних утворень

Державоподібні утворення, як і міжнародні організації, є вторинним суб'єктом міжнародного права. Вони не мають суверенітету і створюються державами, які визначають їхній статус і обсяг правосуб'єктності. На відміну від первинних суб'єктів, вони можуть вступали лише в ті відносини, які передбачені документами про їхнє заснування.

Особливостями такого типу суб'єктів можна вважати: їх незалежність та самоуправління, визначення їх статусу на основі угоди, яка виконує роль основного закону, гарантії збереження їх статусу з боку держав або міжнародних організацій, наявність угоди з державою,

на території якої воно знаходиться, особливий, визначений міжнародною угодою порядок здійснення зовнішніх зносин. Крім того, передбачався нейтральний статус такого утворення або він узагалі оголошувався демілітаризованою зоною.

Як правило, державоподібні утворення з'являлися за угодою двох і більше держав, які не могли вирішити питання про приналежність певної території. Як приклад подібних утворень можна назвати Данціг (Гданськ) у 1919—1939 рр., який за Версальським мирним договором отримував такий статус і переходив під покровительство Ліги Націй. Відповідно до угоди з Польщею, Данціг входив у польську митну зону. Польща здійснювала всі зовнішні зносини від імені цього утворення, дипломатичний захист та представництво громадян Данціга за кордоном.

Була спроба створити вільне місто на території Єрусалима, однак вона ніколи не була реалізована. Навіть попри той факт, що Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 181 (II) і передала місто під управління Ради з опіки ООН, у результаті збройного конфлікту між Ізраїлем і Палестиною останній був захоплений Ізраїлем і донині перебуває під його владою.

Прикладом також можна вважати створення відповідно до мирного договору з Італією Вільної території Трієст. Вона існувала з 1947 по 1954 рр. Її статус був досить схожим до статусу Данціга, однак ця територія перебувала під протекторатом Ради Безпеки ООН. Статус регулювався ще низкою документів, серед яких найважливішу роль відігравало положення про вільний порт Трієст та положення про тимчасовий режим Вільної території Трієст. Цей суб'єкт припинив своє існування внаслідок поділу його території між Італією та Югославією.

Особливий міжнародний статус мав Західний Берлін з 1950 по 1990 рр., хоча в той же час вважався територією ФРН. Він володів деякими правами, притаманними для суб'єкта міжнародного права, зокрема здійснював зовнішні зносини, мав право укладати міжнародні договори. Особливістю цього утворення є те, що воно було створено без спеціальної угоди чи резолюції міжнародної організації, і діяло так аж до 1971 р., коли було підписано угоду, що врегулювала його спеціальний статус.

Серед існуючих нині суб'єктів до державоподібних утворень відносять Мальтійський орден та Ватикан. Розглянемо їх більш докладно.

Мальтійський орден (Суверенний військовий орден госпітальєрів Святого Іоанна Іерусалимського, Родоський і Мальтійський) — державоподібне утворення, що знаходиться на території Італії, яка визнає існування Мальтійського ордену на своїй території як суверенної держави. Глава ордену — великий магістр, глава виконавчої влади — канцлер. Має близько десяти тисяч підданих.

Орден підтримує дипломатичні відносини з 81 державою. Має статус спостерігача при ООН та декількох інших міжнародних організаціях. На відміну від більшості суб'єктів, його правосуб'єктність виводять не з прав і обов'язків, якими він володіє, а з міжнародного звичаю, відповідно до якого Мальтійський орден має статус суб'єкта міжнародного права.

Ватикан — місто-держави, розмішене на території Рима. Столиця і адміністративний центр Римської католицької церкви і резиденція її глави.

Сучасний правовий статус Ватикану встановлено у 1929 р. на основі Латеранської угоди між Святійшим престолом та Італією. Тепер цей договір замінив конкордат 1984 р.

Міжнародна правосуб'єктність Ватикану є досить широкою. Він підтримує дипломатичні зв'язки з багатьма державами, володіє статусом спостерігача в ООН. Є учасником багатьох універсальних міжнародних договорів, особливо тих, які стосуються захисту прав людини. Територія Ватикану вважається іноземною для Італії, тому тут не поширюється кримінальна й адміністративна юрисдикція цієї держави. Представники Ватикану володіють статусом, аналогічним статусу дипломата.

5.6. Міжнародна правосуб'єктність інших учасників міжнародних відносин

Як згадувалося вище, крім класичних суб'єктів міжнародного права, існують суб'єкти міжнародних відносин, питання про міжнародну правосуб'єктність яких вважається спірним. До них варто віднести фізичні та юридичні особи. Відразу потрібно зазначити, що більшість учених нині заперечують можливість надання таким особам міжнародної правосуб'єктності. Вони обґрунтовують свою позицію відсутністю у таких осіб усіх ознак, необхідних для володіння міжнародною правосуб'єктністю.

Проте така позиція не є безспірною. Існує група вчених, котрі визнають фізичних та юридичних осіб суб'єктами міжнародного права. При цьому вони, як правило, посилаються на Консультативний висновок Міжнародного суду в справі "Про відшкодування шкоди, заподіяної на службі ООН" від 11 квітня 1949 р., де, зокрема, зазначено, що у суб'єктів міжнародного права може бути різний обсяг правосуб'єктності. Таким чином, фізичні та юридичні особи необов'язково мають відповідати всім критеріям, необхідним для виникнення міжнародної правосуб'єктності.

Фізичні особи. Основними аргументами, які засвідчують наявність у таких осіб міжнародної правосуб'єктності, є такі:

— *здатність фізичної особи володіти правами і виконувати обов'язки, що безпосередньо виникають із норм міжнародного права.* Так, значну кількість міжнародних актів у сфері прав людини адресовано безпосередньо фізичним особам. До таких, зокрема, можна віднести Пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенцію про захист основних прав і свобод людини 1950 р. та інші, на які можна безпосередньо посилалися як у національних, так й у міжнародних органах;

— *можливість брати участь у міжнародних правовідносинах.* Фізична особа, зокрема, стає безпосереднім учасником міжнародних відносин у випадку, коли звертається у міжнародні органи, наприклад, Європейський суд прав людини. Схожа ситуація виникає у випадку звернення особи в порядку, передбаченому Резолюцією 1503, тощо;

— *здатність фізичної особи нести відповідальність, що виникає безпосередньо із норм міжнародного права.* Упродовж двох останніх десятиліть почастишали випадки притягнення особи до кримінальної відповідальності за порушення норм міжнародного права. При цьому варто зазначити, що така відповідальність не опосередковується застосуванням національного законодавства, а виникає безпосередньо із норм міжнародного права і, як правило, її застосовують органи міжнародної юстиції.

Юридичні особи. Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу питання про міжнародну правосуб'єктність юридичних осіб, необхідно зауважити, що їх можна розділити на декілька видів, зокрема: *національні юридичні особи та ТНК.* Іноді до них також відносять *міжнародні неурядові організації.* І якщо між першими двома видами нині немає якоїсь принципової відмінності, то правовий статус, а отже, й обсяг міжнародної правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій має свої особливості.

Більшість авторів справедливо зазначають, що при вирішенні питання про міжнародну правосуб'єктність національних юридичних осіб та ТНК варто виходити із тих самих міркувань, що й стосовно фізичних осіб. Як відомо, міжнародні акти надають права не лише фізичним особам. Деякі з них адресовані також і юридичним особам. Вони можуть брати безпосередню участь у міжнародних правовідносинах, нести відповідальність за порушення норм міжнародного права тощо.

Що ж до міжнародних неурядових організацій, то, крім усього сказаного вище, норми міжнародного права передбачають певні особливості їх правового статусу. Основною із таких є можливість надання їм консультативного статусу при міжнародних міжурядових організаціях. Так, наприклад, щодо отримання консультативного статусу в ООН, то питання врегульоване Резолюцією ЕКОСОР 1996/31

від 25 липня 1996 р. Цей документ передбачає, що для отримання консультативного статусу неурядова організація має відповідати низці критеріїв, зокрема: вона повинна мати представницький характер, тобто її членами повинні бути фізичні особи; вона має у своєму розпорядженні “відповідні механізмами звітності перед своїми членами”; її члени “здійснюють ефективний контроль над її політикою та діяльністю шляхом використання права голосу і через інші відповідні демократичні та транспарентні процеси прийняття рішень”. Діяльність такої організації повинна охоплювати коло питань, які входять у сферу ЕКОСОП. У разі одержання такого статусу організація отримує права, які дають змогу брати участь у роботі ООН, зокрема в обговоренні питань, які входять до її компетенції. Таким чином, обсяг правосуб’єктності неурядової організації суттєво розширюється у випадку набуття нею консультативного статусу.

Отже, варто зазначити, що тепер фізичні та юридичні особи володіють окремими елементами міжнародної правосуб’єктності, проте її обсяг занадто малий для того, щоб їх можна було вважати повноцінними суб’єктами міжнародного права.

5.7. Визнання в міжнародному праві

Коло суб’єктів міжнародних відносин постійно змінюється. Особливо це стосується держав. З моменту закінчення Другої світової війни вже виникло понад сто держав. При появі на арені нового суб’єкта міжнародного права (в основному держав) нерідко виникає питання його *визнання*, під яким розуміють односторонній акт держави, який констатує виникнення нового суб’єкта міжнародного права і містить пропозицію вступити з таким суб’єктом у дипломатичні та інші зносини.

Визнання поєднує в собі два акти — політичний та юридичний. Перший полягає у схваленні чи несхваленні новоствореної держави, уряду, національно-визвольного руху. Стосовно визнання як юридичного акту, то він тягне встановлення певних правовідносин, що регулює міжнародне право.

Обов’язку визнання не існує. Визнання є суверенним правом кожної держави і не повинно впливати на її відносини з іншими суб’єктами міжнародного права. Питання про визнання найчастіше виникає у випадку виникнення нової держави (незалежно від способу — поділ чи, навпаки, об’єднання), а також коли у вже існуючій державі до влади неконституційним шляхом приходить нова політична сила. Окремим випадком потрібно вважати визнання воюючою чи повстаючою стороною.

Визнання здійснюється компетентним органом держави. Відповідно до п. 4 ст. 106 Конституції України, рішення про визнання у нашій державі приймає Президент України. Однак варто наголосити, що визнання не завжди є явно виражене. У деяких випадках акт визнання може випливати з факту встановлення дипломатичних чи консульських відносин.

Надане визнання, як правило, не може скасовуватись чи відкликатись. Хоча такі випадки відомі в історії. Так, Франція у 1918 р. відкликала своє визнання Фінляндії, коли в останній хотіли коронувати родича німецького Кайзера Вільгельма II. Та після того, як Фінляндія відмовилася від таких планів, Франція повторно визнала її. Ще більш цікавим є акт визнання комуністичного уряду Китаю США у 1979 р. Цим актом одночасно було скасовано визнання уряду Республіки Китай, що знаходився у Тайвані.

Іноді на практиці виникають питання про те, чи є необхідним акт визнання для того, щоб існував певний суб'єкт міжнародного права. Наприклад, нещодавно таке питання постало стосовно Косова, Абхазії та Південної Осетії. Щодо впливу визнання у доктрині міжнародного права існує дві основні теорії: конститутивна та декларативна.

Конститутивна теорія (іноді її ще називають теорією Тобара—Вільсона) виходить з того, що держава набуває статусу суб'єкта міжнародного права лише в результаті її визнання з боку інших держав. Таким чином, відповідно до цієї теорії сам факт виникнення держави не означає автоматичного надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. І дійсно, якщо жодна держава не визнала новостворену, навіть якщо вважати, що остання володіє міжнародною правосуб'єктністю, вона не зможе її реалізувати за відсутності інших суб'єктів, які хочуть вступити з нею у правовідносини. “Мінусом” цієї теорії є те, що невідомо, яка кількість актів визнання потрібна для того, щоб констатувати появу нового суб'єкта міжнародного права. З іншого боку, є випадки, коли держави можуть існувати і вступати в правовідносини з іншими суб'єктами міжнародного права без визнання (наприклад, Тайвань, Турецька Республіка Кіпру).

Декларативна теорія визнання виходить із того, що держава набуває статусу суб'єкта міжнародного права з моменту виникнення, її правосуб'єктність жодним чином не залежить від визнання іншими державами. Згідно з цією теорією, факт визнання держави ніяк не впливає на її правосуб'єктність, лише підтверджує виникнення нової держави — суб'єкта міжнародного права. Хоча акт визнання не впливає на обсяг правосуб'єктності держави, він визначає коло суб'єктів, з яким у майбутньому в держави будуть встановлені дипломатичні та інші зносини, що є важливим фактором, особливо для новоствореної держави.

За обсягом і характером відносин між державами вирізняють дві форми визнання: “*de-jure*” і “*de-facto*”. І перше, і друге є офіційними

визнаннями. Хоча останнє іноді ще називають неповним визнанням. Його, як правило, застосовують у випадках, коли є сумнів щодо подальшого існування визнаної держави. Такий вид визнання не оформляється юридично, а полягає у фактичному налагодженні зносин. У випадку необхідності такий вид визнання може бути відкликано. Стосовно визнання *“de-jure”*, то воно є повним і тягне встановлення офіційних дипломатичних та консульських зносин.

Визнання *“ad hoc”* — особливий вид визнання, який здійснюють тимчасово, зазвичай для певної конкретної ситуації чи випадку. Як приклад можна навести ситуацію, що мала місце на початку 90-х років ХХ ст. під час війни в так званій Придністровській Молдавській республіці. Загалом не визнаючи уряд цієї республіки, Молдова визнала її для того, щоб підписати угоду про обмін полоненими. Такий тип визнання не створює довготривалих наслідків і не тягне обов’язку вступити в дипломатичні чи інші зносини.

Крім форм визнання, у доктрині міжнародного права прийнято виокремлювати види визнання. Найчастіше поділяють визнання за дестинатором. За цим критерієм вирізняють визнання: держав; урядів; урядів у вигнанні; націй; державоподібних утворень; воюючих та повсталих сторін.

Визнання держав є найбільш використовуваним видом визнання. Потреба в такому виникає у випадку виникнення нової держави. Чітких критеріїв для визнання не було вироблено, хоча можна назвати декілька міжнародних документів регіонального характеру, які врегульовують ті чи інші аспекти цього питання. Так, ст. 1 Міжамериканської конвенції про права та обов’язки держав 1933 р. визначає чотири ознаки держави, а саме: постійне населення; територію; уряд; здатність бути учасником міжнародних відносин. Виходячи з нього, визнавати потрібно лише ту державу, яка відповідає всім вищезазначеним ознакам.

У рамках Європейського Співтовариства в 1991 р. було прийнято декларацію “Керівні принципи визнання нових держав у Східній Європі і Радянському Союзі”. Цей документ передбачав, що держави ЄС визнають новостворені держави за умови виконання ними таких вимог: поваги до Статуту ООН, положень Заключного акта НБСЄ 1975 р. та Паризької хартії 1990 р.; поваги прав і свобод людини, національних і етнічних груп та меншин; поваги принципу непорушності кордонів; роззброєння та мирного вирішення всіх спорів про правонаступництво.

Визнання уряду має місце тоді, коли уряд приходить до влади неконституційним шляхом. Прикладами є Росія 1917 р., Куба 1959 р., Греція 1967 р., Чилі 1973 р. Сучасні держави відмовилися від такого виду визнання, оскільки воно, за суттю, є актом узаконення неконституційної влади. Тому досить багато сучасних держав дотримуються

практики, згідно з якою не розглядають питання визнання уряду окремо від визнання держави.

Досить подібним до вищеназваного є *визнання уряду у вигнанні*. Ця проблема постає у тих випадках, коли законний уряд держави змушений покинути територію своєї держави внаслідок її окупації. Як приклад можна навести уряди Польщі та Норвегії, які впродовж Другої світової війни знаходилися у Лондоні.

Визнання націй є винятком із загального правила і може мати місце лише в тому випадку, коли така нація здійснює своє право на створення власної держави. Варто зазначити, що, як правило, таке визнання надається нації в особі певної організації (національно-визвольного руху), яка її представляє. Сьогодні такою нацією є Палестина.

Визнання воюючих та повсталих сторін має місце в тих випадках, коли певна організація бореться з окупаційною владою. Прикладами організацій є діяльність рухів Опору у Франції та Польщі під час Другої світової війни. На відміну від інших видів визнання, цей має набагато менші наслідки і зводиться до можливості використовувати до учасників таких рухів норми міжнародного гуманітарного права.

Визнання державоподібних утворень трапляється надзвичайно рідко, як і самі такі суб'єкти. Воно має ключове значення для встановлення їх міжнародної правосуб'єктності, адже формально вони є похідними суб'єктами міжнародного права. Прикладами є визнання Ватикану чи Мальтійського ордену.

Можна також виокремити такий вид, як *попереднє визнання*. Воно застосовується для визнання суб'єктів у процесі їхнього становлення. Так, визнання націй, що борються за незалежність, завжди є попереднім, оскільки вони мають на меті створити власну державу.

Іноді акт визнання може прийматися в рамках міжнародних організацій чи конференцій. Такий вид визнання називають *колективним*.

5.8. правонаступництво в міжнародному праві

Коло суб'єктів міжнародних відносин постійно змінюється. Виникають нові держави, інші припиняють своє існування, у зв'язку із чим виникає питання правонаступництва.

Під **правонаступництвом** в міжнародному праві прийнято розуміти перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта міжнародного права до іншого внаслідок виникнення чи припинення існування першого або зміни суверенітету над територією. Найчастіше правонаступництво виникає у випадку припинення держав, тому ми зосередимо свою увагу саме на правонаступництві держав. Хоча в історії відомі випад-

ки правонаступництва міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародного права. Так, ООН є правонаступницею Ліги Націй.

Як зазначено вище, правонаступництво найчастіше виникає у випадках припинення існування держави, її поділу, виділення з неї іншої держави, передачі частини території іншій державі, об'єднання держав. Деякі вчені сюди також відносять і випадок, коли в державі відбувається соціальна революція, а також у разі капітуляції останньої.

У правовідносинах правонаступництва прийнято вирізняти два основних суб'єкти: *державу-попередницю* (унаслідок припинення, відокремлення чи поділу якої її права й обов'язки переходять до іншого суб'єкта) і *державу- правонаступницю* (яка набуває вищезазначані права й обов'язки).

Що ж до об'єктів правонаступництва, то, як правило, вирізняють: правонаступництво щодо міжнародних договорів; правонаступництво щодо державної власності; правонаступництво щодо боргів, правонаступництво щодо державних архівів та ряд інших.

Протягом існування цього інституту міжнародного права вчені виробили декілька концепцій правонаступництва, зокрема:

1. *Універсального (повного) правонаступництва* — згідно з якою державу ототожнюють з юридичною особою, яка складається з єдності трьох елементів: території, населення і публічної влади. Відповідно, у випадку правонаступництва до нової держави переходять усі права та обов'язки, які пов'язані з ними елементами.

2. *Часткового правонаступництва* — згідно з якою держава-попередниця зберігає всі права й обов'язки, які не пов'язані з суверенітетом над певною територією, усі решта зобов'язання переходять до держави- правонаступниці.

3. *"Tabula rasa" ("чистої дошки" або "чистого листа")* — згідно з якою новоутворена держава не відповідає за зобов'язання держави-попередниці, оскільки перехід прав і обов'язків не відбувався.

Крім того, існують й інші підходи, зокрема *"континуїтету"*, при якому одна держава вважається продовжувачем іншої. При цьому питання правонаступництва взагалі може не виникати. Так, наприклад, Росія набула прав і обов'язків СРСР в ООН саме як держава — продовжувачка Радянського Союзу.

Тепер питання правонаступництва регулюються звичаєвим правом. Хоча й було розроблено два договори в цій сфері, а саме: Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р., Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 р., однак жоден з наведених документів не вступив у дію, оскільки не набрав достатньої кількості ратифікацій.

Правонаступництво щодо міжнародних договорів. Як зазначено вище, основним документом, що регулює це питання, є Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. Відповідно до цієї конвенції, *договір* означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і яка регулюється міжнародним правом незалежно від того, чи така угода міститься в одному документі, у двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування. Отже, названа конвенція поширюється на всі договори, що укладаються державами між собою, як і договори держав з іншими суб'єктами міжнародного права. При цьому такі договори мають бути укладені виключно в письмовій формі.

Є особливості правонаступництва щодо договорів залежно від того, багатостороннім чи двостороннім він є. Щодо багатосторонніх, то тут можливі такі випадки:

1. Новостворена незалежна держава не зобов'язана зберігати в силі який-небудь договір або ставати його учасницею через виключно той факт, що в момент правонаступництва держав цей договір діяв щодо території, що є об'єктом правонаступництва держав. Тут можливі два випадки. Якщо держава була утворена шляхом від'єднання колонії від метрополії, то, як правило, в таких випадках застосовують принцип "*tabula rasa*". Таким шляхом пішли прибалтійські держави при виході з СРСР, оскільки, на їхню думку, вони були незаконно анексовані Радянським Союзом, а отже, фактично колоніями. Зовсім по-іншому вчинила Україна, котра заявила, що вважає себе правонаступницею УРСР, а, відповідно, всі договори, які діяли на території цієї республіки, продовжують діяти й надалі.

2. У випадку об'єднання двох держав усі договори, які діяли на території кожної з держав, продовжують діяти, якщо тільки це не суперечить предмету та цілям договору або сторони не домовилися про інше.

3. У випадку переходу частини території однієї держави під суверенітет іншої — для цієї території договори держави-попередниці перестають діяти і починають діяти договори держави- правонаступниці. Проте з цього принципу можливі винятки. Так, зокрема, норми міжнародного права дозволяють укласти спеціальну угоду, яка передбачатиме інше вирішення такого питання. Прикладом того є Гонконг, на території якого продовжують діяти договори, укладені до входу його території у КНР.

Можливими є й інші випадки.

Проте існує правило, що договори, які стосуються території та кордонів, у кожному з вищезазначених випадків продовжують діяти.

Стосовно двосторонніх договорів, то, за загальним правилом, сторони таких договорів мають визначитися, чи вони продовжать діяти, і зробити про це відповідну заяву.

Правонаступництво щодо державної власності, державних боргів та державних архівів. Це питання регулюється Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. Вона дає визначення державної власності, державних боргів та державних архівів.

Державна власність держави-попередниці означає майно, права та інтереси, які на момент правонаступництва держав, відповідно до внутрішнього права держави-попередниці, належали цій державі.

Державні архіви держави-попередниці означають сукупність документів будь-якої давності та роду, вироблених або набутих державою-попередницею у ході її діяльності, які на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці згідно з її внутрішнім законодавством і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем як архіви для різних цілей.

Державний борг означає будь-яке фінансове зобов'язання держави-попередниці відносно іншої держави, міжнародної організації або будь-якого іншого суб'єкта міжнародного права, що виникло відповідно до міжнародного права.

За загальним правилом, правонаступництво держав, державної власності, державних архівів і державних боргів відбувається на підставі угоди між державою-попередницею і державою- правонаступницею, а коли перша припинила існування — між державами- правонаступницями. Якщо ж такої угоди не було укладено, то застосовують такі правила:

1. При створенні нової держави все рухоме і нерухоме державне майно, що знаходиться на території держави- правонаступниці, переходить у її власність. Що ж до архівів, то всі вони необхідні для нормального функціонування певної держави, а також ті, що стосуються її території, переходять до держави- правонаступниці. При цьому зазвичай передбачається вільний доступ до архівів усіх заінтересованих держав. Борги держави- попередниці, як правило, не переходять до держави- правонаступниці, крім випадків, коли вони є боргами місцевих адміністрацій чи виникли внаслідок діяльності конкретної території. Як приклад можна вважати ситуацію із розподілом боргів після виходу Ірландії з Об'єднаного королівства.

2. У випадку об'єднання двох держав уся державна власність, державні архіви і державні борги кожної із держав- попередниць переходять до держави- правонаступниці.

3. У випадку переходу частини території однієї держави під суверенітет іншої усе нерухоме майно, яке знаходиться на цій території, а також пов'язане з нею рухоме майно переходить до держави- правонаступниці. Всі архіви, необхідні для нормального функціонування конкретної території, а також ті, що стосуються цієї території, переходять до держави- правонаступниці. Борги держави- попередниці

розподіляються в справедливих частинах між державою-попередницею і державою- правонаступницею.

Крім правонаступництва держав щодо договорів, державної власності, державних архівів і державних боргів, можливим є правонаступництво стосовно інших об'єктів — насамперед кордонів і громадянства. У міжнародному праві утвердився принцип, згідно з яким при правонаступництві продовжують діяти договори, пов'язані із правами на територію, тобто зміна суверенітету над певною територією не викликає розірвання договорів щодо оренди території чи визначення лінії державних кордонів. Стосовно правонаступництва щодо громадянства, то ці питання розкриті у розділі 8 “Населення і міжнародне право”.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки міжнародної правосуб'єктності.
2. Які основні права й обов'язки держав?
3. Умови визнання міжнародної правосуб'єктності націй і народів, які борються за створення незалежної держави.
4. Які види визнання відомі в доктрині міжнародного права?
5. Назвіть наслідки визнання урядів.
6. Види та форми правонаступництва в міжнародному праві.

Рекомендована література

1. Аваков М. М. Правопреемство государств / М. М. Аваков. — М., 1986.
2. Вельяминов Т. М. Международная правосубъектность / Т. М. Вельяминов // Советский ежегодник международного права. — М., 1987. — С. 77—97.
3. Власова Л. В. Правопреемство государств в отношении договоров / Л. В. Власова. — Мн., 1982.
4. Курдюков Т. И. Государства в системе международно-правового регулирования / Т. И. Курдюков. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1979.
5. Курс международного права : в 7 т. — М., 1990. — Т. 3.
6. Нешатаева Т. Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании / Т. Н. Нешатаева. — 2-е изд. — М. : Дело, 1999.
7. Ноговицина Ю. О. Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України. — К. : Видавничий дім “Промені”, 2006. — 352 с.

8. Признание в современном международном праве. — М. : Международн. отношения, 1975.

9. Пустогаров В. В. Международная деятельность субъектов федерации / В. В. Пустогаров // Московский журнал международного права. — 1992. — № 2. — С. 3—18.

10. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права / Н. А. Ушаков. — М., 1988.

11. Фельдман Д. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности / Д. И. Фельдман, Г. И. Крюков. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1974.

12. Хонин В. Н. О специфике субъектов международно-правового регулирования / В. Н. Хонин // Вестн. Киев. ун-та. — 1975. — Вып. 1. — С. 26—38. (Серия Междунар. отношения и международное право).

Розділ 6

ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

6.1. Поняття та види джерел міжнародного права

Порівняно з внутрішнім правом у міжнародному спостерігається відсутність класичної законодавчої, судової та виконавчої влади. Тут немає єдиного органу, який уповноважений створювати правові норми, котрі були б обов'язкові для всіх суб'єктів міжнародного права, а також відповідної системи судів, наділених юрисдикційними повноваженнями щодо вказаних суб'єктів без чітко вираженої на те їхньої згоди. А тому виникають питання: де необхідно шукати правові норми і як можна стверджувати, що відповідна пропозиція може бути визнана як міжнародно-правова норма? Зазначена проблема ще більше ускладнюється специфічною природою міжнародних відносин та існуючою колізією суверенітету держав. Однак міжнародне право є реальним фактом, із якого можна вивести і проаналізувати його норми.

Норми міжнародного права існують у певній формі, вони зафіксовані у вигляді відповідного правового "джерела".

Термін "джерела права" в юридичній літературі вживають у багатьох значеннях: як певна сукупність об'єктивно існуючих умов (обставин), що породжують право; як правові форми, в котрих закріплюються правила поведінки; як літературні джерела, що містять необхідні відомості про право та ін.

Потрібно зазначити, що офіційний характер джерела міжнародного права можуть набувати, здебільшого, у двох випадках: 1) через правотворчість, коли суб'єкти міжнародного права схвалюють договори, котрі вміщують норми права або рекомендації міжурядових організацій "*opinio juris*"; 2) через санкціонування, коли суб'єкти міжнародного права схвалюють звичаєві норми, надають їм юридичної сили.

Загальновизнано, що найбільш авторитетно джерела міжнародного права окреслено у ст. 38 (1) Статуту Міжнародного суду ООН, яки-

ми суд керується при вирішенні спорів, що передаються йому для розгляду.

До таких джерел відносять:

1) міжнародні конвенції — як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які є сторонами спору;

2) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма;

3) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

4) із застереженнями, вказаними у ст. 59, судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із міжнародного публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм.

Хоча таке формулювання є технічно обмеженим стосовно джерел, до яких повинен звертатися Міжнародний суд ООН, однак при цьому ніхто серйозно не піддає сумніву той факт, що цей перелік перераховує джерела сучасного міжнародного права на універсальному рівні. Такий стан впливає з того, що функцією Міжнародного суду є розгляд переданих йому спорів “згідно з міжнародним правом”, а всі держави — члени ООН є “*ipso facto*” сторонами Статуту Міжнародного суду відповідно до ст. 93 Статуту ООН.

Враховуючи динаміку розвитку міжнародного права, у міжнародно-правовій практиці нерідко виникає питання й про інші джерела: резолюції міжнародних організацій та конференцій; рішення міжнародних судових установ; норми “м’якого” права, односторонні акти та інші акти.

Джерела міжнародного права можуть бути матеріальними та нематеріальними. *Матеріальне джерело* — це, як правило, правовий акт міжнародного характеру, котрий направлений на врегулювання відносин між суб’єктами міжнародного права. Такі акти створюють держави або за допомогою міжнародних організацій. До них відносять декларації, конвенції, протоколи та ін. *Нематеріальним джерелом* міжнародного права може бути звичай.

Джерела міжнародного права можуть бути *кодифікованими* та *некодифікованими*, вони можуть регулювати окремі інститути міжнародного права або не бути предметно обмеженими.

Розрізняють *універсальні* та *локальні* джерела міжнародного права.

Внутрішньодержавні закони не можна розглядати як джерела міжнародного права, оскільки вони виражають інтереси окремої держави, приймаються і діють у межах її внутрішньої компетенції. Однак їх зміст має важливе значення для забезпечення виконання норм міжнародного права.

6.2. Міжнародний договір — головне джерело сучасного міжнародного права

На противагу процесу творення права за допомогою звичаю, договори (або інші міжнародні конвенції) є результатом сучасного і свідомого методу нормотворення.

Договори мають різні назви, починаючи з конвенції, пактів, актів, хартій аж до статутів і декларацій, та власне угоди. Усі ці назви виражають письмову домовленість, згідно з якою держави на правовій основі беруть на себе відповідні зобов'язання з певного кола питань окреслених відносин.

Договори можуть класифікуватися на “правотворчі”, які повинні мати загальне застосування, а також “договори-контракти”, котрі стосуються винятково невеликої групи держав, або навіть лише двох держав. Такий поділ має на меті показати загальний або локальний характер цієї угоди, а також рівень відносин, що виникають з неї.

Договір вказує на виразну згоду та свідому форму застосування законодавства відповідної держави. Упродовж ХХ ст. кількість укладених міжнародних договорів значно зросла, підтвердженням чого є зростаюча кількість томів зібрання договорів ООН. У міжнародних відносинах вони відіграють істотну роль.

Поряд із розширенням урядового контролю, а також зростаючим впливом технологічного та комунікаційного прогресу на міжнародній арені з'являються проблеми, котрі вимагають відповідної форми міждержавного врегулювання.

Багато вчених-міжнародників визнають договори найважливішим джерелом міжнародного права, оскільки вони вимагають чіткої згоди сторін, що домовляються. А відтак договори розглядали як головний інструмент стосовно звичаю, який завжди визнають у формі мовчазної згоди. Для прикладу, серед важливих договорів можна назвати Статут ООН, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р., Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961 р. та ін.

Міжнародно-правові договори виступають одним із видів домовленостей, за допомогою яких держави висловлюють своє ставлення до окремих проблем міжнародного права, або виражають нові норми, котрими вони будуть керуватися у своїх діях на міжнародній арені. Такого роду договори в кінцевому підсумку вимагають значної кількості участі держав, через що відбувається зростання їх значущості, а інколи можуть вміщувати норми, обов'язкові для всіх держав. Вони є нормативними домовленостями, що окреслюють принципи розвитку, яких необхідно дотримуватися. Прикладом таких договорів може бути Договір про Антарктику 1959 р. або Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. Існує також багато договорів, які, підтверджуючи чинні правові норми, кодифікують

звичаєві норми — наприклад, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.

Сторони, які не підписали і не ратифікували конкретного договору, не є зв'язані його положеннями. Це загальний принцип, який наочно проілюстрований у справі про континентальний шельф у Північному морі³⁸ — ФРН не ратифікувала цю Конвенцію, у зв'язку з чим не була зобов'язана виконувати її положення. Однак, якщо договір віддзеркалює норми звичаєвого права, держава, котра не є його стороною, все одно буде зв'язана його відносинами — не тому, що це договірна норма, а тому, що вона підтверджує звичай міжнародного права. Поряд із тим, держави, які не є учасниками цієї угоди, можуть підтвердити факт, що її положення, залежно від характеру домовленостей, кількості її сторін та інших обставин, можуть бути джерелом звичаєвих норм.

Необхідно зазначити, що у випадках створення договірної норми, яка стосується тієї самої сфери, що й норма звичаєвого права, остання не поглинається договірною нормою, а залишається функціонувати окремо. Такий теоретичний висновок був підтверджений у практиці діяльності Міжнародного суду ООН у справі Нікарагуа проти США³⁹.

Договори можуть мати конституційний характер, оскільки вони фіксують факт утворення міжнародної організації і виступають як їх конституції, закріплюючи права та обов'язки.

З іншого боку, "договори-контракти" самі собою не є інструментами створення права, оскільки їх ухвалює невелика кількість держав, і стосуються вони обмеженого кола питань. На відміну від правотворчих договорів, "договір-контракт" припиняється відразу після виконання.

Значення договорів не в тому, що вони нібито відтворюють звичаєві правила, а в тому, що вони в заново створених нормах регулюють такі відносини, які не врегульовані звичаєвим міжнародним правом. А відтак, враховуючи динаміку сучасних міжнародних відносин, держави не можуть вичікувати, поки створиться міжнародний звичай. Лише міжнародним договором можна врегулювати процес виникнення нових міжнародних відносин у відповідній сфері.

Кожен міжнародний договір є не лише юридичною угодою, а актом вищих органів держави, який встановлює нові юридичні норми.

Важливою якістю договорів є стабільність їх норм, які впродовж тривалого терміну дії забезпечують велику передбачуваність у поведінці учасників, що є надзвичайно важливим для міжнародного правопорядку і має особливе значення для врегулювання життєво важливих для держав проблем. Окрім цього, чітка визначеність договірних норм суттєво полегшує їхнє застосування, а також забезпечує належний контроль за їх виконанням. Особлива державно-правова

³⁸ ICJ Reports. — 1969. — P. 3, 25.

³⁹ ICJ Reports. — 1986. — P. 94—96.

процедура оформлення згоди на обов'язковість договору у формі ратифікації, підписання та ін. надає договірним нормам додатковий авторитет у внутрішньодержавній сфері, полегшує їх взаємодію з національним правом.

Таким чином, міжнародний договір — це міжнародна угода, укладена між державами у письмовій формі й урегульована міжнародним правом незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування.

6.3. Міжнародний звичай

Існуючу міжнародно-правову систему неможливо уявити без міжнародного звичаю не лише через те, що в сучасному міжнародному праві багато галузей та інститутів складаються частково або повністю зі звичаєвих норм, а й тому, що продовжують виникати нові норми звичаєвого права у тих сферах, де через різні причини неможливе договірне врегулювання.

Немає єдиної думки щодо цілісності системи звичаєвих норм у міжнародному праві. Такий стан у доктрині міжнародного права зумовлений різними підходами авторів до змісту юридичної природи та порядку формування міжнародно-правового звичаю.

Особливість міжнародного звичаю як джерела міжнародного права полягає у тому, що, порівняно з міжнародним договором, у ньому набагато складніше провести відмінність між правотворчою процедурою і нормативним результатом. У той час як договір, що виникає у рамках формальних переговорів, існує у вигляді нормативного акта, відповідно звичай створюється практикою держав і функціонує у вигляді норми, яка закріплює цю практику.

Формулювання звичаю, яке подано у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, підтверджує визнання міжнародного звичаю одним із основних джерел міжнародного права. Крім цього, ст. 38 вказує на згоду всіх членів міжнародного співтовариства щодо основних елементів, наявність котрих є необхідна для констатації звичаєвих норм міжнародного права. Отже, йдеться про наявність, з одного боку, *практики*, а з іншого — *визнання* цієї практики у вигляді правової норми.

Практика держав, яка формує міжнародний звичай, складається внаслідок взаємодії домагань, які висувають держави у міжнародній сфері, та є результатом їх міжнародно-правової позиції з конкретних проблем, а також їх активної чи пасивної реакції на ці домагання з боку інших держав. Висунення таких правових домагань відбувається у формі конкретних дій, односторонніх чи багатосторонніх актів чи заяв держав. Узгодження позицій держав при цьому є значно мен-

шим, ніж при договірному нормоутворенні. У процесі міжнародного звичаєвого нормотворення узгодження волі держав щодо змісту правила поведінки і визнання цього правила як міжнародно-правової норми досягається в рамках процедури, яку умовно можна назвати “неформальним консенсусом”, котрий має місце у практиці держав усього міжнародного співробітництва. На відміну від угоди, котра призводить до виникнення договірних норм і є наслідком узгодження волі держав, згода або погодження, котрі містяться в основі звичаю, є результатом не узгодження волі, а збігу думок і переконань держав. За допомогою конкретних дій, заяв чи інших актів, які використовуються у міждержавній практиці, держави свідомо та цілеспрямовано можуть впливати на процес формування загального міжнародного права.

Від міжнародного звичаю необхідно відрізнити міжнародну звичку як правило поведінки держав, що використовується ними у взаємовідносинах, стосовно якого вони не визнають обов’язкової юридичної сили. Порушення міжнародної звички варто розглядати лише як недружній акт. До міжнародних звичок відносять, наприклад, правила міжнародної ввічливості (“*comitas gentium*”), зокрема, правила дипломатичного етикету чи дипломатичного протоколу.

У сучасному міжнародному праві потрібно виокремити два види звичаєвих норм. Перші — неписане правило, що склалося у практиці, за яким суб’єкти визнають юридичну силу. Інші також вважають неписаними, однак створюють їх не внаслідок тривалої практики, а через визнання декількох або навіть одного попереднього акту.

Оскільки для звичаю здебільшого характерна відносна нечіткість нормативного змісту, відповідно, застосування звичаєвих норм на практиці супроводжується низкою проблем. Вони виникають і при визначенні сфери застосування норм договору, що виражають через процедуру ратифікації, тоді як застосування норм звичаєвого права ґрунтується на мовчазних формах згоди держав. Усе це в кінцевому підсумку веде до спорів стосовно їх обов’язковості для конкретних держав.

Особливість звичаю як форми існування правових норм полягає в тому, що, порівняно з договірними нормами, звичай не має офіційного письмового формулювання. Однак це зовсім не означає, що звичаєві норми не можуть мати письмової форми. Прикладом цього є Гаазькі конвенції про закони і звичаї ведення війни 1907 р., положення яких є, з одного боку, договірним правом для держав, котрі підписали і взяли на себе зобов’язання виконувати їх, а з другого — звичаєвим правом для держав, що не є стороною цих конвенцій, але завдяки загальному визнанню дотримуються їх у своїй практиці як юридично обов’язкових. Як показує міжнародна практика, у відповідних сферах, де через ті чи інші причини відсутнє договірне регулювання, незамінним інструментом стає міжнародний звичай. Його здатність

упродовж короткого часу приводить до виникнення правових норм у нових сферах міжнародних відносин до того, як держави дійдуть згоди у вигляді окремого договору, надає цьому джерелу міжнародного права важливу стабілізуючу та регулюючу роль.

Звичаєві норми міжнародного права, на думку Г. Кельзена, створюють не “загальною згодою членів міжнародного співтовариства, а тривалою практикою переважної кількості держав, котрі стосовно їх сили, культури і т. д. мають відповідне значення”⁴⁰. Безумовно, з огляду сучасної доктрини міжнародного права думка Г. Кельзена є дещо помилковою, оскільки в сучасних умовах звичаєва норма міжнародного права може бути створена практикою незначної кількості держав (з космічного права), але може бути визнана як правова норма всіма державами. Необхідно зазначити, що міжнародний звичай, як правило, призводить до меншого рівня узгодженості позицій держав порівняно з договірним нормоутворенням.

Здебільшого міжнародний звичай веде до створення норм універсального характеру. Він виступає первинним джерелом регулювання у тих випадках, коли через певні обставини держави взагалі не закріплюють свої зобов’язання у зазначеній сфері відносин у договірній формі. При наявності кодифікації у вигляді конвенції звичай продовжує бути джерелом правового регулювання взаємних відносин держав, котрі не є її учасниками, у відносинах цих держав з учасниками конвенції.

Стосовно *практики* держав, яка веде до створення звичаєвої норми міжнародного права, необхідно зауважити, що вона може проявлятися не лише в позитивних діях держав, а й в утриманні від дій.

Оскільки звичай формується у практиці держав, то природно виникає запитання щодо тривалості практики, яка необхідна для того, щоб з’явилася норма. Загалом ця обставина ніколи не відігравала вирішального значення, хоча й надавала звичаю додаткового авторитету. А тому, коли йдеться про звичаї, то не тривалість, а розумність їх існування повинна слугувати визначальним фактором. Час, який необхідний для створення звичаю, залежить від конкретних обставин і може змінюватися.

Що ж до практики Міжнародного суду ООН з цього питання, то вона була досить чітко викладена у рішенні Суду у справі про континентальний шельф Північного моря у 1969 р. Зокрема, в рішенні Суду зазначалося, що “короткий період часу не є обов’язковим або сам по собі перешкодою для утворення нової норми міжнародного звичаєвого права”^{41*}.

Нині склався дещо спрощений порядок прийняття таких норм. Він

⁴⁰ Kelsen H. Principles of International Law / H. Kelsen. — N. Y., 1952. — P. 311—311.

⁴¹ North Sea Continental Shelf // IGJ Reports. The Hague. — 1969. — P. 43.

є простішим порівняно з порядком укладення договорів. Значно спрощена процедура вираження згоди зі звичаєвою нормою, де вирішальну роль відіграє мовчазна згода та відсутність протесту. Це означає, що держава може бути зв'язана звичаєвою нормою, незважаючи на те, що вона ніколи не висловлювала з нею згоди.

Разом із тим, необхідно зазначити, що процедура прийняття звичаєвих норм загального міжнародного права йде шляхом спрощення, тоді як сама процедура вираження незгоди ускладнюється. Так, якщо окрема держава не згідна зі звичаєвою нормою, котру приймає більшість, відповідно, вона повинна наполегливо та послідовно висловлювати свій протест. Такі підвищені вимоги, котрі висувають до вираження незгоди щодо норми загального міжнародного права, яка формується, засвідчують підвищення ролі й авторитету процесу створення таких норм за волею більшості держав.

Необхідно також наголосити на тому, що звичаєва норма не є обов'язковою для суб'єкта, який її визнав щодо дій чи фактів, які мали місце до набуття нею чинності, або стосовно будь-якої ситуації, котра перестала існувати до цього часу.

Припинення звичаєвої норми загального міжнародного права можливе зі згоди міжнародного співтовариства загалом. Причому застереження до звичаєвої норми міжнародного права не допускаються.

Таким чином, деякі особливості міжнародного звичаю, такі, як: здатність заповнювати прогалини у договірному праві, зв'язувати більшість держав міжнародного співтовариства, здатність до змін у міру потреб суспільства і практики держав, дозволяє зробити висновок про те, що міжнародний звичай ніколи не може повністю бути замінений міжнародним договором. Велике значення міжнародного звичаю в тому, що головною формою існування основних принципів сучасного міжнародного права є саме звичай. Очевидно, недоречним було б ставити питання про абсолютний примат міжнародного договору або міжнародного звичаю. Адже як і міжнародний договір, так і міжнародний звичай є лише різними формами однієї суті, угодою суб'єктів міжнародного права. Міжнародний договір і міжнародний звичай наділені єдиною юридичною силою, у них загальна правова природа і єдина функція. Вони не суперечать один одному, а знаходяться у взаємодії.

6.4. Загальні принципи права

У кожній правовій системі може виникнути ситуація, в якій суд, приступаючи до розгляду справи, доходить до висновку, що не існує норм права, котрі б регулювали відповідну проблему ні з позиції нормативно-правових актів держави, ні судового прецеденту. За таких

обставин суддя використовує норми, які можуть бути застосовані до такої ситуації, за аналогією використовуючи загальні принципи права, які впливають з ідеї справедливості, рівності чи з огляду суспільної безпеки. Такого роду ситуації більш правдоподібні в міжнародному праві у зв'язку з наявністю в ньому численних прогалин, які необхідно усувати.

Безумовно, в міжнародному праві розглядають менше справ, ніж у внутрішньодержавному, оскільки відсутні належні методи, які б сприяли прийняттю відповідних норм, котрі й повинні бути покликані регулювати подібні ситуації. У зв'язку з тим ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН як джерело міжнародного права виокремлює “загальні принципи права, визнані цивілізованими націями”. Вони покликані усунути прогалини, котрі можуть виникати у міжнародному праві, а також вирішувати проблеми, які мають назву “*non liquet*”. Проблема прогалини в системі міжнародного права має надзвичайно важливе значення. Необхідно зазначити, що не стільки завжди можна знайти відповідні норми, котрі стосуються конкретних ситуацій у сфері міжнародних відносин, скільки кожна міжнародна ситуація може бути визнана правовою проблемою.

Існують різні думки з приводу того, до чого належить концепція загальних принципів права. Деякі автори відносять її до підтвердження концепції природних прав, котрі визнаються як основа системи міжнародного права. Інші автори, переважно позитивісти, трактують її як окреме положення при поділі права на звичаєве та договірне.

Джерелами міжнародного права є лише такі принципи права, які є загальними як для національних правових систем, так і для системи міжнародного права. Наявність загальних принципів, котрі властиві лише національним правовим системам, ще не означає, що вони вже перетворилися у загальні принципи в міжнародному праві.

Витоки поняття “загальні принципи” можна побачити у міжнародній арбітражній практиці XIX ст. Міжнародне право цього періоду було наділене досить обмеженим нормативним змістом, а відтак існувала небезпека, що на його основі не може бути прийняте рішення. Саме тому арбітражу була надана можливість застосовувати загальні принципи права, що впливали із національного права за аналогією.

Проблема загальних принципів активно обговорювалася у Консультативному комітеті юристів у 1920—1921 рр., який підготував проект ст. 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя. Незважаючи на те, що більшість членів Комітету виступила за надання Палаті права застосовувати “принципи об'єктивної справедливості”, в кінцевому підсумку Комітет зайняв позицію меншості, які відстоювали розуміння загальних принципів як принципів, що визнані та застосовуються в національних правових системах.

Під час підготовки Статуту Міжнародного суду ООН у ст. 38 було

внесено лише одне, але важливе доповнення. Було доповнено загальну частину п. 1 положення про те, що Суд “зобов’язаний вирішувати передані йому спори відповідно до міжнародного права”. Це дає можливість зробити висновок, що мова йде про принципи, які властиві не лише національним правовим системам, а й міжнародному праву. Можна вважати, що *загальні принципи права* — це загальні юридичні правила, котрі використовують при застосуванні конкретних правових норм, що визначають права й обов’язки суб’єктів права. Багато загальних принципів, якщо не більшість, запозичені з римського права.

Серед прикладів загальних принципів права, що застосовують у міжнародному праві, варто виокремити: “*auditur et altera pars*”, або “*audi alteram partem*” (заслухаймо й іншу сторону); “*res judicata*” (питання вирішене судом, а тому не може бути розглянуте цим же судом або судом паралельної юрисдикції); “*aut dedere aut punire*” (або видай, або покарай); “*aut dedere aut judicare*” (або видай, або суди); “*nemo plus juris transferre potest quam ipse habet*” (ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має); “*actore non probante reus absolvitur*” (тягар доказів покладається на сторону, яка висунула позов); “*ex injuria non oritur jus*”, або “*ex injuria non oritur actio*” (порушення права не створює права).

У міжнародній практиці найчастіше запозичувались із національного права процесуальні принципи — ніхто не може бути суддею у своїй справі, “*res judicata*”, рівність сторін у спорі та ін. Найчастіше ці принципи застосовувались у консультативних висновках щодо питань, аналогічних тим, котрі вирішувалися національним правом. Здебільшого це були процесуальні принципи, оскільки в міжнародному праві вони не отримали свого розвитку.

6.5. Судові рішення і доктрина міжнародного права

Оскільки, згідно зі змістом ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, судові рішення повинні бути допоміжним джерелом встановлення норм права, а не фактичним їх джерелом, вони можуть мати велике значення. Із тексту цієї статті випливає, що, по-перше, йдеться про судові рішення самого Міжнародного суду ООН, оскільки, згідно зі ст. 59 Статуту, рішення Суду є обов’язковим лише для сторін, що беруть участь у справі, й, по-друге, таке рішення не повинно змінювати або доповнювати чинне міжнародне право. Оскільки у міжнародному праві не існує доктрини прецеденту в такому вигляді, в якому вона є визнана в загальному праві (“*common law*”), можна стверджувати, що держави, які ведуть спір, а також автори підручників цитують рішення Міжнародного суду ООН та Міжнародних трибуналів як авторитетні рішення.

Міжнародний суд всебічно аналізує свої попередні рішення і належним чином розмежовує ті справи, які, на його погляд, не повинні бути застосовані при розгляді конкретної проблеми. Але як, наприклад, судді в Англії творять право у процесі його інтерпретації, так і судді Міжнародного суду ООН інколи роблять дещо більше, ніж виключно “кваліфікують норми права”. Одним із найвідоміших прикладів такого прогресу було рішення у справі Британсько-Норвезького спору щодо рибальства⁴², яке встановлювало критерії визначення ліній, від яких відраховується ширина територіального моря. Ці критерії в подальшому були прийняті до уваги у Женевській конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р.

Серед інших прикладів можна навести справу “Про відшкодування шкоди, заподіяної на службі ООН”⁴³, в якій визнано правосуб’єктність міжнародних організацій, або ж справу “Про геноцид”, в якій розглядають питання про застереження до зазначеної конвенції.

Очевидно, із вищевикладеного не випливає, що рішення Суду залишаться прийнятими без застережень у дискусіях, які в подальшому будуть відбуватися, а також відповідних пропозиціях щодо правового врегулювання наявних проблем. Яскравим прикладом такої ситуації може слугувати частина рішення у справі пароплавства “*Лотос*”⁴⁴, котра була піддана відповідній критиці, а в подальшому була врегульована у Женевській конвенції з морського права. Але такі випадки у міжнародній практиці трапляються рідко, а відтак авторитет, яким володіє Міжнародний суд, і його рішення засвідчують, що його позиція має важливе значення для розвитку і функціонування міжнародного права.

Необхідно зауважити, що джерелом міжнародного права є не лише рішення Міжнародного суду ООН, а й рішення інших міжнародних чи регіональних судів (наприклад, Міжнародного кримінального суду, Європейського суду з прав людини).

Стаття 38 Статуту Міжнародного суду ООН передбачає як додаткове джерело визначення норм права “доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із міжнародного публічного права різних націй”.

З історичної точки зору вплив академічних учених на розвиток міжнародного права завжди був великий. У період найвищого розвитку теорії природного права основне значення мали аналізи і правові думки, в той час як роль практики держав і судових рішень мали значно меншу цінність. Із XVI по XVIII ст. такі автори, як А. Джентіле, Г. Гроцій, С. Пуффендорф, Е. Ваттель, були найвідомішими автори-

⁴² ICJ Reports. — 1951. — P. 116.

⁴³ ICJ Reports. — 1949. — P. 174.

⁴⁴ PCIJ. — Серія Ф. — 1927. — № 10. — С. 18.

татами та визначали сферу, форми, а також зміст міжнародного права.

Разом з появою позитивізму й утвердженням суверенності держави визначальне місце як джерела норм у системі міжнародного права посіли договори і звичаї, тобто значення наукових праць дещо зменшилося. З цього можна зробити висновок, що наукові праці використовувались як спосіб встановлення змісту права щодо конкретної ситуації, а не як джерело фактичних норм. Наукові дослідження окремих учених мали визначальний вплив на розвиток відповідних галузей міжнародного права. Праці деяких учених і нині визнають класикою сучасного міжнародного права (наприклад, Й. Блюнчлі, Г. Кельзена, Д. Анцілотті, Л. Оппенгейма, Х. Лаутерпахта, Ф. Мартенса, А. Фердросса, В. Корецького, Г. Тункіна), однак їхній вплив на подальший розвиток галузей міжнародного права вже незначний.

Проте наукові праці у сфері міжнародного права відіграють важливу роль у питаннях систематизації міжнародного права з огляду його структури та форми, дають додаткову можливість з'ясувати природу, історію і практику застосування норм права. Вони призводять до роздумів щодо цінностей і мети міжнародного права, підкреслюють недоліки системи, а також вміщують ідеї щодо його розвитку.

Погляди відомих учених-міжнародників виражають наявну доктрину своїх держав щодо застосування норм міжнародного права у сучасних міжнародних відносинах. Це нерідко можна побачити у теперішніх дослідженнях, в яких домінує надмірний "національний інтерес", котрий не завжди об'єктивно обґрунтований. Такі факти не додають авторитетності відповідним авторам, оскільки вони викривляють істинне призначення науки щодо її об'єктивності та передбачуваності.

6.6. Інші можливі джерела міжнародного права

Варто зазначити, що питання про джерела міжнародного права не є настільки простим, яким воно видається з першого погляду і з позиції його формулювання. Адже кожен читач, який хоч більш-менш знайомий з основними проблемами сучасного міжнародного права, переконаний у тому, що ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН не дає вичерпного переліку джерел міжнародного права. Вказана стаття закріплює положення про те, якими джерелами користується у своїй діяльності Міжнародний суд ООН. Стосовно інших відносин, то вони знаходять своє пояснення в чинній правовій доктрині, яка значною мірою є суперечливою з огляду на їх різні походження.

Після Другої світової війни практика держав у сфері міжнародних відносин докорінно змінилася, не кажучи про зростаючу кількість самих суб'єктів міжнародного права. Головною проблемою, що від-

дзеркалке зростаюче значення держав “третього світу” і рівня деєвропеїзації світового порядку, є питання про роль резолюцій і декларацій Генеральної Асамблеї ООН.

Деякі з резолюцій Генеральної Асамблеї зобов’язують органи і держав — членів ООН. Інші, однак, не мають такої юридичної сили і є рекомендаціями, котрі відрізняються між собою неоднаковим рівнем підтримки більшості членів ООН. Такий стан є віддзеркаленням концепції, згідно з якою Генеральна Асамблея принципово повинна бути парламентарним додатковим органом, а рішення із зобов’язальним характером повинна приймати Рада Безпеки ООН.

Але як показала практика, ситуація дещо ускладнилася. Генеральна Асамблея прийняла велику кількість різних резолюцій і декларацій. Таким чином, неминучим було те, що ці документи будуть впливати на напрями розвитку звичаєвого міжнародного права.

Спосіб, за допомогою якого окремі держави голосують у Генеральній Асамблеї, а також висловлення їхніх позицій при таких ситуаціях засвідчують практику держав та їхнє розуміння права. У випадку, коли певна держава послідовно голосує проти расової дискримінації, вона не може у подальшому ігнорувати існування звичаю, що засуджує расову дискримінацію, котрий може навіть перетворитися у звичаєву норму, яка зв’язує цю державу.

Якщо більшість держав послідовно голосує за прийняття резолюції чи декларації з певного питання, це перетворюється до рівня практики держав, що може привести до появи нової обов’язкової правової норми за умови, що можна буде довести існування “*opinio juris*”. Для прикладу можна навести декларацію 1960 р. про надання незалежності колоніальним країнам і народам (яка була прийнята без жодного голосу проти і при дев’яти, що утрималися), котра означала перетворення концепції самовизначення з політичної та моральної категорії у суб’єктивне право, яке було матеріалізоване у Декларації Генеральної Асамблеї ООН про принципи міжнародного права 1970 р.

Деякі резолюції, такі, як Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору від 13 грудня 1963 р., можна також розглядати як приклад практики держав, котра веде або приводить до появи норми звичаєвого права. Як і у випадку конститутивної практики, такі резолюції можна використати для підтвердження існування “*opinio juris*” або еволюції у напрямі “*opinio juris*”, без якої звичай не може виникнути. Залежно від обставин, резолюції можна розглядати як авторитетну інтерпретацію загальних засад Статуту ООН з боку Генеральної Асамблеї.

Такі резолюції можуть прискорити процес легалізації практики держав і тим самим уможливлувати швидку адаптацію звичаєвого права до сучасних міжнародних відносин.

Разом з тим, необхідно пам’ятати про те, що існує певна небезпека

у тому, щоб надавати обов'язковий юридичний характер усім актам, котрі приймає Генеральна Асамблея. Резолюції нерідко є результатом політичних компромісів та домовленостей, а будучи утвореними у такий спосіб, вони не можуть мати загальнообов'язкову юридичну силу.

Інколи наводять багато загальних аргументів, що такий механізм чи документ, котрий не має обов'язкового характеру, відноситься до "м'якого права". Вказаний термін засвідчує, що цей механізм чи постановка не є "правом", однак має таку вагу в загальній системі міжнародного правопорядку, який заслуговує на увагу. Необхідно зауважити, що "м'яке право" не є правом у буквальному розумінні, адже такий документ не повинен бути зобов'язуючим актом, але може впливати на міжнародну політику. Найкращим підтвердженням цьому є Заключний акт НБСЕ 1975 р. в Гельсінкі. Він не був офіційним договором, однак його вплив на Центральну і Східну Європу з питань ролі та значення міжнародних прав людини виявився незаперечним. Деякі галузі міжнародного права використовують поняття "м'яке право", яке розглядається як важливе, хоч і не має зобов'язуючого характеру інструменту. Сюди можна віднести міжнародне економічне право або міжнародне право охорони навколишнього середовища.

У певних випадках односторонні акти держав можуть спричиняти виникнення міжнародних правових зобов'язань. Однак для цього повинні бути певні підстави, котрі зводяться до того, що такі акти мають виражати суверенну волю держави та передбачати відповідні зобов'язання, що вона бере на себе і звертається з цього приводу до світового співтовариства. Для прикладу, це може бути проголошення нейтралітету або безядерного статусу держави.

Для одностороннього акту важливі три елементи: 1) прояв волі одного суб'єкта міжнародного права; 2) незалежність стосовно інших проявів волі; 3) правові наслідки, що відповідають виявленій волі, ніколи не включають зобов'язання для третіх держав.

Сучасна доктрина міжнародного права до односторонніх юридичних актів включає такі: нотифікація, визнання, відмова, обіцянка, завірення. Односторонні акти держав можуть бути поділені на три групи: 1) акти, що створюють нові зобов'язання для держави, яка їх декларує; 2) акти, що підтверджують і забезпечують права держави; 3) акти, згідно з якими держава відмовляється від певних суб'єктивних прав у будь-якій сфері.

Особливість односторонніх актів як джерела сучасного міжнародного права полягає в тому, що зобов'язання, котрі містяться в них, мають характер зобов'язань "*erga omnes*", тобто вони звернені не до якоїсь певної держави, а до всього міжнародного співтовариства держав.

Якщо в традиційній доктрині та практиці міжнародного права принцип "*pacta sunt servanda*" вважається єдиною основою майже всіх видів міжнародно-правових зобов'язань, то в сучасному міжнарод-

ному праві не існує будь-якої імперативної норми, котра б забороняла державам брати на себе зобов'язання в односторонньому порядку.

З одного боку, деякі дії держав, такі, як ратифікація, прийняття і затвердження договору, містять у собі формальні ознаки одностороннього акту. Але вони є необхідними елементами процесу укладення міжнародного договору чи набрання ним чинності. І якщо інша сторона не вчинить аналогічних дій (актів) у відповідь, ці акти не матимуть юридичної сили.

З іншого боку, якщо право зробити застереження чи здійснити односторонню денонсацію договору передбачено в тексті договору, то ці односторонні акти матимуть правовий ефект і їх можна вважати дійсними односторонніми актами, передбаченими договором.

Таким чином, односторонні акти держав відіграють важливу роль у виробленні та застосуванні договірного права.

Запитання для самоконтролю

1. У чому відмінність між основними та допоміжними джерелами міжнародного права?
2. Які переваги міжнародного договору над іншими джерелами міжнародного права?
3. Який порядок формування норм міжнародного звичаєвого права?
4. Яка правова природа загальних принципів права?
5. Яке місце займають односторонні акти держав серед джерел міжнародного права?
6. Як впливають на міжнародну правотворчість доктрини міжнародного права?

Рекомендована література

1. Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права. Императивные нормы / Л. А. Алексидзе. — Тбилиси, 1982.
2. Блищенко И. П. Прецеденты в международном праве / И. П. Блищенко. — М., 1977.
3. Даниленко Г. М. Обычай в современном международном праве / Г. М. Даниленко. — М., 1988.
4. Касьян Н. Ф. Консенсус в современных международных отношениях : Международно-правовые вопросы / Н. Ф. Касьян. — М., 1983.
5. Корецкий В. М. Общие принципы права в международном пра-

не / В. М. Корецкий. — К., 1957.

6. *Курс международного права* : в 7 т. — М., 1989. — Т. 1.

7. *Лукашук И. И.* Источники международного права / И. И. Лукашук. — К., 1966.

8. *Тункин Г. И.* Теория международного права / Г. И. Тункин. — М., 1970.

9. *Филимонова М. В.* Источники современного международного права / М. В. Филимонова. — М. : ВЮЗИ, 1977.

Розділ 7

ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

7.1. Загальна характеристика міжнародно-правової відповідальності. Міжнародно-правові відносини відповідальності. Юридичні підстави міжнародно- правової відповідальності

Примус є елементом будь-якого правопорядку, в тому числі міжнародного. Міжнародно-правова відповідальність є одним із *заходів такого примусу*, спрямована на охорону та захист міжнародних правовідносин.

У міжнародному праві склався **принцип**, відповідно до якого **будь-яке міжнародно-протиправне діяння суб'єкта міжнародного права тягне за собою його міжнародно-правову відповідальність**. Цей принцип бере свій початок з природи системи міжнародного права та доктрини про суверенітет та рівність держав. Його наявність у міжнародному праві обумовлена постійною потребою всіх держав у підтримці та зміцненні міжнародного правопорядку. Також зміст цього принципу обумовлюється принципом "*pacta sunt servanda*", яким встановлено обов'язок держав виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання.

Міжнародно-правову відповідальність мають здатність нести виключно суб'єкти міжнародного права — **держави, міжнародні організації**. Хоча інколи існує тісний взаємозв'язок між відповідальністю *фізичної особи* та держави за скоєння міжнародного правопорушення, проте фізичні особи несуть *індивідуальну* (кримінальну) відповідальність за міжнародним правом, адже вони не мають здатності брати на себе міжнародно-правові зобов'язання перед іншими членами міжнародного співтовариства.

Термін “*міжнародно-правова відповідальність*” охоплює правовідносини, що виникають за міжнародним правом у зв’язку з міжнародно-протиправним діянням. Тому змістом міжнародно-правової відповідальності виступають ті негативні наслідки, які настають для держави в результаті порушення нею міжнародного права. Вказані правовідносини можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми (у разі збільшення суб’єктного складу за рахунок участі в них інших суб’єктів, окрім потерпілої держави). Виникають як з приводу *первинних зобов’язань* за відповідальністю суб’єкта (йдеться про первинний обов’язок держави-порушниці припинити протиправну поведінку та відшкодувати завдану шкоду), так і з приводу *застосування примусових заходів* з боку потерпілої сторони (з метою примусу держави-порушниці до виконання первинних зобов’язань). Структуровано **правовідносини відповідальності** можна окреслити таким чином:

1. *Держава-порушник* несе юридичний обов’язок щодо: припинення протиправного діяння; ліквідації наслідків; відшкодування шкоди.
2. *Потерпіла держава* має право вимагати вказаних дій з боку держави-порушниці.

Якщо держава-порушниця не виконує своїх зобов’язань за такими правовідносинами, відповідно вона скоює нове *правопорушення*, і виникають нові правовідносини, в яких потерпіла держава вже має право застосувати примусові заходи до держави-порушниці задля виконання її суб’єктивних зобов’язань.

У доктрині визначають **юридичні та фактичні** підстави міжнародно-правової відповідальності. Юридичними підставами є ті *міжнародно-правові зобов’язання*, які порушила держава. Фактичними підставами є *міжнародно-протиправні діяння* держави.

У статті 12 Проекту статей про відповідальність держав зазначається, що “порушення державою міжнародно-правового зобов’язання має місце тоді, коли діяння цієї держави не відповідає тому, що вимагає від неї це зобов’язання, *незалежно від походження чи характеру*”. Необхідно зауважити, що норми права міжнародної відповідальності (ПМВ) не містять приписів щодо конкретної зобов’язуючої поведінки суб’єкта, адже в міжнародному праві, за деякими винятками, просто неможливо сформулювати абстрактне правопорушення. ПМВ встановлює лише “допоміжні норми” для визначення того, чи було порушення, часові рамки зобов’язання та момент його порушення.

У міжнародному праві, на противагу національному, не існує різних режимів відповідальності залежно від походження норми необхідної поведінки. Джерелами міжнародно-правових зобов’язань держав можуть бути *міжнародний договір, міжнародний звичай, односторонні акти держав, постанови міжнародних судових органів, рішення міжнародних організацій*. Як видно, поняття джерела

міжнародно-правових зобов'язань є дещо ширшим, ніж поняття джерела міжнародного права, адже останні мають виключно *нормативний*, а не *індивідуальний* характер.

ПМВ регламентує загальні критерії визначення дійсності міжнародно-правових зобов'язань. Основоположним є те, що діяння держави кваліфікується як протиправне, якщо на момент його скоєння зобов'язання знаходилося в силі по відношенню до держави. Це вказує на те, що в ПМВ діє *інтертемпоральний принцип*, згідно з яким для виникнення відповідальності протиправна поведінка повинна відбутися в момент, коли держава *пов'язана зобов'язанням*. Міжнародна практика вирішення спорів уже давно використовує цей принцип. Це стосується навіть появи нової імперативної норми міжнародного права. Відповідно до ст. 64, ст. 71 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1966 р., поява такої норми не тягне за собою будь-якого подальшого визнання відповідальності за дії, що суперечили їй у минулому.

При визначенні необхідної поведінки держави розглядається питання джерела таких зобов'язань. Якщо це — міжнародний договір, він повинен бути правомірним та юридично дійсним (умови дійсності міжнародних договорів визначаються нормами Віденської конвенції 1969 р.). Для міжнародного звичаю практикою встановлено обов'язкові умови, за яких можна говорити, що певна норма є звичаєвим правилом поведінки: 1) коли має місце довга і стабільна практика держав у тій чи іншій сфері, в рамках якої вони діють однаково; 2) коли така поведінка супроводжується запевненням держав, що такі правила поведінки є юридично обов'язковими (*"opinio juris"*).

Міжнародний судовий розгляд знає випадки, коли джерелом міжнародно-правових зобов'язань були односторонні акти держави — різного роду декларації, заяви вищих посадових осіб, ноти (форма не має особливого значення). У таких актах держава визначає лінію поведінки у конкретних міжнародних правовідносинах, приймаючи на себе відповідні міжнародно-правові зобов'язання. Для набуття такими актами юридично обов'язкового характеру не вимагається ані особливої процедури прийняття, ані будь-якої згоди з їхнім змістом чи реакції з боку інших держав. Безумовний характер зобов'язань базується на добровільності їх прийняття. Відповідно, зацікавлена держава має право вимагати дотримання таких зобов'язань. Разом із тим держава вільна у своєму виборі переглянути власну позицію, тобто відмовитися від раніше прийнятих таким чином зобов'язань.

Постанови міжнародних судових органів не містять зобов'язання загального характеру, адже стосуються лише сторін спору та підлягають одноразовому виконанню. Як відомо, при зверненні до міжнародних судових органів сторони приймають на себе зобов'язання погодитися із позицією судового органу та виконати прийняте по справі

рішення. Спори можуть стосуватися тлумачення договору, будь-якого питання міжнародного права, наявності факту, є порушенням міжнародно-правового зобов'язання, характеру та розмірів відшкодування за порушення міжнародно-правових зобов'язань. Таким чином, судовий орган встановлює *індивідуальні правила поведінки для держав*, зобов'язання щодо яких є самостійною підставою міжнародно-правової відповідальності. Звичайно, підставою для неї можуть бути лише правомірні рішення судових органів — винесені відповідно до Статуту Міжнародного суду ООН чи до положень угоди-компромісу між сторонами про встановлення тимчасового арбітражного судового органу та із дотриманням загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права.

Підставою для міжнародно-правової відповідальності держав можуть бути тільки ті рішення міжнародних організацій, які згідно зі статутом цієї організації мають юридичну силу для держав-учасниць. За загальним правилом, юридично-обов'язкового характеру набувають акти, які стосуються адміністративних питань цієї організації. Однак є винятки, наприклад Рада Безпеки ООН, яка на підставі ст. 25 та ст. 48 Статуту ООН має право виносити резолюції, які є остаточними та юридично обов'язковими для її держав-членів.

У міжнародному праві не проводиться відмінності у режимах так званої договірної та деліктної відповідальності. Те саме стосується і відповідальності за серйозні порушення імперативних норм міжнародного права — відмінність лежить лише у площині наслідків таких протиправних діянь.

7.2. Міжнародне протиправне діяння як фактична підстава міжнародно-правової відповідальності

Основними ознаками міжнародно-протиправного діяння (надалі — МПД) є те, що: 1) це поведінка (як активна, так і пасивна), котра може бути присвоєна державі за міжнародним правом; 2) така поведінка повинна бути порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави. Ознаки МПД, які відображено у ст. 2 Проекту, вказують на двохелементну структуру міжнародного правопорушення. У деяких джерелах автори стоять на позиції чотирьохелементної структури міжнародного правопорушення, запозиченої з національного права.

Склалася норма, згідно з якою кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. Держава не може посилатися на своє *внутрішнє право* для обґрунтування такої поведінки як правомірної (саме тому законодавство багатьох держав встановлює правило пріоритету норм міжнародних договорів

над нормами національного законодавства й обов'язкове коректування законодавства ще під час підготовчої процедури до укладення міжнародного договору). Це правило відображено також у ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

За загальним правилом державі на міжнародному рівні присвоюється поведінка її *органів* чи інших *суб'єктів*, що діють за *вказівками*, *під керівництвом* чи *під контролем* таких *органів*. Таким чином, присвоєння поведінки державі як суб'єкту міжнародного права здійснюється на основі чітко встановлених критеріїв, а не просто на підставі встановлення причинно-наслідкового зв'язку.

Державі присвоюється поведінка її органів незалежно від того, яку гілку влади вони представляють та від місця в системі державного апарату (центральный чи муніципальний орган). Органом держави в міжнародному праві вважається *особа чи формування*, що має такий статус за внутрішнім правом. Разом із тим держава може бути визнана відповідальною за поведінку особи чи формування, що не є органами держави відповідно до її внутрішнього права, проте їм *делеговано здійснювати владні повноваження* у певній сфері (це можуть бути державні установи, напівдержавні корпорації чи навіть приватні компанії).

Для присвоєння поведінки в принципі не має значення форма державного устрою суб'єкта, адже посилання на те, що федеральна влада обмежена певною мірою в контролі за органами суб'єктів федерації, не є обставиною, що виключає протиправність поведінки. Питання можуть виникати у випадку наявності конституційної норми щодо вповноваження адміністративно-територіальної одиниці на укладення міжнародних угод і, відповідно, самостійного прийняття міжнародно-правових зобов'язань. Рівень впливу адміністративно-територіального устрою держави на обсяг виконання міжнародно-правових зобов'язань може бути спеціально регламентовано у конкретних міжнародних угодах.

При вирішенні питання присвоєння поведінки посадової особи чи формування береться до уваги, чи діє такий суб'єкт саме в офіційній якості, навіть із *перевищенням меж службових повноважень* і з *порушенням вказівок*.

Міжнародному праву відомі випадки надання у розпорядження органу однією державою іншій. Тоді неправомірна поведінка присвоюється державі-користувачу, якщо буде доведено, що орган здійснював владні повноваження від імені цієї держави.

За загальним правилом державі не може бути присвоєна поведінка приватних осіб чи формувань (звісно, якщо їм не делеговано державно-владні повноваження). Винятком є поведінка приватних осіб, якщо вони здійснюють її за *вказівкою* держави або коли такі особи діють *під керівництвом* чи *контролем* держави. При вирішенні питання

присвоєння поведінки, що здійснювалася під керівництвом чи контролем, суттєве значення має встановлення ступеня такого впливу власне на протиправну з точки зору міжнародного права поведінку. Для цих випадків не потрібно наявності у таких осіб чи формувань делегованих державно-владних повноважень.

Інший виняток стосується ситуації, коли особа чи група осіб, за відсутності чи неспроможності офіційної влади, наприклад, під час соціальних революцій, іноземної окупації, громадянської війни (коли частина території не контролюється офіційною владою або влада не може реалізовувати свої повноваження у певній сфері суспільного життя) та за умови нагальної потреби, *бере на себе прерогативу* здійснювати владні функції без офіційного санкціонування. Також держава може нести відповідальність за поведінку повстанських рухів, але за умови створення ними нового уряду чи нової держави (при цьому легітимність чи нелегітимність способу набуття влади не має значення).

Незважаючи на всі вищенаведені положення, держава може тією чи іншою мірою визнати будь-яку поведінку як свою власну.

Оскільки МПД може бути *результатом взаємодії декількох суб'єктів*, причому одному з них належить *другорядна роль* (допомога чи сприяння, керівництво чи контроль стосовно протиправної поведінки), примус виникає щодо іншого суб'єкта, оскільки постає питання *відповідальності у зв'язку з діянням іншого суб'єкта або похідної відповідальності*.

Якщо один суб'єкт надає допомогу іншому з метою сприяння скоєнню протиправної поведінки, то він несе відповідальність за свої дії. Протиправну поведінку здійснює перший суб'єкт, другий лише сприяє, надаючи, наприклад, фінансову допомогу. Така відповідальність може, однак, виникати за умови, коли держава робила це, знаючи про обставини МПД, та коли це діяння було б міжнародно-протиправним, будучи скоєним цією державою власноруч (тобто ця держава повинна бути пов'язана "порушенням" зобов'язанням із потерпілою державою).

Другий випадок стосується відповідальності держави за *керівництво і контроль*, що здійснюється відносно скоєння іншою державою МПД. Умови настання відповідальності залишаються такими самими, як для допомоги і сприяння. У сучасних міжнародних відносинах таке положення може бути застосовуване у випадку військової окупації однією державою території іншої. Контроль означає наявність владних повноважень (на відміну від контролю у здійсненні протиправної поведінки приватними особами чи формуваннями), а керівництво повинно проявлятися у фактичному управлінні протиправними діями іншого суб'єкта. Ця стаття передбачає виникнення відповідальності за протиправну поведінку іншого суб'єкта у повному обсязі.

Про похідну відповідальність може бути згадано у випадку *приму-су* одного суб'єкта щодо скоєння іншим міжнародно-протиправного діяння. Причому держава, на відміну від попередніх випадків, буде нести відповідальність за наслідки для третьої держави незалежно від того, чи пов'язана вона зобов'язанням перед нею.

7.3. Види міжнародних правопорушень

Одноактні та триваючі міжнародно-протиправні діяння. Таке розмежування МПД виводиться зі змісту ст. 14 Проекту і має практичну значущість при його застосуванні щодо встановлення моменту скоєння протиправного діяння та висунення вимог щодо припинення протиправних дій потерпілим суб'єктом.

Відповідно до ст. 14 Проекту, *одноактне протиправне діяння* вважається *закінченим* у той момент часу, коли воно *здійснюється*, навіть якщо його вплив і наслідки будуть тривати. Якщо протиправне діяння має *триваючий характер*, то порушення продовжується протягом усього часу, коли воно залишається таким, що суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням. При віднесенні МПД до того чи іншого виду береться до уваги так звана первинна норма, яка містить припис обов'язкової поведінки, та конкретні обставини справи. Також важливим є те, що *триваюче протиправне діяння* перестав бути таким з моменту його *припинення*. Якщо його припинення не відбувається під час реалізації міжнародно-правової відповідальності держави-порушниці, воно залишається триваючим. Встановлення тривалості протиправного діяння впливатиме на розміри відшкодування потерпілій стороні.

Складні правопорушення. Існує чимало зобов'язань, які передбачають, що їх порушення буде мати місце лише у разі систематичних дій. Тобто це діяння, що продовжуються з моменту першої дії чи бездіяльності зі серії діянь, які формують протиправну поведінку. При цьому перша дія (чи бездіяльність) не буде вважатися порушенням такого міжнародного зобов'язання доти, доки їхня кількість не буде достатньою для визначення його порушення. Кількість дій, які повинні відбутися, щоб мало місце порушення зобов'язання, визначається за формулюванням і метою первинної норми. Також є важливим, щоб держава на момент початку скоєння протиправних діянь несла відповідне зобов'язання, у протилежному випадку відповідна кваліфікація діянь буде здійснюватися з моменту виникнення такого зобов'язання. Звичайно, будь-яке діяння із серії діянь, що формують складне порушення міжнародного зобов'язання, може само собою бути порушенням іншого міжнародного зобов'язання.

Серйозні порушення міжнародно-правових зобов'язань, що впливають з імперативних норм загального міжнародного права. У міжнародному праві склалася категорія імперативних норм "*jus cogens*", які породжують зобов'язання, що становлять загальний інтерес для міжнародного співтовариства загалом, і так звані зобов'язання "*erga omnes*". Зрозуміло, що порушення суб'єктом міжнародного права таких зобов'язань повинно мати наслідки, відмінні від наслідків "звичайного" міжнародного правопорушення. Деякі юристи-міжнародники розмежовують правопорушення на *міжнародні злочини та делікти*.

Комісія міжнародного права (КМП) у Главі III Проекту при характеристиці особливого виду міжнародних правопорушень відійшла від концепції "злочину держави" і визначила їх як "серйозні порушення міжнародно-правових зобов'язань, що впливають з імперативних норм загального міжнародного права".

Відповідно до ст. 53 Віденської конвенції 1969 р., під імперативною нормою розуміють таку, що приймають і визнають міжнародним співтовариством загалом як норму, відхилення від якої недопустиме і яка може бути змінена наступною нормою загального міжнародного права такого ж характеру. До норм "*jus cogens*" відносять, наприклад, принцип незастосування сили, принцип самовизначення народів (націй), заборону рабства, тортур, геноциду, апартеїду, основні норми гуманітарного права. Для настання особливих наслідків у результаті таких порушень необхідним є і їх "серйозний" характер, тобто порушення має бути супроводжене грубим чи систематичним невиконанням зобов'язань.

Наслідки таких МПД, які встановлено на додаток до загальних, полягають у тому, що: 1) держави повинні співпрацювати правомірними засобами з метою покласти край будь-якому серйозному порушенню міжнародно-правових зобов'язань, що впливають з імперативних норм загального міжнародного права; 2) жодна держава не повинна визнати правомірним положення, що склалося в результаті таких порушень, і не надавати допомогу в збереженні такого стану.

7.4. Обставини, що виключають міжнародну протиправність

У міжнародному праві склалися норми, що містять перелік обставин, наявність яких дає захист від посилання на порушення міжнародно-правового зобов'язання. Вони застосовуються до будь-якого МПД, не анулюють і не припиняють зобов'язань, але дозволяють тимчасово, до зникнення обставин, *ухилитися від їх виконання*.

У главі V Проекту подано всі обставини, які визнають на цей момент загальним міжнародним правом: *згода, самозахист, контрзаходи, форс-мажор, стихійне лихо, стан необхідності*.

Юридично дійсна *згода* держави на скоєння конкретного діяння іншою державою виключає протиправність цього діяння відносно першої держави. Виключення протиправності здійснюється тією мірою, якою була надана відповідна згода держави. Під юридично дійсною згодою розуміють згоду, що надана *компетентною особою* (котра має делеговані державою повноваження на надання відповідної згоди) і яка не є недійсною (наданою у результаті примусу або в силу інших факторів).

Протиправність поведінки виключають, якщо це діяння є законним заходом *самозахисту*, що прийнятий відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Самозахист, однак, не виключає протиправності поведінки стосовно певних видів зобов'язань. Це стосується міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Термін “законний” означає, що такі дії повинні відповідати зобов'язанням повної стриманості, що застосовують у разі збройного конфлікту, а також вимогам співрозмірності та необхідності.

Не є протиправним діяння держави стосовно іншої тією мірою, в якій це діяння є *контрзаходом*, причому у зв'язку з протиправним діянням іншої держави. Контрзаходи є одним із видів міжнародного примусу, що застосовують з метою впливу на державу-порушницю щодо припинення протиправної поведінки та відшкодування шкоди. Умови правомірного застосування контрзаходів визначені в гл. II ч. 3 Проекту.

Протиправність поведінки держави виключають, якщо це діяння обумовлено *форс-мажором*, який у міжнародному праві — це прояв непереборної сили чи непередбаченої події, що *не піддаються контролю із боку держави* та які зробили за цих обставин виконання зобов'язань *матеріально неможливим*. Держава не може посилається на форс-мажорну ситуацію, якщо вона обумовлена, цілком або частково, її власною поведінкою або якщо держава прийняла на себе ризик виникнення такої ситуації. Термін “непереборна сила” означає таку перепону, яку держава не могла подолати власними силами чи якої вона не могла уникнути. Причому непереборна сила чи непередбачена подія мають бути пов'язані з матеріальною неможливістю виконання зобов'язання. Це можуть бути як події (несприятливі погодні умови, землетрус, посуха, паводок), так і дії (втрата контролю над частиною території, руйнування в результаті військових дій іншої держави). Форс-мажор не охоплює ситуації, що могли тільки ускладнити виконання зобов'язань, наприклад, політичну чи економічну кризу.

Протиправність поведінки держави виключається, якщо у виконання таких дій не було в ситуації *стихійного лиха* іншого розумно-

го способу врятувати своє життя або життя довірених йому осіб. На ситуацію стихійного лиха не можна посилається, якщо вона обумовлена цілком або частково поведінкою відповідної держави або якщо діяння особи створить ще більшу небезпеку. На практиці ця норма застосовується, наприклад, коли повітряні або морські судна через погані погодні умови чи технічні несправності потрапляли на територію іншої держави або коли здійснювався непередбачений викид забруднюючих речовин тощо.

Держава має право, згідно з нормою загального міжнародного права, посилається на *стан необхідності* як на обставину, що виключає протиправність у таких випадках: коли це є єдиним шляхом захисту суттєвого інтересу від більшої або неминучої небезпеки і не завдає серйозної шкоди суттєвому інтересу держави чи держав, відносно яких існує міжнародне зобов'язання, або міжнародному співтовариству загалом. Навіть за таких обставин посилення на стан необхідності неможливе, якщо конкретне міжнародно-правове зобов'язання виключає можливість такого посилення або якщо держава сприяла виникненню стану необхідності. Стаття 25 не стосується випадків, коли відповідну поведінку регулюють загальні норми міжнародного права. Особливе значення це має у зв'язку з нормами щодо застосування сили та нормами про "військову необхідність". Правомірність такої поведінки повинна визначатися відповідно до Статуту ООН.

Посилання на обставину, що виключає протиправність поведінки, не може слугувати виправданням для порушення *імперативних норм міжнародного права* (котрі віднайшли чітке визнання міжнародним співтовариством), до яких відносять заборони щодо агресії, геноциду, рабства, расової дискримінації, злочинів проти людства, тортур, перешкод щодо реалізації права на політичне самовизначення.

7.5. Реалізація міжнародно-правової відповідальності

Після скоєння МПД формуються так звані правовідносини відповідальності, в яких суб'єкти набувають певних прав та обов'язків.

Виникнення нових правовідносин між потерпілою державою і державою-порушницею не означає припинення правовідносин щодо порушеного зобов'язання, а те, що в державі-порушниці зберігається *обов'язок щодо виконання порушеного зобов'язання*.

Держава, що несе відповідальність за МПД, зобов'язана *припинити це діяння* (якщо воно продовжується), *надати належні запевнення і гарантії* щодо неповторення діяння, якщо того вимагають обставини. Зазвичай запевнення надають в усній формі, а гарантії неповторення можуть полягати в прийнятті державою відповідних превентивних заходів з метою недопущення повторення порушення.

До обов'язків держав входить також надання повного відшкодування шкоди (матеріальні чи моральні збитки, завдані міжнародно-протиправним діянням), що була спричинена МПД. До матеріальних відносять збитки, завдані майну чи іншим інтересам держави чи її громадянам, які легко вимірюються в грошовому еквіваленті. Моральні збитки охоплюють поняття “болю”, “страждання людей”, “втрати близьких”, “особистої образи”, що пов'язані з порушенням недоторканності житла чи права на приватне життя. Головна умова відшкодування — причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою.

Основними формами відшкодування шкоди в сучасному міжнародному праві є *реституція, компенсація і сатисфакція*.

Реституція — це така форма відшкодування, коли державою-порушницею відновлюється стан, що існував до скоєння МПД. Може приймати форму матеріального відновлення або повернення території, осіб чи їх майна, скасування юридичного акта тощо.

Компенсація — це така форма відшкодування, коли держава-порушниця компенсує шкоду, причому компенсація охоплює будь-яку шкоду, що обчислюється в фінансовому вираженні, включаючи упущену вигоду. Цю форму відшкодування застосовують у разі неможливості повного відшкодування через реституцію.

Сатисфакція як форма відшкодування є скоріше винятком, оскільки може бути застосована, коли шкоду в повному обсязі не можливо відшкодувати двома попередніми формами. Сатисфакція може полягати у визнанні порушення, офіційному вибаченні, висловленні співчуття тощо. Вона не має матеріально-грошової форми вираження.

У міжнародному праві склалася норма, відповідно до якої потерпіла держава має право на нарахування відсотків на будь-яку основну суму, починаючи з дати нарахування цієї суми і по дату виконання платіжного зобов'язання. При цьому, відсотки не є самостійною формою відшкодування, а нараховуються в додаток до компенсації.

7.6. Особливості відповідальності міжнародних організацій

Упродовж останніх 60-ти років ХХ ст. у міжнародно-правових відносинах постійно зростає роль міжнародних організацій (далі — МО) і, відповідно, вплив на інтереси держав, та й зрештою, приватних осіб. З моменту винесення у 1949 р. Міжнародним судом ООН консультативного висновку стало зрозумілим, що МО мають власну правосуб'єктність, відмінну від правосуб'єктності держав-членів, і щодо них діє принцип, згідно з яким будь-яке МПД тягне за собою міжнародно-правову відповідальність.

Норми щодо відповідальності МО охоплюють, окрім випадків безпосереднього порушення міжнародно-правових зобов'язань, також ситуації, коли МО може бути піддана міжнародно-правовій відповідальності — на неї може бути покладена відповідальність, якщо вона допомагає чи сприяє іншим суб'єктам у скоєнні правопорушення, якщо вона керує іншими суб'єктами або здійснює контроль над ними для скоєння такого діяння, якщо вона примушує інших суб'єктів до скоєння протиправного діяння. Інший випадок, коли на МО може бути покладена відповідальність, це коли МПД здійснюється МО, членом якої є перша МО.

Фактично норми щодо відповідальності МО “перетинаються” із нормами щодо відповідальності держав. Особливості полягають у питаннях присвоєння поведінки МО і відповідальності держави перед третьою стороною за її дії.

МО може мати міжнародно-правові зобов'язання перед міжнародним співтовариством загалом, однією чи декількома державами-членами або нечленами, перед іншою МО тощо. Більшість міжнародно-правових зобов'язань МО походить із правил цієї організації. КМПІ під правилами організації розуміє: установчі акти, рішення організації, прийняті відповідно до цих актів, стали практику цієї організації.

МО присвоюється поведінка її органів та агентів, при цьому під агентом розуміється посадова особа або інша особа чи формування, через які діє ця організація.

7.7. Санкції та контрзаходи

Як зазначалося вище, внаслідок скоєння МПД у суб'єкта-порушника виникають додаткові зобов'язання. Якщо він їх не виконує, у потерпілих суб'єктів виникає право на застосування примусових заходів. Їх мета — примусити суб'єкта до виконання обов'язків із правовідносин відповідальності. Останнім часом склалася усталена практика щодо застосування термінології: примусові заходи з боку держав позначаються терміном “*контрзаходи*”, а примусові заходи з боку МО — “*санкціями*”.

Міжнародне право регламентує порядок застосування *контрзаходів*. Потерпіла держава повинна їх застосовувати тільки щодо держави, яка несе відповідальність. Контрзаходи повинні бути співрозмірними спричиненій шкоді й ураховувати тяжкість МПД та права, які були порушені, — тобто бути пропорційними. Держава, що їх застосовує, повинна поважати недоторканність дипломатичних та консульських установ та їх персоналу. Контрзаходи припиняються, як тільки контрагент виконає свої зобов'язання. Практиці відомі різні форми контрзаходів держав: міжнародні бойкоти, транспортні

блокади, ембарго, націоналізація власності держави-порушниці, невизнання, розірвання чи призупинення дипломатичних чи консульських відносин.

Санкції МО можна умовно поділити на дві групи: ті, що пов'язані із застосуванням сили, і ті, які не пов'язані із застосуванням сили.

Перші, зокрема, передбачені ст. 42 Статуту ООН. Такі заходи можуть бути застосовані у відповідь на особливо небезпечні посягання на міжнародний мир і безпеку. Їх можуть здійснювати як окремі держави від імені та зі спеціальними повноваженнями ООН, так і спеціально створені збройні сили ООН.

Другу групу санкцій можна виразити у формі призупинення прав і привілеїв, що випливають із членства в МО (позбавлення права голосу, права представництва в організації, виключення із організації); виключення з міжнародного спілкування.

7.8. Відповідальність суб'єктів міжнародного права за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом

У міжнародно-правових відносинах трапляються випадки, коли внаслідок деяких видів діяльності держави, приватних осіб, що знаходяться під її юрисдикцією, МО може бути заподіяна шкода життю та здоров'ю людей, навколишньому природному середовищу на території інших держав. Така діяльність пов'язана з використанням об'єктів підвищеної небезпеки (повітряних та морських суден, космічних апаратів, атомних електростанцій).

У міжнародному праві отримала розповсюдження, спочатку будучи сформульованою в національних правових системах, концепція так званої *абсолютної, об'єктивної* відповідальності, або "*суворої відповідальності*". Її можна визначити як *обов'язок суб'єкта міжнародного права зазнати певних негативних наслідків, які передбачені міжнародними договорами, що полягають у відшкодуванні збитків, спричинених діяльністю, не забороненою міжнародним правом, або будь-якими подіями.*

Концепція абсолютної відповідальності почала розвиватися в міжнародному праві відносно недавно. Напевне, це викликано тим, що види діяльності, які можуть призвести до заподіяння транскордонної шкоди, є порівняно новими. Крім того, необхідно враховувати співвідношення концепції відповідальності з такими інститутами, як національна юрисдикція і територіальний суверенітет.

Термін "об'єктивна" використовується для позначення такої особливості у цьому режимі відповідальності, як відсутність делікту —

протиправного діяння. Для виникнення обов'язку відшкодувати матеріальні збитки достатня наявність причинного зв'язку між діяльністю і фактом виникнення матеріальних збитків.

Такі відносини між державами регулюються в основному в договірному порядку. Існують багатосторонні договори, які стосуються питання відповідальності. Їх умовно поділяють на три групи.

До першої відносять конвенції про цивільну відповідальність, в яких розглядають питання відповідальності *оператора*, а в деяких випадках — відповідальності *держави* з позиції матеріальних та процесуальних норм. Такі договори стосуються питань навігації, нафти, ядерних матеріалів: Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 р. та Протокол 1984 р. до неї, Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним та внутрішнім водним транспортом 1989 р., Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від діяльності, небезпечної для навколишнього природного середовища 1993 р., Конвенція про врегулювання освоєння мінеральних ресурсів Антарктики 1988 р., Базельський протокол про відповідальність та компенсацію за шкоду, спричинену в результаті транспортних перевезень небезпечних відходів та їх знищення 1999 р.

До другої групи належать договори, які передбачають *пряму відповідальність держави*. Під таку категорію поки що підпадає один договір — Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами 1972 р. Цей договір надає потерпілій стороні право вибору: або подати до національних судів позов з вимогою виплатити компенсацію, або пред'явити претензію на компенсацію безпосередньо відповідальній державі.

До третьої групи відносять договори, які містять норму про відповідальність без її *подальшої конкретизації основних чи процедурних норм*. Це Конвенція про попередження забруднення моря викидами відходів та інших матеріалів 1972 р., Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря 1974 р., Конвенція про охорону Середземного моря від забруднення 1976 р., Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій 1992 р.

Комісія ООН з міжнародного права займається розробкою проектів статей за цією темою. Робота триває у двох напрямках: *відвернення транскордонної шкоди та міжнародна відповідальність у разі збитків від транскордонної шкоди, спричиненої внаслідок небезпечних видів діяльності*.

Основним підґрунтям для створення таких проектів стало забезпечення принципу 22 Стокгольмської декларації 1972 р. та принципу 13 Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 р. щодо співробітництва держав у подальшому розвитку міжнародного права у зв'язку з питаннями

відповідальності та відшкодування за шкідливі наслідки екологічних збитків, спричинених діяльністю, що знаходиться під їх контролем чи юрисдикцією.

Основна мета — регламентувати зобов'язання для суб'єктів міжнародного права щодо відвернення транскордонної шкоди та забезпечення адекватної й оперативної компенсації жертвам транскордонних збитків. Норми щодо відвернення транскордонної шкоди КМП вирішила оформити у вигляді проекту статей — тобто у міжнародному договорі, а щодо міжнародної відповідальності у разі збитків від транскордонної шкоди — у вигляді декларації принципів. Обидва проекти містять первинні норми, на відміну від Проекту статей про відповідальність держав 2001 р. та статей про відповідальність міжнародних організацій.

Запитання для самоконтролю

1. *Які концепції відповідальності існують у міжнародному праві?*
2. *Що є джерелом юридичних підстав відповідальності суб'єктів міжнародного права за міжнародно-протиправні діяння?*
3. *У чому полягає особливість складних міжнародно-протиправних діянь?*
4. *Які додаткові наслідки для держав встановлюють у результаті скоєння серйозних порушень імперативних норм міжнародного права?*
5. *Які обставини виключають міжнародну протиправність?*
6. *Які форми відшкодування шкоди регламентовано Проектом статей про відповідальність держав?*

Рекомендована література

1. *Вадапалас В. Д.* Развитие института международно-правовой ответственности. Международное право в современном мире / В. Д. Вадапалас. — М., 1991.
2. *Василенко В. А.* Международно-правовые санкции / В. А. Василенко. — К., 1982.
3. *Василенко В. А.* Ответственность государства за международные правонарушения / В. А. Василенко. — К., 1976.
4. *Каламаркян Р. А.* Юридические последствия правомерного поведения государств / Р. А. Каламаркян. — М., 1987.
5. *Колосов Б. М.* Ответственность в международном праве / Б. М. Колосов. — М., 1975.

6. *Курис П.* Международные правонарушения и ответственность государства / П. Курис. — Вильнюс, 1973.

7. *Левин Д. Б.* Международно-правовая ответственность (Сущность и значение) / Д. Б. Левин. — М., 1971.

8. *Лукашук И. И.* Концепция права международной ответственности / И. И. Лукашук // Государство и право. — 2003. — № 4. — С. 79—87.

9. *Лукашук И. И.* Право международной ответственности / И. И. Лукашук. — М., 2004.

10. *Манийчук Ю. В.* Последствия международного правонарушения / Ю. В. Манийчук. — К., 1987.

11. *Расколей С. Б.* Объективная ответственность государств в международном праве / С. Б. Расколей. — К., 1985.

12. *Решетов Ю. А.* Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности / Ю. А. Решетов. — М., 1983.

13. *Сперанская Л. В.* Международно-правовая ответственность государств за загрязнение мирового океана / Л. В. Сперанская. — М., 1984.

14. *Ушаков Н. А.* Основания международной ответственности / Н. А. Ушаков. — М., 1983.

Розділ 8

НАСЕЛЕННЯ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

8.1. Поняття населення в міжнародному праві

Сучасна доктрина, як й існуючі норми міжнародного права, зокрема Конвенція про права та обов'язки держав 1933 р., наголошує: поряд із територією наявність постійного населення є однією з основних ознак держави. Під населенням у міжнародному праві розуміють сукупність усіх індивідів, які проживають у конкретний момент на території тієї чи іншої держави і підпорядковуються її юрисдикції.

Загальноприйнято поділяти все населення на декілька категорій: *громадян, іноземців* (громадян інших держав) та *осіб без громадянства* (апатридів). Іноді виокремлюють й інші категорії населення, зокрема *осіб із подвійним громадянством* (біпатридів). Однак в абсолютній більшості держав не передбачено особливого правового статусу осіб, що володіють подвійним громадянством. За національним законодавством, їх розглядають або як громадян указаної держави (у випадку, коли володіють її громадянством), або як іноземців. Г. Мелков зазначає, що законодавство Латвії окремо виділяє ще одну особливу категорію населення — так званих негромадян⁴⁵. До них відносять осіб, які постійно проживають на території цієї держави, однак не виконали особливих процедур для набуття громадянства.

Крім того, особливий правовий статус передбачено для біженців і осіб, що шукають притулок. Варто також зауважити, що всі особи, які хоча і знаходяться на території певної держави, але користуються дипломатичними імунітетами і не належать до складу населення. Таким чином, ключовою ознакою, необхідною для віднесення тієї чи іншої особи до населення держави, є поширення на цю особу юрисдикції держави. Остання здійснює стосовно свого населення три види юрисдикції: законодавчу, адміністративну та судову.

⁴⁵ Международное право : учебник для вузов / отв. ред. Г. М. Мелков. — М., 2009. — С. 202.

Правовий статус населення на території певної держави в основному зумовлює її національне законодавство. Така ситуація склалася історично і є логічним втіленням виключного суверенітету держави на її території. Однак із розвитком міжнародного права воно все більше впливає на правове регулювання статусу населення загалом та окремих його груп. Можна виокремити дві основні групи норм міжнародного права, які регулюють питання, пов'язані зі статусом населення, а саме: 1) норми, які встановлюють загальні стандарти правового статусу індивіда; 2) норми, які є безпосередніми підставами для виникнення суб'єктивних прав та обов'язків особи.

Норми міжнародного права визначають перелік основних прав, свобод, обов'язків людини і громадянина, встановлюють їх зміст та загальні принципи реалізації. Вони також встановлюють особливості правового статусу іноземців та їх дипломатичний захист, реадмісію тощо. Норми міжнародного права регулюють спірні питання, що виникають у зв'язку з наявністю в особи подвійного громадянства. Вони визначають особливості правового статусу дипломатичного персоналу та встановлюють випадки, коли на них поширюється юрисдикція держави перебування. До сфери регулювання міжнародного права відносять також питання співробітництва держав з питань екстрадиції. Норми міжнародного права передбачають заходи, які мають на меті запобігання виникненню випадків безгромадянства. Саме нормами міжнародного права встановлюються особливості правового статусу біженців та осіб, що шукають притулок. Крім того, норми міжнародного права передбачають обов'язок держав захищати своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток, злочинів проти людства, встановлюють загальну заборону рабства. Вони також передбачають, що міжнародна спільнота зобов'язана контролювати стан виконання норм міжнародного права, які регулюють права та свободи людини, й у випадку встановлення грубих порушень цих положень передбачають відповідальність держав та винних осіб за такі правопорушення. Ними передбачено можливість використання сили, в тому числі військової, для запобігання та припинення таких порушень, у разі якщо держава самотійно не здатна це зробити. Вони регулюють низку інших питань.

8.2. Міжнародно-правові питання громадянства

У сучасній доктрині міжнародного права громадянство визначають як *стійкий правовий зв'язок фізичної особи з певною державою, який проявляється у наявності встановлених законом взаємних прав та обов'язків*. Досить схоже тлумачення містить Європейська конвенція

про громадянство 1997 р., у ст. 2 якої йдеться, що термін “громадянство” означає правовий зв’язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи. Дещо інше визначення містить рішення Міжнародного суду ООН у справі Ноттебома, де громадянство розглядають як правовий зв’язок, заснований на соціальному факті реального зв’язку, інтересах і почуттях, поряд з наявністю взаємних прав і обов’язків⁴⁶. Таке визначення суттєво відрізняється від тих, які давали ще у 80—90-ті роки ХХ ст. радянські вчені. Так, більшість тодішніх авторів обов’язковим елементом вважали “підпорядкованість індивіда суверенній владі держави, незалежно від місця перебування такої особи”⁴⁷. Тобто наголошували на односторонньому характері зв’язку, в якому держава володіла лише правами, а громадянин — обов’язками.

Громадянство вказує на певні юридичні та фактичні зв’язки між особою і державою. Класичним проявом такого зв’язку є постійне проживання особи на території держави. Крім того, варто зауважити постійний характер такого зв’язку в просторі та часі, адже він продовжується навіть у випадку тривалого перебування громадянина за межами території держави. Громадянин, що знаходиться за межами території держави, продовжує володіти всіма правами, якими він наділений у ній, також зобов’язаний виконувати всі покладені на нього обов’язки. Зі своєї сторони держава зобов’язана надати громадянину весь необхідний йому (в тому числі дипломатичний) захист.

Громадянство також можна розглядати як суб’єктивне право індивіда. До такого висновку можна дійти, проаналізувавши ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 р. та ст. 24 Міжнародного пакту про політичні і громадянські права 1966 р., а також інші документи. У цьому контексті воно містить низку правомочностей, наприклад: право на громадянство, на його зміну; право вільно покидати та повертатися в державу громадянства; користуватися всіма правами громадянина.

У деяких державах із монархічною формою правління замість терміна “громадянство” використовують “підданство”. Тепер у більшості монархій (зокрема, Іспанії, Нідерландах) його не застосовують, а в інших (Великій Британії) фактично ототожнюють із громадянством. Раніше цей термін вживали для позначення правового зв’язку індивіда не стільки з певною державою, скільки з правлячою особою, і передбачали наявність в особи обов’язків щодо монарха.

Правовий статус громадян визначається національним законодавством (конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами). Однак у сучасний період важливу роль у регулюванні стату-

⁴⁶ Nottebohm Case (Liechtenstein v. Guatemala) // ICJ Report. — 1955. — P. 4.

⁴⁷ Курс міжнародного права : в 7 т. — М., 1990. — Т. 3. — С. 69.

су громадян відіграє міжнародне право, роль якого в цій сфері постійно зростає. Крім визначення змісту окремих прав і свобод, норми міжнародного права встановлюють певні мінімальні стандарти, яким повинно відповідати національне законодавство держав.

У деяких федеративних державах допускають існування також і громадянства окремих суб'єктів (Росія) чи навіть общин (Швейцарія). Проте з точки зору міжнародного права враховують лише громадянство держави, а інші види громадянства не беруть до уваги. Своєрідним правовим явищем є громадянство Європейського Союзу. Воно передбачене ст. 22 Маастрихтського договору, де зазначено, що кожен громадянин держави-учасниці є громадянином Європейського Союзу. Воно має додатковий (субсидіарний) характер стосовно громадянства держави-учасниці та може враховуватися міжнародним правом лише у певних випадках (наприклад, громадянин ЄС користується дипломатичним захистом не тільки своєї держави, а й усіх інших держав-учасниць).

Єдиного кодифікованого акта, який би регулював питання громадянства, немає. Серед основних універсальних міжнародних договорів, які нині регулюють питання громадянства, варто назвати такі: Конвенцію про врегулювання деяких питань, пов'язаних з колізією законів про громадянство 1934 р.; Конвенцію про громадянство заміжньої жінки 1957 р. та деякі ін. Існує також низка регіональних угод у цій сфері. Однією із таких є Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 р., яка була прийнята в рамках Ради Європи і тепер є основним джерелом для європейських держав, у тому числі й України.

Набуття громадянства. Існують два основних способи набуття громадянства: *філіяція* та *натуралізація*. Перший спосіб є первинним і передбачає, що особа отримує громадянство за народженням. Таким чином отримує громадянство переважна більшість осіб. У ст. 6 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. з цього приводу зазначено: кожна держава-учасниця передбачає у своєму внутрішньодержавному праві, що її громадянство "*ex lege*" набувають такі особи: діти, один із батьків яких на час народження цих дітей має громадянство цієї держави-учасниці, за винятком будь-яких випадків, що можуть бути передбачені в її внутрішньодержавному праві для дітей, які народилися за межами держави; діти, народжені на її території, які інакше стали б особами без громадянства, а також знайдені на її території немовлята, які інакше стали б особами без громадянства.

Щодо набуття громадянства за народженням, то держави використовують або *принцип ґрунту*, або *принцип крові*.

Принцип ґрунту ("*ius soli*") передбачає, що дитина отримує громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. При цьому, відповідно до ст. 3 Конвенції про

скорочення безгромадянства 1961 р., народження дитини на кораблі або на повітряному судні залежно від обставин вважається таким, що мало місце на території тієї держави, під прапором якої цей корабель плаває, або на території тієї держави, в якій це повітряне судно зареєстровано. Цей принцип використовують у більшості держав Латинської Америки.

Однак, згідно з Факультативним протоколом про набуття громадянства до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. і Факультативним протоколом про обов'язкове розв'язання спорів до Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., принцип "права ґрунту" не поширюється на членів сімей працівників представництв, які народжуються в країні перебування.

Принцип крові ("*jus sanguinis*") передбачає, що дитина отримує громадянство держави батьків незалежно від місця народження. Цей принцип використовують у деяких державах Європи та Азії.

Однак варто зауважити, що більшість держав використовують змішану систему, яка поєднує два вищезазнані принципи. До таких належать Велика Британія, Індія, Росія, США, Україна.

Що ж до *натуралізації* (укорінення), то це вторинний (похідний) спосіб набуття громадянства. Цей спосіб належить до вольових, оскільки, як правило, потребує виконання певних формальностей з боку такої особи. Є три основні види натуралізації: 1) *за клопотанням особи*; 2) *на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акта*; 3) *на підставі міжнародного договору*. Потрібно наголосити, що такий поділ не є однозначним, оскільки деякі види набуття громадянства можна віднести відразу до двох чи навіть трьох видів.

Надання громадянства *за клопотанням особи* є найбільш розповсюдженим способом натуралізації. Він передбачає, що особа, яка хоче набути громадянство, звертається до компетентних органів держави з відповідним клопотанням. При цьому вказана особа має виконати низку умов, які передбачені у національному законодавстві держави, громадянство якої вона хоче набути. До них, як правило, відносять проживання на території держави впродовж певного періоду (5, 7, а іноді й 10 років), знання державної мови, наявність достатніх засобів для існування, здобутих законним шляхом. Висувають й інші вимоги: відсутність деяких хвороб, судимостей, вихід із попереднього громадянства тощо. Однак за певних підстав особа не мусить виконувати всі з вищезгаданих умов, і їй надається громадянство не *у загальному, а у спрощеному порядку*. У ст. 6 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. з цього приводу зазначено, що кожна держава-учасниця у своєму внутрішньодержавному праві спрощує процедуру набуття її громадянства для таких осіб: а) другий з подружжя, що перебуває у шлюбі з її громадянином; б) діти одного з її громадян, батьківство яких встановлено через визнання, у судовому порядку

або шляхом подібних процедур; с) діти, один із батьків яких набуває чи вже набув її громадянства; d) діти, усиновлені одним із її громадян; е) особи, що народилися на її території та законно і постійно на ній проживають; f) особи, що законно і постійно проживають на її території впродовж певного періоду, який розпочався до досягнення ними 18 років, причому тривалість цього періоду визначається внутрішньодержавним правом відповідної держави-учасниці; g) особи без громадянства та особи, визнані як біженці, що законно та постійно проживають на її території. Національне законодавство може передбачати додаткові випадки, за яких громадянство набувають у спрощеному режимі. Так, наприклад, законодавство Росії передбачає, що особа, яка була громадянином СРСР і після його розпаду не набула іншого громадянства, може набути громадянство Російської Федерації навіть у випадку, коли вона взагалі не проживає на території цієї держави.

До цього виду набуття громадянства також треба віднести *відновлення в громадянстві*, яке може відбуватися двома шляхами: *реінтеграції* та *репатріації*. У першому випадку мається на увазі відновлення громадянства особи, яка його раніше втратила або вийшла з нього. У другому — відновлення громадянства особи через повернення в державу громадянства, якщо вона опинилася на території іншої держави внаслідок обставин, що не залежать від її волі. Такий спосіб відновлення громадянства найчастіше застосовують стосовно біженців, військовополонених та інтернованих осіб.

Надання громадянства *на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акта*, хоча і належить до вольового способу набуття громадянства, однак не завжди відбувається за ініціативою особи. Воно може бути наслідком укладання шлюбу, усиновлення, встановлення опіки, визнання батьківства, вступу на військову чи державну службу. Так, національні законодавства більшості держав Латинської Америки містять положення про те, що жінка, яка виходить заміж за іноземця, набуває громадянство свого чоловіка.

Однак у ст. 1 Конвенції про громадянство заміжньої жінки 1957 р. зазначається, що ні укладення, ні розірвання шлюбу між ким-небудь з її громадян та іноземцем, ні зміна громадянства чоловіком під час існування шлюбного союзу не будуть відображатися автоматично на громадянстві дружини. Таким чином, цей документ передбачає, що будь-яка зміна громадянства жінкою при її вступі у шлюб можлива лише за її згодою.

До цього виду набуття варто також віднести *дарування громадянства*. Такий спосіб передбачає набуття громадянства шляхом вираження вдячності державою щодо особи за особливі заслуги перед нею.

Надання громадянства *на підставі міжнародного договору*, як правило, має місце у випадку територіальних змін: обміну територіями, переходу частини території однієї держави до іншої, об'єднанні та

відділенні держав. У рамках цього виду натуралізації розрізняють: *оптацію, трансферт*.

Оптація — це вид натуралізації, при якому особа, котра проживає на території, що переходить до іншої держави, може вибрати або залишитися на певній території і набути нового громадянства чи переїхати на іншу територію своєї держави, зберігши попереднє громадянство. Як приклад оптації можна назвати обмін територією між СРСР та Польщею на підставі угоди, укладеної 6 липня 1945 р.⁴⁸, а також між СРСР та Чехословацькою Республікою відповідно до угоди від 29 червня 1945 р.⁴⁹ Так, ст. 2 Протоколу до останнього договору передбачала, що громадяни Чехословацької Республіки, які проживають у прикордонній зоні, у разі переїзду в СРСР набувають його громадянства.

Трансферт дуже схожий на оптацію, однак у цьому випадку вибір громадянства відбувається примусово. Потрібно зазначити, що міжнародне право забороняє автоматичну зміну громадянства. Про це, зокрема, згадується у ст. 4 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. та в низці інших документів. Проте останнє не стосується правонаступництва, саме в цьому разі найчастіше має місце трансферт. Прикладом є надання громадянства ФРН усім громадянам НДР у 1990 р. під час об'єднання Німеччини⁵⁰.

Припинення громадянства. У доктрині міжнародного права прийнято виокремлювати декілька способів припинення громадянства, зокрема: 1) *вихід чи відмова особи від громадянства*; 2) *втрата громадянства*; 3) *припинення громадянства на підставі міжнародного договору*; 4) *припинення громадянства внаслідок припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права*. Дві останні форми припинення громадянства трапляються нині досить рідко.

Вихід з громадянства (експатріація) — це припинення громадянства за бажанням особи. Таке право гарантоване нормами міжна-

⁴⁸ Соглашение между Правительством СССР и Временным правительством Национального Единства Польской Республики о праве на выход из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей, проживавших в СССР, и об их эвакуации в Польшу, и о праве на выход из польского гражданства лиц русской, украинской, белорусской, русинской и литовской национальностей, проживавших на территории Польши, и об их эвакуации в СССР. — М., 6 июля, 1945. // Международные договоры СССР с социалистическими странами. — М., 1990. — Т. 1. — С. 213—215.

⁴⁹ Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Чехословацкой Республикой о Закарпатской Украине. — М., 29 июня // Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Документы и материалы. — М., 1947. — Т. III. — С. 309—310.

⁵⁰ Договор об окончательном урегулировании в отношении Германии. — М., 12 сентября 1990 // Сборник международных договоров СССР и Российской Федерации. — М., 1994. — Вып. XLVII. — С. 34—37.

родного права, однак потрібно враховувати, що воно не повинно дозволятися у випадках, коли призведе до безгромадянства особи. Держави можуть передбачати у національному законодавстві певні умови, за виконання яких таке прохання буде задоволено. Європейська конвенція про громадянство 1997 р. передбачає, що надання дозволу на вихід з громадянства національне законодавство може пов'язувати з постійним проживанням особи за межами держави.

Втрата громадянства (денатуралізація) — це припинення громадянства за ініціативою держави. У сучасний період позбавлення громадянства розглядають як небажане явище. У ст. 15 Загальної декларації прав людини міститься заборона безпідставного позбавлення особи її громадянства. Те саме положення міститься і в інших міжнародних документах. Підстави втрати громадянства визначаються національним законодавством. Проте норми міжнародного права встановлюють вичерпний перелік таких випадків. Відповідно до ст. 7 Європейської конвенції про громадянство 1997 р., позбавлення громадянства за законом або за ініціативою держави можливе лише у випадках: а) добровільного набуття іншого громадянства; б) набуття громадянства внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що має відношення до заявника; с) добровільної служби в іноземному військовому формуванні; d) поведінки, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави; е) відсутності справжнього зв'язку між державою та її громадянином, який постійно проживає за кордоном; f) якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набути “*ex lege*” громадянства держави, більше не виконуються; g) усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновителів.

Іноді такий вид припинення громадянства поділяють на позбавлення громадянства та втрату на підставі закону. Чинні міжнародні договори не встановлюють чітких критеріїв розмежування двох видів припинення громадянства. У доктрині міжнародного права прийнято вважати, що позбавлення завжди є наслідком вчинення певних дій, які є небажаними чи взагалі забороненими. До перших можна віднести набуття громадянства іноземної держави, до других — вступ на добровільну службу в іноземне військове формування. Припинення громадянства на підставі закону має місце тоді, коли настає ситуація, передбачена у такому документі. Іноді національне законодавство передбачає втрату громадянства жінкою, яка виходить заміж за іноземця, чи, до прикладу, втрату громадянства неповнолітньою особою у зв'язку із зміною громадянства батьків або її усиновленням іноземцями.

Рішення про втрату громадянства приймає компетентний орган, залежно від національного законодавства таким може бути глава держави, парламент чи суд.

Варто зазначити, що ст. 9 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р. встановлює заборону позбавляти громадянства будь-яку особу або групу осіб за їх расовою, етнічною, релігійною або політичною приналежністю.

Припинення громадянства на підставі міжнародного договору має місце тоді, коли настає ситуація, передбачена у такому документі. Міжнародні договори, як правило, передбачають втрату громадянства у зв'язку зі зміною території. Така втрата громадянства залежно від ситуації може відбуватися як у добровільному (оптація), так і в примусовому (трансферт) порядку.

Припинення громадянства внаслідок припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права настає за розпаду держав. Такий розпад не оформляється спеціальною угодою або ж ця угода не регулює питання громадянства. Як приклад, можна назвати розпад СРСР, унаслідок якого ще донині трапляються випадки, коли особи, які мали громадянство цього суб'єкта, не набули громадянства новостворених держав і впродовж усього періоду, починаючи 1991 р., є апатридами.

8.3. Правовий статус іноземців

Другою найбільшою в кількісному відношенні групою населення держави є іноземці. У міжнародному праві **іноземцем** вважають особу, яка знаходиться на території певної держави і не є її громадянином, але перебуває у громадянстві іншої держави.

Залежно від тривалості знаходження іноземця на території держави їх прийнято поділяти на: 1) тих, що *постійно проживають* на території держави (понад 5 років); 2) тих, що *тимчасово проживають* на території держави (понад 90 днів); 3) тих, що *тимчасово перебувають* на території держави (до 90 днів).

Основною проблемою при визначенні правового статусу іноземця є проблема конкуруючої юрисдикції. Тобто іноземець одночасно підпорядкований двом правопорядкам: держави місцеперебування (він знаходиться під її територіальною юрисдикцією) та держави громадянства (особистою юрисдикцією).

Правовий статус іноземців визначається національним законодавством держави перебування (в Україні — Законом “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” від 4 лютого 1994 р.) із урахуванням принципів і норм міжнародного права. Однак нині немає єдиного договору, який би врегульовував правовий статус іноземців.

Міжнародне співробітництво у цій сфері в основному ведеться на двосторонньому рівні. Проте можна згадати декілька багатосторонніх документів, у яких розглядають окремі аспекти правового статусу іноземців. До них, зокрема, належать: Міжамериканська конвенція про статус іноземців 1928 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Декларація про права людини відносно осіб, що не є громадянами країни, в якій вони проживають, 1985 р. та ін.

Останній із вказаних документів передбачає, що кожна держава самостійно встановлює правовий режим іноземців, ураховуючи при цьому свої міжнародні зобов'язання, в тому числі у сфері захисту прав людини. Відповідно до ст. 5, такі особи користуються: правом на життя і особисту недоторканність; жоден іноземець не може бути безпідставно арештований чи утримуватися під вартою або бути позбавлений волі інакше як на підставі рішення компетентного органу; правом на захист від незаконного втручання в особисте та сімейне життя; правом на рівність перед судами і всіма іншими органами й установами, що здійснюють правосуддя; правом залишати країну перебування; правом на шлюб, на створення сім'ї; правом на свободу думок, поглядів, совісті та релігії; правом сповідувати свою релігію або переконання із урахуванням лише таких обмежень, які передбачені законом і які є необхідними для захисту громадської безпеки, порядку, здоров'я або моралі населення чи основних прав і свобод інших осіб; правом на збереження своєї рідної мови, культури та традицій; правом на переказ доходів, заощаджень або інших особистих грошових коштів за кордон з урахуванням внутрішніх валютних правил; правом володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими з урахуваннями внутрішнього законодавства. Крім того, іноземці, які на законних підставах перебувають на території держави, користуються правом на вільне пересування і свободу вибору місця проживання в межах держави. Вони мають право на захист держави громадянства, для чого їм має бути надано право на вільний доступ у дипломатичне чи консульське представництво держави громадянства. З іншого боку, іноземці зобов'язані дотримуватися законів держави перебування та нести відповідальність за їх порушення на рівні з громадянами.

Іноземець, який на законних підставах перебуває на території держави, може бути висланий з її території тільки на підставі рішення компетентного органу, винесеного відповідно до закону. Заборонені масові видворення іноземців, що законно перебувають на території держави.

Правовий статус іноземців на території держави досить часто називають *режимом іноземців*. Він встановлюється внутрішнім законодавством держави із урахуванням вимог, передбачених нормами

міжнародного права, та регулює права й обов'язки іноземців на території певної держави. Нині прийнято виокремлювати три основні режими: *національний, найбільшого сприяння та спеціальний*.

Національний режим прирівнює іноземців до громадян держави і передбачає, що вони користуються тими самими правами і свободами та зобов'язані виконувати такі самі обов'язки, що і громадяни держави перебування, за винятком випадків, передбачених законодавством. Такий режим застосовують в Україні. Так, відповідно до ст. 26 Конституції України, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Режим найбільшого сприяння передбачає надання іноземцям обсягу прав і обов'язків, який жодним чином не відрізняється від обсягу прав і обов'язків, наданих громадянам будь-якої третьої держави. Обсяг прав і обов'язків іноземців при цьому режимі ідентичний для всіх іноземних громадян, однак, як правило, він суттєво менший, ніж при національному режимі, та використовується для запобігання дискримінації серед іноземців. Зазвичай такий режим встановлюється на підставі спеціальних міжнародних договорів.

Спеціальний режим передбачає надання іноземцям спеціальних прав або покладення на них додаткових обов'язків порівняно із власними громадянами та громадянами інших держав. Він може бути як більш, так і менш сприятливим, ніж два вищеназвані режими. Такий режим встановлюється національним законодавством або спеціальними угодами. Іноді він є відповіддю на обмеження прав та свобод своїх громадян в іншій державі та використовується як репресалії. Прикладом застосування можна назвати спрощений порядок перетину кордону жителями прикордонних районів. В Україні таким режимом користується персонал військової бази Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі⁵¹.

Крім названих вище режимів, прийнято розрізняти режим *капітуляції*, який ще називають *привілейованим*. Його використовували переважно азійські держави, і він передбачав надання більшої кількості прав для громадян європейських держав порівняно з власними громадянами. Нині його не застосовують.

Варто зауважити, що більшість міжнародних договорів, які регулюють правовий статус іноземців, містять застереження про те, що вказані права і свободи (незалежно від режиму) надають на *принципі взаємності*.

⁵¹ Угода між Російською Федерацією та Україною про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р.

Кожна держава самостійно вирішує питання про допуск іноземця на її територію через видачу або відмову у видачі дозволу на в'їзд (візи) та визначає його правовий статус. Як йшлося вище, цей статус іноземця прийнято порівнювати зі статусом громадянина, за винятком деяких обмежень. До таких, як правило, належать: іноземці не можуть бути членами політичних партій; брати участь у виборах чи референдумах; фінансувати передвиборні кампанії чи політичні партії; обмежено їх доступ до державної та військової служби; вони не можуть займатися окремими видами діяльності; їх може бути обмежено в праві пересування територією держави, праві в'їзду, а в окремих випадках і виїзду з держави перебування; для іноземців встановлюють межі кримінальної (деякі злочини можуть вчиняти лише громадяни), адміністративної та цивільної юрисдикції; у більшості держав є види майна, якими можуть володіти виключно громадяни, тощо.

8.4. Правовий статус осіб без громадянства

Особами без громадянства (апатридами) вважаються особи, які не володіють громадянством жодної держави. Нормативне визначення цього терміна містить ст. 1 Конвенції про статус апатридів 1954 р., відповідно до якої *апатридом* є особа, яка не розглядається як громадянин будь-якої держави в силу її законів. Такі особи не мають постійного правового зв'язку із жодною державою, а тому не користуються правом дипломатичного захисту.

Особи стають апатридами, як правило, з таких причин: при позбавленні громадянства; при одруженні жінки з іноземцем, коли відповідно до чинного законодавства держави її громадянства вона автоматично втрачає громадянство, а законодавство держави чоловіка не надає жінці громадянства чоловіка; при втраті громадянства, якщо особа добровільно вийшла чи втратила громадянство своєї держави, а іншого не набула; при виході із громадянства з метою отримання іншого; при народженні від батьків, які є апатридами; в певних випадках унаслідок територіальних змін та в інших випадках. Причому більшість випадків безгромадянства виникає внаслідок колізії законодавств окремих держав.

Розрізняють два види осіб без громадянства: *абсолютні апатриди* та *відносні апатриди*. Першими є особи, які отримали статус апатрида з народження, другі — стали апатридами через втрату громадянства.

Як і правовий статус іноземця, статус особи без громадянства в основному визначається законодавством тієї держави, на території якої вона перебуває, однак з урахуванням вимог, встановлених нормами міжнародного права. До останніх варто віднести положення,

що містяться у Конвенції про статус апатридів 1954 р. та Конвенції про скорочення випадків безгромадянства 1961 р. Крім того, правовий статус осіб без громадянства регулюється більшістю універсальних договорів у сфері прав людини. У рамках цього Конвенція 1954 р. передбачає, що особі, яка народилася на території будь-якої держави, повинно бути надане громадянство цієї держави, якщо без такого вона стала б апатридом. Ця Конвенція забороняє примусово позбавляти громадянства, якщо це призведе до того, що особа стане апатридом.

Правовий статус особи без громадянства досить часто прирівнюють до статусу іноземця. Однак він не є ідентичний. На відміну від іноземця, який одночасно перебуває під юрисдикцією двох держав — держави громадянства і держави місцеперебування, особа без громадянства завжди знаходиться виключно під владою останньої держави. Саме тому Конвенція 1961 р. встановлює, що апатридам потрібно надавати такий самий статус, яким користуються іноземці, якщо більш високі гарантії не передбачені зазначеною Конвенцією. Своєю чергою, Конвенція 1954 р. передбачає, що особистий статус апатрида визначається законами держави його доміцилія або, якщо така відсутня, — законами держави його проживання. Апатриди зобов'язані підпорядковуватися законодавству держави місцеперебування. Проте у деяких сферах, як-от право на судовий захист, свободи віросповідання, початкової освіти, науки, їх статус у державі постійного місця проживання ідентичний статусу громадянина. Те саме стосується оплати праці та соціального забезпечення, яке виникає в такому разі, а також права на компенсацію у разі нещасного випадку на виробництві. Крім того, заборонено обкладати апатридів додатковими податками та зборами.

Передбачається, що держава місцеперебування апатрида зобов'язана видавати йому документи, що засвідчують особу, якщо вона не має таких. Також особа без громадянства, яка законно перебуває на території держав, не може бути вислана із неї інакше, як з міркувань державної безпеки чи громадського порядку, та не інакше, як на основі рішення суду.

Держави повинні створити умови для асиміляції і натуралізації апатридів, до них повинен застосовуватися спрощений порядок набуття громадянства.

8.5. Особливості правового статусу осіб, що володіють множинним громадянством

Існують випадки, коли особа володіє громадянством більш ніж однієї держави. У такому випадку прийнято говорити про подвійне, або множинне громадянство, яке в міжнародному праві має назву

“біпатризм”. Мається на увазі, що особа володіє двома громадянствами. Але існують випадки, коли особа володіє більш ніж двома громадянствами. У цьому випадку застосування терміна “біпатрид” є вже не зовсім коректним.

Стаття 2 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. містить положення, відповідно до якого множинне громадянство означає одначасну належність особи до громадянства двох або більше держав.

Найчастіше множинне громадянство виникає внаслідок колізії національних законодавств держав. Так, воно виникне у випадку народження дитини на території держави, яка застосовує “право ґрунту”, а батьки такої дитини будуть громадянами держави, яка використовує “право крові”, або у разі одруження жінки з громадянином держави, яка автоматично надає громадянство жінкам при їх одруженні з її громадянином. Множинне громадянство досить часто виникає у випадку натуралізації особи, коли вона не втрачає свого попереднього громадянства. Іноді множинне громадянство може виникати внаслідок територіальних змін держав. Наприклад, утворилась певна кількість осіб із словенсько-хорватським громадянством. Словенія при визначенні кола своїх громадян після проголошення її незалежності керувалась територіальним принципом, унаслідок чого словенське громадянство отримали й хорвати, які зберегли при цьому хорватське громадянство. Отримали множинне громадянство і деякі громадяни колишнього СРСР.

У міжнародному праві заборони множинного громадянства не існує. Норми міжнародного права абсолютно нейтральні до нього: не забороняють й не вимагають його обов’язкового введення. Таким чином, вирішення цього питання повністю належить до внутрішньої юрисдикції держави і знаходиться під її виключним суверенітетом. Тобто держави абсолютно вільні у виборі дозволяти чи забороняти множинне громадянство. Проте ст. 14 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. містить положення, яким рекомендує державам дозволяти подвійне громадянство дітям, які автоматично набули різних громадянств при народженні, а також громадянство, яке набувається автоматично у зв’язку зі вступом у шлюб.

Проте множинне громадянство викликає проблеми, найбільшою з яких є колізія юрисдикцій. Саме тому тривалий час у доктрині міжнародного права домінувало негативне ставлення до множинного громадянства. Однак тепер ситуація суттєво змінилася, перш за все, завдяки визнанню права на громадянство, яке передбачене Загальною декларацією прав людини 1948 р. та низкою інших міжнародно-правових документів, а також створенню правової бази, необхідної при вирішенні колізійних питань.

Як зазначалося, більшістю держав не передбачено особливого правового статусу для біпатридів. З точки зору національного законодавства

їх розглядають або як власних громадян, або як іноземців. Проте певні відмінності все-таки можна зауважити.

По-перше, перебуваючи на території держави, громадянином якої вони є, біпатриди не користуються дипломатичним захистом іншої держави громадянства. У випадку перебування в іноземній державі вони мають право на захист держави постійного місця проживання.

По-друге, біпатриди мають ідентичні права й обов'язки відносно кожної держави громадянства, як і звичайні громадяни. У зв'язку з цим досить часто виникають проблеми, особливо це стосується військової служби та сплати податків. Завдяки активній діяльності держав у сфері укладання угод про уникнення подвійного оподаткування, вирішення останнього питання все рідше викликає колізії. Тут, як правило, застосовують норму, яка передбачає, що особа сплачує податки у тій державі, де постійно проживає. Щодо військової служби, то тут ситуація набагато складніша. Тому це питання досить часто регулюється спеціальними двосторонніми угодами між державами, які дозволяють подвійне громадянство. Зазвичай передбачається, що особа відбуває військову повинність у державі, де вона постійно проживає. Таке положення було закріплено у ст. 21 Європейської конвенції про громадянство 1997 р., яка, зокрема, передбачає, що особи, які мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок стосовно лише однієї із них. Порядок його виконання визначається спеціальними угодами між державами. У випадку, якщо відповідна угода не укладена, застосовують такі правила: 1) будь-яка особа є військовозобов'язаною стосовно держави, на території якої вона постійно проживає. Однак такі особи можуть до досягнення ними 19 років виконувати військовий обов'язок як добровольці стосовно будь-якої іншої держави, громадянами якої вони також є, впродовж загального дійсного строку, тривалість якого принаймні дорівнює строку дійсної військової служби, встановленому у першій державі-учасниці; 2) особи, які постійно проживають на території держави, громадянами якої вони не є, або у державі, що не є державою — учасницею цієї Конвенції, можуть проходити військову службу на території будь-якої держави-учасниці, громадянами якої вони є; 3) особи, які виконують свій військовий обов'язок стосовно однієї держави громадянства згідно з законодавством цієї держави, вважаються такими, що виконали свій військовий обов'язок стосовно будь-якої іншої держави чи держав, громадянами яких вони також є. Проте у випадку оголошення мобілізації будь-якою із держав громадянства особа вважатиметься військовозобов'язаною стосовно кожної з таких держав.

З усіх інших колізійних питань, що впливають із множинного громадянства, держави можуть укладати спеціальні угоди. У випадку, якщо такі угоди відсутні, зазвичай збігається *принцип ефектив-*

ного громадянства. Він зводиться до визначення фактичного або переважного громадянства (воно зазвичай сходиться з місцем постійного проживання). Саме за законодавством держави ефективного громадянства у цьому разі повинні вирішуватися такі питання.

8.6. Міжнародно-правовий статус прав біженців

Проблеми міжнародної міграції значною мірою зумовлені сучасними тенденціями розвитку інституту захисту прав біженців. Станом на сьогодні прийнятий 14 грудня 1950 р. *Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців* (надалі — *УВКБ ООН*) та *Конвенція про статус біженців* 1951 р. формують загальну основу сучасного міжнародно-правового регулювання у сфері захисту прав біженців. Визначення, що міститься у Статуті УВКБ ООН, відносить до категорії “біженців”: “осіб, що у результаті подій, які трапилися до 1 січня 1951 року, і в силу цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства або політичних переконань знаходяться за межами країни своєї громадянської приналежності і не можуть користуватися захистом уряду цієї країни або не бажають користуватися таким захистом...”; а також осіб, які, “не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання, не можуть або не бажають повернутися... внаслідок таких побоювань” (п. 6 гл. 2)⁵². Починаючи ще з 90-х років XX ст., у практиці діяльності УВКБ ООН дедалі частіше спостерігається тенденція до неформального (без внесення доповнень чи змін) розширення визначення поняття “біженець” за рахунок поступового введення в нього додаткових критеріїв із метою пристосування до характеру нових потоків біженців, що систематично змінюються.

Основними завданнями *УВКБ ООН* є: 1) надання міжнародного захисту під егідою ООН тим біженцям, на яких поширюється мандат Верховного комісара (з 1974 р. Генеральна Асамблея ООН неодноразово наголошувала, що саме міжнародний захист біженців є основною функцією УВКБ ООН); 2) пошук остаточних рішень їхніх проблем через надання допомоги урядам і неурядовим організаціям у сприянні добровільній репатріації біженців або їхній асиміляції у нових країнах (п. 1 гл. 1).

Аналіз міжнародно-правового статусу біженців вимагає проведення чіткого розмежування між поняттями “біженець” та “(правовий)

⁵² Згідно зі Статутом УВКБ ООН (п. 6 гл. 2), міжнародний захист надається також особам, які розглядаються як біженці відповідно до раніше укладених Угод від 12 травня 1926 р. та 30 червня 1928 р., Конвенцій від 28 жовтня 1933 р. та 10 лютого 1938 р., а також Протоколу від 14 вересня 1939 р. та Статуту МОБ 1946 р.

статус біженця". "Біженець" — це особа, яка відповідає встановленим у міжнародному праві критеріям для визнання за нею певного правового статусу, "статус біженця" — це система визнаних і закріплених міжнародно-правовими нормами та практикою держав прав і обов'язків особи, котру розглядають як біженця (правовий статус біженця є конкретною формою реалізації раніше встановленого правового статусу/становища цієї особи на території держави притулку). З точки зору міжнародного права правовий статус біженця визначатиметься у правовому просторі, що характеризується, з одного боку, принципом суверенітету держав і пов'язаними з ним принципами територіального верховенства та самозбереження, а з іншого — конкуруючими гуманітарними принципами, що впливають із загального міжнародного права (включаючи мету та принципи діяльності ООН) та окремих договорів. Інакше кажучи, зміст правового статусу біженців становлять їхні права, свободи та обов'язки, передбачені нормами загальних і спеціальних міжнародних (переважно багатосторонніх) угод, а також реалізовані національним законодавством держав.

Потрібно зауважити, що *біженці нарівні з іншими категоріями населення* (громадянами держави, іноземцями, особами без громадянства, шукачами притулку тощо), незалежно від того, законним чи незаконним є їхнє перебування на території певної держави, *користуються основними правами людини, які мають універсальний характер* (наприклад, невід'ємними правами та свободами людини, які були перераховані у Загальній декларації прав людини 1948 р.). Гарантування поваги та забезпечення захисту зазначених прав людини — це одночасний *шлях вирішення проблеми біженців та спосіб запобігання її виникненню*. У першому випадку йдеться про необхідність забезпечення в державі походження біженців належного захисту прав людини, перш ніж очікувати від біженців бажання повернутися до країни їхньої громадянської належності чи постійного місця проживання. У другому випадку йдеться про запобігання виникненню у громадян певних держав цілком обґрунтованих побоювань щодо їх можливого переслідування через окремі причини.

У цьому контексті правовий статус біженців також визначається такими міжнародними договорами загального характеру, як: *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.; Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1965 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р.; а також Конвенція про права дитини 1989 р. та ін.*

Положення універсальних міжнародних договорів, що безпосередньо регулюють правовий статус біженців (Конвенція 1951 р., Протокол 1967 р.), не передбачають не лише створення певного контрольного органу, а й створення конкретної процедури контролю (зокрема, передбачена Статутом УВКБ ООН функція нагляду за виконанням положень конвенцій, що визначають правовий статус біженців, не дорівнює більш ефективній контрольній функції як за призначенням, так і за обсягом необхідних для її здійснення повноважень, а саме органами міжнародного контролю за виконанням положень договорів у сфері захисту прав людини, створеними відповідно до положень зазначених вище міжнародних договорів загального характеру, здійснюється контроль за дотриманням прав біженців у контексті захисту прав людини).

Інститути та органи системи ООН та конвенційні органи контролю, що забезпечують контроль за дотриманням державами їх зобов'язань у сфері захисту прав людини загалом і у сфері забезпечення реалізації правового статусу біженців зокрема є такими, як:

1. **Генеральна Асамблея ООН** (створила низку комітетів (причому, Комітет з правових питань, Комітет з соціальних, гуманітарних та культурних питань) та спеціальних комітетів (Спеціальний комітет з питань деколонізації, Комітет з питань здійснення невід'ємних прав палестинського народу тощо), які здійснюють нагляд за виконанням положень окремих міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини) та **ЕКОСОР ООН** (створила низку важливих допоміжних органів, які, з-поміж іншого, також займаються і проблемою забезпечення реалізації правового статусу біженців).

2. **Рада ООН з прав людини** (проводить загальні дослідження, готує рекомендації та проекти міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини, заслуховує доповіді спеціально створених нею допоміжних органів).

3. **Комісія ООН з питань становища жінок** (створена 1946 р. Резолюцією ЕКОСОР з метою подання останній доповідей та рекомендацій з питань захисту прав жінок щодо користування ними основними правами людини та з питань вирішення нагальних проблем у сфері захисту прав жінок (наприклад, забезпечення їх рівності з чоловіками)).

4. **Комітет з прав людини** (створений 1976 р. згідно зі ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.).

5. **Комітет з ліквідації расової дискримінації** (створений 1970 р. відповідно до положень ст. 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1965 р.).

6. **Комітет з прав дитини** (створений 1991 р. згідно з положеннями ст. 43 Конвенції про права дитини 1989 р.).

7. **Комітет проти катувань (тортур)** (створений 1987 р. згідно зі ст. 17 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських

і таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984 р.).

8. Верховний комісар ООН з прав людини (створений 1993 р. відповідно до Віденської декларації та Програми дій з метою надання державам сприяння у вирішенні різноманітних проблем, що виникають у сфері захисту прав людини) тощо.

Біженці користуються притаманними лише їм правами та привілеями, передбаченими для них положеннями універсальних та регіональних міжнародних договорів, що безпосередньо регулюють правовий статус представників цієї категорії осіб.

Зокрема, у загальних рисах основні права та обов'язки біженців визначають положення Конвенції 1951 р. та Протоколу 1967 р. Норми цих міжнародно-правових актів вважають своєрідним обов'язковим мінімумом ("мінімальні стандартні норми") для забезпечення реалізації правового статусу біженців.

Загалом ст. 7 Конвенції 1951 р. передбачено, що *держави-учасниці повинні надати біженцям правовий статус, яким взагалі користуються іноземці*. Проте в силу певних умов чи обставин обсяг прав та обов'язків біженців може бути розширений або доповнений державами-учасницями зазначених міжнародно-правових актів: по-перше, на основі *принципу договірної взаємності* (за допомогою підписання угоди між зацікавленими сторонами) і, по-друге, на основі *принципу законодавчої взаємності* — через видання окремого національного акта (закону, указу чи постанови).

Конвенцією 1951 р. встановлено чотири основних режими поведження з біженцями:

1) національний режим ("принаймні таке ж сприятливе становище, як і своїм власним громадянам", "на рівних правах з громадянами", "таким самим правом, що й громадяни", "те ж правове становище, що й громадянам") (режим, що надається громадянам відповідною державою): поширюється на користування біженцями такими правами і свободами, як право сповідання релігії (ст. 4), право звернення до суду (ст. 16), право на користування системою пайків (що регулює загальний розподіл дефіцитних продуктів) (ст. 20), право на отримання початкової освіти (п. 1 ст. 22), право на отримання урядової допомоги та підтримки (ст. 23), право на захист трудових прав та право на соціальне забезпечення (ст. 24), право на недискримінаційне оподаткування (п. 1 ст. 29); право працювати за наймом (для тих з біженців, хто проживає в межах країни не менше трьох років (п. 2а ст. 17) або перебуває в шлюбі з громадянином (громадянкою) держави перебування (п. 2b ст. 17), або має одну дитину чи більше дітей, які мають громадянство держави перебування (п. 2с ст. 17)) тощо;

2) режим, що надається громадянам країни звичайного місця проживання біженців ("такий самий захист, який надається на цій

території громадянам країни, в якій вони мають звичайне місце проживання”): надається біженцям *щодо захисту промислових прав* (приміром, права на винаходи, креслення та моделі, торгові марки, назву фірми та права на літературні, художні та наукові твори) (ст. 14) та *щодо звернення в суд, зокрема з питань надання правової допомоги та звільнення від забезпечення сплати судових витрат* (особливо в усіх інших державах, окрім країни звичайного місця проживання біженців) (п. 3 ст. 16);

3) *режим найбільшого сприяння* (“найсприятливіше становище, яке відповідає становищу громадян іноземної держави за таких самих обставин”) (найбільш сприятливий режим, що надається громадянам іноземної держави): надається біженцям для реалізації таких їх прав, як право на створення асоціацій та участь в асоціаціях (особливо таких, що не мають політичного характеру та не переслідують мету отримання прибутку) і професійних спілках (ст. 15), право на роботу за наймом (особливо коли біженці законно проживають на території держави та можуть відповідати вимогам, необхідним для отримання національного режиму (п. 1 ст. 17)) тощо;

4) *якомога більш сприятливий режим* (“найсприятливіше становище і, у будь-якому разі, не менш сприятливе, ніж те, яким користуються іноземці за таких самих обставин”) (режим принаймні не менш сприятливий, ніж той, яким за аналогічних обставин зазвичай користуються іноземці): надається біженцям стосовно реалізації таких прав, як право на придбання рухомого та нерухомого майна та інші пов’язані з ним права (а також щодо орендних та інших договорів) (ст. 13), право самостійно займатися сільським господарством, промисловістю, ремеслами і торгівлею (а також право заснування торгових та промислових компаній) (ст. 18); право займатися вільними професіями (ст. 19); право на житло (ст. 21) та право на освіту (зокрема щодо можливості навчатися, визнання іноземних атестатів, дипломів та ступенів, звільнення від плати за право навчання та зборів, а також щодо надання стипендій) (ст. 22).

Існують дві основні категорії біженців, правовий статус яких відрізняється з огляду на джерело надання їм допомоги, а саме: “конвенційні” та “мандатні” біженці. Зокрема, “мандатні” біженці отримують допомогу безпосередньо від УВКБ ООН, а “конвенційні” — від держави притулку, яка офіційно визнала їх біженцями. У тих державах, які не є учасниками Конвенції 1951 р. чи Протоколу 1967 р., правовий статус біженців визначається відповідно до мандата УВКБ ООН.

Тепер майже в кожному регіоні світу, за винятком Азії, де захист прав людини здебільшого забезпечується на основі співробітництва держав на субрегіональному рівні, вже сформувалася окрема регіональна система співробітництва держав у сфері захисту прав людини, яка також охоплює співпрацю з питань захисту прав біженців у рамках

створених регіональних міжнародних організацій та укладених їх державами — членами міжнародних договорів. Зокрема, варто зазначити такі регіональні організації: *Африканський союз (АС)*, *Організацію американських держав (ОАД)*, *Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, *Раду Європи*, *ЄС* та *СНД*. З-поміж міжнародно-правових актів, укладених державами — членами зазначених організацій, необхідно виокремити такі: *Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 р.*; *Американську конвенцію з прав людини 1969 р.*; *Конвенцію щодо конкретних аспектів проблем біженців в Африці 1969 р.*; *Африканську хартію прав людини та народів 1981 р.*; *Картахенську декларацію про біженців 1984 р.*; *Дублінську конвенцію 1990 р.*, що визначає державу, відповідальну за розгляд клопотань про надання притулку, які було подано в одній з держав — членів Європейського Співтовариства; *Угоду про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 р.* тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Чим зумовлена необхідність регулювання статусу населення у міжнародному праві?
2. Назвіть основні підстави набуття і втрати громадянства.
3. Що таке “ефективне громадянство”?
4. Які правові режими іноземців відомі міжнародному праву?
5. Які основні документи, що визначають статус біженців?

Рекомендована література

1. Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве / Ю. Р. Боярс. — М., 1986.
2. Гилл Г. Статус беженцев в международном праве / Г. Гилл. — М., 1997.
3. Карташкин В. А. Всеобщая Декларация и права человека в современном мире / В. А. Карташкин // Права человека в истории человечества и в современном мире. — М., 1989.
4. Курс международного права : в 7 т. — М., 1989. — Т. 2.
5. Чехович С. Б. Надання дипломатичного притулку: історія, стан, перспективи / С. Б. Чехович // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 12. — С. 77—85.

Розділ 9

МИРНЕ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

9.1. Поняття та види міжнародних спорів

Як відомо, міжнародні відносини між державами й іншими суб'єктами міжнародного права можуть складатися різним чином. Перебуваючи у відносинах, за яких між сторонами немає жодних розбіжностей, вони можуть перейти у кризову ситуацію, коли кожна зі сторін вбачає у поведінці іншої загрозу своїм законним правам та інтересам, що призводить до загострення таких відносин, і в кінцевому підсумку може призвести до такої ситуації, котра вже буде кваліфікуватися як така, що загрожує міжнародному миру і безпеці.

Саме тому сучасне міжнародне право приділяє особливу увагу підтриманню і збереженню дружніх відносин між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, зокрема передбачає *мирні засоби вирішення міжнародних спорів*.

Принцип мирного вирішення спорів покладає на держави обов'язок вдаватися лише до мирних засобів вирішення спорів (Статут ООН), який містить окрему гл. VI — мирне вирішення спорів (ст. 33—38). На її основі у сучасному міжнародному праві сформувалась система мирних засобів вирішення спорів, серед яких такі засоби, як: переговори, посередництво, “добрі послуги”, арбітраж, слідчі та погоджувальні процедури, примирення, звернення до МО та ін. Провідну роль у вирішенні юридичних спорів між державами відіграє Міжнародний суд ООН.

У міжнародному праві розрізняють спір та ситуацію. *Міжнародний спір* — це сукупність взаємних вимог держав щодо конкретних не врегульованих питань. Держави, між якими виникли такі розбіжності, вважаються сторонами спору (у ситуації немає сторін, натомість є зацікавлені держави). Спір характеризується наявністю конкретних розбіжностей між державами, котрі мають бути визнані (підтверджені) державами, в іншому випадку мова не йде про спір. У гл. VI Статуту ООН йдеться про спори між державами, які власне і називаємо

міжнародними. Статут ООН не містить обмежень щодо предмета міжнародних спорів, оскільки такими спорами можуть вважатись спори з будь-яких неврегульованих питань (тлумачення договорів, територіальні тощо). Рада Безпеки ООН уповноважена класифікувати питання, передане їй на розгляд, як спір чи ситуацію. Держави неодноразово заперечували наявність спору та ситуації, не визнаючи таким чином правомірність розгляду питання Радою Безпеки ООН. Так, під час обговорення питання про збиті Сполученими Штатами Америки два розвідувальні літаки Лівії, США заперечували, що такий інцидент був наслідком взаємних розбіжностей між цими країнами, а їхні дії були вчинені згідно з порядком самооборони відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Держава, що є членом Ради Безпеки ООН, не може брати участь у голосуванні, якщо рішення Ради Безпеки ООН (що приймається в рамках гл. VI) стосується спору, в якому така держава є стороною (п. 3 ст. 27 Статуту ООН).

Ситуація — це певні обставини, що зачіпають загальні інтереси держав чи міжнародного співтовариства загалом. Такі обставини можуть виникати за відсутності взаємних спірних питань між державами (наприклад, громадянська війна). Ситуація — значно ширше поняття і може включати спір або призводити до його виникнення. Будь-який спір створює ситуацію. У контексті Статуту ООН відмінність між спором та ситуацією є передусім важлива з точки зору повноважень Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї. Так, Рада Безпеки ООН уповноважена розглядати не лише спори, а й ситуації, що можуть загрожувати міжнародному миру чи безпеці.

Спори та ситуації, що можуть становити загрозу підтримці міжнародного миру та безпеки, є окремою категорією. Рада Безпеки уповноважена проводити розслідування будь-якого спору чи ситуації з метою встановлення, чи може продовження такого спору чи ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки. Якщо такий характер спору (чи ситуації) було встановлено, Рада Безпеки ООН може рекомендувати процедуру, яку вона вважає варто застосувати для мирного вирішення. Якщо держави і надалі не можуть вирішити такий спір мирними засобами, вони зобов'язані передати спір на розгляд Ради Безпеки ООН. У такому разі, діючи на підставі ст. 37 Статуту ООН, Рада Безпеки може рекомендувати умови, на яких варто вирішити такий спір (а не лише процедуру). Рада Безпеки постійно отримує звернення від держав із проханням про розгляд спорів та ситуацій (власне ситуації складають предмет майже всіх таких звернень). З іншого боку, держави можуть заперечувати проти розгляду ситуації Радою Безпеки ООН, якщо, на їхню думку, така ситуація не загрожує міжнародному миру та безпеці. У 1990 р. США та Велика Британія заперечували проти скликання засідання Ради Безпеки ООН на запит Нікарагуа щодо, за словами останньої, вторгнення з боку

США в резиденцію посла Нікарагуа в Панамі, оскільки, з позиції США та Великої Британії, такий інцидент не мав характеру загрози міжнародному миру та безпеці.

Потрібно зауважити, що вирішення спорів мирними засобами повинно відбуватись із дотриманням принципів справедливості та міжнародного права (ст. 1. Статуту ООН). Принцип справедливості є надзвичайно важливим для вирішення спорів, адже несправедливі умови вирішення спору можуть призвести до його відновлення чи ескалації. Водночас зміст поняття “справедливість” навряд чи можливо визначити нормами права. Можна погодитись із думкою, що воно принаймні передбачає максимальне врахування інтересів усіх зачеплених держав. Використання мирних засобів вирішення спорів не може порушувати інших принципів міжнародного права. Зокрема, застосування мирних засобів не може відбуватись із порушенням принципів суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи, незастосування сили. Так, у 1990 р. Генеральний секретар ООН прийняв рішення про скерування місії для розслідування обставин трагічних подій в Єрусалимі. Натомість Ізраїль відмовився прийняти таку місію, про що Генеральний секретар проінформував Раду Безпеки ООН. Під час обговорення цього питання Радою Безпеки Ізраїль заявив, що така місія є прозорим наміром замаху на його суверенітет.

Міжнародні спори можна поділити на види. За кількістю сторін — на двосторонні та багатосторонні, за предметом — на економічні, територіальні тощо. У Статуті ООН також йдеться про так звані місцеві спори, які головним чином потрібно вирішувати в рамках відповідних регіональних організацій. Важливим є поділ спорів на юридичні та політичні (чи ін.). Пункт 3 ст. 36 Статуту ООН передбачає, що спори юридичного характеру, за загальним правилом, передаються в Міжнародний суд. Своєю чергою, ст. 36 Статуту Суду передбачає, що такі юридичні спори можуть стосуватись тлумачення договору, будь-якого питання міжнародного права, наявності факту, який, якщо він буде встановлений, означатиме порушення міжнародного зобов'язання, характеру та розмірів відшкодування за порушення міжнародного зобов'язання. Водночас це не означає, що всі спори з таких питань є юридичними. Суд неодноразово наголошував у своїх рішеннях, що кожний спір має і юридичні, і політичні елементи. У кожному конкретному випадку Суд самостійно встановлює, чи переданий на його розгляд спір є юридичним (повністю чи у частині), та, у разі спору щодо підсудності справи, приймає окрему ухвалу (п. 6 ст. 36). Рада Безпеки ООН також неодноразово обговорювала це питання в контексті своїх повноважень розглядати спір, що переданий на її розгляд.

На практиці доводиться зважати на те, що будь-який спір між суб'єктами міжнародного права зумовлений політичними причинами

і тягне за собою серйозні політичні наслідки, в той час як інший спір знаходиться винятково в юридичній площині та потребує правової оцінки. Однак такий поділ є дещо неточний, оскільки будь-який спір між суб'єктами міжнародного права неминуче матиме політичний характер, а в будь-якому політичному спорі завжди будуть присутні міжнародно-правові аспекти.

9.2. Система мирних засобів вирішення спорів

В основі сучасної системи мирних засобів вирішення спорів лежать Гаазькі конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1899 р. та 1907 р., Статут ООН, Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р., а також низка регіональних міжнародних угод. Практично кожна МО має власні механізми та процедури врегулювання спорів, включаючи ООН, ОБСЄ та ін. Особливо важливою є роль ООН та її органів, зокрема Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки та Міжнародного суду.

Під *засобами мирного розв'язання спорів* необхідно розуміти способи та процедури врегулювання спорів між суб'єктами міжнародного права відповідно до принципів міжнародного права *без застосування* примусу в будь-якій формі.

У ст. 33 (1) Статуту ООН наведено перелік звичайних засобів мирного врегулювання спорів за міжнародним правом. Зокрема, у ч. 1 вказаної статті зазначено, що сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні, перш за все, прагнути вирішити спір через переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором.

Держави повинні діяти добросовісно й відповідно до цілей та принципів, утілених у Статуті ООН, з метою уникнення спорів, які можуть порушувати дружні відносини між ними. Це сприятиме підтриманню міжнародного миру та безпеки. Міжнародні спори повинні вирішуватись на основі суверенної рівності держав та з дотриманням принципу вільного вибору засобів вирішення спору відповідно до Статуту ООН, принципів справедливості та міжнародного права. *Принцип вільного вибору засобів вирішення спору означає, що держави самостійно вирішують на основі добровільної взаємної згоди, який із засобів мирного вирішення вони застосовуватимуть до існуючих чи майбутніх спорів.* Держави, що є сторонами спору, повинні продовжувати дотримуватись у своїх взаємовідносинах зобов'язань, що випливають з основних принципів міжнародного права, зокрема поваги до суверенної рівності, територіальної недоторканності. Держави

ви, що є сторонами у спорі чи зацікавленими, повинні утримуватись від будь-яких дій, які можуть загострити ситуацію настільки, щоб поставити під загрозу міжнародний мир та безпеку, що може ускладнити процес мирного вирішення такого спору. Ні наявність спору, ні безрезультатність використання засобів мирного вирішення не дають права державам вдаватися до погрози чи застосування сили.

Доволі часто міжнародні багатосторонні та двосторонні угоди містять окремі положення щодо вирішення спорів, що виникають стосовно тлумачення чи застосування таких угод. Такі положення передбачають увесь спектр можливих засобів. Трапляються положення щодо передачі спорів до Міжнародного суду ООН, процедури арбітражу, створення слідчих комісій тощо.

Переговори є основним засобом мирного вирішення міжнародних спорів. Саме переговори згадані першими у списку мирних засобів у п. 1 ст. 33 Статуту ООН. Переговори можуть бути і складовою частиною (етапом) інших засобів, зокрема посередництва. Вони є найбільш ефективним та гнучким засобом мирного вирішення спорів. Процес організації та проведення переговорів може значно відрізнятись залежно від предмета спору, кількості сторін, значущості спору з огляду підтримання міжнародного миру та безпеки, готовності держав до прямих переговорів. Процес та процедура проведення переговорів включають такі елементи, як згода на переговори, визначення кола учасників, предмета та мети, місця, часу, форми, регламенту, мови тощо. Так, згода на проведення переговорів може бути пов'язана із самим фактом визнання чи невизнання іншого суб'єкта стороною спору чи навіть визнання окремого суб'єкта міжнародного права. Водночас проведення переговорів без участі всіх сторін спору та зацікавлених держав не може привести до ефективного та справедливого вирішення спору. Місце проведення переговорів повинно забезпечити рівність сторін, гарантії безпеки та сприятливі умови. Визначення часу проведення переговорів може суттєво вплинути на рішення держави щодо участі у переговорах. Так, у квітні 2009 р. Ізраїль не брав участі у міжнародній конференції з питань боротьби із расизмом, посиляючись на факт, що відкриття конференції припадає на національний день пам'яті жертв Голокосту.

Учасники переговорного процесу повинні мати відповідні повноваження, які б дозволили їм, з одного боку, ефективно вести переговори, а з іншого — уможливлювали досягнення мети самих переговорів. Без спеціальних повноважень переговори уповноважені вести глави держав, а також, як правило, міністри закордонних справ, глави дипломатичних представництв. За підсумками проведених переговорів сторони можуть обмінюватись нотами, підписувати протоколи чи закріплювати результати у будь-який інший спосіб, погоджений самими сторонами. Відомі факти заперечення державою повноважень

свого представника щодо підписання спільних документів у результаті переговорів. Окремим видом переговорів є консультації. Низка міжнародних договорів містять положення щодо проведення обов'язкових консультацій у випадку виникнення спорів між сторонами таких угод. Положення, зокрема, містять Договір про принципи діяльності держав з використання і дослідження космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 р., Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї і інших видів зброї масового знищення 1971 р., Конвенція про заборону розробки, виготовлення і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинів і їх знищення 1972 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р.

Інколи сторони спору не можуть вести переговори у зв'язку з відсутністю прямих контактів між ними (наприклад, стан збройного конфлікту). Інші держави, що не є сторонами спору, можуть пропонувати свої "*добрі послуги*", або виступати у такій ролі на запрошення однієї із сторін спору. У цей спосіб третя держава може вести перемовини зі сторонами спору з метою спонукати їх до початку переговорного процесу, обміну первинними умовами щодо умов проведення таких переговорів, проте участі у самих переговорах не бере. У разі, якщо третя держава пропонує чи передає сторонам умови можливого вирішення спору, вона виступає у ролі *посередника*. Тому на посередництво третьої сторони необхідна згода всіх держав, що є сторонами спору. Посередництво має на меті сприяти переговорному процесу за суттю, обміну первинними позиціями щодо спору та вирішенню спору як такого. Посередник може у деяких випадках давати свої пропозиції щодо вирішення спору, а не **лише** передавати взаємні пропозиції сторін спору. Жодна держава не має обов'язку виступати посередником. Часто посередниками виступають і фізичні особи, зокрема глави держав. Відома роль Генерального секретаря ООН як посередника у вирішенні низки міжнародних спорів.

Держави у своїй практиці вдаються до створення слідчих та погоджувальних (примирювальних) комісій для сприяння вирішенню спорів. Ці механізми набули особливого розвитку після прийняття Гаазьких конвенцій 1899 р. та 1907 р. Мета слідчої комісії — виявити та встановити факти, що стосуються спору. Діяльність із встановлення фактів повинна бути всеохоплюючою, об'єктивною, неупередженою і своєчасною. Погоджувальні комісії мають на меті виробити шляхи врегулювання спорів. Такі комісії створюються на паритетній основі (1 або 2 представники від кожної сторони), проте їх очолює неупереджена особа, яка не є представником жодної зі сторін спору. Типовий регламент погоджувальної комісії, затверджений Резолюцією 50/50 ГА ООН у 1995 р., передбачає, що у разі утворення погоджувальної комісії у складі лише 3 осіб жодна з них не може бути грома-

дянином держави, що є стороною спору. Члени такої комісії є посередниками. Низка міжнародних угод передбачають створення таких слідчих чи погоджувальних комісій, зокрема Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р., Віденська конвенція про правонаступництво держав по відношенню державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. тощо. Коли у 2004—2006 рр. Україна брала участь у роботі Комісії, що була створена в рамках Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті на вимогу Румунії для вирішення спору щодо необхідності застосування Конвенції у конкретній ситуації, вона не мала завданням встановити чи спростовувати факт порушення Конвенції. Метою роботи Комісії було встановити факт наявності певних реальних обставин.

Встановлення об'єктивних фактів щодо спору чи ситуації є важливою умовою виконання своїх функцій органами ООН щодо підтримання та відновлення миру і безпеки. Генеральна Асамблея, Рада Безпеки та Генеральний секретар ООН можуть надсилати відповідні місії із встановлення фактів, і доволі часто користуються цією можливістю. У 1991 р. ГА ООН прийняла Декларацію про встановлення фактів ООН у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки.

Міжнародний арбітраж — один з найстаріших засобів вирішення спорів. Сучасна історія цього механізму бере початок із договору 1794 р. між Великою Британією та США про дружбу, торгівлю та навігацію. Відповідно до нього були створені змішані комісії, які мали вирішувати неврегульовані питання між сторонами. Міжнародний арбітраж відносять до судових засобів мирного вирішення міжнародних спорів. Відповідно до Гаазької конвенції 1899 р., метою міжнародного арбітражу є вирішення спорів між державами суддями, що обрані самими державами, на основі дотримання права. Звернення до міжнародного арбітражу покладає обов'язок добровільно виконувати його рішення. Згідно з Гаазькою конвенцією, був створений список суддів, з якого держави могли вибрати арбітрів. Таким чином, у 1900 р. виникла Постійна палата третейського суду. Сьогодні її роль також важлива для обрання суддів Міжнародного суду ООН. Склад і порядок діяльності арбітражу регулюється окремою угодою між державами щодо конкретного спору, який називається компромісом. Міжнародні арбітражі розглядали різні за предметом спори. У 1977 р. Велика Британія та Франція передали спір щодо розмежування континентального шельфу до міжнародного арбітражу. Як правило, сторони у справі призначають суддів (арбітрів), які обирають голову (суперарбітра). Низка міжнародних угод містять правила створення арбітражу для вирішення спорів щодо тлумачення та застосування таких угод. Конвенція з морського права 1982 р. передбачає створення окремого

Міжнародного трибуналу з морського права. Це підтверджує тенденцію до спеціалізації вирішення міжнародних спорів судовими засобами.

Міжнародні спори можуть бути передані за взаємною згодою держав на вирішення міжнародного судового органу. Як правило, такі судові органи утворюються на основі договору при МО як універсального, так і регіонального характеру. Існує певна відмінність при вирішенні спорів міжнародними судами й арбітражами. *Склад міжнародного арбітражу* для кожного спору значною мірою *залежить від волі держав*, які є учасниками спору, тоді як *міжнародний суд складається незалежно від волі сторін*. При арбітражному розгляді сторони самі визначають на компромісній основі компетенцію третейського суду та *процедуру розгляду спору*. Стосовно правової компетенції і діяльності *міжнародного суду* — вони знаходять своє відображення у стабільному правовому акті, який визначає його статус. А окремі деталі функціональної регламентації встановлюються самим судом.

Міжнародний суд ООН був створений у 1945 р. як головний судовий орган ООН (ст. 92 Статуту ООН). Він замінив Постійну палату міжнародного правосуддя, що була створена у 1922 р. на підставі Статуту Ліги Націй і діяла до 1946 р. 31 січня 1946 р. всі судді Постійної палати міжнародного правосуддя пішли у відставку, а 5 лютого 1946 р. були обрані перші судді Міжнародного суду на першій сесії Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН. Формально Постійна палата міжнародного правосуддя була розформована у квітні 1946 р., після чого почав діяти Міжнародний суд. У період між 1922—1940 рр. Постійна палата міжнародного правосуддя розглянула 29 спірних справ та прийняла 27 консультативних рішень. Із початком Другої світової війни Палата не збиралась на засідання аж до її розформування, її останнє публічне засідання відбулось 4 грудня 1939 р. Робота Постійної палати міжнародного правосуддя мала величезний вплив на розвиток міжнародного права та судових засобів вирішення міжнародних спорів. Юрисдикція Палати була визнана державами у кількох сотнях угод та декларацій щодо передачі окремих спорів на її розгляд. Палата практично створила міжнародний процес (процедуру) розгляду юридичних спорів між державами, розробивши та вдосконаливши свої власні Правила процедури.

Міжнародний суд діє на підставі Статуту, що є невід'ємною частиною Статуту ООН. Він складається із колегії незалежних суддів, який обирають незалежно від їх громадянства з кола осіб, що мають високі моральні якості, які відповідають вимогам, що висувають у їх країнах для призначення на вищі судові посади, або які мають визнаний авторитет у сфері міжнародного права (ст. 2 Статуту). Суд складається із 15 суддів, серед яких не може бути двох громадян однієї держави. Членів суду (суддів) обирає Генеральна Асамблея та Рада Безпеки

ООН із осіб, внесених до списку за пропозицією національних груп Постійної палати третейського суду (ст. 4 Статуту). Склад Суду повинен забезпечити представництво основних форм цивілізації та правових систем світу (ст. 9 Статуту). Суддів обирають на 9 років (з правом переобрання), чинна процедура передбачає, що кожні три роки 5 суддів Суду складають повноваження. Держави, що є сторонами у конкретній справі, можуть вибрати суддів *"ad hoc"*, якщо серед членів Суду немає громадян таких держав. У справі "Румунія проти України" (2009) обидві держави скористались таким правом. Суд обирає сам свого Голову та Віце-голову (на три роки). Суд знаходиться у м. Га-азі (Нідерланди). Засідає у повному складі, проте може створювати камери (особливо для вирішення окремих категорій справ) у складі трьох та більше суддів. Рішення камери вважається рішенням самого Суду.

Компетенція Суду має особливості. Тільки держави можуть бути сторонами у справах, що розглядаються Судом. Суд є відкритим для держав — учасників Статуту Суду. Так, до приєднання до Статуту ООН Швейцарія була учасником Статуту Суду, але не була членом ООН. Щодо інших держав умови, на яких Суд є відкритим для них, визначає Рада Безпеки ООН. До відома (юрисдикції) Суду належать: а) усі справи, що передані йому сторонами; б) усі питання, спеціально передбачені Статутом ООН чи чинними договорами та конвенціями (п. 1 ст. 36 Статуту). Стосовно першої згаданої можливості держави можуть визнати обов'язковою юрисдикцію Суду щодо всіх правових спорів через прийняття окремих заяв, які можуть бути безумовними, чи на умовах взаємності, чи на певний час. Такі заяви здають на зберігання Генеральному секретарю ООН. Окрім того, держави можуть визнати юрисдикцію Суду укладанням спеціальної угоди, що є звичайною практикою для передання, за взаємної згоди, спору на розгляд Суду. Друга можливість передбачає закріплення положень щодо передання до Суду спорів, що виникають із тлумачення чи застосування міжнародних угод, включаючи Статут ООН. Низка багатосторонніх та двосторонніх угод містять такі положення. Таким чином, можна виокремити три основні способи визнання юрисдикції Суду державами: 1) ухвалення односторонньої заяви про визнання обов'язковості юрисдикції Суду; 2) укладання сторонами спору спеціальної угоди; 3) включення спеціальних положень у міжнародні договори. Можливість передачі спору до Суду була передбачена двосторонньою угодою між Україною та Румунією, укладеною через обмін листами 1997 р., що дало можливість Румунії звернутись із відповідною заявою до Суду та ініціювати справу "Румунія проти України" в 2004 р.

Справа у Суді може бути відкрита у два способи: повідомленням про спеціальну угоду чи поданням письмової заяви. Повідомлення

про спеціальну угоду можливе лише у випадку укладання такої угоди, що, своєю чергою, потребує згоди сторін спору. Подання письмової заяви є можливим лише у випадку, коли сторони визнали юрисдикцію Суду раніше щодо такої категорії спорів. У випадку зі справою “Румунія проти України” двостороння Угода передбачала можливість передачі до Суду спору щодо “проблеми делімітації їх континентального шельфу та виключної економічної зони у Чорному морі”. Це повністю визначає юрисдикцію Суду в цій справі. Зокрема, це виключало можливість прийняття рішення Судом щодо приналежності окремих територій, визначення меж територіальних вод тощо. Окрім того, Україна доводила, що юрисдикція Суду не передбачає можливості розмежування виключної економічної зони, з одного боку, та територіальних вод — з іншого. Тобто, на думку України, Суд не мав юрисдикції провести розмежування таким чином, щоб виключна економічна зона Румунії прилягала до територіальних вод України. Закриття справи у Суді може відбутись у три способи: 1) укладанням мирової угоди між сторонами (наприклад, Іран/США, 1988 р.); 2) відкликанням заяви державою, що звернулась (у такому випадку Суд виносить окрему ухвалу); 3) винесенням рішення Судом.

Розгляд справ регулюється Статутом та Регламентом Суду. Процедура передбачає письмовий (перший) та усні етапи. На письмовому етапі сторони обмінюються меморандумами, контрмеморандумами та відповідями на них. Сторони виступають у Суді через представників. Суд може призначати розслідування, експертизи, заслуховувати експертів. Слухання справи відбуваються публічно. Суд вирішує спори на основі міжнародного права. Рішення Суду є обов’язковим лише для держав, що беруть участь у справі, й тільки у певній справі. На практиці рішення Суду є авторитетним джерелом тлумачення міжнародного права, Суд постійно посилається на свої попередні рішення. Рішення Суду є остаточним і не підлягає оскарженню (окрім окремої процедури перегляду справи). Сторони можуть звернутись до Суду за тлумаченням його рішення. Рішення Суду оголошується на публічному засіданні. Держави зобов’язані виконувати рішення Суду. У випадку, якщо одна зі сторін у справі не виконує рішення Суду, інша сторона може звернутись до Ради Безпеки ООН.

Міжнародний суд може також виносити консультативні рішення. Правом звернення щодо винесення консультативного рішення наділені Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН. Окрім того, інші органи ООН та спеціалізовані установи, яким Генеральна Асамблея дала на це згоду, можуть звертатись до Суду за консультативним рішенням щодо будь-якого юридичного питання, що виникає в рамках їх компетенції. Суд неодноразово виносив консультативні рішення з важливих, спірних і складних питань міжнародного права (наприклад, “Правові наслідки будівництва стіни на окупованій палестинській території”).

9.3. Механізми вирішення спорів міжнародних організацій

Більшість установчих документів передбачають спеціальні механізми щодо мирного врегулювання спорів між членами кожної організації. У системі ООН проблемі вивчення практики організацій у сфері мирного вирішення спорів завжди відводилась особлива увага. З цією метою, згідно з резолюцією ГА ООН від 17 грудня 1974 р., був створений Спеціальний комітет по Статуту ООН і посиленню ролі організації. У результаті зусиль багатьох підрозділів ООН був підготовлений “Довідник з мирного вирішення спорів між державами”, рекомендований до опублікування у лютому 1991 р. сесією Спеціального комітету по Статуту ООН і посиленні ролі Організації. Одним із центральних питань при виробленні названого документа було питання про роль *переговорів* при врегулюванні міждержавних конфліктів. Вони є своєрідним діагностичним засобом, при якому з’ясовується ступінь конфлікту, призначаються міри з його врегулювання. При цьому необхідно зауважити, що переговори не виключають одночасно використання інших засобів вирішення міжнародного конфлікту.

Практика міжурядових організацій системи ООН виробила два різновиди переговорів — *консультації й обмін документами*. Консультації — це найбільш поширений засіб (метод) участі МО у переговорному процесі. Проведення консультацій застосовується в таких МО, як МОП, ІМО, ІКАО, МБРР, МВФ та ін. При вирішенні спірних ситуацій до консультацій вдавались як до засобу врегулювання конфліктів на Близькому Сході у 1969 і 1970 рр. та в багатьох інших випадках.

Обмін думками можна вважати одним із різновидів консультацій, при якому з’ясовується питання щодо вибору засобів мирного вирішення спору та способу здійснення його врегулювання. Він передбачений у ст. 84 Конвенції 1975 р. про представництво держав у їх відносинах з МО універсального характеру (“консультації на прохання будь-якої сторони”); ст. 41 Конвенції 1978 р. про правонаступництво держав стосовно договорів і ст. 42 Конвенції 1983 р. про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів (“проведення консультацій і переговорів”); ст. 283 Конвенції ООН 1982 р. з морського права (“обмін консультаціями”).

МО системи ООН останніми роками широко практикують проведення колективних переговорів у формі *багатосторонніх конференцій*. Такі переговори проводяться, як правило, за місцем перебування штаб-квартири МО. За результатами переговорів, МО здебільшого приймає певний нормативний документ.

Участь міжурядової організації у переговорному процесі, який направлений на врегулювання міждержавного спору, значною мірою

гарантує пошук компромісу в позиціях обох сторін. Крім цього, представники міжурядових організацій, як правило, рекомендують сторонам найбільш прийнятну процедуру подальшого врегулювання конфлікту. Часто вони рекомендують звернення до Міжнародного суду ООН або використання таких засобів, як посередництво або “добрі послуги”.

Поряд з участю у переговорному процесі МО системи ООН беруть активну участь у *розслідуванні* спірних ситуацій.

Процедура розслідування або уточнення спірного питання отримала конкретизацію в Гаазьких конвенціях про мирне вирішення спорів. Стаття 9 Конвенції 1907 р. встановлює, що у міжнародних спорах, які не зачіпають ні їх честі, ні суттєвих інтересів і відбуваються через розбіжності в оцінці фактичних обставин справи, держави, що домовляються, визнають корисним і бажаним, щоб сторони, які не досягли згоди дипломатичним шляхом, створювали, наскільки дозволяють обставини, міжнародну слідчу комісію, на яку буде покладено обов’язок полегшувати вирішення цих спорів з’ясуванням фактів через неупереджене та добросовісне їх розслідування. У подальшому розслідування як засіб вирішення спорів передбачалось у багатьох двосторонніх і багатосторонніх договорах, включаючи Статуті Ліги Націй, ООН та установчих документах спеціалізованих установ ООН.

Характерною рисою розслідування є та обставина, що ця процедура передбачає залучення третьої сторони до мирного вирішення спору з моменту визначення конфліктної ситуації з метою з’ясування фактів, що лежать в її основі. Саме розслідування може привести до того, що зменшується напруженість у відносинах між сторонами, які перебувають у спорі, й навіть може зникнути сама спірна ситуація.

Широке застосування отримала діяльність МО з мирного врегулювання міжнародних спорів з використанням такого засобу, як “*добрі послуги*”. Відповідно до Гаазької конвенції, вони можуть бути охарактеризовані як метод сприяння діалогу між сторонами міжнародного спору. Особливістю “добрих послуг” є включення третьої сторони у спір у тих випадках, коли держави не можуть знайти вирішення конфліктного питання. У системі ООН “добрі послуги”, як правило, надають вищі посадові особи адміністрацій міжурядових організацій: генеральні секретарі та генеральні директори організацій.

Відповідна посадова особа, уповноважена щодо надання “добрих послуг”, у своїй діяльності вживає заходів щодо встановлення контактів у спорі завдяки проведенню неофіційних зустрічей з кожною із сторін, з’ясовує їх позиції, зазначаючи при цьому розбіжності. Найчастіше такі “добрі послуги” надавав Генеральний секретар ООН Кампучії, Лівії, Мальті, Аргентині, Англії, Пакистану, Афганістану, Іраку та ін.

Запитання для самоконтролю

1. *Поняття і види міжнародних спорів.*
2. *Поняття мирних засобів вирішення міжнародних спорів, їх класифікація.*
3. *Процедура вирішення спорів у міжнародних організаціях.*
4. *Дайте загальну характеристику дипломатичним засобам вирішення міжнародних спорів.*
5. *Опишіть юридичні засоби вирішення міжнародних спорів.*
6. *Механізм вирішення спорів в ОБСЄ, Раді Європи, СНД.*

Рекомендована література

1. *Анисимов Л. Н. Международно-правовые средства разрешения межгосударственных споров (конфликтов) / Л. Н. Анисимов. — Л., 1975.*
2. *Кожевников Ф. И. Международный Суд ООН / Ф. И. Кожевников. — М., 1971.*
3. *Курс международного права : в 7 т. — М., 1990. — Т. 3.*
4. *Ладыженский А. М. Мирные средства разрешения споров между государствами / А. М. Ладыженский. — М., 1962.*
5. *Лазарев С. Л. Международный арбитраж / С. Л. Лазарев. — М., 1991.*
6. *Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы) / Э. А. Пушмин. — М., 1974.*
7. *Шатуновский С. В. Развитие средств и методов мирного урегулирования споров / С. В. Шатуновский // Московский журнал международного права. — 1996. — № 1. — С. 198—204.*
8. *Шинкарецкая Г. Г. Международная судебная процедура / Г. Г. Шинкарецкая. — М., 1992.*
9. *Энтин М. Л. Международные судебные учреждения / М. Л. Энтин. — М., 1984.*

Розділ 10

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

10.1. Поняття права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів — це галузь міжнародного права, норми та принципи якої визначають порядок укладення, умови дійсності, дії та припинення міжнародних договорів. Вона є визначальною у системі сучасного міжнародного права, оскільки її положення виявляють безпосередній вплив на всі інші галузі та інститути міжнародного права.

Термін “договір” був прийнятий для позначення родового поняття, котре охоплює майже всі види міжнародних угод, що регулюються міжнародним правом, незалежно від їх назв, форм і складу учасників. Міжнародними договорами є лише такі угоди, дії яких регулюються міжнародним правом. Поряд з тим, в останні десятиліття значного поширення набули й неправові угоди. Яскравим прикладом є акти ОБСЄ, котрі стали головним інструментом зміни системи міжнародних відносин в Європі. Положення таких угод наділені не стільки юридичною, скільки морально-політичною силою, і, відповідно, вони не входять у сферу дії права міжнародних договорів.

Особливого значення терміну “договори” надають Віденські конвенції 1969 р. і 1986 р., згідно з якими його тлумачать лише як письмові угоди між державами та угоди з участю міжнародних організацій. Таким чином, право міжнародних договорів поширюється на всі види міжнародно-правових угод.

Основним джерелом права міжнародних договорів виступає звичаєве право, незважаючи на те, що значна частина положень вказаної галузі була кодифікована у другій половині XX ст. Проте положення Віденських конвенцій стосуються лише договорів, укладених у письмовій формі, не поширюються на договори за участі інших суб'єктів, а також на усні угоди. Щодо держав, які не підписали або не ратифікували вказані конвенції, діють норми звичаєвого права в їх договірній практиці. Вказана вимога стосується державоподібних утворень

та націй і народів, що борються за свою державність, у їх договірних відносинах.

Договірна правоздатність нації, що веде боротьбу за свою незалежність, впливає з її міжнародної правосуб'єктності. Переконливим прикладом сучасних міжнародних договорів, укладених за участю нації, яка веде національно-визвольну війну проти окупаційного режиму, є низка угод, укладених між Ізраїлем та палестинським народом в особі Організації визволення Палестини (ОВП).

Національне право не є джерелом права міжнародних договорів, але його норми (головним чином конституційного права) визначають порядок укладення договорів, компетенцію відповідних органів держави, види договорів, що підлягають обов'язковій ратифікації, порядок виконання міжнародних договорів та ін. Воно виявляє відповідний вплив на формування певних норм міжнародного звичаєвого права.

У багатьох державах прийняті спеціальні закони про міжнародні договори, які з урахуванням Віденських конвенцій конкретизують їх положення, виходячи із національних інтересів та існуючих традицій⁵³.

Договірні відносини за участі міжнародних організацій регулюються Віденською конвенцією 1986 р., а також установчими актами цих організацій. Важливу роль у цьому відіграє також і практика самих організацій.

Нині, мабуть, немає жодної сфери міжнародних відносин, яка не була б врегульована відповідними договорами. Вони регулюють економічні та культурні зв'язки, військове та політичне співробітництво, співпрацю у сфері науки, техніки, захисту навколишнього середовища, в інформаційній сфері та ін. Згідно з договорами засновуються і діють міжнародні організації.

Таким чином, міжнародні договори утворюють правову основу міждержавних відносин, сприяють підтриманню всезагального миру та безпеки, розвитку міжнародного співробітництва згідно з цілями і принципами Статуту ООН.

Перші спроби кодифікації у сфері права договорів були зроблені вченими. У XIX ст. найбільшу увагу цьому питанню приділили Й. Блюнчлі, Д. Філд, П. Фіоре та ін. Такий вид кодифікації отримав назву *доктринальної*.

Офіційна кодифікація норм договірного права розпочалася фактично на початку XX ст. На той час були відсутні чіткі та зрозумілі визначення права міжнародних договорів. Вказана галузь містила в собі нашарування минулого і не мала єдиних стандартів та правил. Такий спадок залишився у розпорядженні Комітету експертів з кодифікації міжнародного права Ліги Націй.

⁵³ Закон України "Про міжнародні договори України" від 20.06.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 50. — С. 540.

На жаль, спроби Ліги Націй провести кодифікацію права міжнародних договорів так і не дали позитивних результатів, хоча й були уніфіковані деякі норми щодо процедури укладення договорів.

Першим офіційним актом кодифікації була Конвенція про міжнародні договори у 1928 р., яка за своїм змістом була дещо обмежена (оскільки була прийнята Конференцією американських держав), котра так і не набула чинності.

Справжня кодифікація зазначеної галузі розпочалася з моменту утворення ООН, ініціатором якої виступила Комісія міжнародного права. Робота Комісії розпочалася із сесії у 1949 р., на якій була заявлена тема “Право міжнародних договорів”, дискусія щодо котрої з певними перервами продовжувалася до 1966 р., коли був прийнятий проект конвенції в останній редакції. Упродовж 1968—1969 рр. у Відні відбулися дві конференції щодо кодифікації права договорів, які супроводжувалися гостротою політичного протистояння. Віденська конвенція про право міжнародних договорів була прийнята в 1969 р. і набула чинності з 1980 р.

Наступним етапом у роботі Комісії міжнародного права був розгляд питання про право договорів за участі міжнародних організацій. Ця робота розпочалася з 1970 р. і тривала до 1982 р., коли проект конвенції був рекомендований Генеральній Асамблеї ООН для прийняття. Конференція, яка відбулася у Відні 1986 р., прийняла Віденську конвенцію про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями.

Істотний вплив на розвиток права міжнародних договорів виявляють рішення міжнародних міжурядових організацій, у тому числі резолюції Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН, рішення Міжнародного суду ООН, міжнародних арбітражів, доктрина, наприклад, праці відомих юристів-міжнародників, а також резолюції міжнародних неурядових організацій наукового спрямування (Інституту міжнародного права та Асоціації міжнародного права). Діяльність Інституту міжнародного права, який постійно співпрацює з найвідомішими вченими, фахівцями у галузі міжнародного права, мала завжди істотне значення для процесу кодифікації права міжнародних договорів у рамках Комісії міжнародного права ООН.

10.2. Сторони в міжнародних договорах

Сторонами у міжнародних договорах виступають суб'єкти міжнародного права. Хоча при цьому необхідно зазначити, що деякі вчені-міжнародники дещо довільно розширюють коло суб'єктів і на цій підставі висловлюються про перетворення сучасного міжнародного права⁵⁴.

⁵⁴ Quigley I. Law for a World Community / I. Quigley // Syracuse Journal of International Law and Commerce. — 1989. — № 1. — P. 5.

Основними суб'єктами сучасного міжнародного права є *держави*. А відтак саме вони виступають основними суб'єктами права міжнародних договорів. Суб'єктом є держава загалом, а не її окремі органи, оскільки вона наділена вищою та універсальною правовою владою — суверенітетом.

У Законі України “Про міжнародні договори України” від 20 червня 2004 р. зазначено, що його застосовують до всіх міжнародних договорів України, регульованих нормами міжнародного права й укладених відповідно до Конституції та вимог цього Закону.

Незважаючи на те, що сторонами в усіх договорах є переважно держави, рівень їх представництва має важливе значення. Так, у взаємовідносинах одних і тих самих сторін договору на вищому рівні повинні відповідати всі інші договори, а договору на рівні уряду повинні відповідати договори міжвідомчого характеру. А тому різний рівень представництва при укладенні міжнародного договору має суттєве значення для національного права держав.

Усі держави наділені рівним правом брати участь при вирішенні міжнародних проблем, в яких вони мають законні інтереси. Хоча при цьому не можна не враховувати, що від участі великих держав значною мірою залежить можливість вирішення найважливіших проблем людства. Це стосується охорони довкілля, Світового океану, досліджень космосу, скорочення озброєнь та ін. Однак міжнародне право встановлює, щоб норми, які створюють унаслідок договірних відносин великих держав, ураховували також законні інтереси й малих держав.

У сучасних умовах невеликі держави дуже активно виступають проти монополії великих держав на захист своїх прав. У зв'язку з цим спостерігається тенденція до прийняття міжнародних актів більшістю голосів. Непоодинокими були випадки, коли загальні багатосторонні договори готувалися за активної участі невеликих держав і приймалися за допомогою їх голосів, у той час як деякі великі держави відмовлялися бути їх учасниками. Прикладом цьому є неучасть США у Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Безумовно, що така позиція великих держав значно послаблює юридичну силу найважливіших міжнародних документів.

Водночас необхідно зауважити, що право держави укладати окремі види договорів у певних випадках може бути обмежене. Згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.⁵⁵, держави-учасниці не мають права укладати угоди про передачу кому-небудь чи про отримання від кого-небудь ядерної зброї. Постійно нейтральні держави згідно з міжнародними угодами, на яких ґрунтується їх правовий статус, не повинні укладати угоди про взаємну військову допомогу з іншими країнами чи про створення іноземних військових баз на своїй території.

⁵⁵ Набув чинності з 5 березня 1970 р., для України — з 5 грудня 1994 р.

Поряд з державами — суб'єктами права міжнародних договорів є міжнародні міжурядові організації. Однак при цьому варто наголосити, що визнання організацій і їх права на участь у договорах відбувалося з великими труднощами. Головною проблемою при кодифікації права договорів за участі організацій є врахування особливостей їх правосуб'єктності, котрі повинні враховувати при визначенні участі організацій у договорах. При укладенні договору МО є рівноправними сторонами незалежно від їхньої компетенції та існуючих відмінностей. Разом з тим, необхідно зазначити, що держави наділені рівними правами при укладенні міжнародних договорів, тоді як організаціям надано різні повноваження, якими наділяють їх держави через узгодження. Проте, незважаючи на існуючу відмінність у міжнародній правосуб'єктності держав та організацій, договори, які укладаються ними, мають однакову юридичну силу.

Згідно з Віденськими конвенціями про право міжнародних договорів, існують такі поняття залежно від стадії оформлення участі у договорі:

а) “держава або організація”, які беруть участь у переговорах, складанні та прийнятті тексту договору;

б) “договірна держава або організація”, які погодились на обов'язковість для них договору, незалежно від того, чи набрав договір чинності, чи ні;

в) “учасник” означає державу чи організацію, які погодились на обов'язковість для неї договору і для якої договір є чинним.

Право на участь у укладенні міжнародних договорів є необхідною умовою демократичного міжнародного правопорядку. Це право впливає із основних принципів міжнародного права, передусім з принципу суверенної рівності, який передбачає рівне право всіх держав на участь у міжнародному житті. Міжнародний суд обґрунтовує право держави на участь “інтересами юридичного характеру”⁵⁶.

Найбільш зацікавленими державами є такі, справи яких є основним предметом договірного врегулювання. Вони наділені найбільш широкими правами впродовж усього процесу укладення договору. Тому підготовка договору повинна розпочинатися зі згоди таких держав. При окресленні кола безпосередньо зацікавлених держав особливе значення відіграє географічний фактор, оскільки він враховує їхні законні інтереси.

Відсутність дипломатичних або консульських відносин не є перешкодою для участі у договорі. Більше того, їх розірвання не тягнуть за собою припинення договору, якщо вони не є необхідними для його виконання.

Договір не може зачіпати права та законні інтереси третіх сторін без їх згоди на це. Для виникнення зобов'язань або прав для третьої

⁵⁶ ICJ Reports. — 1990. — 13 Sept. — P. IIIa.

сторони необхідна присутність відповідних намірів учасників і згода третьої сторони. При цьому така згода повинна бути чітко виражена.

Поряд з державами та МО стороною у міжнародних договорах можуть бути й інші суб'єкти. Така можливість передбачена Віденськими конвенціями, в них зазначається, що той факт, що вони не застосовуються до міжнародних угод з участю інших суб'єктів міжнародного права, жодним чином не зачіпає юридичної сили угод. Ця обставина передбачає можливість застосування до таких суб'єктів будь-яких норм, викладених у конвенціях, під дію яких вони підпадали би згідно з міжнародним правом. За таких умов звичаєві норми міжнародного права потрібно розглядати так, як вони викладені у конвенціях.

Серед інших суб'єктів права міжнародних договорів необхідно виокремити Святий Престол (Ватикан), хоча його статус дещо відрізняється від статусу суверенної держави. Його договірна правоздатність є трохи обмежена. Так, Ватикан не може брати участь у політичних та економічних угодах. Особливе місце в його діяльності належить договорам з гуманітарних питань. Двосторонні договори, що укладаються ним з державами, називають *конкордатами*, котрі регулюють становище Католицької церкви у відповідній державі.

Зміст і дух конкордату визначають загальний формат двосторонніх відносин його учасників, у той час як головна мета міститься у врегулюванні конкретних галузей життєдіяльності суспільства в певній державі, котра знаходиться у сфері інтересів Святого Престолу.

Комісія міжнародного права ООН розглядає конкордати як міжнародні договори, котрі юридично оформляють співробітництво Святого Престолу з різними державами. Конкордат визнається Комісією джерелом міжнародного права.

Разом з тим, виникає питання про застосовність до конкордатів положень Віденської конвенції 1969 р. Оскільки ст. 1 Конвенції встановлює, що її положення застосовують до договорів між державами, відповідно, можна зробити висновок про те, що до конкордатів її не застосовують, так як стороною конкордату є Святий Престол, котрий не є державою. Однак це не впливає на їх дійсність і не є перешкодою застосування до них Конвенції.

У тексті конкордату, як правило, міститься перелік прав, які гарантуються церкві з боку держави, зокрема, визнання права церковних властей на визначення меж епархій та призначення церковних ієрархів та ін. Донині укладено і набули чинності близько 170 конкордатів.

Таким чином, конкордат — це врегульована міжнародним правом угода між Святим Престолом і конкретною державою, що встановлює принципи їх двосторонніх відносин, визначає правовий статус і умови діяльності Католицької церкви в певній державі та гарантує її взаємодію зі Святим Престолом.

Наступним суб'єктом права міжнародних договорів є *повстанці*, які представляють національно-визвольний рух в особі відповідного органу, який його очолює.

У зв'язку з поживаленням досліджень з питань міжнародної правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб, у літературі поширеною є думка про те, що контракти великих компаній з іноземною державою, наприклад концесії, розглядають як міжнародні договори. Однак позиція Міжнародного суду з цього приводу є однозначною, яка зводиться до того, що такі контракти не регулюються правом міжнародних договорів.

Характер міжнародного права, його зміст та механізм дії визначаються природою урегульованих відносин. Такі відносини завжди є міжвладними, міждержавними. Відповідно, суб'єктами цих відносин можуть бути лише не підпорядковані іншій владі утворення, котрі здатні реалізовувати права і нести обов'язки незалежно від будь-кого.

10.3. Укладення міжнародних договорів

Порядок укладення, дії і припинення договорів, укладених між державами, регулює Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. Конвенція підтверджує принцип міжнародного права, згідно з яким держави суверенні та кожна з них може укласти міжнародні договори, реалізуючи при цьому важливий елемент своєї міжнародної правосуб'єктності. У цій якості держава виступає учасником міжнародного договору загалом, незалежно від того, який орган держави уклав міжнародний договір (глава держави, уряд чи відомство). Лише держава несе відповідальність згідно з договорами, укладеними її органами.

Віденська конвенція 1969 р. визначає порядок представництва держав на всіх стадіях укладення договору. Державу представляють або особи згідно зі своїми повноваженнями на посаді, або особа, якій надані повноваження у вигляді окремого документа, виданого відповідним компетентним органом держави, за яким одну або декілька осіб призначають представляти цю державу для ведення переговорів, прийняття тексту договору або встановлення його автентичності, вираження згоди цієї держави щодо обов'язковості для неї положень договору.

Конвенція визначає такі стадії укладення договору:

1. *Прийняття тексту* — це формальний акт, за допомогою якого встановлюють форму та зміст майбутнього договору. Тексти двосторонніх договорів або договору з невеликою кількістю держав приймають одноголосно всіма державами, котрі брали участь у їх складан-

ні. Стосовно тексту багатостороннього договору, то його здебільшого приймають на міжнародній конференції, він проходить декілька стадій. Його текст обговорюють відповідним редакційним комітетом, а в подальшому — на пленарному засіданні конференції. При цьому кожна стаття такого договору голосується окремо. Остаточний текст приймають на конференції голосуванням за нього двох третин держав, які присутні та брали участь у голосуванні, якщо інше не передбачено текстом договору. Зокрема, тексти, що розробляють у системі ООН, приймають на конференціях через голосування резолюції про схвалення, до якої додається текст прийнятого договору.

2. *Встановлення автентичності тексту* — це передбачена у тексті договору або узгоджена між державами процедура фіксації того, що прийнятий текст міжнародного договору є остаточним і не може бути змінений.

Якщо така процедура не передбачена, відповідно, автентичність тексту встановлюють через:

- підписання (часто встановлення автентичності тексту збігається з остаточним підписанням договору);
- підписання “*ad referendum*”;
- парафування (уповноважені держав, що укладають договір, проставляють свої підписи під текстом договору і тим самим засвідчують, що цей узгоджений текст є остаточний і не може бути змінений).

3. *Вираження згоди щодо обов’язковості договору* може бути проявлено через підписання договору, ратифікацію, прийняття, затвердження, приєднання. Саме на цій стадії відбувається створення міжнародного договору як джерела міжнародного права, і на його підставі виникають договірні норми. Форма вираження згоди щодо обов’язковості договору передбачена у тексті договору.

Особливе місце серед форм вираження згоди на обов’язковість договору займає ратифікація, тобто затвердження міжнародного договору вищим органом держави. Необхідно зазначити, що процедура ратифікації не є обов’язковою при укладенні міжнародних договорів, однак цей інститут залишається найбільш авторитетною формою вираження згоди щодо дотримання договору. Ратифікація дає можливість державі обговорити зміст договору, проконтролювати діяльність виконавчої влади та її уповноважених під час його укладення і, за потреби, підготувати громадську думку до набуття чинності договором. Нерідко додатковий аналіз договору в парламенті призводить до відмови від його ратифікації, що не вважається відмовою від міжнародного права. Але необґрунтовані відмови від ратифікації не сприяють розвитку співробітництва між державами.

Стаття 14 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. передбачає випадки згоди держави на обов’язковість для неї договору через ратифікацію, якщо:

- а) договір передбачає, що така згода виражається ратифікацією;
- б) в інший спосіб встановлено, що держави беруть участь у переговорах, домовились про необхідність ратифікації;
- в) представник держави підписав договір з умовою ратифікації; або
- г) намір держави підписати договір з умовою ратифікації впливає з повноважень її представника або був виражений під час переговорів.

Процедура ратифікації, як і інші форми вираження згоди на обов'язковість договору, регулюється конституціями та іншими законодавчими актами держав. У них визначають органи, що здійснюють ратифікацію, їх компетенцію і взаємодію в цьому процесі, перелік договорів, що підлягають ратифікації. Здебільшого визнання юридичної обов'язковості міжнародних договорів найчастіше у державах здійснюється главою держави або парламентом.

Конвенція (ст. 19) містить загальний принцип, згідно з яким держава може при підписанні, ратифікації, прийнятті або затвердженні договору або приєднанні до нього формулювати застереження. Право на застереження впливає із визнання суверенного права кожної договірної держави робити односторонню заяву в будь-якому формулюванні та під будь-якою назвою, за допомогою якої вона бажає *виключити* або *замінити* юридичну дію певних положень договору в їхньому застосуванні до цієї держави. Згідно зі ст. 21 (п. 2) Віденської конвенції, “застереження не змінює положень договору для інших учасників у їхніх відносинах між собою”. Право держави на застереження не потребує схвалення з боку інших держав, оскільки не зачіпає цілісності угоди. Обмеження для внесення застережень визначені у Конвенції. Часто застереження заборонені договором або договір передбачає лише певні застереження. Необхідно зазначити, що застереження недопустиме, якщо воно є несумісним з об'єктом і метою договору.

Положення Віденської конвенції про застереження стосуються лише багатосторонніх договорів, оскільки у двосторонніх договорах вони не можуть бути. Якщо будь-яке положення обговорюваного договору не влаштовує членів парламенту, то вони мають право не ратифікувати такий договір.

Разом з тим, якщо договір не передбачає інше, застереження може бути знято в будь-який час і для його зняття не потрібно згоди держави, котра прийняла застереження. Зняття застереження повинно здійснюватись у письмовій формі, у якій давалася згода на його обов'язковість

4. *Обмін ратифікаційними грамотами і документами* про прийняття, затвердження або приєднання чи депонування таких грамот і документів є завершальною стадією у процесі укладення договорів.

Ратифікаційна грамота є міжнародним актом ратифікації. При укладенні двосторонніх договорів обмінюються ратифікаційними грамотами, а при укладенні багатосторонніх договорів їх передають депозитарію. Вказані дії належним чином фіксують переважно у формі протоколу.

Обмін і передачу на зберігання ратифікаційних грамот здійснює міністр закордонних справ або його заступник, але найчастіше дипломатичний представник у відповідній державі або постійний представник при МО.

Стосовно прийняття та затвердження договору необхідно зауважити їх порівняно недавню появу у договірній практиці у середині XX ст. Застосування вказаних термінів надає урядам додаткову можливість розглянути договір, коли немає необхідності піддавати його конституційній процедурі ратифікації.

Приєднання означає згоду на обов'язковість договору суб'єкта, котрий підписав його і, як правило, не брав участі у його підготовці. Правильніше було б говорити про те, що приєднання набуває юридичної сили після набуття договором чинності. Держави, які приєдналися, є рівноправними сторонами у договорі.

10.4. Дія міжнародного договору

Набуття чинності договором означає, що він є юридично обов'язковим для сторін і породжує відповідні права та обов'язки. Однак на практиці чимало є випадків, коли договір, що набув чинності, зобов'язує застосовувати його положення у певних випадках.

Так, у Женевській конвенції 1949 р. про захист цивільного населення під час війни зазначено: "Дана Конвенція буде застосовуватись з початком будь-якого конфлікту або окупації... На території сторін, що знаходяться у конфлікті, застосування конвенції припиняється після загального завершення воєнних дій" (ст. 6). Звідси можна стверджувати, що терміни "набуття чинності" та "застосування договору" близькі за значенням, але не тотожні.

Усе залежить від характеру договору та інших обставин. Зокрема, багатосторонні договори здебільшого передбачають набуття чинності після згоди на їх обов'язковість відповідної кількості держав. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. визначила цю кількість у 35 учасників і набула чинності лише з 27 січня 1980 р. Женевська конвенція 1949 р. про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях передбачила, що вона "набуває чинності через шість місяців після того, як у крайньому разі дві ратифікаційні грамоти будуть передані на зберігання" (ст. 58).

Чимало багатосторонніх договорів передбачають відповідний термін набуття чинності після висловлення згоди на їх обов'язковість. Зокрема, Конвенція ООН з морського права 1982 р. визначила цей термін у 12 місяців. Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок про те, що укладення договору та набуття ним чинності — це різні поняття.

Віденські конвенції закріпили загальну норму, згідно з якою договір набуває чинності в порядку і в дату, передбачені в самому договорі або погоджені між державами, які брали участь у переговорах (п. 1 ст. 24). Якщо цього не зроблено, то договір набирає чинності, як тільки буде виражено згоду всіх держав, які брали участь у переговорах, на обов'язковість для них договору (п. 2 ст. 24).

Стосовно приєднання до договору, який набув чинності, передбачено, що він набуває чинності для відповідного суб'єкта з тієї дати, коли він виразив згоду на обов'язковість договору, якщо у договорі не передбачено інше.

Відповідно до Віденської конвенції 1969 р., договори після набуття ними чинності надсилають до Секретаріату ООН для реєстрації або для зберігання у справах і занесення до переліку, залежно від випадку, та для опублікування. Правовий акт реєстрації міжнародних договорів покликаний сприяти утвердженню гласності у міжнародних відносинах та покінчити з таємними договорами і таємною дипломатією. Згідно зі ст. 102 Статуту ООН, "будь-який договір і будь-яка міжнародна угода, укладена будь-яким членом Організації після набуття чинності даного Статуту, повинні бути, при першій можливості, зареєстровані у Секретаріаті і опубліковані ним". Реєстрацію міжнародних договорів, учасниками яких є Україна, здійснює Міністерство закордонних справ України.

Згідно зі ст. 26 Віденської конвенції, всі чинні договори є обов'язковими для його учасників і повинні ними добросовісно виконуватись. Принцип дотримання міжнародних договорів ("*pacta sunt servanda*") є одним із основних принципів міжнародного права. Вказаному принципу присвячено велику кількість спеціальної літератури, в якій більшість авторів зауважують, що, в умовах побудови світового порядку відповідно до верховенства права, принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань має незаперечне пріоритетне значення перед усіма іншими принципами, оскільки є основою такого порядку. Головне завдання цього принципу полягає в тому, щоб забезпечити реалізацію інших принципів, і перш за все незастосування сили та співробітництва. Цей принцип охоплює не лише договори, а й звичаєві норми міжнародного права.

Сучасний зміст принципу "*pacta sunt servanda*" відрізняється від попереднього насамперед тим, що він ґрунтується на таких важливих елементах, як законність та взаємність. Зокрема, взаємність вимагає

виконання того, що прямо передбачено договором. А тому, незважаючи на порушення окремими державами основних принципів міжнародного права, котрі містяться у договорі, їх обов'язкова сила залишається незмінною.

Важливе місце у забезпеченні виконання міжнародного договору належить принципу добросовісності, який протидіє зловживанню договором. У минулому було загальноновизнаним, що держави вільно здійснюють свої міжнародні зобов'язання, керуючись лише принципом добросовісності. Як наслідок, держава сама обирала шляхи і засоби реалізації взятих на себе зобов'язань і при цьому визначала, якою мірою застосовувати договір у внутрішній правовій системі. Тепер це питання регулює як міжнародне право, так і право переважної більшості держав. Міжнародне право передбачає, що держава та МО не можуть посилалися на своє внутрішнє право заради виправдання невиконання договору.

Згідно зі ст. 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, договори не мають зворотної сили. Це означає, що положення договору не є обов'язковими для учасника стосовно будь-якої дії чи факту, котрі мали місце до дати набуття договором чинності, або щодо будь-якої ситуації, яка перестала існувати до цієї дати.

Термін дії договорів залежить від характеру відносин, що регулюються ними, та намірів сторін. А тому залежно від терміну дії міжнародні договори можна класифікувати на три групи: *строкові*, *безстрокові* та *невизначено-строкові*. Найчастіше термін дії договору передбачено у тексті договору. Договір, що укладений на певний термін, автоматично припиняє свою дію з його закінченням, якщо сторони спеціально не домовляться про продовження цього терміну або відновлення дії договору на новий термін.

До безстрокових відносять здебільшого мирні договори, договори про кордони, про роззброєння.

Найчастіше укладають невизначено-строкові договори, в яких визначений певний термін дії, але при цьому він передбачає, що після цього терміну договір буде залишатися чинним доти, доки один із учасників не заявить про свій намір денонсувати його.

Від продовження терміну дії договору (пролонгації) необхідно відрізнити відновлення дії договору — у випадку припинення або призупинення дії договору. Реновація (відновлення) договору може відбуватися автоматично (наприклад, після припинення воєнних дій), мовчазливо або через обмін нотами.

За сферою дії (у просторі) виокремлюють: *універсальні* договори, в яких передбачена участь держав усього світу; *регіональні*, в яких беруть участь держави певного регіону; *локальні*, сфера дії яких обмежена невеликою кількістю держав, та *двосторонні* договори.

10.5. Умови дійсності та недійсності міжнародного договору

З огляду положень Віденських конвенцій дійсність договору означає, що він укладений згідно з їх нормами і може оспорюватись тільки на основі застосування цих конвенцій. Припинення договору, його денонсація або вихід з нього учасника можуть мати місце лише в результаті застосування положень самого договору або конвенцій. Це ж правило застосовують до зупинення дії договору (ст. 42).

Лише чинні міжнародні договори можуть породжувати правові наслідки для договірних сторін, і лише згідно з такими договорами сторони можуть набувати законні, а не уявні права та обов'язки, на досягнення яких була направлена воля учасників договору. Юридична дійсність міжнародних договорів не може оцінюватися з позиції політичних чи економічних критеріїв.

Дійсність включає в себе правомірність, але не обмежується лише нею. Поняття “дійсність” є значно ширшим від поняття “правомірність”: це юридична повноцінність міжнародного договору у площині не лише його відповідності міжнародному праву, а й наявності у ньому сторін, котрі наділені міжнародною правоздатністю, узгодження їх волі та ін.

Аналізуючи питання про дійсність відповідного міжнародного договору, необхідно керуватись тим, що вказаний договір набув чинності згідно з його умовами, тобто при його укладанні були дотримані всі формальні підстави, і що він ще залишається чинним.

Дійсність передбачає дію міжнародного договору. Але це правило не є абсолютним, оскільки міжнародний договір може діяти, не будучи при цьому чинним. Прикладом цього можна назвати пакт Молотова — Ріббентропа, котрий був укладений з порушенням міжнародного права.

У ст. 45—53 Віденської конвенції 1969 р. закріплені конкретні обставини недійсності міжнародного договору. Він вважається недійсним, якщо:

1) укладений з явним порушенням положень внутрішнього права, які стосуються компетенції і порядку укладення договору (ст. 46);

2) згода на обов'язковість для держави згідно з договором дана помилково, коли помилка стосується факту або ситуації, які, за припущенням цієї держави, існували при укладенні договору і були істотною основою для її згоди на обов'язковість договору (ст. 48);

3) держава уклала договір під впливом обманних дій іншої держави, яка брала участь у переговорах (ст. 49);

4) згода держави на обов'язковість для неї договору була виражена в результаті прямого або непрямого підкупу її представника іншою державою, яка брала участь у переговорах (ст. 50);

5) згода держави на обов'язковість для неї договору було виражена в результаті примусу її представника діями або погрозами, спрямованими проти нього (ст. 51);

6) укладення договору стало результатом погрози силою або її застосуванням на порушення принципів міжнародного права, втілених у Статуті ООН (ст. 52);

7) договір на момент укладення суперечить імперативній нормі загального міжнародного права ("*jus cogens*") (ст. 53).

Таким чином, недійсність міжнародних договорів може бути *відносна* або *абсолютна*. Ознаками відносної недійсності необхідно вважати: порушення внутрішніх конституційних норм, помилку, обман, підкуп представника держави. До ознак абсолютної недійсності варто віднести: примус держави або її представника; договір суперечить основним принципам або імперативній нормі загального міжнародного права ("*jus cogens*").

Учені-міжнародники доводили, що порушення конституційної процедури виявлення згоди щодо договору перетворює його для держави на *необов'язкову*. Таку думку відстоювали Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт, Ш. Руссо, Л. Комаровський, А. Стоянов, В. Шуршалов та ін. Послідовники такої доктрини вважали, що відповідні норми національного права є частиною міжнародного права.

На думку А. Фердросса, "ратифікований міжнародний договір може бути оспорений у тому випадку, якщо ефективне обмеження договірної правоздатності було відомо іншій договірній стороні або могло стати відомим при прояві необхідної стурбованості"⁵⁷. Однак коли згода держави на обов'язковість договору виражена представником, безпосередньо главою держави чи уряду, міністром закордонних справ, відповідно, факт порушення внутрішнього права держави стосовно процедури укладення договору не впливає на дійсність угоди. Винятком може бути випадок, коли таке порушення є очевидним. Зокрема, якщо укладений з порушенням внутрішнього права договір набув чинності та почав реалізовуватися його сторонами, у такому випадку його припинення можливе лише зі згоди іншої сторони.

Відповідно до Конституції України, Конституційний Суд дає висновок про відповідність Конституції чинних міжнародних договорів або тих договорів, котрі вносяться у Верховну Раду для вираження згоди на їх обов'язковість (ст. 151).

Виходячи із вищевикладеного, необхідно зауважити, що абсолютна недійсність тягне за собою недійсність договору, в той час як відносна недійсність перетворює договір лише у такий, що може бути заперечений.

Після встановлення недійсності договору кожен учасник може вимагати від будь-якого іншого учасника відновлення попереднього

⁵⁷ Фердросс А. Международное право / А. Фердросс. — М., 1959. — С. 177.

стану ("*status qua ante*"). Однак при цьому вчинені добросовісні дії не можуть вважатися неправомірними лише через недійсність договору, якщо ці дії за своїм змістом не суперечать іншим нормам міжнародного права.

10.6. Припинення договорів і призупинення їх дії

Припинення дії міжнародного договору означає, що він втратив чинність у відносинах між його учасниками і перестав породжувати права та обов'язки між ними.

Згідно зі ст. 54 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, припинення договору або вихід з нього учасника можуть мати місце:

- а) відповідно до положень договору; або
- б) у будь-який час за згодою всіх учасників після консультації з іншими договірними державами.

За будь-яких умов сторона, яка вирішила припинити або призупинити дію договору, зобов'язана завчасно повідомити про це іншу сторону. Припинення дії договору може мати суб'єктивний або об'єктивний характер. Об'єктивний характер стосується таких причин, як завершення терміну дії договору, виконання прийнятих зобов'язань, настання зобов'язань, з якими пов'язується припинення договору. До суб'єктивних підстав відносять денонсацію, вихід із договору, порушення зобов'язань, перегляд договору.

Держави здебільшого встановлюють певний *термін дії договору*, котрий може суттєво відрізнятися від одного року до 10 і навіть 99 років. Найчастіше в договорах вказують терміни від 5 до 10 років і в той же час передбачають можливість їх дострокового припинення через денонсацію.

Від терміну дії міжнародних договорів необхідно відрізнити *термін дії зобов'язань*, що виникають відповідно до договору. Ці терміни можуть не збігатися. Найчастіше це буває у торговельних угодах, в яких спеціально зазначається, що положення такої угоди будуть й надалі застосовуватись після спливу терміну її дії до всіх контрактів, укладених згідно з нею і в період її дії, які неповністю виконані до завершення терміну дії угоди.

Денонсація договору означає правомірну відмову держави від договору відповідно до умов, передбачених угодою сторін у самому договорі. Нині понад 40 % усіх міжнародних договорів містять умови про можливість їхньої денонсації або відмову з попередженням. У багатосторонніх договорах найчастіше вживається термін "вихід із договору", хоча юридичної різниці між ними немає. Денонсація повинна здійснюватися відповідно до термінів і процедур, які передбачені

у міжнародному договорі. Інакше інший учасник або учасники договору можуть заперечити правомірність відмови від нього. При такій ситуації може виникнути питання про анулювання міжнародного договору. Порівняно з денонсацією, анулювання є односторонньою відмовою від договору, не передбаченою його змістом.

У міжнародному праві є незначна кількість міжнародних договорів, у яких передбачена заборона їх денонсації при певних обставинах, на які розрахована дія договору. Це властиво для договорів, що стосуються законів і звичаїв війни. Так, у ст. 142 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими передбачено, що “денонсація, заява про яку була зроблена у період, коли держава, яка заявила про денонсацію, брала участь у конфлікті, не буде мати чинності до укладення миру”.

Багато міжнародних договорів відносять до тих, в яких нічого не йдеться про можливість їх денонсації. До таких договорів належать не лише мирні договори, договори щодо кордонів, а й такі, котрі нині є загальновизнаними. Це стосується Віденських конвенцій про дипломатичні та консульські зносини, Женевських конвенцій з морського права 1958 р. та ін.

Денонсацію міжнародних договорів здійснює той орган у державі, якому це право надано згідно з внутрішнім законодавством. Відповідно до Закону України “Про міжнародні договори України” від 29 квітня 2004 р., денонсація міжнародного договору, згода на обов’язковість якого надана Верховною Радою України, здійснюється у формі Закону України. Що ж до міжнародних договорів, які укладено від імені України і не потребують ратифікації з боку Верховної Ради, та міжнародних договорів, які укладено від імені уряду України, затверджених Президентом України, їх денонсація здійснюється Президентом України у формі Указу Президента.

Одним із способів припинення дії міжнародного договору є припинення існування держави або зміни її статусу. В цьому випадку міжнародні договори можуть припинити свою дію автоматично або відповідно до спеціальної заяви. Правова підстава такої ситуації закріплена у ст. 16 Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.: “Нова незалежна держава не зобов’язана зберігати чинність будь-якого договору або ставати його учасником унаслідок того факту, що в момент правонаступництва держав цей договір мав чинність щодо території, яка є об’єктом правонаступництва держав”.

Виникнення нової імперативної норми загального міжнародного права (“*jus cogens*”) є наступною підставою припинення дії міжнародного договору. Відповідно до Віденських конвенцій про право міжнародних договорів 1969 р. і 1986 р., під імперативною нормою загального міжнародного права потрібно розуміти таку, що “приймається

і визнається міжнародним співавторством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що мала такий характер” (ст. 53). Імперативна сила означає неможливість відхилення від норми навіть через двосторонні, групові чи багатосторонні договори. А тому договір, який суперечить їй, буде вважатися недійсним із самого початку.

Важливою підставою припинення дії міжнародного договору є докорінна зміна обставин (“*rebus sic stantibus*”). Згідно зі ст. 62 Віденської конвенції 1969 р., при припиненні договору лише у двох випадках можна посилатися на докорінну зміну обставин: а) якщо наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов’язковість для них договору; б) якщо наслідок зміни обставин докорінно змінює сферу дії зобов’язань, які все ще підлягають виконанню за договором.

Разом з тим необхідно зазначити, що, згідно зі ст. 62, зміна обставин, навіть і докорінна, не припиняє автоматично дію міжнародного договору, а лише надає державі право посилатися на таку зміну як на підставу для припинення договору або призупинення його дії.

Від припинення міжнародного договору необхідно відрізнити призупинення його дії, тобто тимчасову перерву в дії договору на певний проміжок часу.

Призупинення дії договору тягне за собою такі наслідки (якщо учасники не погодились на інше): а) звільняє учасників, у взаємовідносинах яких призупиняється дія договору, від зобов’язання виконати його впродовж періоду призупинення; б) не впливає на інші передбачені договором правові відносини між учасниками (ст. 72 Віденської конвенції 1969 р.).

Так, із початком війни може припинятися або призупинятися дія міжнародних договорів. Здебільшого зупиняється дія двосторонніх договорів про торгівлю, судноплавство, дипломатичні відносини.

У період війни багатосторонні договори між воюючими державами, як правило, призупиняються до укладення миру.

Запитання для самоконтролю

1. Яка роль договору в сучасних міжнародних відносинах?
2. Які органи та посадові особи уповноважені представляти держави чи МО при укладенні міжнародного договору?
3. Назвіть підстави для оскарження дійсності міжнародних договорів.
4. Яка основна мета застереження?

5. У чому зміст міжнародної та внутрішньодержавної реєстрації міжнародних договорів?

6. Назвіть юридичні підстави для припинення дії міжнародного договору.

Рекомендована література

1. Венская конвенция о праве международных договоров : комментарий. — М., 1997.

2. Дружков М. П. Заключение многосторонних договоров в рамках и под эгидой международных организаций / М. П. Дружков. — К., 1986.

3. Евинтов В. И. Многосторонние договоры в современном международном праве / В. И. Евинтов. — К., 1979.

4. Евинтов В. И. Многоязычные договоры в современном праве / В. И. Евинтов. — К., 1981.

5. Жарский А. В. Оговорки к международным договорам в российской доктрине и практике / А. В. Жарский // Журнал российского права. — 2000. — № 9. — С. 81—91.

6. Захарова Н. В. Выполнение обязательств, вытекающих из международного договора / Н. В. Захарова. — М., 1987.

7. Каламкарян Р. А. Фактор времени в праве международных договоров / Р. А. Каламкарян. — М., 1989.

8. Коробова М. А. Расширение сферы действия норм общего многостороннего договора / М. А. Коробова. — М., 1983.

9. Лукашук И. И. Современное право международных договоров : в 2 т. / И. И. Лукашук. — М., 2006.

10. Мельник А. Я. правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР / А. Я. Мельник. — К., 2005.

11. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики : монографія / О. О. Мережко. — К., 2002.

12. Талалаев А. Н. Право международных договоров. Договоры с участием международных организаций / А. Н. Талалаев. — М., 1989.

13. Талалаев А. Н. Право международных договоров. Общие вопросы / А. Н. Талалаев. — М., 1980.

Розділ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

11.1. Становлення системи міжнародного захисту прав людини

Повага до прав людини, захист її прав та свобод — відносно нова галузь міжнародного публічного права. Становлення цієї галузі припадає на середину ХХ ст. Хоча міжнародно-правові норми, які встановлюють міждержавне співробітництво щодо захисту прав і свобод окремих категорій фізичних осіб чи забезпечення дотримання певних прав і свобод населення, з'явилися достатньо давно. Такі права і свободи можна класифікувати: 1) захист релігійних прав; 2) регулювання прав національних меншин; 3) права людини в період збройних конфліктів тощо. Також важливу роль у становленні цієї галузі міжнародного права відіграли міжнародні договори, укладені між державами в процесі боротьби з рабством, піратством та їх заборобою. Це неповний перелік напрямів міждержавної співпраці в цій галузі. Прикладами таких міждержавних домовленостей можуть виступати Кучук-Кайнарджийський мирний договір між Росією та Туреччиною від 1774 р., в якому в контексті відносин між двома державами постало питання щодо забезпечення прав релігійних меншин на території цих держав. Чималий відрізок історії людства присвячений боротьбі з рабством, работоргівлею та їх заборобою, що знайшло відображення в низці договорів, починаючи від 1841 р. — часу підписання багатостороннього договору про заборону доставки африканських рабів в Америку — і завершуючи 1956 р., коли в Женеві була підписана додаткова конвенція (до Конвенції Ліги Націй від 1926 р.), яка забороняла не тільки рабство, а й сам інститут работоргівлі. Принагідно зауважимо, що на цьому боротьба світового співтовариства з цим ганебним явищем не завершилась: з'являються нові форми експлуатації людини, зокрема, таких категорій, як жінки та діти, нові форми примусової праці тощо.

У науковій літературі відсутній єдиний підхід щодо питання, які саме норми варто об'єднати в цій галузі. Деякі автори групують усі норми, які мають відношення до прав людини, в єдину групу “міжнародне гуманітарне право”⁵⁸. При такому підході в систему прав людини включають, наприклад, забезпечення прав людини в період збройних конфліктів, а також групу прав і свобод, які забезпечуються з урахуванням інституту громадянства. Між тим, назва “міжнародне гуманітарне право” закріпилась за галуззю міжнародного публічного права, яке регулює відносини між державами в період збройних конфліктів⁵⁹. Очевидно, що захист прав людини в такому випадку є особливо актуальним, права і свободи людини порушуються особливо брутальним способом, а контроль за їх дотриманням значно ускладнюється. Однак забезпечення прав людини не обмежується періодом збройного протистояння. Таким чином, місце та роль групи норм міжнародного публічного права, присвяченого правам людини, вимагає більш детального аналізу.

Міжнародно-правові норми у сфері забезпечення прав фізичних осіб сьогодні трапляються в кількох галузях. Так, міжнародне гуманітарне право велику увагу приділяє захисту прав людини в період збройних конфліктів. Видається, що інститут захисту прав людини в період збройних конфліктів природніше виглядає у розділі, присвяченому збройним конфліктам. Окрема група норм міжнародного права присвячена міждержавному співробітництву з регулювання питань громадянства, а також визначення у зв'язку з цим правових режимів окремих категорій осіб (наприклад біженців). Тепер таке розмежування виглядає цілком доцільним, воно дозволяє врахувати, наприклад, особливості відносин між державами в період збройних конфліктів. Захист прав людини з боку держав у таких випадках вимагає використання специфічних засобів та методів, а врегулювання питань, пов'язаних з громадянством, значною мірою потребує дипломатичних форм міждержавного спілкування.

Забезпечення загальнолюдських прав індивіда — це доказ поступу всього людства, ознака загальнодемократичних тенденцій розвитку суспільства. У такому випадку критерій громадянства (чи його відсутності) з забезпеченням прав людини, як правило, безпосередньо не пов'язаний. Звичайно, такий поділ на три групи можна вважати відносним, адже в реальному житті як держави, так і міжнародне співтовариство загалом мають справу з конкретними людьми. Але таке розмежування на групи і навіть галузі права дозволяє більш повно врахувати особливості міждержавних відносин у конкретних сферах.

⁵⁸ *Бирюков П. Н.* Международное право : учеб. пособ. / П. Н. Бирюков. — М. : Юрист, 1998. — С. 204— 229.

⁵⁹ *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — М. : БЕК, 1997. — С. 33.

11.2. Поняття та зміст міжнародно-правового захисту прав людини

Міжнародне право прав людини можна визначити як галузь міжнародного публічного права, яка регулює співробітництво держав у сфері поваги та дотримання прав людини. Основне завдання цієї групи норм полягає у створенні міжнародно-правових основ захисту прав людини і забезпечення відповідних гарантій їх дотримання через міждержавну співпрацю. Становлення цієї галузі засвідчує подальший поступальний розвиток міжнародного публічного права загалом, виступає однією з його якісних, характерних ознак.

Відносини по лінії “держава — людина” традиційно вважались внутрішньою справою. Ще й сьогодні трапляються випадки, коли намагання міжнародного співтовариства вплинути на покращення ситуації з правами людини в певній державі оцінюються останньою як спроба втручання в її внутрішні справи. В зв’язку з цим виникає питання про розмежування компетенції у сфері поваги до прав людини. Очевидно, що в такому випадку для держави та міжнародного співтовариства мова може йти про різні можливості, завдання та методи реалізації повноважень у процесі забезпечення прав людини.

Аналіз національного законодавства і міжнародних актів показує, що і держави, і міжнародна спільнота при розмежуванні компетенції у сфері прав людини визнають положення про те, що безпосередня регламентація та захист прав і свобод людини реалізуються самою державою. Для цього вона володіє всіма потрібними реальними та ефективними засобами захисту прав людини: системою відповідних органів, необхідною законодавчою базою; важливим фактором виступають фінансові можливості. При цьому враховують особливості державного та суспільного устрою, стан економіки, реальну ситуацію в державі. Зважаючи на ці та деякі інші фактори, кожна держава може планувати співпрацю з іншими державами, брати на себе відповідні зобов’язання і виконувати їх.

Основні напрями міжнародного захисту прав людини полягають: 1) у створенні рекомендацій, які адресуються державам і спрямовані на те, щоб привернути їх увагу до тих чи інших проблем захисту прав людини, варіантів їх вирішення, тенденцій розвитку цього інституту тощо. Роль таких рекомендацій — відображати позицію всього світового співтовариства (якщо такі рекомендації виходять з ООН, МОП, ЮНЕСКО, інших авторитетних інституцій всесвітнього масштабу). Таким способом для всіх держав висувують спільні вимоги, орієнтири, створюють умови для досягнення певної мети. У той же час рекомендації, які не є обов’язковими для держав, залишають за останніми свободу дій. Це теж сприяє збільшенню довіри до рекомендацій;

2) у розробці проектів міжнародних договорів, які накладають певні зобов'язання на їх держави-учасниці і, відповідно, передбачають тісніше міжнародне співробітництво з виконання міжнародних договорів; 3) у створенні спеціальних міжнародних механізмів з перевірки виконання державами своїх міжнародних зобов'язань. Такі механізми поширюються тільки на ті держави, які дали на це свою згоду.

Таким чином, у процесі забезпечення прав людини вирішують завдання уникнення конфлікту між міжнародним правом та національним правом: забезпечення прав людини залишається завданням держав, а міжнародне право встановлює відповідні правила поведінки для держав, контролює виконання ними міжнародних угод і, за потреби, застосовує санкції за їх недотримання. Міжнародне співтовариство втручається лише тоді, коли державами порушуються взяті ними зобов'язання за міжнародним договором, відповідно, порушуються права людини. У цьому випадку міжнародне та національне право доповнюють одне одного, уникаючи взаємних звинувачень у посяганні на "свою територію".

11.3. Кодифікація міжнародного права прав людини

Сьогодні міжнародне право прав людини — одна з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права.

В основі цієї кодифікації лежать положення **Статуту ООН 1945 р.** У документі закладені принципи міждержавного спілкування, правила, за якими живе світове співтовариство. Однією з цілей ООН, визначених у ст. 1 Статуту, виступає "міжнародне співробітництво в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру і в сприянні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод". Одним з таких принципів співжиття виступає сприяння "всезагальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії" (ст. 55 Статуту ООН). Згідно зі ст. 56 Статуту, члени ООН взяли на себе зобов'язання здійснювати "спільні та самостійні дії в співробітництві з Організацією" для досягнення цілей, які встановлені в ст. 55. Повагу до прав людини можна трактувати, згідно зі Статутом ООН, як один з найважливіших факторів гарантування миру та безпеки у світі. Вперше значення цього фактора піднято на такий рівень. Таким чином, Статут ООН дав поштовх для співробітництва держав у цьому напрямі. Можна також стверджувати про існування безпосереднього зв'язку між прийняттям Статуту ООН і становленням принципу поваги до прав людини в сучасному міжнародному праві.

Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., стала першим міжнародним документом, який

конкретизував положення Статуту ООН, де був відсутній перелік прав людини, які видаються важливими для забезпечення поступального розвитку всього людського співтовариства і підлягали б міжнародно-правовому захисту. Таке завдання взяла на себе Загальна декларація прав людини. Вперше в історії у цьому документі сформульовано перелік **основних прав і свобод людини**, які, на думку міжнародної спільноти, повинна забезпечити кожна держава на своїй території. Таким чином, з прийняттям Декларації держави отримали чіткий орієнтир, якого потрібно досягнути. Міжнародне співтовариство чітко окреслило рамки (об'єкт) співпраці.

З точки зору юридичної сили документа Декларація не виступає як міжнародний договір, не вважається юридично обов'язковою. В ній відсутні відповідні механізми контролю, гарантії виконання. Проте її значення не обмежується політичним фактором. Прийняття документа створило можливості подальшого розвитку міждержавного співробітництва в цій сфері. Це своєрідний пункт відліку для розробки нових міжнародних актів. Показово, що при прийнятті Декларації жодна держава не проголосувала "проти", а утримались Південно-Африканська Республіка, Саудівська Аравія та соціалістичні держави. Більшість науковців сьогодні дотримуються думки, що норми Декларації можна розглядати як джерело звичаєвого міжнародного права⁶⁰. Крім правових та політичних аспектів значення прийняття Декларації, не можна оминати її морального внеску: вона фіксує відмову від позитивістського ставлення до прав людини, тобто ситуації, в якій людина повинна володіти такими правами, які визначає лише держава. Правами людини володіє кожен індивід, незалежно від волі держави. Це впливає з суті людської особистості, підкреслює природну гідність людини.

Серед **універсальних (всесвітніх) договорів** варто, перш за все, згадати угоди, укладені в рамках ООН. Серед них виокремлюють прийняті в 1966 р. два пакти про права людини: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. До Пакту про громадянські та політичні права прийнято два протоколи: Факультативний протокол від 1966 р. та Протокол від 1986 р. Пакти про права людини від 1966 р. стали логічним продовженням зусиль світового співтовариства з втілення положень Загальної декларації прав людини в міжнародні домовленості, обов'язкові для держав. Логіка закріплення прав людини в двох, а не в одному міжнародно-правовому документі, прийняття на основі єдиної декларації двох окремих договорів пояснюється таким чином: Пакт про громадянські та політичні права покладає на

⁶⁰ Даниленко Г. М. Международная защита прав человека / Г. М. Даниленко. — М. : Юристъ, 2000. — С. 11.

держави-учасниці зобов'язання “поважати і забезпечувати” всім особам права, які визнаються цим Пактом. Держави — учасниці Пакту про економічні, соціальні та культурні права зобов'язуються вжити максимально можливих заходів, тобто в межах наявних можливостей, щоб поступово забезпечити реалізацію прав, передбачених Пактом. Така різниця у визначенні зобов'язань держав-учасниць засвідчує, що у першому випадку держави повинні безумовно і негайно їх виконати, в той час як у другому випадку від них вимагається не негайне виконання зобов'язань, а лише “проведення відповідної політики”. Цей підхід знайшов своє відображення і в механізмах контролю за виконанням Пактів. Так, згідно з Пактом про громадянські та політичні права створено Комітет з прав людини. До його компетенції відносять вивчення доповідей держав, розгляд повідомлень (скарг) держав, розгляд скарг індивідів (відповідно до Факультативного протоколу до Пакту). Спеціальний конвенційний орган контролю за виконанням Пакту про економічні, соціальні та культурні права відсутній, ці функції початково зосереджувалися в руках ЕКОСОР, пізніше значну частину її функцій перебрав на себе новостворений Комітет з економічних, соціальних та культурних прав людини.

Статут ООН 1945 р., Загальна декларація прав людини 1948 р. та Пакти про права людини становлять правову основу галузі, яка сформувалась і продовжує розвиватись на цьому надійному фундаменті.

Серед інших важливих конвенцій, розроблених та прийнятих у рамках ООН, зазначають Конвенцію ООН по боротьбі з геноцидом від 1948 р., Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 7 березня 1966 р., Конвенцію проти катувань від 1984 р., Конвенцію про права дитини від 1989 р. тощо. Суттєвий вклад у розвиток галузі на всесвітньому рівні вносять також МОП, ЮНЕСКО, окремі спеціалізовані установи ООН, інші МО в рамках своїх завдань та повноважень.

До характерних особливостей цієї галузі міжнародного публічного права можна віднести розвинену систему механізмів захисту прав людини, створених на основі **регіональних конвенцій**. Правовою базою європейської системи захисту прав людини є Європейська конвенція з прав людини та основних свобод від 1950 р. (з численними протоколами, які її доповнюють). На Американському континенті правовою підставою міждержавного співробітництва в цій сфері виступає Американська конвенція прав людини від 1969 р. Аналогічну роль в Африканському регіоні відіграє Африканська хартія прав людини і народів, прийнята Організацією африканської єдності (ОАЄ) (тепер — Африканський Союз) у 1981 р. Певні спроби зі створення регіональної системи захисту прав людини намагаються реалізувати арабські держави. Те саме можна стверджувати і про відповідну систему в рамках СНД.

До джерел цієї галузі міжнародного права можна віднести і **звичаєві норми**. Більшість спеціалістів у цій галузі вважають, що норми міжнародного права, які містять положення про заборону геноциду, расової дискримінації, рабства і работоргівлі, тортур тощо, стали загальновизнаними нормами міжнародного звичаєвого права. Таким чином, держави, які не ратифікували основні міжнародні угоди у сфері прав людини, також можуть бути пов'язані міжнародними зобов'язаннями, але звичаєвого характеру⁶¹. Відповідний вплив на розвиток міжнародного права прав людини, а також на контрольний механізм із забезпечення виконання зобов'язань держав у цій сфері мають рішення Міжнародного суду ООН та інших міжнародних органів.

11.4. Класифікація основних прав і свобод людини

В останні десятиріччя XX ст. набула популярності класифікація, в якій прослідковується безпосередній вихід на міждержавні відносини. Відповідно до неї, всі основні права і свободи поділяють на три групи. Історично першим відбулося становлення групи політичних та громадянських прав. Це так зване перше покоління прав людини, воно бере свій початок від буржуазних перетворень, особливо Французької революції та її Декларації прав людини і громадянина від 1789 р. Суть цієї групи прав людини полягає в забезпеченні свободи особи від втручання держави (свобода совісті, віросповідання, виборчі права тощо). Наступним етапом — “другим поколінням прав людини” — стало становлення соціальних, економічних та культурних прав. За своєю суттю вони складають зовсім інший різновид прав людини. Ця група прав “вимагає” від держави забезпечення певних можливостей, умов добробуту індивіда, наприклад, право на освіту, працю, відпочинок тощо. Якщо у першому випадку завдання держави — забезпечити невтручання, що зробить можливим реалізацію відповідних прав і свобод, то в другому випадку ситуація передбачає активні дії держави. Поштовхом до посилення уваги до цієї групи прав стали події, пов'язані з Першою світовою війною (у тому числі значне матеріальне розшарування в суспільстві, що послужило однією з причин, які призвели до цієї катастрофи людської цивілізації). “Третє покоління прав людини” — це так звані колективні права людини, права народів. Їх реальне становлення відбулося після Другої світової війни, особливо в період процесу деколонізації, коли на авансцену історії вийшли цілі народи, а на міжнародні відносини почали впливати не тільки держави. Становлення нових націй (а на

⁶¹ Даниленко Г. М. Международная защита прав человека / Г. М. Даниленко. — М. : Юрист, 2000. — С. 113.

їх базі нових держав) змінило геополітичну картину світу, такі процеси змусили міжнародне співтовариство уважніше поставитись до забезпечення прав не тільки індивідів, а й груп індивідів.

Потрібно зауважити, що права індивіда і колективні права відмінні за своєю природою. В основі прав індивіда лежить природне право, яке властиве йому від народження, незалежно від взаємовідносин з державою. Колективні права важко визнати як природні за своєю суттю, адже вони формуються в процесі становлення певної спільноти. Але очевидно, що права індивідів і груп тісно пов'язанні між собою: важко забезпечити права кожного, не враховуючи їх спільні, так звані колективні права. Справедливою буде і протилежна теза: повне забезпечення групових інтересів, а отже, і суспільства, є неможливим без забезпечення прав і свобод кожного члена таких груп. Демократизація процесів розвитку суспільства і міжнародних відносин зокрема привела до того, що, якщо раніше права “державної” нації, її розвиток перебували у своєрідному привілейованому становищі порівняно з розвитком і забезпеченням прав, наприклад, національних меншин, то посилення уваги до колективних прав дозволяє повніше їх реалізовувати. До колективних прав належать, перш за все, право на самовизначення, цілий комплекс прав, пов'язаних з правами національних меншин, право на ідентичність, збереження традицій, мови, культурної спадщини, право на власні природні ресурси і багатства тощо. Становлення “третього покоління прав” людини відображає певні тенденції розвитку міжнародного співтовариства, має реальне підґрунтя і певний потенціал. На думку прихильників цієї концепції прав людини, міжнародні відносини в перспективі перетворюються з міждержавних у дійсно міжнародні. Ці відносини будуть реалізовуватись не тільки і не стільки на рівні держав, а й на рівні народів, груп людей, що дозволить повніше й ефективніше забезпечувати та розвивати права кожної людини. Сьогодні держава захищає права та інтереси індивідів та їх груп поки що загалом через призму своїх власних завдань та інтересів. Розвиток “третього покоління прав людини”, на думку цих прихильників, дозволить цей “недолік” звести до мінімуму. Однак зауважимо, що в міжнародному праві до цього часу єдиного визначення поняття “народ” немає, що може суттєво вплинути на перспективи розвитку “третього покоління прав людини”.

11.5. Механізми міжнародного контролю у сфері забезпечення прав і свобод людини

Механізми та форми міжнародного контролю у сфері забезпечення прав і свобод людини можна умовно поділити на дві великі групи: універсальні та регіональні системи захисту прав людини.

1. Механізм ООН у сфері захисту прав людини. Найважливішою з універсальних систем захисту прав людини є, безперечно, механізм ООН. Статутні органи ООН беруть важливу участь у забезпеченні поваги до прав людини. Згідно зі ст. 13 Статуту, **Генеральна Асамблея ООН** повинна сприяти міжнародному співробітництву в економічній, соціальній, культурній сферах, галузі охорони здоров'я, а також сприяти здійсненню прав людини і основних свобод. З цією метою Генеральна Асамблея ООН може приймати рекомендації, адресовані державам — членам Організації. Інший головний орган ООН — **Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР)** — відповідно до ст. 62 п. 2 також може давати рекомендації. Крім цього, згідно зі ст. 68 Статуту, ЕКОСОР може створювати спеціальні комісії, у тому числі з питань дотримання прав людини. Важливу роль у виконанні завдань ООН у цій сфері відіграла комісія з прав людини. Свого часу відповідну роль відіграли статутні положення, присвячені несамоверхнім територіям, зокрема ст. 73, яка передбачала відповідальність членів ООН, які такими територіями управляють, за благополуччя населення цих територій. Вона також зобов'язує колоніальні держави надавати Генеральному секретареві ООН відповідну інформацію по несамоверхнім територіях. Кроком вперед порівняно з мандатною системою Ліги Націй була система опіки. Згідно зі ст. 76 Статуту, одним з завдань системи опіки є забезпечення поваги до прав людини на підопічних територіях. **Рада по опіці** розглядала доповіді держав, яким були передані під опіку відповідні регіони, приймала і розглядала петиції, організовувала періодичні візити на ці території. На відміну від мандатної системи, система опіки з самого початку задумувалась як тимчасовий інститут: основним її завданням було допомогти підопічним територіям досягнути рівня самовизначеності.

Особливе місце в цьому механізмі займає **Рада Безпеки ООН**. Це єдиний орган ООН, який наділений повноваженнями приймати обов'язкові рішення з окремих питань. Так, відповідно до ст. 39 Статуту ООН, вона визначає існування "загрози миру". В Статуті ООН термін "загроза миру" не визначений, тому в кожному конкретному випадку Рада Безпеки аналізує ситуацію, що склалась, стосовно такої загрози і визначає заходи як без використання збройних сил (ст. 41 Статуту), так і пов'язані з їх застосуванням. Очевидно, що цей механізм може використовуватись, наприклад, у випадку масових чи грубих порушень прав людини, якщо така ситуація буде загрожувати миру і безпеці.

Міжнародний суд ООН також відіграє певну роль у сфері дотримання міжнародних стандартів прав людини, зокрема їх імплементації на національному рівні. Однак, на думку багатьох науковців, цей вплив має дещо обмежений характер і пояснюється низкою причин, які не дають можливості повною мірою задіяти Міжнародний

суд в механізмі захисту прав людини. Варто назвати правила, передбачені у самому Статуті Міжнародного суду: по-перше, сторонами справи можуть бути тільки держави, а це робить неможливим участь індивідів чи МО, які часто є найбільш зацікавленими в справедливому розгляді справ. Держави теж не відчують потреби вирішувати справи, що стосуються прав людини, судовим способом. А оскільки, по-друге, юрисдикція Суду при розгляді міждержавних спорів має факультативний характер, тобто переважно залежить від самих держав, то й кількість розглянутих Міжнародним судом міждержавних спорів з приводу порушення прав людини є незначною⁶².

Серед допоміжних органів ООН особливе місце займає **Комісія з прав людини**, створена під егідою ЕКОСОР у 1946 р. З самого початку Комісія наділялась повноваженнями виключно в галузі забезпечення прав людини⁶³. До сфери її інтересів належала підготовка проектів відповідних конвенцій та резолюцій. У 1967 р. та 1970 р. на підставі резолюцій ЕКОСОР Комісія та її підкомісія були наділені правом розглядати повідомлення щодо масових та систематичних порушень прав людини (наприклад, політика апартеїду, яка проводилась на державному рівні Південно-Африканською Республікою, і факти расової дискримінації в Південній Родезії).

Створення нового органу — **Ради ООН з прав людини** — засвідчує посилення уваги світового співтовариства до питань захисту прав людини на всесвітньому рівні та повинно надати новий імпульс відповідному напрямку діяльності Організації.

Механізм забезпечення прав людини ООН спрямований на те, щоб не допустити державами (і не тільки членами ООН) порушення принципів міжнародного права незалежно від їх участі в тих чи інших договорах. Сказане повною мірою стосується і дотримання принципу поваги до прав людини.

Суттєві повноваження і можливості демонструють інституції та механізми ООН, передбачені конкретними угодами. Хоча кожна конвенція має свої особливості, проте аналіз цих міжнародно-правових актів ООН дозволяє виокремити найбільш типові форми, які застосовує міжнародна спільнота для контролю за дотриманням зобов'язань держав. Так, наприклад, більшість конвенцій передбачає створення спеціального органу, як правило, під назвою "комітет". Відповідно, такими конвенційними органами виступають Комітет з прав людини, Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет з ліквідації расової дискримінації щодо жінок, Комітет проти катувань, "Група трьох" (відповідно до конвенції про припинення злочину апартеїду). Можна зазначити два основні напрями діяльності таких

⁶² Даниленко Г. М. Международная защита прав человека / Г. М. Даниленко. — М. : Юрист, 2000. — С. 122—123.

⁶³ Там само. — С. 113.

органів. Перший з них передбачає надання державами комітетові періодичних доповідей про виконання нею договору. Періодичність надання договору врегульовується самою конвенцією. Крім цього, доповідь чи відповідні пояснення можуть надаватись і на вимогу комітету. Другий напрям — розгляд комітетами заяв та повідомлень держав про порушення угод іншими державами-учасницями. Ця процедура передбачає можливість вирішення спору між державами з допомогою таких комітетів. В окремих угодах надається право індивідам подання скарг (наприклад, уже згадуваний Факультативний протокол до Пакту про громадянські та політичні права від 1966 р., Конвенція проти катувань 1984 р., Конвенція про заборону расової дискримінації). Під час розгляду таких спорів чи доповідей у комітетах влаштовують дебати, де держави виражають свою позицію, представляють інформацію та інші докази на її користь. У комітетах беруть участь незалежні експерти, організовують своєрідне розслідування. У результаті таких дебатів формують висновок комітету, який направляють державі. Позитив таких процедур — комітети виступають як своєрідні всесвітні центри збору інформації з тих чи інших питань дотримання прав людини. Крім того, вони стають центрами співробітництва держав у відповідних сферах. Таким чином, комітети намагаються здійснювати контроль за виконанням договорів з прав людини. Однак у цьому випадку їх можливості певною мірою обмежені. За результатами розгляду доповідей комітет приймає відповідні рішення, які містять рекомендаційний характер. Такі звернення комітету до держав — учасниць конвенції обов'язкової сили не мають, проте, вказуючи на конкретні недоліки чи проблеми з виконанням конвенції, вони, з одного боку, привертають увагу до них держав, стимулюють їх до ефективнішого виконання своїх зобов'язань, з іншого — така увага з боку світового співтовариства дисциплінує держави.

2. Регіональні системи захисту прав людини. В основу механізму функціонування регіональних систем захисту прав людини, як правило, покладено діяльність судових інституцій. Ця особливість відрізняє їх від універсальних, зокрема системи ООН:

а) європейська система захисту прав людини Ради Європи⁶⁴ — найстаріша регіональна і, за загальним визнанням, найефективніша нині система у світі. Як уже згадувалось, правовою підставою функціонування системи виступає Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р., доповнена численними протоколами, які спрямовані на розширення переліку прав і свобод, що підлягають

⁶⁴ Науковці нараховують у європейській системі три компоненти: механізми ОБСЄ, Європейського Союзу та Ради Європи. (Див.: Міжнародне право. Основні галузі. — К.: Либідь, 2004. — С. 219—229). — Об'єктом дослідження обрана остання як така, що має найбільше значення для України.

захисту й удосконаленню наявного механізму захисту прав людини. Конвенція передбачає право індивіда на подачу скарги щодо держави, а також розгляд спорів між державами. Зазначимо, що в перелік прав і свобод, закріплений у Конвенції, включені громадянські та політичні права. Захист економічних, соціальних та культурних прав передбачений Європейською соціальною хартією 1961 р. (переглянутою). У редакції Конвенції від 1950 р. був передбачений триланковий механізм контролю за виконанням її положень: Європейська комісія з прав людини, Європейський суд з прав людини та Комітет міністрів Ради Європи. Перед Комісією стояли два завдання: визначити відповідність поданої скарги вимогам Конвенції (чи підлягає скарга розгляду) та вжиття заходів з вирішення скарги за суттю через процедуру примирення. Скарги, щодо яких не було досягнуто порозуміння, передають у Суд (при умові визнання його юрисдикції державою). Індивіда у Суді представляла Комісія. Якщо рішення Комісії мали рекомендаційний характер, то рішення Суду є остаточними й обов'язковими для сторін. На Комітет міністрів Ради Європи покладались дві функції: по-перше, Комітет міністрів виконував функцію контролю за виконанням рішень Суду, по-друге, виконував роль квазісудового органу в разі надходження справи безпосередньо від Комісії (якщо держава не визнавала обов'язкової юрисдикції Суду). Неважко зауважити, що система не була достатньо ефективною. Комісія відігравала роль фільтра, більша частина скарг до Суду не доходили: окремі з них задовольнялись у процесі розгляду в Комісії, а значна частина скарг не приймалась до розгляду у зв'язку з їх невідповідністю вимогам Конвенції. Суд та Комісія не працювали на постійній основі. Якщо врахувати, що вичерпання національних засобів вирішення проблеми займало певний час, то дуже часто від початку виникнення спору до його вирішення на європейському рівні проходило декілька років, що значно знижувало ефективність наслідків прийнятого судового рішення. Комітет міністрів як частина механізму, будучи статутним органом Ради Європи, її вищим органом, виявився непридатним до виконання квазісудових функцій. Зі збільшенням напливу скарг зростали труднощі у функціонуванні системи. У 1998 р. був прийнятий Протокол № 11 до Конвенції 1950 р., який передбачав реорганізацію створеного Конвенцією контрольного механізму. Основні зміни полягали в об'єднанні Комісії та Суду в єдиний Європейський суд з прав людини. У рамках Суду були сконцентровані всі процедури, весь процес розгляду спору чи скарги. Суд почав працювати на постійній основі, його оперативність зросла. Зникла потреба у виконанні Комітетом міністрів квазісудових функцій. Таким чином, механізм контролю перетворився з трьох- у дволанковий, окремі органи очистились від невластивих їм функцій, зменшилась кількість етапів проходження скарг. Ці заходи сприяли прискоренню розгляду справ,

підвищенню ефективності роботи Суду, зміцненню довіри до європейської системи захисту прав людини⁶⁵;

б) правову основу американської системи захисту прав людини становлять кілька актів. У 1948 р. у рамках ОАД була прийнята Американська декларація прав і обов'язків. Її можна вважати першим у світі міжнародним документом (хоча і на регіональному рівні), який містить перелік основних прав і свобод. Міжамериканська конвенція з прав людини була прийнята в 1969 р. У 1988 р. Конвенція була доповнена Додатковим протоколом (Протокол Сан-Сальвадор), який додав перелік економічних, соціальних та культурних прав. Обсяг, передбачений Конвенцією, містить широкий перелік громадянських та політичних прав. У самій Конвенції економічні, соціальні та культурні права відсутні, однак ця прогалина була компенсована з прийняттям уже згаданого Протоколу, хоча механізм контролю за виконанням цієї групи прав і свобод має окремі особливості. Інституційний механізм Конвенції складається з двох органів: Міжамериканської комісії з прав людини і Міжамериканського суду з прав людини. Повноваження Комісії сформульовані більш широко, ніж аналогічної в Європі. Вона розглядає заяви індивідів, груп індивідів, неурядових організацій та держав (за умов визнання ними юрисдикції Комісії). Також Комісія надає послуги з метою мирного вирішення спорів. Серед інших функцій можна зазначити діяльність Комісії з розвитку і розповсюдження знань про права людини серед народів Америки, підготовку досліджень, доповідей, відповідні рекомендації урядам (у цьому випадку не у зв'язку з розглядом справи). Для підтримання належних зв'язків з американськими державами Комісія має право запиту в держав відповідної інформації і, своєю чергою, давати відповіді державам на їхні запити. Комісія також надає доповідь про результати своєї роботи Генеральній Асамблеї ОАД. Це викликано і тією обставиною, що діяльність Комісії регламентується Статутом ОАД, тобто Комісія з прав людини виступає не стільки конвенційним органом, скільки статутним органом самої організації. Цей орган був створений у рамках організації набагато раніше прийняття Конвенції. Цим пояснюється і його широка компетенція.

Таким чином, до особливостей міжамериканської системи захисту прав людини можна віднести включення в систему соціальних, економічних та культурних прав, а також особливий правовий статус Комісії та її широку компетенцію;

в) регіональна африканська система захисту прав людини — наймолодша з трьох регіональних систем захисту прав людини. Вона почала формуватись з прийняттям у 1981 р. Організацією африкан-

⁶⁵ Дамирли М. А. Право Совета Европы / М. А. Дамирли, Т. А. Анцупова. — Одесса : Феникс, 2008. — С. 75— 90.

ської єдності (ОАЄ) Африканської хартії прав людини і народів. Особливістю Хартії порівняно з іншими регіональними документами є те, що в неї включено права народів (“третє покоління прав людини”), а також передбачені обов’язки прав індивіда щодо сім’ї, родичів, суспільства, держави й Африканського континенту. В основі її функціонування лежить діяльність Африканської комісії з прав людини і народів. Це єдиний орган у механізмі Хартії, передбачений цим договором. Тому повноваження Комісії достатньо широкі: вона приймає заяви держав на порушення Хартії іншими державами-учасниками з метою мирного вирішення спору. Результатом роботи Комісії в такому випадку стають доповідь та висновки для держав, які обов’язкової сили не мають. Також Комісія займається збором матеріалів, вивченням, дослідженням проблем прав людини в Африці, організацією семінарів, конференцій, поширенням інформації, відповідних рекомендацій для держав. До важливих повноважень цього органу належить право тлумачення Хартії на прохання держав-учасниць та інституцій ОАЄ. Ще одним напрямом діяльності Комісії виступає налагодження співробітництва з іншими африканськими та МО у сфері прав людини. У 1998 р. ОАЄ був прийнятий протокол до Хартії, яким доповнено механізм Африканського суду прав людини і народів. Можна виокремити два основних напрями в діяльності Суду: представлення консультативних висновків з юридичних питань, які мають відношення до Хартії, та розгляд справ щодо застосування Хартії. Сторонами в Суді можуть виступати Африканська комісія з прав людини, держави — учасниці Хартії й африканські МО. Участь останніх — це теж особливість Хартії. Натомість залучення індивіда як сторони спору не передбачено. Таким чином, африканський механізм захисту прав людини поки що не дає можливості індивіду бути активною стороною і безпосередньо захищати порушені права.

Запитання для самоконтролю

- 1. Перелічіть конвенції ООН, в яких передбачено можливість звернення індивіда за захистом своїх порушених прав.*
- 2. Проаналізуйте стандартний перелік умов, при яких скарга індивіда приймається до розгляду міжнародними органами.*
- 3. Проведіть порівняльний аналіз функціонування американської та африканської систем захисту прав людини.*
- 4. Охарактеризуйте компетенції конвенційних органів та їх можливостей у забезпеченні контролю за виконанням державами своїх зобов’язань.*
- 5. Які порушення прав людини можна вважати масовими та грубими?*

Рекомендована література

1. Гомьен Д. и др. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен и др. — М., 1998.
2. Губин В. Ф. Расовая дискриминация: реакционная сущность и международная противоправность / В. Ф. Губин. — М., 1979.
3. Дмитриева Г. К. Международная защита прав женщин / Г. К. Дмитриева. — К., 1985.
4. Карташкин В. А. Международная защита прав человека / В. А. Карташкин. — М., 1976.
5. Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. — М., 1985.
6. Кутафин О. Е. Российское гражданство / О. Е. Кутафин. — М., 2003.
7. Матвеева Т. Д. Международные и национальные институты и механизмы защиты прав человека / Т. Д. Матвеева. — М., 1995.
8. Мовчан А. П. Права человека и международные отношения / А. П. Мовчан. — М., 1982.
9. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. — М., 1991.
10. Островский Я. А. ООН и права человека / Я. А. Островский. — М., 1968.
11. Пастухова Л. В. Европейский механизм забезпечення прав людини / Л. В. Пастухова. — Сімферополь, 2009.
12. Права человека: проблемы и перспективы. — М., 1990.
13. Тиунов О. И. Международное гуманитарное право. — М., 1999.
14. Черниченко С. В. Личность и международное право / С. В. Черниченко. — М., 1974.
15. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы / М. Л. Энтин. — М., 1997.

Розділ 12

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

12.1. Поняття і система права зовнішніх зносин

У міжнародному праві з найдавніших часів існує відносно стабільна і самостійна за предметом регулювання система норм та принципів, покликаних регулювати діяльність держав у сфері зовнішніх зносин. Будучи однорідними за предметом регулювання та виділяючись специфічними ознаками, вказані норми утворюють окрему галузь міжнародного права. Хоча — необхідно зауважити, що з цього приводу немає єдиного підходу серед вітчизняних та зарубіжних учених-міжнародників. Деякі автори вказаній групі норм дають назву “дипломатичне і консульське право”, “право дипломатичного протоколу”, “право внутрішньодержавних органів зовнішніх зносин” та ін. Зокрема, тепер уже рідко вживається назва “посольське право”.

Але жодна з цих назв вказаної галузі на сьогодні не виражає реального стану діяльності всіх органів у сфері зовнішніх зносин, а також її правового забезпечення. Така обставина зумовлена тим, що сфера зовнішніх зносин не обмежується лише діяльністю дипломатичних і консульських представництв держав, вона є значно ширшою й охоплює як діяльність системи внутрішньодержавних органів зовнішніх зносин (парламент, глава держави, уряди та їх глави, міністерства закордонних справ), так і зарубіжних органів, що виконують ці функції у вигляді місій “*ad hoc*”, або на постійній основі.

Застосування терміна “право зовнішніх зносин” є передусім заслугою наукової доктрини, а не реальної галузі права, що дозволяє більш ефективно використовувати цю правову конструкцію для кращого засвоєння викладеного матеріалу і проведення певної відмінності між різновидами зазначених груп правових норм.

За минуле півстоліття сфера дії традиційного дипломатичного та консульського права суттєво розширилася через появу великої кількості держав (збільшилася утричі), а також із загальним визнанням нових суб’єктів міжнародного права, існування яких ще на початку ХХ ст. категорично заперечувалося.

Незмінним упродовж усіх років залишалася назва органів, за допомогою яких здійснюється вся ця діяльність, — *органи зовнішніх зносин*.

Виходячи із вищевикладеного, необхідно погодитися із визначенням, яке запропонував наш вітчизняний учений професор К. Сандровський про те, що *право зовнішніх зносин* — це галузь сучасного міжнародного права, яка складається із системи юридичних норм, які виражають узгодження волі суб'єктів міжнародного права стосовно прав та обов'язків їх офіційних органів у міжнародних відносинах, що регулюють їх статус та діяльність при здійсненні зовнішніх зносин згідно з основними принципами сучасного міжнародного права⁶⁶.

Структурними підгалузями цієї системи є: а) дипломатичне право; б) право спеціальних місій; в) консульське право; г) дипломатичне право міжнародних організацій.

Для кожної із виділених підгалузей права зовнішніх зносин є спільний предмет правового регулювання — офіційна діяльність держав у міжнародних відносинах за допомогою відповідних органів зовнішніх зносин. Разом з тим, їх правовий статус, система імунітетів та привілеїв далеко не завжди збігаються і регламентуються окремими, хоча й тісно пов'язаними між собою відповідними конвенціями. Серед них виокремимо такі:

1. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р.
2. Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.
3. Конвенція про спеціальні місії 1969 р.
4. Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.

Окрім багатосторонніх договорів, які мають універсальний характер, важливим джерелом права зовнішніх зносин є двосторонні договори про встановлення дипломатичних і консульських зносин, в яких держави конкретизують і розширюють положення, не передбачені в багатосторонніх договорах.

12.2. Дипломатичне право

Правовою основою встановлення дипломатичних відносин між державами та визначення меж функціонування їх дипломатичних представництв виступає Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. Ці відносини — двосторонній процес, який вимагає взаємної згоди між його учасниками.

Міжнародно-правова процедура виникнення дипломатичних відносин охоплює декілька взаємопов'язаних стадій, котрі включають дипломатичне визнання, встановлення дипломатичних відносин,

⁶⁶ Сандровский К. К. Право внешних сношений / К. К. Сандровский. — К., 1986. — С. 30.

обмін дипломатичними представництвами або підтримання дипломатичних контактів іншими методами.

Згідно з нормами міжнародного права, існує дві форми визнання держав: “*de jure*” (юридичне визнання) і “*de facto*” (фактичне визнання).

За формою надання дипломатичне визнання може бути явно виражене або мовчазне.

Явно виражене дипломатичне визнання має місце тоді, коли є формальна заява іншої держави у вигляді декларації, декрету, дипломатичної ноти, офіційного комюніке, договору або коли воно доводить-ся до відома іншої сторони будь-яким іншим способом.

Відповідно до міжнародної практики, дипломатичні відносини між державами можуть бути встановлені переважно у формі взаємного визнання “*de jure*”.

Визнання “*de facto*” має неповний характер. Основний зміст цієї форми визнання полягає у тому, що, не маючи змоги заперечувати факт існування держави, уряд іншої країни не встановлює з нею дипломатичні відносини. Але при цьому він вступає з нею у ділові контакти (наприклад, торговельні, культурні).

Документами, які підтверджують факт встановлення дипломатичних відносин, можуть бути двостороння угода або ідентичні ноти, якими обмінюються представники сторін, що вели переговори з цього питання.

Розв’язавши питання про обмін дипломатичними представництвами, зацікавлені держави визначають категорію, до якої мають належати їх дипломатичні представництва.

Дипломатичне представництво — закордонний орган зовнішніх зносин держави, завданням якого є підтримка і розвиток офіційних стосунків з державою перебування, захист прав та інтересів своєї держави, її громадян і юридичних осіб.

Посольство вважається вищим за класом дипломатичним представництвом, яке очолює посол. Місії очолюють посланники або повірені у справах і вважаються нижчими за класом дипломатичними представниками. У дипломатичній практиці відмінність між посольствами і місіями поступово стирається, і вона залишається лише стосовно дипломатичного протоколу.

Одне з головних питань, що виникає після домовленості між державами про встановлення дипломатичних відносин на певному рівні, — це призначення глави дипломатичного представництва.

Порядок призначення глав дипломатичних представництв регулюється нормами національного та міжнародного права. Процедура призначення глави дипломатичного представництва називається “акредитуванням” і складається із декількох стадій:

1. Підбір кандидатури посла або посланника.
2. Запит агреману.
3. Видання акта внутрішнього права, яким оформляється призначення.

4. Одночасне (в обох столицях) офіційне повідомлення у пресі про призначення, яке відбулося.

5. Видача вірчих грамот.

6. Попередня зустріч із міністром закордонних справ держави перебування після прибуття посла або посланника і подання йому копії вірчих грамот.

7. Вручення під час офіційної церемонії вірчих грамот главі держави перебування.

Оскільки підбір кандидатури посла чи посланника регламентується внутрішньодержавним правом, відповідно, запит агреману є виразником інтересів обох сторін — акредитуючої і приймаючої держави. Згідно зі ст. 4 Віденської конвенції про дипломатичні зносини, “акредитуюча держава повинна переконатися в тому, що держава перебування дала агреман на ту особу, яку вона має намір акредитувати як главу представництва в цій державі”. Отже, держава може призначити главою дипломатичного представництва лише ту особу, яка прийнятна у приймаючій державі. Дозвіл приймаючою державою розглядається як підтвердження згоди щодо запропонованої особи.

Приймаюча держава має право дати згоду на власний розсуд або відмовити без зазначення причин.

Запит агреману та його отримання здійснюється через дипломатичні канали, через міністерство закордонних справ та посольства держав-контрагентів. Варто зазначити, що відмова у наданні агреману стосується лише особи дипломатичного агента і в жодному разі не стосується підтвердження або перегляду досягнутої угоди між державами про встановлення дипломатичних відносин.

Запит агреману не поширюється на інших членів персоналу представництва, оскільки їх, згідно зі ст. 7 Віденської конвенції, акредитуюча держава може призначити на свій розсуд.

Після отримання агреману та юридичного оформлення призначення відповідно до конституційної процедури акредитуючої держави посол або посланник отримують особливий документ, який у дипломатичній практиці має назву “*вірчі грамоти*”.

За змістом *вірчі грамоти* — це документ, який засвідчує представницький характер дипломатичного представника і дає право на його акредитацію в іноземній державі. Вірчі грамоти видаються у двох примірниках. Перший примірник (оригінал) видається у конверті, що скріплюється сургучевою печаткою і вручається новопризначеним послом главі держави, якому акредитовані вірчі грамоти, під час офіційної церемонії.

Офіційна діяльність глави дипломатичного представництва у країні перебування починається з часу вручення вірчих грамот.

Віденська конвенція про дипломатичні зносини поділяє співробітників дипломатичних представництв залежно від функцій, які вони

виконують, на три категорії: 1) *дипломатичний*; 2) *адміністративно-технічний*; 3) *обслуговуючий персонал* (ст. 1).

За своїм правовим статусом члени дипломатичного персоналу наділені повноваженнями щодо здійснення офіційних зносин від імені своєї держави з іноземними державами і мають *дипломатичний ранг* та відповідну спеціальну підготовку.

Згідно зі ст. 16 Закону України “Про дипломатичну службу”, дипломатичним працівникам присвоюють такі дипломатичні ранги:

- Надзвичайний і Повноважний Посол;
- Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу;
- Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу;
- радник першого класу;
- радник другого класу;
- перший секретар першого класу;
- перший секретар другого класу;
- другий секретар першого класу;
- другий секретар другого класу;
- третій секретар;
- аташе.

До адміністративно-технічного персоналу належать особи, які здійснюють адміністративно-технічне обслуговування (завідувачі канцелярії, референти, шифрувальники, стенографісти, бухгалтери та інші працівники канцелярії). Названі працівники не мають дипломатичного паспорта й дипломатичного рангу і не значаться у списку членів дипломатичного корпусу.

До обслуговуючого персоналу належать співробітники представництва, які виконують обов’язки з його обслуговування: водії, кур’єри, кухарі, садівники, двірники, охоронці.

Сукупність глав іноземних дипломатичних представництв, які акредитовані у країні перебування, становить *дипломатичний корпус*. Очолює його *дуаєн* (*doyen, decanus, dean*), яким відповідно до традиції стає переважно старший за класом і перший за часом свого перебування у приймаючій державі глава одного з акредитованих у ній дипломатичних представництв. Дуаєн виступає консультантом колег з питань місцевого протоколу та етикету, й особливо тих, хто прибув як глава дипломатичного представництва, в їх взаємовідносинах з державними органами країни перебування.

Згідно зі ст. 7 Віденської конвенції, “акредитуєча держава може вільно призначити членів персоналу представництва”. Чисельний склад персоналу дипломатичного представництва наперед узгоджується в процесі переговорів про встановлення дипломатичних відносин.

Функції дипломатичного представництва полягають зокрема у:

- а) представництві акредитуєчої держави в державі перебування;
- б) захисті в державі перебування інтересів акредитуєчої держави і її громадян у межах, що допускаються міжнародним правом;

- в) веденні переговорів з урядом держави перебування;
- г) з'ясуванні всіма законними способами умов і подій у державі перебування і повідомленні про них уряду акредитуючої держави;
- г) заохоченні дружніх відносин між акредитуючою державою і державою перебування та в розвитку їх взаємовідносин у галузі економіки, культури і науки.

З метою безперешкодного виконання завдань, які покладено на дипломатичне представництво та його персонал, Віденська конвенція передбачає цілісну систему дипломатичних привілеїв та імунітетів. Конвенція зазначає, що приймаюча держава повинна докласти всіх зусиль для забезпечення ефективної діяльності іноземного дипломатичного представництва, що перебуває на її території, і гарантувати обов'язковий мінімум привілеїв та імунітетів.

Дипломатичний імунітет гарантує:

1. Особисту недоторканність, а також недоторканність службових приміщень і майна.
2. Звільнення від місцевої кримінальної, цивільної й адміністративної юрисдикції.
3. Свободу зносин та недоторканність дипломатичної пошти та кореспонденції, яка перевозиться дипломатичними кур'єрами.

Серед привілеїв необхідно виокремити звільнення від сплати державних та місцевих прямих податків та обов'язкових платежів, право піднімати прапор над офіційною резиденцією, користуватися відповідними державними символами на будівлях і транспортних засобах дипломатичного представництва, митні привілеї та ін.

Разом з тим, Віденська конвенція про дипломатичні зносини встановлює, що всі особи, які користуються такими привілеями та імунітетами, зобов'язані поважати закони й інші правові акти держави перебування. Вони також зобов'язані не втручатися у внутрішні справи цієї держави.

12.3. Право спеціальних місій

Незважаючи на те, що в сучасних умовах центр дипломатичної діяльності змістився в бік постійних дипломатичних представництв, така форма дипломатії, як спеціальні дипломатичні місії, що є одним з найстаріших інститутів міжнародного права і водночас найдревнішим інститутом дипломатичного права, продовжує відігравати важливу роль у реалізації суб'єктами міжнародного права свого права на участь у міжнародному спілкуванні.

Інститут спеціальних місій розвинувся головним чином після Другої світової війни. Це було зумовлено значним розширенням міжнародних відносин між державами, поглибленням взаємних інтересів,

стабільним розвитком засобів зв'язку, транспорту та ін. Підтвердженням цього є велика кількість спеціальних місій, що направляються і приймаються, починаючи від глав держав, глав урядів, міністрів закордонних справ та інших членів уряду, представників генерального штабу міністерства оборони і закінчуючи місіями нижчого рангу, котрі направляються з різноманітних важливих для держави питань (укладення тексту договору, участь у протокольно-церемоніальних заходах тощо).

Правовою основою діяльності спеціальних дипломатичних місій є Конвенція про спеціальні місії, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 8 грудня 1968 р. Для України Конвенція набула чинності з 26 вересня 1993 р.

Згідно зі ст. 1 Конвенції, спеціальна місія є тимчасовою місією, яка за своїм характером представляє державу і направляється однією державою в іншу за згодою останньої для розгляду з нею певних питань або для виконання щодо неї певного завдання.

Вирішення питання щодо направлення та приймання в себе спеціальної місії належить до компетенції сторін і розв'язується за їх взаємною згодою. Така домовленість може бути виражена у вигляді договору, який передбачає обмін відповідними місіями, обміну нотами, джентльменської угоди та ін.

Сучасне міжнародне право передбачає, що кожен його суб'єкт (держава, нація, що бореться за свою державність, МО) мають право направляти та приймати спеціальні місії.

Тимчасовий характер спеціальної місії може виявлятися як у часі її функціонування, так і в прийнятті зацікавленою державою рішення про те, що місія завершить свою діяльність у момент виконання покладеного на неї завдання. Однак із цього не варто робити висновок про те, що час її діяльності завжди короткий, оскільки мета місії може бути досить складна, а її виконання нерідко потребує довшого часу. В історії дипломатії відомі випадки, коли діяльність таких місій тривала декілька років.

Спеціальна місія має представницький характер, і ця обставина дає змогу розмежувати спеціальні місії і різні недержавні, хоча значною мірою також офіційні місії та візити.

Наявність дипломатичних або консульських відносин не є необхідною передумовою для направлення або прийняття спеціальної місії. Крім цього, її діяльність не пов'язана також з інститутом визнання, який є необхідною юридичною передумовою для встановлення дипломатичних відносин. Це дає змогу державам використовувати таку форму дипломатії за будь-яких умов, і при цьому вони вільні від будь-яких зобов'язань, крім тих, що передбачені функціонуванням конкретної місії.

Акредитує держава на свій розсуд може призначити главу і членів спеціальної місії, надавши попередньо приймаючій державі

необхідну інформацію про чисельність і склад місії, а також прізвища і посади осіб, яких вона має намір призначити. На відміну від глави дипломатичного представництва, главі спеціальної місії не потрібно отримувати агреман.

Відповідно до ст. 10 Конвенції про спеціальні місії, представники акредитууючої держави в спеціальній місії, а також члени її дипломатичного персоналу в принципі мають бути громадянами акредитууючої держави.

До складу спеціальної місії може входити дипломатичний, адміністративно-технічний та обслуговуючий персонал. Якщо члени постійного дипломатичного представництва або консульської установи, що перебуває у приймаючій державі, включені до складу спеціальної місії, вони зберігають привілеї та імунітети членів дипломатичного представництва або консульської установи, крім привілеїв та імунітетів, що надаються Конвенцією про спеціальні місії.

Приймаюча держава може в будь-який час, не будучи зобов'язаною мотивувати своє рішення, повідомити акредитууючу державу, що хтось із членів її дипломатичного персоналу визнаний "*persona non grata*" або що будь-який інший член персоналу місії є неприйнятний. Тоді акредитууюча держава зобов'язана відповідно відкликати цю особу або припинити її функції в місії.

Якщо акредитууюча держава відмовиться виконати або не виконає у межах розумного строку свої зобов'язання, про які йшлося вище, приймаюча держава може відмовитися визнати цю особу членом спеціальної місії. Водночас стосовно глави і членів деяких спеціальних місій, які обіймають відповідні посади у державі, що акредитується (наприклад, прем'єр-міністр, міністр закордонних справ, міністр зовнішньої торгівлі), приймаюча держава не може заявити, що ця особа є "*persona non grata*". Такі дії могли б бути кваліфіковані як втручання у внутрішні справи акредитууючої держави.

У ст. 13 Конвенції про спеціальні місії передбачено, що функції спеціальної місії розпочинаються з моменту встановлення місією офіційного контакту з міністерством закордонних справ або іншим органом приймаючої держави, щодо якого є домовленість. Здебільшого спеціальні місії отримують повноваження від глав держав, глав урядів або міністрів закордонних справ.

Приймаюча держава адресує всю кореспонденцію, що стосується спеціальної місії, главі місії або, якщо глава місії не призначений, уповноваженому представнику, або через постійне дипломатичне представництво.

Місцеперебування спеціальної місії визначається за згодою між зацікавленими державами. Якщо місія здійснює поїздки країною, її штаб-квартирою потрібно вважати постійне дипломатичне представництво акредитууючої держави.

Стаття 20 Конвенції містить положення, які визначають юридичні та фактичні підстави для завершення функцій спеціальної місії. Зокрема, вони припиняються:

- а) за домовленістю зацікавлених держав;
- б) після виконання завдання спеціальної місії;
- в) після закінчення строку, встановленого для спеціальної місії, якщо він спеціально не продовжений;
- г) після повідомлення акредитуючою державою про те, що вона припиняє діяльність спеціальної місії або відкликає її;
- г) після повідомлення приймаючої держави про те, що вона вважає діяльність спеціальної місії припиненою.

Важливо зазначити, що факт розірвання дипломатичних або консульських відносин між акредитуючою державою і державою перебування не призводить до припинення діяльності спеціальних місій, що існують на момент розірвання відносин.

Загальні переваги, які надаються спеціальній місії, закріплені у ст. 22 Конвенції, яка констатує, що приймаюча держава *повинна надавати спеціальній місії можливості*, необхідні для виконання її функцій, беручи до уваги характер і завдання спеціальної місії. Головна особливість полягає в тому, що надання таких можливостей, привілеїв та імунітетів є тепер не питанням ввічливості чи доцільності, відданим на розсуд держави, а її правовим обов'язком.

Приміщення, в яких розташовується спеціальна місія, недоторканні. На приймаючу державу покладено спеціальний обов'язок: вжити всіх належних заходів для захисту приміщень спеціальної місії від будь-якого вторгнення або завдання шкоди та для відвернення будь-якого порушення спокою місії або образи її гідності. Приміщення спеціальної місії, предмети облаштування та інше майно, що використовують для роботи, а також транспортні засоби користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту та виконавчих дій.

Архіви і документи спеціальної місії недоторканні у будь-який час та незалежно від їх місцезнаходження. Пошта спеціальної місії прирівнюється до дипломатичної пошти і не підлягає ні розкриттю, ні затриманню. Усі місця, зайняті поштою спеціальної місії, повинні мати видимі зовнішні знаки, які вказують на їх характер, і вони можуть містити тільки документи та предмети, призначені для офіційного користування спеціальною місією.

Щодо особистих привілеїв та імунітетів глави та членів спеціальної місії потрібно виокремити принцип особистої недоторканності глави і членів дипломатичного персоналу спеціальної місії. Вони не підлягають арешту або затриманню у будь-якій формі. Для цього приймаюча держава має вжити всіх заходів, щоб запобігти будь-яким посяганням на їх особу, свободу або гідність. Представники акредитуючої держави в спеціальній місії та члени її дипломатичного персоналу

користуються імунітетом від кримінальної, адміністративної та цивільної юрисдикції держави перебування.

Глава і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії звільняються від усіх прямих податків, зборів та мита, особистих і майнових, державних, районних і муніципальних податків, за винятком непрямих податків, які включені у ціну товарів або послуг, зборів і податків на приватне нерухоме майно, що перебуває на території приймаючої держави, якщо особа не володіє ним від імені акредитуваної держави для потреб місії.

Особистий багаж члена спеціальної місії звільняється від огляду. Якщо немає серйозних підстав припускати, що він містить предмети, на які поширюються винятки, викладені вище, або предмети, ввезення і вивезення яких регулюється карантинними правилами приймаючої держави, такий огляд проводять лише у присутності особи або її уповноваженого представника.

Члени сім'ї глави і членів дипломатичного персоналу спеціальної місії, що перебувають разом з ним, користуються, якщо вони не є громадянами держави перебування, такими самими привілеями та імунітетами, як і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії (п. 1 ст. 39).

Конвенція не виключає можливість укладення державами на основі принципу взаємності угоди про надання привілеїв та імунітетів адміністративно-технічному та обслуговуючому персоналу спеціальної місії, аналогічних наданим дипломатичному персоналу.

12.4. Консульське право

Структурним підрозділом права зовнішніх зносин виступає консульське право.

Історично корені інституту консульства беруть свій початок у містах-полісах Греції та Риму. Цей інститут виник як потреба гарантувати чужоземцеві, який займався торгівлею, допомогу та охорону, позаяк без мінімальної гарантії особистої безпеки купців і збереження привезеного товару не могла розвиватися торгівля. Чужоземці почали звертатися за заступництвом до знатних громадян міста — *проксенів*.

За правовим статусом проксени виконували досить широкі функції. Якщо їх узагальнити, то найголовніші серед них такі:

- встановлення порядку ліквідації спадщини чужоземця, який не залишив спадкоємців;
- засвідчення складання заповітів чужоземцями;
- спостереження за продажем товарів;

- забезпечення чужоземцям доступу в культові споруди для здійснення релігійних обрядів;
- посередництво між державою, яку він представляє, і державою перебування;
- ведення дипломатичних переговорів та ін.

Інститут проксенів на практиці сприяв значному розвитку торгівлі, політичних, культурних зв'язків між містами-державами.

У Римі також був відомий принцип публічної гостинності стосовно чужоземців ("*hospitium publicum*"), а також *патронат над чужоземцями*, наближений за статусом до грецького проксена. Як і в Греції, патронами у Римі ставали представники із вельможних родів патриціїв. Крім цього, у Римі виник інститут чужоземного *претора* ("*praetor peregrinus*"), який розглядав спори на основі права народів ("*jus gentium*"), де одна або обидві сторони були чужоземцями.

У період середньовіччя, особливо в державах басейну Середземного моря, у зв'язку з розвитком торговельного мореплавства виник інститут спеціальних суддів, які на підставі морських правил і звичаїв розглядали спори між чужоземцями та місцевими купцями. Вони отримали назву морських ("*consules marinarii*") і торговельних ("*consules mercatorum*") консулів.

Розвиток міжнародної торгівлі зумовив потребу формування відповідних правових норм і заснування постійних консульських установ. У цей період формується практика поділу консулів на генеральних консулів, консулів і віце-консулів. Упродовж XI—XV ст. майже всі країни Європи мали своїх консулів в іноземних державах.

Значним поштовхом до розвитку інституту консульства була промислова революція, яка відбулася наприкінці XVIII — упродовж XIX ст. Бурхливий розвиток засобів зв'язку, морської торгівлі, розширення еміграції, розпад колоніальних імперій зумовив необхідність звернення до інституту консульства. У торговельних і консульських угодах закріплювались функції, привілеї та імунітети консулів.

Особливий вплив на подальший розвиток інституту консульства мала Велика французька революція (1789—1794). Змінився концептуальний підхід до таких його основних положень, як суверенітет, правосуб'єктність, підданство.

Під впливом Віденського конгресу (1814—1815) в державах Європи та в інших регіонах почали приймати правові акти, що закріплювали організаційні основи консульської служби, визначали правове становище консулів, характер їхньої діяльності, права та привілеї. Між державами укладаються двосторонні консульські угоди. Консульства майже повністю перейшли під контроль відомств закордонних справ. На початку XX ст. консульське право стає конвенційним правом.

За останні десятиріччя компетенція консулів зазнала значних змін. З одного боку, консульські установи сьогодні виконують багато нових

функцій у політичній, економічній і культурній сферах. З іншого — посилилось підпорядкування консульської діяльності інтересам держави.

Консульське право є частиною права зовнішніх зносин, яке складається із правових норм і принципів, що закріплюють статус персоналу консульської установи у зв'язку з виконанням ними консульських функцій у державі перебування, а також під час їхнього переміщення через територію третьої держави.

До найважливіших міжнародно-правових актів — джерел консульського права належать: Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р., регіональна Гаванська конвенція про консульських чиновників від 28 лютого 1928 р., ратифікована 12 американськими державами, і Карибська конвенція 1911 р. про консульські функції, укладена між п'ятьма латиноамериканськими державами (Болівія, Колумбія, Еквадор, Перу і Венесуела), а також значна кількість двосторонніх конвенцій.

У преамбулі Віденської конвенції вказано, що норми міжнародного звичаєвого права продовжують регулювати питання, прямо не передбачені її положеннями. Крім цього, важливим джерелом сучасного консульського права є консульська практика, рішення і висновки міжнародних судових органів, національних судів, а також загальна доктрина міжнародного права.

За змістом Віденська конвенція — це кодифікаційний акт, який містить 79 статей, котрі схвалили існуючі принципи і норми звичаєвого права, закріплені у двосторонніх консульських конвенціях, що виступали головним джерелом консульського права.

Згідно зі ст. 73 Віденської конвенції 1963 р., її положення, з одного боку, “не впливають на інші міжурядові угоди, що діють між державами”, а з іншого — жодне з положень цієї Конвенції “не перешкоджає державам укладати міжнародні угоди, що підтверджують, доповнюють, поширюють і розширюють її положення”.

Віденська конвенція виконала два основні завдання: конкретизувала норми звичаєвого права, надавши їм форму договірної права; закріпила консульські функції і привілеї, що за своїм змістом значно ширші порівняно з тими, що виникають зі звичаєвого права.

Загалом конвенція визначила мінімальний стандарт, яким мають керуватися держави при встановленні та підтриманні консульських зносин. Стаття 5 Конвенції дає досить широкий перелік консульських функцій, кількість яких удвічі перевищує кількість закріплених функцій щодо дипломатичних представництв.

Однак ні Віденська конференція, ні Комісія міжнародного права не ставили собі за мету кодифікувати всі аспекти, що стосуються консульських зносин. Вони вважали, що окремі аспекти цих зносин можуть бути врегульовані на двосторонній основі з урахуванням власних інтересів держав.

Право на відкриття консульської установи на території іноземної держави належить до компетенції акредитуючої держави, але неодмінно за згодою держави перебування. При цьому форма прояву такої згоди може бути різна, хоча найбільш поширеною є практика укладення консульських конвенцій. У практиці України встановлення дипломатичних зносин означає зазвичай і встановлення консульських зносин.

У двосторонніх консульських конвенціях України зауважується, що місця розташування консульства, його клас і межі консульського округу визначаються за згодою між акредитуючою державою і державою перебування. Усі подальші зміни можуть здійснюватися акредитуючою державою лише за згодою держави перебування.

Положення Віденської конвенції 1963 р. про консульські зносини, а також Консульського статуту України 1994 р. не дають жодних роз'яснень, на підставі чого настає припинення консульських зносин. Тому потрібно керуватися загальновизнаними нормами міжнародного права щодо припинення міжнародних відносин. Зокрема, розірвання консульських зносин може настати як наслідок ворожих дій кожної із держав, між якими існують консульські зносини.

Консульська установа може бути закрита за угодою сторін або одностороннім актом.

Консульські зносини припиняються з моменту припинення існування держави або переходу консульського округу до складу третьої держави. Прикладом у цьому є розпад Югославії та об'єднання двох німецьких держав.

Забезпечення реалізації консульських зносин між двома або декількома державами здійснюється через консульські установи. Існує дві категорії консульських установ: *консульство* (як професійна установа) та *почесне консульство*. Докорінна відмінність між ними існує не у сфері здійснюваних функцій, а у сфері привілеїв та імунітетів, якими користується консульська установа. Обидві категорії консульств поділяють на чотири класи: 1) генеральне консульство; 2) консульство; 3) віце-консульство; 4) консульське агентство. Клас консульської установи визначається за згодою сторін.

Внутрішня організаційна структура консульської установи залежить від сфери та специфіки її завдань і функцій. Однак майже завжди в її структурі є підрозділи, які займаються питаннями віз, успадкування, опіки, туризму тощо. У консульствах морських держав завжди є морський відділ.

Сам консульський персонал не має чіткої міжнародно-правової класифікації. Тому присвоєння консульського рангу є внутрішньою справою акредитуючої держави і регламентується її внутрішнім законодавством.

Відповідно до ст. 9 Віденської конвенції 1963 р. та практики, виокремлюють чотири класи глав консульських установ: генеральні консули, консули, віце-консули, консульські агенти.

У межах генерального консульства може бути лише один генеральний консул — глава установи і декілька консульських посадових осіб. Глава консульської установи повідомляє міністерству закордонних справ країни перебування про порядок старшинства між посадовими особами консульства.

Широке застосування на сьогодні отримав інститут *почесного* (позаштатного) *консула*. Це особа, яка не перебуває на державній службі, проте виконує відповідні консульські доручення на прохання зацікавленої держави та за згодою країни перебування. Почесних консулів призначають з-поміж осіб, які мають значний авторитет на певній території, особливо в торговельно-економічній, соціальній та культурній сферах. Вони виконують консульські функції безоплатно поряд зі своїми професійними обов'язками.

У міжнародній практиці існує правило, за яким *глав консульських установ* призначає акредитуюча держава і допускає до виконання своїх функцій держава перебування.

Після попереднього узгодження щодо глави консульської установи акредитуюча держава забезпечує його документом, що має форму патенту або подібного до цього акта, який посвідчує його посаду і зазначає його повне ім'я та прізвище, категорію або клас, до якого він належить, консульський округ і місце розташування консульської установи. За своїм змістом *консульський патент* — це документ, який підтверджує, що вказана особа призначається на посаду глави консульської установи. Цей патент видається при кожному призначенні глави консульської установи навіть у тих випадках, коли відбувається нове призначення тієї самої особи на новий термін на території тієї держави і навіть у ту саму консульську установу. В Україні глав консульських установ усіх рангів призначає Міністерство закордонних справ України, у Великій Британії — королева, у США генеральних консулів призначають декретом президента, а решту консульських посадових осіб — державним секретарем.

Наступний етап призначення включає отримання *екзекватури* від держави перебування. За загальним правилом, екзекватура і консульський патент необхідні лише для глав окремих консульських установ. Що ж до керівників консульських відділів посольств та місій, то надання їм консульського патенту й отримання екзекватури не вимагається. Оскільки вони залишаються дипломатичними агентами у штаті посольства чи місій, для них існує звичайний порядок призначення й обіймання посади, що супроводжується необхідністю отримання візи на в'їзд у країну перебування та обов'язковою нотифікацією про призначення, яке відбулося.

Час видачі екзекватури означає, з юридичної точки зору, початок офіційної діяльності глави консульської установи й одночасно допуск його до виконання своїх функцій. Саме з цього моменту він кори-

стується правами, привілеями та імунітетами, які належать йому за нормами міжнародного права. Видача екзекватури главі консульської установи означає й допущення до виконання функцій інших консульських службових осіб, які працюють під його керівництвом.

За винятком обставин, передбачених ст. 20, 22 і 23 Віденської конвенції про консульські зносини, акредитуюча держава може на свій розсуд призначати працівників консульського персоналу. Згідно з конвенцією, консульські службові особи мають бути громадянами акредитуючої держави.

Держава перебування може в будь-який час повідомити акредитуючу державу про те, що та чи інша службова особа є "*persona non grata*", або що будь-який працівник консульського персоналу є неприйнятний. У такому випадку акредитуюча держава зобов'язана відкликати цю особу або припинити її функції в консульській установі. Якщо акредитуюча держава відмовиться виконати або не виконає впродовж розумного терміну свої зобов'язання, передбачені п. 1 ст. 23 Віденської конвенції, держава перебування може анулювати екзекватуру певної особи або перестати вважати її працівником консульського персоналу.

У міру розвитку й удосконалення міжнародних відносин невинно змінюється і функціональна діяльність консульських установ. Варто зазначити, що перелік консульських функцій, за Віденською конвенцією 1963 р., не є вичерпним, і з її положень випливає, що консул може виконувати також інші функції, покладені на нього акредитуючою державою. Тому більш докладно консульські функції закріплені в Консульських статутах держав.

Однією з найважливіших функцій консульської установи, що має адміністративний характер, є функція щодо юридичних осіб і громадян. Згідно з Консульським статутом України, консул зобов'язаний вживати заходів для того, щоб юридичні особи та громадяни України користувалися в повному обсязі всіма правами, наданими їм законодавством держави перебування і міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а також міжнародними звичаями.

Для забезпечення виконання цієї функції консул зобов'язаний вживати заходів для відновлення порушених прав юридичних осіб і громадян України. Якщо після звернення консула до владних структур держави перебування не будуть відновлені права юридичних осіб і громадян України, консул зобов'язаний повідомити про це Міністерство закордонних справ України та главу дипломатичного представництва України в державі перебування.

Потрібно зазначити, що консул зобов'язаний приймати як письмові, так і усні звернення юридичних осіб і громадян України. Під час здійснення цієї функції консул послуговується відповідним законодавством своєї держави.

Консул веде облік громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у його консульському окрузі. Він реєструє громадян акредитуючої держави, які мають постійне місце проживання в консульському окрузі, хоча це й не виключає можливості реєстрації осіб, які прибули на незначний термін.

Консул сприяє проведенню загальноукраїнського референдуму, виборів Президента України, народних депутатів України відповідно до законодавства України та країни перебування.

Розпорядження консула, видані ним у межах його повноважень з питань, що стосуються перебування громадян України за кордоном, мають для них обов'язкову силу.

Відповідно до ст. 41 Консульського статуту України, консул має право видавати, продовжувати, погашати візи на в'їзд в Україну, виїзд з України і транзитний проїзд через її територію, а також вносити зміни до виданих віз. Здебільшого це стосується вчинення таких дій щодо чужоземців, а також громадян акредитуючої держави, які проживають за кордоном.

Норми консульського права уповноважують консула вчиняти функції щодо укладення та розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, опіки та піклування, реєстрації актів громадянського стану.

Консул вчиняє відповідні функції щодо громадян України, які перебувають під арештом, затримані чи позбавлені волі в іншій формі, відбувають покарання або пропали безвісти. Норми консульського права покладають на відповідні владні органи приймаючої держави обов'язок інформувати консульську установу акредитуючої держави про кожен випадок арешту, затримання чи позбавлення волі. Відмінності в консульській практиці держав з цього приводу стосуються переважно терміну, впродовж якого відповідні органи мають повідомити консульську установу про ці факти.

Значний обсяг у діяльності консульських посадових осіб займають нотаріальні функції. На універсальному рівні вони закріплені у Віденській конвенції 1963 р. та конкретизуються у двосторонніх конвенціях і внутрішньому законодавстві акредитуючої держави. Зокрема, ст. 44 Консульського статуту України вміщує докладний перелік нотаріальних дій, які вчиняються консулом. Хоча цей термін не є вичерпний, оскільки консул може вчинювати інші нотаріальні дії, передбачені законодавством України.

Консул легалізує документи й акти, складені за участю властей консульського характеру, або такі, що виходять від цих властей.

Наступну групу утворюють функції консула щодо морських і повітряних суден. Відповідно до ст. 58 Консульського статуту, консул зобов'язаний усіляко сприяти українським військовим кораблям і військово-допоміжним суднам, які перебувають у портах, терито-

ріальних і внутрішніх водах держави перебування в межах його консульського округу, в питаннях зв'язку з берегом, взаємовідносин з місцевою владою, матеріально-технічним забезпеченням тощо.

У разі аварії, зіткнення кораблів та інших морських подій консул вживає всіх залежних від нього заходів, дозволених місцевим законодавством, щодо захисту вантажу та судна, його інвентаризації та збереження.

Стосовно функції консула щодо цивільних повітряних суден, то він має надавати допомогу командирові екіпажу та пасажирам цивільного повітряного судна своєї держави у зносінах з владою держави перебування, а також вживати всіх заходів для повернення у разі потреби повітряного судна, його екіпажу та пасажирів у власну державу або ж для продовження польоту.

Для успішного виконання своїх функцій консульські установи та членів їх персоналу наділяють консульськими імунітетами та привілеями.

Серед імунітетів та привілеїв консульських установ найбільше значення має недоторканність консульських приміщень. У конвенції міститься положення про передбачувану згоду глави консульської установи на доступ у приміщення представників влади держави перебування “у випадку пожежі чи іншого стихійного лиха, що вимагає невідкладних заходів захисту”. Це відрізняє консульські установи від дипломатичних представництв, на доступ у які вимагається явно виражена згода його глави.

Недоторканністю наділені також архіви і документація консульської установи в будь-який час і незалежно від місця знаходження.

Імунітет від реквізиції розповсюджується як на самі консульські приміщення, так і на предмети їх обстановки, засоби пересування і все майно.

До привілеїв консульської установи відносять: податкові пільги; митні привілеї; право користуватися своїм державним прапором і гербом у державі перебування.

Імунітети і привілеї членів персоналу консульської установи мають функціональний характер.

Згідно з п. 1 ст. 41 Віденської конвенції, консульські посадові особи не підлягають ні арешту, ні попередньому ув'язненню, інакше як на підставі постанов компетентних судових органів у випадку вчинення тяжких злочинів.

У двосторонніх консульських конвенціях питання про особисту недоторканність вирішуються по-різному. В деяких відтворюються положення Віденської конвенції про консульські зносини, в інших містяться положення, котрі максимально наближують особисту недоторканність консульських посадових осіб до особистої недоторканності дипломатичних агентів.

Згідно зі ст. 44 Віденської конвенції, консульська посадова особа може бути викликана в суд як свідок під час ведення судових або адміністративних справ. Якщо консульська посадова особа відмовляється давати свідчення, щодо неї не можуть застосовуватися жодні заходи примусу або покарання.

Щодо податкових та митних привілеїв консульських посадових осіб, то вони знайшли своє закріплення у ст. 49—59 Віденської конвенції 1963 р., а також у двосторонніх консульських конвенціях, які уклала держава. Стаття 50 закріплює нормативні вимоги щодо звільнення від митного збору та митного огляду. В ній зазначено, що мито не стягується з предметів для особистого користування консульської посадової особи, включаючи предмети, потрібні для його облаштування та офіційного користування. Від сплати мита звільняють також членів сімей консульських посадових осіб, що проживають разом з ними.

Режим, який застосовується для почесних консулів, майже аналогічний, як і для штатних консульських посадових осіб. Але при цьому існує досить важливе застереження, яке зводиться до того, що вказані привілеї та імунітети надаються лише під час виконання консульських функцій. Водночас їх надають членам сім'ї почесної консульської посадової особи або консульського службовця, який працює в консульській установі, очолюваній почесною консульською посадовою особою.

12.5. Дипломатичне право міжнародних організацій

Практично до кінця XIX ст. дипломатична діяльність держав не виходила за рамки двосторонніх відносин. Однак потреби економічного розвитку держав і пов'язаний з ними науково-технічний прогрес зумовили необхідність міжнародно-правового регулювання низки нових, раніше не відомих сфер взаємовідносин між державами.

Для задоволення інтересів значної кількості держав останні вдалися до укладення багатосторонніх угод, що в кінцевому підсумку призвело до появи міжнародних об'єднань, які отримали назву міжнародних адміністративних союзів.

Першою постійно діючою політичною організацією світу була Ліга Націй, Статут якої розроблений на Паризькій мирній конференції і був складовою частиною Версальського мирного договору 1919 р. Фактично утворення цієї Організації стало підсумком роботи багатосторонньої дипломатії, яка щойно почала зароджуватись. Саме Статутом Ліги Націй було передбачено, що кожен член цієї Організації мав право мати свого постійного представника за місцем перебу-

вання штаб-квартири і за ним визнавалися дипломатичні привілеї та імунітети.

Цей інститут отримав свій подальший розвиток в ООН. Якщо кількість представництв при Лізі Націй ніколи не перевищувала 23, відповідно в ООН їх кількість з 1961 р. по 2008 р. збільшилась майже вдвічі.

Спочатку положення про постійних представників членів ООН при Організації було зафіксоване в резолюції IV сесії Генеральної Асамблеї, в якій було встановлено, що вони є дипломатичними працівниками при великому дипломатичному органі. У конвенціях, які були прийняті у 1946—1947 рр., були врегульовані важливі питання, які стосуються привілеїв та імунітетів ООН та її спеціалізованих установ. Але поряд з цим чимало питань, які стосувалися багатосторонньої дипломатії, тривало так і не були врегульовані на конвенційному рівні. І лише в 1975 р. у Відні була прийнята конвенція про представництво держав у їхніх відносинах із МО універсального характеру.

Вона охоплює такі сфери діяльності держав у їхніх відносинах з МО і в рамках міжнародних конференцій:

- 1) сфера діяльності постійних представництв держав-членів при МО;
- 2) делегації держав в органах і на сесіях МО, а також на міжнародних конференціях;
- 3) делегації спостерігачів в органах і на сесіях МО та на міжнародних конференціях.

У процесі діяльності можна виокремити дві категорії місій держав при МО: постійні та тимчасові представництва. Якщо йдеться про функції постійної місії, відповідно до Віденської конвенції 1975 р., держави-члени можуть засновувати *постійну місію при організації* для того, щоб забезпечити єдність між акредитованими державами й організацією, проводити переговори з організацією і всередині організації, захищати інтереси акредитуєної держави в організації, а також залучатися до реалізації мети і завдань, поставлених перед організацією і її членами.

Держави, що не є членами організації, якщо це допускається статутом організації, можуть засновувати *постійні місії* спостерігачів з метою забезпечити представництво акредитуєної держави, охорону її інтересів в організації і підтримку зв'язку з нею. Конвенція визначає "*постійне представництво*" як місію представницького і постійного характеру, яка засновується державою-членом при організації. Сьогодні Україна є членом майже 100 МО і має постійні представництва при ООН у Нью-Йорку, при відділеннях ООН та інших МО у Відні, постійні представництва при Раді Європи, місію при НАТО. Як і посольства, вони належать до постійних закордонних органів зовнішніх зносин і становлять частину дипломатичної служби держави. Водночас потрібно зважати на чітку відмінність між посольством і постійним представництвом при МО.

По-перше, посольства функціонують у сфері двосторонніх відносин, де передбачена особлива процедура їх виникнення, тоді як постійні представництва при МО діють у сфері тристоронніх відносин (акредитуєча держава — МО — держава перебування штаб-квартири МО).

По-друге, постійне представництво акредитується не при державі перебування, а при МО, штаб-квартира якої розташована в цій державі. Як наслідок, реальний стан використання привілеїв та імунітетів, передбачених нормами міжнародного права, все-таки залежить від держави перебування, від її політичної і правової системи, від ефективності діяльності всіх гілок влади, особливо виконавчої.

По-третє, правовий статус представників держав — членів МО відрізняється від статусу співробітників МО. Те, що представники членів МО юридично зв'язані не з самою організацією, а з державами-членами, є вирішальним фактором у визначенні характеру та змісту їх імунітету. Вони як представники суверенних держав наділені дипломатичними привілеями та імунітетами.

По-четверте, під час призначення глави постійного представництва при МО не вимагається запиту агреману. Тому документом, який засвідчує його призначення, є його повноваження. Відповідно, термін “акредитування” при цьому змінюється на “призначення”.

До функцій постійного представництва належать: забезпечення представництва акредитуєчої держави при організації; підтримання зв'язків між акредитуєчою державою й організацією; забезпечення участі акредитуєчої держави у діяльності організації; у захисті інтересів акредитуєчої держави щодо організації та ін. (ст. 6). Ці функції значною мірою збігаються з тими, які виконують дипломатичні представництва. Водночас постійне представництво держав при МО не наділене функціями дипломатичного захисту громадян своєї держави, консульськими функціями, які властиві дипломатичним представництвам.

Повноваження глави представництва видаються від імені глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ або, якщо це допускається правилами організації, іншим компетентним органом акредитуєчої держави. Глава представництва, з огляду на свої функції і без пред'явлення повноважень, вважається таким, що представляє державу з метою прийняття тексту договору між цією державою й організацією.

Акредитуєча держава повідомляє: про призначення, посади, звання і старшинство співробітників представництва, їх прибуття і остаточний від'їзд або припинення їхніх функцій у представництві, а також про будь-які інші зміни, що позначаються на їхньому статусі, які можуть відбутися під час їхньої діяльності у представництві; про прибуття і остаточний від'їзд приватних домашніх працівників, що перебувають на службі у співробітників представництва, і про при-

пинення їхньої служби; про місцезнаходження житлових приміщень представництва і приватних резиденцій, що наділені недоторканністю. Організація переадресовує відповідні повідомлення державі перебування для того, щоб остання включила їх до переліку осіб, які мають відповідні привілеї та імунітети.

Стаття 20 Конвенції передбачає дві підстави для припинення функцій глави або члена дипломатичного персоналу: після повідомлення організації про їхнє припинення акредитуючою державою; якщо представництво відкликають остаточно або тимчасово.

Перш ніж перейти до аналізу привілеїв та імунітетів в інституті дипломатичного права МО, потрібно зазначити, що це питання варто розглядати у двох аспектах. А саме: привілеї та імунітети МО та їх посадових осіб; привілеї та імунітети представників держав, що беруть участь у діяльності МО і конференцій. Лише при такому підході до цього питання можна стверджувати про наявність окремого інституту у праві зовнішніх зносин — дипломатичного права міжнародних організацій.

Безумовно, що виокремлені групи привілеїв та імунітетів мають свої особливості, правову природу та сферу застосування. Єдине, що їх об'єднує і зближує, — це наявність функціонування МО як вторинного суб'єкта міжнародного права та створення відповідного правового режиму, що найбільшою мірою сприяє її діяльності.

Привілеї та імунітети МО і їх посадових осіб мають функціональний характер, тобто вони надаються для досягнення організацією своєї мети і для безперешкодного виконання її посадовими особами своїх функцій. На практиці це означає, що вони діють тоді, коли посадова особа перебуває при виконанні службових обов'язків. Тому вони суттєво відрізняються від дипломатичних привілеїв та імунітетів. Ця відмінність полягає в тому, що обсяг вказаних привілеїв та імунітетів у МО і їх посадових осіб вужчий. Винятком зі загального правила є категорія вищих посадових осіб: генеральний секретар і його заступники, а також члени Міжнародного суду ООН, які користуються дипломатичними привілеями та імунітетами в повному обсязі.

Штаб-квартири МО та її органів недоторканні. Недоторканними є архіви та інші документи організації, незалежно від того, де вони зберігаються.

Фінансова діяльність МО також не підлягає жодному контролю чи регламентації з боку органів влади приймаючої держави. МО, її кошти, доходи та інше майно звільняють від усяких прямих податків. Вони звільняються від будь-якого мита, а також обмежень на ввезення чи вивезення, якщо йдеться про предмети ввозу чи вивозу організації на її власні функціональні потреби.

Головну рису міжнародно-правового статусу персоналу МО визнає надання йому привілеїв та імунітетів, необхідних для самостійного

виконання функцій, що зумовлені діяльністю організацій (ст. 105 Статуту ООН, ст. XII Статуту ЮНЕСКО, ст. 27 Статуту ВМО, ст. 16, 18, 19 Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи).

Службовці ООН, як і службовці спеціалізованих установ, не підлягають судовій відповідальності за висловлювання і написане ними, а також за всі дії, вчинені ними під час виконання як службовими особами.

З огляду на тристоронню правову природу відносин щодо функціонування постійних представництв держав при МО та їх участі як делегацій на конференціях, Конвенція 1975 р. дотримується виваженого підходу, який враховує права та законні інтереси всіх зацікавлених сторін.

У першій групі привілеїв та імунітетів центральне місце посідає питання про недоторканність приміщень постійних представництв, постійної місії спостерігача, делегації в органі МО чи міжнародної конференції, делегації спостерігача в органі чи конференції. Згідно зі ст. 23 Конвенції, приміщення представництва недоторканні.

Приміщення представництва, предмети обстановки та інше майно, що є в них, а також засоби пересування мають імунітет від обшуку, реквізиції, арешту або виконавчих дій. Щодо архівів і документів представництва Конвенція повторює режим, передбачений Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. для приміщень дипломатичних представництв (ст. 21—25).

Майже в такому самому обсязі, як і для посольств, надають для постійних представництв, делегацій і спостерігачів податкові та митні привілеї.

Серед привілеїв та імунітетів другої групи виокремлюють особисту недоторканність глави і решти дипломатичного персоналу представництва і делегацій. Вони не підлягають арешту чи затриманню у будь-якій формі. Надаючи імунітет від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції стосовно всіх дій, вчинених під час виконання офіційних функцій, Конвенція не зобов'язує дипломатичних агентів давати покази як свідків. Водночас ці особи не звільняються від цивільної та адміністративної юрисдикції держави перебування стосовно позовів про відшкодування збитків, спричинених нещасним випадком за участю транспортного засобу, включаючи судно та літальний апарат, яким користується особа або який належить їй, якщо ці збитки не можуть бути відшкодовані страхувальником.

Запитання для самоконтролю

1. Хто є суб'єктами права зовнішніх зносин?
2. Що таке "агреман"?
3. Які повноваження дуаєна дипломатичного корпусу?
4. Яка відмінність між постійним дипломатичним представництвом і спеціальною місією?
5. Які дипломатичні ранги передбачені законодавством України?
6. У чому особливість правового статусу представництв держав при МО і на міжнародних конференціях?

Рекомендована література

1. Демин Ю. Г. Статус дипломатических представительств и их персонала / Ю. Г. Демин. — М., 1993.
2. Ковалев А. А. Привилегии и иммунитеты в современном международном праве / А. А. Ковалев. — М., 1986.
3. Левин Д. Б. Дипломатический иммунитет / Д. Б. Левин. — М., 1949.
4. Моджорян Л. А. Правовое положение дипломатического корпуса : учеб. пособ. / Л. А. Моджорян. — М., 1971.
5. Репецкий В. М. Дипломатичне і консульське право / В. М. Репецкий. — К., 2006.
6. Сандровский К. К. Право внешних сношений / К. К. Сандровский. — К., 1986.
7. Смирнов Ю. М. Консульское право: практика применения / Ю. М. Смирнов. — М., 2001.

Розділ 13

ТЕРИТОРІЯ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

13.1. Поняття і види територій у міжнародному праві

Основні історичні етапи розвитку людства, прагнення держав до світової гегемонії чи регіонального лідерства пов'язані тією чи іншою мірою з боротьбою за територію. У таких умовах з'явилась об'єктивна необхідність у розробці міжнародно-правового режиму територій, що, своєю чергою, забезпечило б правову регламентацію територіального розмежування.

Термін "*територія*" розглядають у доктрині міжнародного права як юридичну категорію. Відповідно до цього підходу правова природа територій, їхні класифікації обумовлені відповідним правовим режимом, передбаченим міжнародно-правовими нормами. Саме тому в основу загальноприйнятої класифікації територій у теорії міжнародного права покладено принцип їхньої приналежності до того чи іншого правового режиму. З огляду на це території поділяють на три основні групи: *державна територія, території зі змішаним режимом та території з міжнародним режимом (міжнародні території спільного користування)*⁶⁷.

Правовий режим державної території визначають головним чином норми національного права. Під правовим режимом державної території розуміють систему юридичних норм міжнародного і внутрішньодержавного права, які забезпечують реалізацію суверенних прав, територіального верховенства та територіальної юрисдикції в межах території держави⁶⁸. Водночас статус окремих частин державної території, як і території загалом, можуть регулювати норми міжнародно-правових актів. У цьому випадку на увагу заслуговують міжна-

⁶⁷ Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения, 2001. — С. 113; Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 351.

⁶⁸ Международное право : учебник / под ред. К. К. Гасанова. — М. : Закон и право, 2008. — С. 160.

родні угоди, предмет яких стосується створення без'ядерних зон (договір про без'ядерну зону у Південній частині Тихого океану 1986 р.), демілітаризації територій (демілітаризація прикордонної смуги шириною 25 кілометрів — Договір між Швецією і Норвегією 1905 р.)⁶⁹, оренди територій (Договір між колишнім Радянським Союзом і Фінляндією 1940 р. щодо оренди півострова Ханко)⁷⁰ тощо.

До територій зі змішаним режимом відносять континентальний шельф, прилеглу зону, виключну економічну зону⁷¹, а в окремих випадках міжнародні ріки, міжнародні протоки, що перекриваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав⁷². Тобто мають на увазі території морських просторів, що не входять до складу державної території, на які не поширюється суверенітет прибережної держави. Особливість такого виду територій полягає у тому, що їх правовий режим регулюється нормами як національного, так і міжнародного права. Акти національного законодавства, прийняті відповідно до норм міжнародного права (зокрема, Конвенція з морського права 1982 р.), визначають суверенні права держав щодо розвідки і розробки природних ресурсів, охорони навколишнього середовища континентального шельфу, виключної економічної зони тощо.

Правовий режим територій з міжнародним режимом (міжнародні території спільного користування), як-от: відкрите море, повітряний простір над відкритим морем, міжнародний район морського дна, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла, Антарктика,⁷³ ґрунтується виключно на нормах міжнародного права. З точки зору міжнародного права міжнародні території становлять спільну спадщину людства. Така концепція передбачає, з одного боку, можливість вільного дослідження і використання всіма державами міжнародного співтовариства цих територій, а з іншого — заборону поширення державного суверенітету.

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин, особливо на тлі загострення проблем територіального розмежування, виникли передумови щодо появи територій із невизначеним статусом. Серед таких територій потрібно виокремити, наприклад, самопроголошені території (Південна Осетія, Абхазія, Косово, Нагірний Карабах, Придністров'я), які частково отримують міжнародно-правове визнання,

⁶⁹ Международное публичное право : учебник / отв. ред. К. А. Бекашев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 2004. — С. 535.

⁷⁰ Бабурин С. Н. Мир империй : Территория государства и мировой порядок / С. Н. Бабурин. — СПб., 2005. — С. 204.

⁷¹ Бирюков П. Н. Международное право : учеб. пособ. / П. Н. Бирюков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2006. — С. 250.

⁷² Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 351.

⁷³ Ильин Ю. Д. Международное публичное право : лекции / Ю. Д. Ильин. — 2-е изд., пересмотр. и доп. — М. : Норма, 2008. — С. 116.

а також Боснію і Герцеговину. Феномен Боснії і Герцеговини, зокрема, вбачається в участі представників міжнародного співтовариства в роботі органів державної влади. Наприклад, Високий представник у Боснії і Герцеговині наділений правом звільняти посадових осіб, а також приймати закони на тимчасовій основі⁷⁴. Правовий режим такого роду територій можна охарактеризувати як перехідний.

13.2. Юридична природа та склад державної території

Державна територія відіграє фундаментальне значення як у теорії, так і у практиці міжнародного права. Більшість юристів-міжнародників зазначають, що територія становить матеріальну основу функціонування держави⁷⁵. Разом із тим вона становить один із необхідних критеріїв, яким повинна відповідати держава як суб'єкт міжнародного права (Конвенція про права і обов'язки держав 1933 р.).

Доктринальне обґрунтування юридичної природи державної території знаходить свій вираз у кон'юнктурі конкретної історичної епохи. У період феодалізму домінувала *об'єктна теорія (цивілістична)*, що трактувала державну територію як об'єкт власності держави⁷⁶. У другій половині XIX ст. об'єктна теорія еволюціонувала в бік *просторової теорії*, котра розглядала територію як просторові межі влади держави⁷⁷. Нарешті, відповідно до *теорії компетенції*, територіальний суверенітет обмежується місцевою компетенцією⁷⁸. У сучасних умовах складно визначити домінування однієї із теорій, оскільки нині юридична природа державної території поєднує елементи як об'єктної та просторової теорії, так і теорії компетенції.

Дефініція "*державна територія*" розкривається за допомогою суверенітету та складових частин державної території. Суверенітет передбачає стан повноти влади держави в межах її території (*територіальне верховенство*), а також незалежність у зносинах з іншими

⁷⁴ Суверенітет. Трансформація понять і практик : монографія / под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. — М. : МГИМО — Университет, 2008. — С. 182.

⁷⁵ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — С. 404; Goralczyk W. Prawo międzynarodowe w zarysie / W. Goralczyk, S. Sawicki. — Warszawa, 2004. — S. 175.

⁷⁶ Каламкарян Р. А. Международное право : учебник / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Эксмо, 2005. — С. 518.

⁷⁷ Международное публичное право : учебник / отв. ред. К. А. Бекяшев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 2004. — С. 530.

⁷⁸ Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 353; Symonides J. Terytorium panstwowe w swietle zasady efektywnosci / J. Symonides. — Torun, 1971. — S. 42—52.

державами⁷⁹. Наприклад, згідно з ст. 2 Конституції України, суверенітет України поширюється на всю її територію⁸⁰. Таким чином, реалізація суверенітету відбувається у двох площинах — внутрішній і зовнішній.

Повноту влади держави в межах її території забезпечують система законодавчих, виконавчих і судових органів, які наділені юрисдикцією щодо громадян, іноземців, юридичних осіб, що знаходяться на її території. Взаємна реалізація територіального верховенства і юрисдикції держави можлива лише в межах державної території. Відомо, що поширення територіального верховенства держави поза межі її території, з огляду на принцип суверенної рівності держав, суперечить нормам міжнародного права. Втім, юрисдикція держави не обмежується дією на території держави, а може поширюватись і за її межі. Так, існує категорія *квазідержавної території* (морські судна, повітряні та космічні судна, які здійснюють навігацію під прапором відповідної держави, приміщення дипломатичних представництв, підводні кабелі та трубопроводи у відкритому морі, якщо вони з'єднують дві частини однієї держави)⁸¹, що допускає здійснення юрисдикції держави щодо цих об'єктів за межами її території.

До складу державної території входить *сухопутна, морська та повітряна територія*.

Сухопутна територія держави охоплює її материкову частину, архіпелаги, острови, які знаходяться в межах її територіального моря, анклавів, надра. Держава наділена правом здійснення повного суверенітету в межах сухопутної території, визначеної державними кордонами. Правовий статус сухопутної території визначається нормами національного права. Водночас у міждержавній практиці поширеним явищем є укладення міжнародних договорів щодо транзиту через державну територію, оренди території, повітряних сполучень. Необхідність підписання такого роду договорів, приміром стосовно транзиту через державну територію, може бути зумовлена наявністю в держави *анклаву* — частини території держави, відокремленої від сухопутної частини території, оточеної територією однієї або декількох держав. Якщо така частина державної території має вихід до моря, то вона, відповідно, вважається *напіванклавом*⁸². У подібних випадках постає низка проблем у забезпеченні вільного пересування громадян однієї держави через території третіх країн. Характерно,

⁷⁹ Левин І. Д. Суверенітет / І. Д. Левин. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — С. 71.

⁸⁰ Конституція України 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁸¹ Каламкарян Р. А. Международное право : учебник / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Эксмо, 2005. — С. 517.

⁸² Там само.

що способом вирішення таких проблем є спеціальні двосторонні договори між зацікавленими сторонами.

З точки зору міжнародного права не існує будь-яких обмежень стосовно розробки надр. Це питання регулюється в основному нормами внутрішньодержавного права. Так, відповідно до Кодексу України “Про надра” 1994 р.⁸³, надра — це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Аналогічні за змістом положення присутні у законодавстві інших держав (Закон Російської Федерації “Про надра” 1992 р.).

Морська територія держав складається із внутрішніх вод, внутрішніх морських вод і територіального моря (територіальні води)⁸⁴. Річки, озера, канали та інші водойми, які знаходяться в межах державної території, належать до внутрішніх вод держави. Натомість внутрішніми морськими водами є води портів, бухт, заливів, що прилягають до узбережжя держави. Нарешті територіальне море — це прибережна морська смуга, ширина якої за загальним правилом може сягати до 12 морських миль. Незважаючи на те, що морська територія перебуває під виключним суверенітетом держав, норми сучасного міжнародного права можуть встановлювати певні обмеження щодо реалізації державами цього права. Так, одна з резолюцій Ради Безпеки ООН, прийнята 2008 р.⁸⁵, наділяє групу держав правом на здійснення боротьби із піратством у територіальних водах Сомалі. Очевидно, що вирішення проблеми піратства як однієї із загроз міжнародному співтовариству в такий спосіб є лише початком процесу відходу від концепції абсолютного суверенітету держав.

Повітряну територію держави становить повітряний простір, який знаходиться над сухопутною і водною територією. Звідси випливає, що повітряною територією держави потрібно вважати повітряний простір не лише над материковою частиною, а й — над внутрішніми і територіальними водами держави. Верхня межа повітряного простору, а відтак межа, до якої держава здійснює свій суверенітет на повітряній території, становить 100—110 км²⁸⁶. Саме ця межа є умовним розмежуванням між повітряною територією держави і відкритим космосом, що вже належить до територій із міжнародним режимом.

Сухопутні, морські та повітряні простори є невід’ємними складовими частинами державної території. Юридичними гарантіями непорушності та неподільності території держави, а також її складових

⁸³ Кодекс України “Про надра” 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 2. — Ст. 340.

⁸⁴ Международное право : учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2005. — С. 499.

⁸⁵ ООН. Совет Безопасности. Резолюция 1846 р. (2008).

⁸⁶ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — С. 406.

частин виступають основні принципи міжнародного права, зокрема принцип територіальної цілісності, принцип непорушності кордонів, принцип суверенної рівності держав. Утім, використання державної території на шкоду інших держав, як-от: транскордонне забруднення, розміщення на території терористичних баз, грубе порушення прав людини, боротьба із піратством тощо, не виключають можливості втручання з боку міжнародного співтовариства у внутрішні справи держави з метою обмеження реалізації суверенітету в межах її державної території.

13.3. Державні кордони

Просторові межі поширення суверенітету держав, а також реалізації територіального верховенства визначають державні кордони. Останні слугують не лише важливим атрибутом суверенних держав у системі міждержавних відносин, а й часто становлять предмет територіальних претензій.

У теорії міжнародного права державний кордон розглядають як позначену на картах і закріплену маркуванням на місцевості лінію та вертикальну площину, що проходить по ній і визначає зовнішні межі державної території (сухопутної, водної, повітряної)⁸⁷. Національне законодавство держав щодо визначення поняття “державний кордон” концептуально збігається із його доктринальними розробками. Наприклад, державний кордон, згідно з законом України “Про державний кордон України” 1991 р.⁸⁸, — це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України, — суші, вод, надр, повітряного простору.

Залежно від особливостей проходження лінії державного кордону кордони поділяють на орографічні, геометричні й астрономічні.

Під *орографічними (природними) кордонами*⁸⁹ розуміють лінію державного кордону, яка визначається відповідно до особливостей рельєфу місцевості (по берегах озер, по гірських хребтах тощо).

Геометричні кордони характеризуються тим, що встановлення державного кордону відбувається за рахунок проведення з однієї точки в іншу прямих ліній без урахування рельєфу місцевості⁹⁰.

⁸⁷ Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения, 2001. — С. 118.

⁸⁸ Закон України “Про державний кордон України” 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 2. — Ст. 5.

⁸⁹ Международное право : учебник / под ред. К. К. Гасанова. — М. : Закон и право, 2008. — С. 171.

⁹⁰ Международное публичное право : учебник / отв. ред. К. А. Бекашев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 2004. — С. 538.

Лінії *астрономічних кордонів*, на відміну від орографічних та геометричних, збігаються із паралеллю чи меридіаном географічної сітки. В Африці, наприклад, 40 % кордонів є саме астрономічними⁹¹.

Іноді, в результаті завершення процедури встановлення державних кордонів, у держави з'являються *комбіновані кордони*, які передбачають наявність як орографічних, геометричних, так і астрономічних кордонів. До таких держав, зокрема, належить Ботсвана⁹².

Відповідно до іншої класифікації кордонів, в основу якої покладено критерій складових частин державної території, кордони поділяють на сухопутні, повітряні, водні⁹³.

Водні кордони держави (річкові, озерні, морські) визначають у спосіб підписання спеціального договору, нормами національного законодавства або поєднанням цих двох способів.

Кордони на прикордонних річках проводять залежно від їх відповідності критерію судноплавної або несудноплавної річки. У випадку судноплавної річки кордон пролягає по лінії її найбільших глибин (тальвегу) або фарватеру, а якщо річка несудноплавна, то кордон проходить посередині річки або її головного рукава⁹⁴.

Морські кордони встановлює законодавство прибережної держави, відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного морського права. Так, морськими кордонами держави, що відмежовують її територіальні води від відкритого моря, є зовнішня межа територіальних вод, ширина яких становить, як правило, не більше 12 морських миль.

Повітряним кордоном держави вважається уявна площина, що вертикально прилягає до сухопутної, водної території і простягається вгору на 100—110 км.

Питання, які стосуються встановлення державного кордону, їх правового режиму, охорони, регулюються нормами як міжнародного, так і національного права. Так, відповідно до Закону України “Про державний кордон України” 1991 р.⁹⁵, у ст. 2 зазначено, що державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України.

⁹¹ Международное право / под ред. А. И. Микутьшина. — М. : Междунар. отношения, 2005. — С. 102.

⁹² Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 351.

⁹³ Международное право : учебник / отв. ред. Е. Т. Усенко, Г. Г. Шинкареца. — М. : Юрист, 2005. — С. 74.

⁹⁴ Каламкарян Р. А. Международное право : учебник / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Эксмо, 2005. — С. 522.

⁹⁵ Закон України “Про державний кордон України” 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 2. — Ст. 5.

Визначення лінії проходження державного кордону відбувається між зацікавленими державами у договірному порядку. На практиці така процедура складається із двох етапів.

Перший етап передбачає визначення договірними сторонами лінії державного кордону відповідно до характерних ознак рельєфу на місцевості з одночасним її нанесенням на карту, що становить невід'ємну частину двостороннього договору, який укладається при цьому. У теорії міжнародного права ця процедура отримала назву *делімітація*⁹⁶.

На другому етапі, відповідно до результатів делімітації, відбувається встановлення лінії проходження державного кордону на місцевості — відоме як *демаркація*⁹⁷. З метою її здійснення створюють змішані міждержавні комісії, які позначають лінію проходження державного кордону на місцевості за допомогою спеціальних прикордонних знаків. Результати проведення демаркаційних робіт, за загальним правилом, закріплюють у відповідних протоколах з описом лінії проходження державного кордону і встановлених прикордонних знаків, які підписують уповноважені представники міждержавних комісій. Іноді в результаті пошкодження прикордонних знаків виникає необхідність у перевірці лінії проходження державного кордону на місцевості, що супроводжується заміною, відновленням або встановленням нових прикордонних знаків. У таких випадках відбувається *редемаркація* державного кордону⁹⁸. З метою здійснення редемаркації державних кордонів укладають спеціальні міжнародні двосторонні угоди.

Нерідко демаркація і делімітація як складові процесу визначення лінії проходження державного кордону в силу різноманітних чинників політичного та економічного характеру розмежовані у часі. Наприклад, тепер, з огляду на відмову Національних Зборів Республіки Білорусь ратифікувати договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь 1997 р., процедура договірно-правового оформлення білорусько-українського кордону — його демаркація — тривалий час залишалася незавершеною. Схожі проблеми є у площині демаркації сухопутної ділянки державного кордону між Україною та Російською Федерацією, а також розмежування морських просторів (Чорне та Азовське море, Керченська протока)⁹⁹.

⁹⁶ Международное право : учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2005. — С. 503.

⁹⁷ Анцелевич Г.О. Міжнародне право : підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук. — К. : Алерта, 2003. — С. 126—127.

⁹⁸ Лисовский В. Международное право / В. Лисовский. — М. : Высшая школа, 1970. — С. 147.

⁹⁹ http://www.pvu.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=20CF641A79246C643875416D2D94D803?art_id=63255&cat_id=46785&mustWords=%D0%BB%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%97&searchPublishing=1

В особливих випадках, зокрема під час розпаду держав або реалізації сецесії, процедура визначення державних кордонів новоутворених держав відбувається відповідно до міжнародно-правового принципу "*uti possidetis*"¹⁰⁰. У результаті застосування цього принципу внутрішні (адміністративні) кордони набувають статусу державного кордону. Принцип отримав широке застосування в теорії і практиці міжнародного права. Так, договірно-правове оформлення лінії державного кордону України після проголошення нею незалежності в основному збігається із лінією проходження адміністративного кордону України у складі колишнього Радянського Союзу¹⁰¹. У схожий спосіб було визначено державні кордони новоутворених держав після розпаду колишньої Югославії.

У сучасних умовах інтеграційних процесів, особливо в рамках ЄС, відбувається істотне послаблення ролі державних кордонів у взаємовідносинах між членами ЄС. Необхідність побудови спільного ринку та забезпечення свободи вільного руху товарів, людей і послуг на території ЄС призвело до появи феномену відмови від паспортного та митного контролю між країнами — членами ЄС.

13.4. Правові підстави зміни державної території

У теорії міжнародного права під правовими підставами зміни державної території розуміють встановлені міжнародним правом способи надбання чи втрати державою своєї території¹⁰². Серед правових підстав зміни державної території доктрина міжнародного права виокремлює цесію, акрецію, принцип рівноправ'я і самовизначення народів, ад'юдикацію.

Цесія як різновид правової підстави зміни державної території передбачає добровільну передачу частини державної території іншій державі¹⁰³. За загальним правилом цесія передбачає укладення між державами міжнародно-правового акта щодо передачі державної території. Існують два види цесії: відплатна (купівля-продаж тери-

¹⁰⁰ Мирзоев Ф. С. Принцип *uti possidetis juris*: значение и современная актуальность / Ф. С. Мирзоев // Право и политика. — 2004. — № 6. — С. 43; Ноговиціна Ю. О. Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України / Ю. О. Ноговиціна. — К. : Промені, 2006. — С. 43.

¹⁰¹ Шумилов В. М. Международное право : учебник / В. М. Шумилов. — М. : Велбі, 2007. — С. 80; Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учеб. пособ. / И. И. Лукашук. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — С. 409.

¹⁰² Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 96.

¹⁰³ Бирюков П. Н. Международное право : учеб. пособ. / П. Н. Бирюков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрист, 2006. — С. 25.

торії або обмін територіями) і безвідплатна (дарування)¹⁰⁴. З-поміж прикладів цесії, відомих практиці міжнародного права, необхідно виокремити продаж Росією США Аляски у 1867 р., обмін ділянками державної території між колишнім Радянським Союзом і Іраном у 1954 р.¹⁰⁵. Сьогодні у більшості держав обов'язковою передумовою для здійснення цесії, як і будь-якого іншого правового способу зміни державної території, є проведення референдуму з цього питання. Наприклад, згідно зі ст. 73 Конституції України, питання про зміну території України вирішує виключно Всеукраїнський референдум¹⁰⁶.

Акреція означає зміну державної території, що відбувається внаслідок дії природних катаклізмів або антропогенної діяльності людини¹⁰⁷. Акрецією варто вважати утворення в результаті виверження вулкану острова в територіальних водах держави. У такому випадку острів автоматично входить до складу державної території, оскільки територіальні води є водною територією держави, на яку поширюється її суверенітет.

Принцип рівноправ'я і самовизначення народів сьогодні залишається одним із найбільш дискусійних правових підстав зміни державної території. Будучи серед основних принципів міжнародного права, який допускає з-поміж іншого можливість для народів визначення свого політичного статусу (утворення самостійної держави або об'єднання з іншою державою), реалізація цього принципу на практиці є не завжди можливою¹⁰⁸. Наприклад, курдам, тайванцям, чеченцям та іншим народам відмовляють у такій реалізації права на самовизначення, а натомість косоварам, осетинам, абхазцям надають таку можливість. Відтак реалізація принципу рівноправ'я і самовизначення народів відбувається не відповідно до чинних міжнародно-правових норм, а з огляду на міркування політичної доцільності.

Ад'юдикація становить спосіб зміни державної території, що відбувається відповідно до рішення міжнародного арбітражу, Міжнародного суду або міжнародної конференції¹⁰⁹. Наприклад, відповідно

¹⁰⁴ Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 99.

¹⁰⁵ Бирюков П. Н. Международное право : учеб. пособ. / П. Н. Бирюков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2006. — С. 171.

¹⁰⁶ Конституція України 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

¹⁰⁷ Лисовский В. Международное право / В. Лисовский. — М. : Высшая школа, 1970. — С. 140; Международное право : учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов. — М. : Юристъ, 2001. — С. 256.

¹⁰⁸ Международное право : учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2007. — С. 210—216.

¹⁰⁹ Международное право : учебник / под ред. К. К. Гасанова. — М. : Закон и право, 2008. — С. 160; Ильин Ю. Д. Международное публичное право : лекции / Ю. Д. Ильин. — 2-е изд., пересмотр. и доп. — М. : Норма, 2008. — С. 121.

до угоди, укладеної на Потсдамській конференції 1945 р., Кенігсберг — північну частину Східної Пруссії — включено до складу державної території колишнього Радянського Союзу, а південну частину — до Польщі. У сучасних умовах ад'юдикація залишається одним із найбільш поширених правових способів зміни державної території. Свідченням цього служить практика Міжнародного суду ООН, яка стосується розв'язання територіальних спорів між державами.

З точки зору сучасного міжнародного права будь-які способи зміни державної території, пов'язані із застосуванням або погрозою силою, наприклад, анексія або військова окупація, є протизаконними. Так, анексію становлять дії, які супроводжуються застосуванням сили щодо території третьої держави з метою її приєднання до складу іншої держави¹¹⁰. Будь-які дії, які виступають наслідком анексії і спрямовані на приєднання частини території іншої держави, мають протиправний характер. Акт анексії *"ab initio"* не має юридичної сили, оскільки нормативні приписи основних принципів міжнародного права, зокрема принципу територіальної цілісності, прямо забороняють визнавати легітимність територіальних змін, здійснених через застосування сили або погрози нею. Незважаючи на те, що міжнародно-правові норми забороняють військову окупацію й анексію як спосіб зміни державної території, у сучасних міжнародних відносинах суб'єкти міжнародного права нерідко діють у супереччя таким нормам (наприклад, Голанські висоти, захоплені Ізраїлем у Сирії шляхом військової окупації, нині перебувають під юрисдикцією Ізраїлю).

13.5. Правовий режим використання міжнародних рік

Міжнародною рікою називають ріки, що протікають територією двох чи більше держав або розмежовують їх території (Рейн, Дунай, Амазонка)¹¹¹. Особливість правового статусу міжнародних рік полягає в тому, що відповідні ділянки рік входять до складу державної території, але разом з тим виступають частиною єдиної водної системи¹¹².

Міжнародні ріки мають особливе стратегічне значення для здійснення судноплавства в цілях економічного, військового, наукового співробітництва. Залежно від цього міжнародні ріки можуть бути як судноплавними, так і несудноплавними. Водночас такі фізико-гео-

¹¹⁰ Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемчушенка. — К. : Юридична думка, 2007. — С. 32.

¹¹¹ Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения, 2001. — С. 120.

¹¹² Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — С. 413.

графічні критерії, як судноплавність чи несудноплавність, вихід до моря, жодним чином не впливають на міжнародно-правовий статус ріки¹¹³.

Правовий режим використання міжнародних рік і каналів визначають норми національного і міжнародного права. Вперше правила стосовно використання вод міжнародних річок були закріплені на Віденському конгресі 1815 р. Сьогодні прибережні держави укладають спеціальний міжнародно-правовий акт, який регулює питання, пов'язані з особливостями навігації на міжнародних річках. Одним із основоположних принципів, який використовують під час судноплавства у водах міжнародної ріки, є принцип свободи судноплавства. Разом з тим прибережні держави відповідно до норм національного права встановлюють власні правила щодо доступу військових суден третіх держав у міжнародні ріки, обов'язковості лоцманської проводки суден у небезпечних ділянках міжнародної ріки тощо.

Режим використання річки Дунай регулюється положеннями Конвенції про режим судноплавства на річці Дунай 1948 р. та двома протоколами 1998 р. Судноплавство на річці Дунай є вільним і відкритим для держав, громадян усіх держав та здійснюється на основі рівності щодо сплати портових і навігаційних зборів. Існують конкретні обмеження стосовно судноплавства військових суден у водах Дунаю. Так, прохід військових суден можливий лише за згоди прибережної держави. Іншим важливим положенням, закріпленим Конвенцією, є створення Дунайської комісії. Цей орган забезпечує постійний контроль за виконанням положень Конвенції. До компетенції Дунайської комісії належить низка питань, як-от: розробка навігаційних карт, довідників, прийняття бюджету комісії, уніфікація правил нагляду за навігацією тощо. До складу Дунайської комісії входить по одному представнику від придунайських держав — учасниць Конвенції. Рішення Дунайської комісії приймають більшістю голосів. Офіційні мови Комісії — англійська та французька.

13.6. Міжнародно-правовий режим Арктики і Антарктики

Антарктика — це територія, розташована довкола Південного полюса Землі, яка включає прилеглий до неї материк Антарктиду, шельфові льодовики й острови. Після відкриття Антарктиди російською експедицією у 1818—1821 рр. територія Антарктики залишалась

¹¹³ Международное право : учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2007. — С. 565.

предметом гострих територіальних суперечок (1908 р., 1917 р.) з боку США, Великої Британії, Чилі, Аргентини та інших країн¹¹⁴. В умовах боротьби за націоналізацію територій Антарктики та її природних ресурсів визріла потреба у встановленні міжнародно-правового режиму Антарктики. З цією метою у 1959 р. держави підписали Договір про Антарктику.

Одним із найбільших здобутків Договору варто вважати призупинення висунення територіальних претензій на простори Антарктики з боку держав на строк дії Договору. З огляду на те, що Договір є безстроковим міжнародно-правовим актом, вирішення територіальних суперечок у такий спосіб є цілком прийнятним у наш час.

Сучасний міжнародно-правовий режим Антарктики характеризується принципами демілітаризації та нейтралізації території. Створення військових баз, випробування зброї є забороненим на її території. Крім того, Антарктика не може бути у випадку війни перетворена у театр воєнних дій. Водночас Договір передбачає широкі можливості для держав щодо свободи досліджень в Антарктиці, зокрема обміну інформацією стосовно наукових робіт, обміну науковим персоналом, вільного доступу до результатів наукових досліджень¹¹⁵.

Особливу увагу приділяють і захисту навколишнього середовища Антарктики. Загальні положення, присвячені цьому питанню, закріплені Договором про Антарктику 1959 р. Натомість розгорнута правова регламентація захисту і збереження флори і фауни в Антарктиці може встановлюватись спеціальними міжнародно-правовими актами (Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 р., Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р. тощо)¹¹⁶.

Арктика, на відміну від Антарктики, охолює простори Земної кулі, розташовані довкола Північного полюса, включно з Північним льодовитим океаном, прилеглими частинами Атлантичного і Тихого океанів¹¹⁷. В основу правового режиму Арктики покладено принцип "сектора", відповідно до якого її територія поділена на полярні сектори міжприарктичними державами — США, Канадою, Данією, Норвегією і Російською Федерацією. Використання концепції секторів Арктики, що розглядає територію Арктики як сухопутне продовження території приарктичних держав, не є загальновизнаним

¹¹⁴ Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения, 2001. — С. 135; Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 385.

¹¹⁵ Бирюков П. Н. Международное право : учеб. пособ. / П. Н. Бирюков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2006. — С. 185.

¹¹⁶ Каламкарян Р. А. Международное право : учебник / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Эксмо, 2005. — С. 531.

¹¹⁷ Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 379.

у міжнародному праві. У Концепції відсутнє також міжнародно-правове закріплення.

Правовий режим Арктики визначається головним чином національним законодавством приарктичних держав і стосується таких питань, як захист навколишнього середовища, судноплавство тощо¹¹⁸. Держави в односторонньому порядку приймають такі внутрішньо-державні акти, що визначають правове регулювання відносин з іншими державами у відповідному секторі Арктики, що належить державі. Так, згідно з законом Канади про запобігання забрудненню арктичних вод 1970 р., застережено її право на примусову зупинку суден не лише в її територіальних водах, а й прилеглих до побережжя Канади водах, у питаннях захисту навколишнього середовища.

Існуючий правовий режим в Арктиці передбачає також дію норм і принципів міжнародного морського права у морських просторах секторів Арктики. В таких умовах виникають труднощі у правовому регулюванні використання секторів Арктики, які входять до складу державної території приарктичних держав і регулюються національним законодавством, та судноплавства у морських просторах секторів Арктики, на які поширюється дія норм міжнародного морського права.

З огляду на те, що із заснуванням Арктичної ради 1996 р. передчасно говорити про початок процесу інтернаціоналізації Арктики, її правовий режим залишиться у незмінному вигляді. Оформлення міжнародно-правового статусу Арктики у спосіб укладення міжнародного договору безумовно забезпечить правову основу існуючому режиму використання Арктики або прокладе шлях до якісно нового підходу.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть види територій у міжнародному праві та розкрийте суть їх правового режиму.
2. У чому полягають юридичні засади правового регулювання державної території та її складових частин?
3. Які юридичні механізми міжнародного права застосовують під час зміни державної території?
4. Дайте юридичну характеристику делімітації та демаркації як складових процедури визначення лінії проходження державного кордону.
5. Вкажіть критерії, які висувають до міжнародних рік.

¹¹⁸ Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения, 2001. — С. 130—131.

6. Які існують відмінності у міжнародно-правовому режимі Арктики та Антарктики?

7. Опишіть, з огляду на реалії сучасних міжнародно-правових відносин, проблеми, які виникають у сфері забезпечення територіальної цілісності держав.

Рекомендована література

1. Акимов Ю. Г. От папских булл к первому “разделу мира”: международно-правовой статус колониальной экспансии европейцев во второй половине XV века / Ю. Г. Акимов // Исследования международных отношений. — СПб., 2004. — С. 4—16.

2. Бабурин С. Н. Мир империй: Территория государства и мировой порядок / С. Н. Бабурин. — СПб., 2005.

3. Клименко Б. М. Государственная территория (вопросы теории и практики международного права) / Б. М. Клименко. — М. : Международ. отношения, 1974.

4. Корбут Л. В. Международно-правовой режим рек / Л. В. Корбут, Ю. Я. Баскин. — М. : Наука, 1987.

5. Кремнев П. П. Распад СРСР: международно-правовые проблемы / П. П. Кремнев. — М. : Зерцало-М, 2005. — 256 с.

6. Мирзоев Ф. С. Принцип *uti possidetis juris*: значение и современная актуальность / Ф. С. Мирзоев // Право и политика. — 2004. — № 6. — С. 43—52.

7. Николаев А. В. Международно-правовое обоснование Канадой прав на ее арктический сектор / А. В. Николаев, И. В. Буник // Московский журнал международного права. — 2007. — № 1. — С. 4—31.

8. Овлащенко А. В. Из истории формирования международно-правового режима Антарктики / А. В. Овлащенко // Московский журнал международного права. — 2007. — № 4. — С. 245—259.

9. Радченко В. И. Генетические корни и историческое развитие идеи о единстве и территориальной целостности государства / В. И. Радченко // Правовая политика и правовая жизнь. — 2002. — № 4. — С. 6—20.

10. Суверенитет. Трансформация понятий и практик : монография / под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. — М. : МГИМО, 2008.

11. Суверенітет України і міжнародне право / відпов. ред. В. Н. Денисов, В. І. Євінтов. — К. : Манускрипт, 1995.

12. Ходжабегова К. Л. Международно-правовой режим Арктики / К. Л. Ходжабегова // Московский университет МВД России. — 2006. — № 2. — С. 112—114.

Розділ 14

МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО

14.1. Поняття і головні риси міжнародного морського права

Міжнародне морське право — галузь міжнародного права, що є сукупністю узгоджених принципів та норм, що визначають правовий статус морських просторів і регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права щодо використання Світового океану, його дна і надр у різних цілях.

Труднощі у визначенні поняття “морське право” зумовлені тим, що загальне морське право залишає на собі відбиток традицій. У минулому воно прирівнювалось до приватно-правових норм, котрі стосувались морського судноплавства, і передусім морського торгового права. Таке поєднання публічно-правових і приватно-правових норм у морському праві було зумовлено історичним розвитком цієї галузі.

Не лише середньовічні збірники морського права, такі, як “*Basili-ka*”, “*Consulato del Mare*”, закони Вісбі, Олеронські правила, регулювали публічні та приватно-правові стосунки морського судноплавства, але це саме здійснювала перша загальна кодифікація морського права на прикладі французького ординансу 1681 р., а тому поділ публічного та приватного морського права розпочався у XVIII ст., коли групові торгові інтереси не узгоджувалися вже з інтересами держав і їхньою економічною, стратегічною і колоніальною політикою. У цей час держави починають звертатися з позовами до морських судів¹¹⁹.

Зміна у визначенні морського права, що призводила до розширення його поняття, була зумовлена розширенням людської діяльності у морському середовищі, котре тепер уже не обмежується лише діяльністю на поверхні морського простору, а охоплює також морський простір (*marine space*) і дно моря, де знаходяться мінеральні ресурси

¹¹⁹ Gold E. Maritime Transport — the Evolution of International Marime Policy and Shipping Law / E. Gold. — Lexington, Mass. Toronto, 1981. — P. 62.

під ними. Діяльність має, головним чином, економічний характер, але не тільки: це стосується і науково-пошукових, рекреаційних і навіть військових дій.

Принцип свободи відкритого моря формувався впродовж XV—XVII ст. у частій боротьбі між феодальними державами — Іспанією і Португалією — та державами, в яких зароджувався капіталістичний спосіб виробництва, — Англією, Францією, котрі виступали за свободу морів. У своїй праці “*Mare liberum*” Г. Гроцій відстоював ідею про те, що відкрите море не може бути предметом володіння держав і приватних осіб, а користування ним однією державою не повинно перешкоджати користуватися ним іншим державам.

У подальшому саме потреби розвитку міжнародних економічних зв'язків були тією об'єктивною причиною, котра привела до більш широкого визнання принципу свободи відкритого моря. Остаточне його утвердження відбулося у другій половині XVIII ст.

Одночасно з інститутом відкритого моря формувалися норми, які відносяться до територіальних вод, або територіального моря. Паралельно почалися пошуки критеріїв для визначення його ширини. Наприкінці XVIII ст. італійський юрист М. Гальяні запропонував межу територіальних вод — 3 морські милі, хоча на практиці держави встановлювали його ширину здебільшого в межах від 3 до 12 морських миль. Саме під впливом принципу свободи відкритого моря виникло й отримало загальне визначення право мирного проходу іноземних невійськових суден через територіальне море.

Вивчаючи процес формування міжнародно-правових норм, котрі регулюють режим морських просторів та різні види діяльності держав з використання Світового океану з кінця XVIII ст. до середини XX ст., можна зазначити, що це були передусім норми звичаєвого права, частина яких була закріплена в угодах, укладених державами на двосторонній основі. Поряд з тим мали місце спроби кодифікації окремих норм, які стосувалися попередження зіткнень на морі, безпеки мореплавства та ін. Але на той час не було ще зацікавленості міжнародного співтовариства у договірному закріпленні вже існуючих звичаєвих норм у відповідній універсальній міжнародній конвенції.

Варто зауважити, що види використання Світового океану були обмежені судноплавством і рибальством, лише після Другої світової війни розвинуті країни приступили до розвідування та використання природних ресурсів континентального шельфу та за його межами. Ця багатогранна діяльність держав з використання Світового океану створила умови для виникнення специфічного предмета правового регулювання відповідної галузі міжнародного права. А тому завершення процесу становлення міжнародного морського права як галузі загального міжнародного права необхідно пов'язувати з його кодифікацією, тобто з набуттям чинності Женевських конвенцій з морського права 1958 р., яке збіглося у часі з початком науково-технічної революції у другій половині XX ст.

Сучасне морське право можна охарактеризувати як досить чітку систему взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих принципів і норм, котрі відповідають завданням та інтересам зміцнення єдиного й всезагального правопорядку на морях і океанах.

За своїм змістом і регулятивним призначенням норми міжнародного морського права визначають, перш за все, *правовий режим* морських просторів. Ці норми повинні відображати об'єктивну необхідність та потребу використання всіма державами морських просторів та океанів і поряд з тим враховувати права та інтереси прибережних держав. Тому перші морські звичаї стосувалися визначення *правового статусу* морських просторів і виходили з того, що морські води портів і гаваней, а також прибережна смуга морських вод, яка отримала назву “територіальні води”, підпорядковані суверенітету прибережних держав і є частиною їх державної території. Решта морських просторів вважалися міжнародними, тобто доступними та відкритими для їхнього використання всіма державами. Жодна з держав не має права зазіхати на національне присвоєння цих просторів або на їхнє підпорядкування своєму суверенітету.

Міжнародно-правові норми, що визначають *правовий статус* морських просторів, дають відповідь лише на питання про те, чи підпорядковуються ці простори суверенітету будь-якої держави, чи ні. З метою встановлення чіткого порядку конкретної діяльності держав у межах відповідних просторів необхідні ще норми, котрі визначають *правовий режим* цих морських просторів, а також конкретні права та обов'язки держав стосовно юридично допустимих видів використання й освоєння державами тих чи інших морських просторів. Тому норми морського права, які стосуються правового статусу та правового режиму морських просторів, взаємно доповнюють одні одних.

Сучасне міжнародне морське право стало конвенційним правом. Загалом, усі основні звичаєво-правові принципи і норми, які становлять його зміст, були кодифіковані й отримали подальший свій розвиток і закріплення у письмових міжнародних документах — конвенціях, договорах та ін.

Відбулися різкі зміни також у соціально-правовому змісті й у ролі сучасного міжнародного морського права. Поряд із традиційними видами використання морських просторів предметом міжнародно-правового регулювання у Конвенції ООН з морського права 1982 р. стали всі ті нові відносини держав, котрі були зумовлені суспільно-економічним і науково-технічним прогресом у сфері освоєння морських просторів і ресурсів. Унаслідок цього з'явилися й утвердились нові правові поняття та категорії у міжнародному морському праві — “континентальний шельф”, “виключна економічна зона”, “води держав-архіпелагів”, “міжнародний район морського дна” та ін. Виникли нові інститути та норми міжнародного морського права. У тих випадках, коли будь-які питання використання моря не врегульовані міжнародним морським правом, вони “продовжують регламентуватися

нормами і принципами загального міжнародного права”, про що йдеться у Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Багато норм та інститутів, що становлять зміст міжнародного морського права, не трапляються в інших сферах міжнародно-правового регулювання. До таких належать: свобода відкритого моря; виключна юрисдикція держави прапора у відкритому морі; право переслідувати за “гарячими слідами”; право мирного проходу іноземних суден через територіальне море; право транзитного проходу через протоки, що використовують для міжнародного судноплавства; право архіпелажного проходу; право на захоплення піратських суден та екіпажів у відкритому морі та ін.

14.2. Морські простори, що знаходяться під суверенітетом та юрисдикцією прибережної держави

14.2.1. Внутрішні морські води

Внутрішні морські води — це водний простір, що розташований між береговою лінією і тими вихідними лініями, від яких ведуть відлік *ширини територіального моря*. Вони є частиною територіальної держави, і на них поширюється її суверенітет. Держави національним законодавством встановлюють межі своїх внутрішніх морських вод з урахуванням правил Конвенції ООН з морського права та інших норм міжнародного права. В Україні вони визначені у ст. 6 Закону України “Про державний кордон України”.

До внутрішніх вод України належать:

- 1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України;
- 2) води портів України, обмежені лінією, яка проходить через постійні портові споруди, які найбільше виступають у бік моря;
- 3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль;
- 4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і приток, що історично належать Україні;
- 5) обмежена лінією державного кордону частина вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать Україні.

Правовий режим *внутрішніх морських вод* як складової частини державної території визначається законодавством прибережної держави з урахуванням загальновизнаних норм міжнародного права. Тобто будь-яка діяльність у цих водах, включаючи судноплавство, регулюється правилами прибережної держави. Як правило, іноземним

юридичним і фізичним особам заборонено здійснювати будь-який промисел і проводити наукові дослідження у внутрішніх водах без *спеціального дозволу*. Іноземні судна не мають права заходити у ці води, за винятком випадків вимушеного заходу під час стихійного лиха.

Однак правовий режим цих *морських просторів* має свої особливості. Кожна прибережна держава має право самостійно вирішувати питання про те, відкривати чи ні свої порти для запливу іноземних суден. Офіційно оголошуючи свої порти відкритими для запливу іноземних суден, прибережна держава може в подальшому в будь-який час закрити доступ іноземних суден у ці порти.

Військові кораблі можуть заходити у внутрішні води і порти відповідно до дозволу прибережної держави або на її запрошення. Деякі держави згідно з принципом взаємності передбачають порядок повідомлення щодо заходу військових кораблів. Не вимагається дозволу щодо заходу у внутрішні води та порти іноземних військових кораблів, якщо на борту знаходяться глави держав чи урядів.

Усі судна, які прибувають у порт, підлягають прикордонному, санітарному та митному контролю. Військові кораблі звільнені від митного огляду та мита. Однак вивантаження і перевантаження вантажів здійснюють під наглядом органів митного контролю.

Іноземні судна та їх екіпажі підпорядковуються цивільній та адміністративній юрисдикції прибережної держави, яка здебільшого утримується від такої юрисдикції з питань, що стосуються внутрішнього розпорядку на іноземному судні.

Цивільна юрисдикція передбачає компетенцію судових установ прибережної держави розглядати позови, пов'язані з невиконанням контрактів чи договірних зобов'язань іноземним судном і їх власниками, а також право адміністрації порту затримувати або арештовувати іноземне судно для забезпечення позовів та рішень судових органів.

Стосовно кримінальної юрисдикції, то, як правило, компетентні органи прибережної держави утримуються від її здійснення щодо моряків іноземних торговельно-транспортних суден, коли вчинене ними правопорушення на борту свого судна не зачіпає інтересів прибережної держави, прав і свобод громадян та встановлений порядок. Окрім того, консули постійно допомагають залагодити конфлікти на борту вітчизняного судна або між членами його екіпажу й органами прибережної держави.

Військові кораблі у внутрішніх водах і портах наділені правом недоторканності. До іноземного військового судна недопустиме застосування будь-яких примусових дій. Але це право не звільняє військові кораблі від обов'язку дотримуватись законів і правил прибережної держави; у випадку їх порушення їм може бути запропоновано покинути внутрішні води.

14.2.2. Територіальне море

Морський простір, який розташований уздовж берега або безпосередньо за внутрішніми морськими водами прибережної держави та перебуває під її суверенітетом, називається *територіальним морем*, або територіальними водами.

Поняття “територіальне море” виникло в XVII ст., однак навіть наприкінці XIX і першої половини XX ст. ще відбувалися суперечки про його правовий статус.

Першою міжнародною угодою, в якій було визнано, що територія держави включає територіальні води, була Конвенція про повітряну навігацію 1919 р. Але, оскільки в ній не брала участі значна кількість держав, відповідно, вона не отримала належного міжнародного визнання.

Певна спроба врегулювати це питання була зроблена на Гаазькій конференції з кодифікації міжнародного права в 1930 р. Однак найбільш повно ця проблема була вирішена учасниками I Конвенції ООН з морського права у 1958 р. у Женеві. Учасники Конвенції вважали за доцільне поєднання різнопланових інтересів: з одного боку, інтересів прибережної держави, а з іншого — міжнародного судноплавства. Фактично, положення I Конвенції не зазнали особливих змін і були внесені у проекти документів II Конвенції ООН з морського права та схвалені 30 квітня 1982 р.

Стаття 2 Конвенції ООН з морського права встановлює:

“1. Суверенітет прибережної держави поширюється за межі її сухопутної території і внутрішніх вод, а у випадку держави-архіпелагу — її архіпелажних вод, на морський простір, що розташований вздовж берега, який іменується територіальним морем.

2. Вказаний суверенітет поширюється на повітряний простір над територіальним морем, як і на його дно і надра.

3. Суверенітет над територіальним морем здійснюється з дотриманням цієї Конвенції та інших норм міжнародного права”.

Початковою лінією для виміру ширини територіального моря є лінія найбільшого впливу вздовж берега, яка вказана на офіційно визнаних прибережною державою морських картах великого масштабу.

Згідно з Конвенцією 1982 р., кожна держава має право встановлювати ширину територіального моря до межі, котра не перевищує 12 морських миль. Нині зі 151 прибережної держави 119 встановили 12-мильну ширину територіального моря, для декількох держав ця ширина становить менше 12 миль. Поряд з тим, деякі держави з порушенням загальновизнаних норм і принципів міжнародного права ще досі мають територіальне море, ширина якого перевищує 12 морських миль (Ангола — 20 миль, Того і Нігерія — 30 миль, Сирія — 35 миль, Нікарагуа, Панама, Перу, Уругвай, Еквадор, Конго, Ліберія, Сомалі та ін. — 200 миль).

Закон України “Про державний кордон України” встановлює, що “до територіального моря України належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з’єднують відповідні точки. Географічні координати цих точок затверджують у порядку, який встановлює Кабінет Міністрів України. В окремих випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватися міжнародними договорами України, а при відсутності договорів — відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права”.

У випадку, якщо береги двох держав розташовані один напроти другого, відповідно, жодна з цих держав *не має права*, якщо лише між ними не укладено угоду про це, *поширювати* своє територіальне море за середину лінії, яка проведена між їхніми територіальними водами.

Обсяг суверенних прав, які належать прибережній державі над територіальним морем, є менш повним, ніж обсяг суверенних прав, якими вона послуговується у своїх внутрішніх морських водах.

Серед суверенних прав прибережної держави над територіальним морем допускається виняток — *право мирного проходу іноземних суден*. Це право може реалізовуватися при дотриманні іноземними суднами відповідних юридичних положень. Прибережна держава не може чинити опір мирному проходу через своє територіальне море іноземних суден, які не порушують цих положень.

Міжнародний звичай про право мирного проходу через територіальне море вперше був перетворений у договірну правову норму в ст. 14—23 Конвенції про територіальне море 1958 р. У подальшому ці норми були доповнені та конкретизовані з урахуванням розвитку міжнародного права, а також досягнень мореплавання та зміни умов, за яких це право реалізується, і ці норми стали складовою частиною Конвенції ООН з морського права 1982 р. (ст. 17—32).

Згідно зі ст. 18 Конвенції 1982 р., під мирним проходом необхідно розуміти плавання через територіальне море з метою:

а) перетнути це море, не запливаючи у внутрішні води чи не зупиняючись на рейді, чи біля портової споруди за межами внутрішніх вод; або

б) увійти у внутрішні води чи вийти із них, чи зупинитися на такому рейді, чи біля такої портової споруди.

При цьому мирний прохід повинен бути *швидким і безперервним*.

Прохід вважається мирним, якщо він не порушує мир, встановлений порядок чи безпеку прибережної держави. Конвенція 1982 р. зазначає, що прохід не вважається мирним, якщо судно, яке проходить, здійснює будь-яку діяльність, “що не має прямого відношення до проходу”, — погрожує силою чи застосовує її проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності прибережної

держави або “будь-яким іншим чином з порушенням принципів міжнародного права, передбачених Статутом ООН”; проводить маневри чи збір інформації на шкоду безпеки прибережної держави; здійснює піднімання в повітря, посадку літальних апаратів або будь-якого військового пристрою; здійснює навантажувально-розвантажувальні роботи, будь-яку рибальську діяльність; проводить дослідження, забруднює морське середовище, перешкоджає функціонуванню систем зв'язку або будь-яких ін. Іноземні судна під час мирного проходу зобов'язані дотримуватись законів і правил прибережної держави, а також загальноприйнятих правил стосовно запобігання зіткненню на морі.

Усі військові кораблі також мають право на мирний прохід і наділені імунітетом від кримінальної та цивільної юрисдикції прибережної держави. Підводні човни під час проходу повинні прямувати на поверхні з піднятим прапором своєї держави. Якщо іноземний військовий корабель нехтує при заході законами та правилами прибережної держави, вона має право вимагати, щоб такий корабель негайно покинув територіальне море.

Імунітет від юрисдикції визнається і за державними суднами, що експлуатують не з комерційною метою.

Стосовно всіх інших іноземних морських суден, то вони підлягають кримінальній і цивільній юрисдикції прибережної держави. Однак кримінальна юрисдикція щодо злочинів, здійснених на борту судна під час його мирного проходу, не вчиняється, за винятком, якщо:

- наслідки злочину поширюються на прибережну державу;
- вчинений злочин порушує спокій в країні або добрий порядок у територіальному морі;
- капітан судна, дипломатичний агент або консульська посадова особа держави прапора звернеться до місцевих властей з проханням про надання допомоги;
- вживані заходи необхідні для відвернення незаконної торгівлі наркотиками або психотропними речовинами.

14.2.3. Прилегла зона

Прилеглу зону необхідно розглядати як морський пояс, що приймає до територіального моря прибережної держави, який встановлено, згідно з Конвенцією 1982 р., шириною не більше 24 морських миль, котрі відраховуються від тих самих вихідних ліній, що й територіальне море, і в якому прибережна держава здійснює певні види контролю.

Порівняно з територіальним морем у прилеглий зоні прибережна держава може здійснювати лише обмежений перелік видів контролю.

Так, наприклад, уперше митну зону у названому водному просторі встановила Англія у 1736 р. Тепер 55 держав встановили прилеглу зону шириною 24 морських милі та менше (Австрія, Канада, Китай, Франція, Іран, Японія, Норвегія, Російська Федерація).

Згідно з положеннями ст. 33 Конвенції 1982 р., прибережна держава у прилеглий зоні може здійснювати контроль з метою відвернення порушень митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил у межах її території чи територіального моря; покарання за порушення вищеназваних законів і правил, вчинене в межах її території або територіального моря. Контроль прибережної держави у прилеглий зоні може здійснюватись у двох видах.

Перший вид контролю направлений на відвернення порушень митних, фіскальних, імміграційних і санітарних правил у межах території чи територіального моря прибережної держави. Вказаний вид контролю має превентивний характер і може застосовуватися лише щодо тих суден, котрі прямують у бік територіального моря прибережної держави. Він може мати лише характер інспекції (огляду) з метою відвернення можливого правопорушення. Однак цей вид контролю не може призвести до таких наслідків, як арешт або недопущення проходу іноземного судна через територіальне море, якщо воно має право мирного проходу з метою перетнути територіальне море, не запливаючи у внутрішні води прибережної держави.

Другий вид контролю може здійснюватись з метою покарання за порушення митних, фіскальних, імміграційних і санітарних правил, що вчиняються в межах території чи територіального моря прибережної держави. Він здійснюється стосовно суден, які залишають територіальне море. При виявленні названих порушень у межах території чи територіального моря прибережної держави таке судно може бути затримане й у випадку необхідності примусово направлене в один із портів прибережної держави для подальшого покарання винних за вчинене правопорушення.

14.2.4. Виключна економічна зона

Згідно зі ст. 55 Конвенції, під *виключною економічною зоною* необхідно розуміти район, що знаходиться за межами територіального моря і прилеглий до нього, на який поширюється особливий правовий режим, відповідно до якого права й юрисдикція прибережної держави та права і свободи інших держав регулюються відповідними положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 р. Ширина виключної економічної зони, згідно з правилом, яке вміщується в ст. 57, не повинна перевищувати 200 морських миль, що відраховуються від західних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря.

Проблема виключної економічної зони виявилась однією з найбільш складних під час роботи III Конференції ООН з морського права,

оскільки цей водний простір зачіпав економічні та політичні інтереси майже всіх держав. Вказана зацікавленість пояснюється тим, що сукупна площа, яка розташовується до 200 морських миль економічних зон, котрі можуть встановлювати прибережні держави, сягає понад 140 млн км², або близько 40 % усієї площі Світового океану.

Особливість правового режиму цієї частини відкритого моря полягає у тому, що, згідно з Конвенцією 1982 р., прибережній державі належать у виключній економічній зоні *суверенні права* з метою розвідки, розробки та збереження природних ресурсів у її водах, на морському дні та в його надрах, а також з метою управління всіма цими ресурсами зони. Це означає, що ніхто, крім прибережної держави (або без її згоди), не може здійснювати розвідки і розробки природних ресурсів у її виключній економічній зоні.

Конвенція передбачає, що коли прибережна держава не має можливості виловити весь допустимий (для підтримання або відновлення рибних запасів) вилов риби, відповідно, через угоди та інші домовленості вона надає іншим державам доступ до залишку допустимого вилову. При наданні такого доступу повинні враховуватися деякі фактори, зокрема, значення живих ресурсів цього району для економіки прибережної держави, потреби держав цього району, необхідність зведення до мінімуму шкоди економіці інших держав, громадяни яких здебільшого вели рибний промисел у цій зоні.

Поряд з суверенними правами на природні ресурси Конвенція 1982 р. передбачає також *юрисдикцію прибережної держави* в межах економічної зони стосовно створення і використання штучних островів, установок і споруд; морських наукових досліджень; захисту та збереження морського середовища.

Відповідно до юрисдикції, прибережна держава має виключне право споруджувати, а також надавати дозвіл і регулювати створення й експлуатацію штучних островів, установок та споруд (наприклад, платформ і бурових вишок для розвідування і добування нафти, платформ та інших споруд для збору океанічних даних щодо морських течій, взаємодії океану й атмосфери) у межах економічної зони. Над усіма такими установками та спорудами прибережна держава здійснює *виключну юрисдикцію*, зокрема юрисдикцію стосовно митних, фіскальних, санітарних та імміграційних законів і правил, а також законів і правил, що стосуються безпеки.

Незважаючи на визнання суверенних прав та юрисдикції прибережних держав у виключній економічній зоні, інші держави користуються в ній свободою судноплавства, польотів, прокладення кабелів і трубопроводів та іншими правомірними з позиції міжнародного права видами використання простору Світового океану, які узгоджуються з іншими положеннями Конвенції 1982 р. (п. 1 ст. 58). До правомірних видів використання моря у виключній економічній зоні

також можна віднести, наприклад, використання штучних супутників Землі для здійснення космічного зв'язку між суднами та береговими службами за допомогою супутникової системи зв'язку.

Аналогічний підхід закладений у Законі України "Про виключну (морську) економічну зону України" від 16 травня 1995 р., ст. 4 якого містить перелік суверенних прав і сфер юрисдикції України в її виключній економічній зоні, а в ст. 6 перелічені права й обов'язки інших держав у виключній економічній зоні України¹²⁰.

Україна з метою забезпечення своїх суверенних прав на розвідку, експлуатацію, збереження живих ресурсів та управління ними у своїй виключній (морській) економічній зоні вживає заходів (включаючи огляд, інспекцію, арешт і судовий розгляд) для забезпечення дотримання законодавства України.

Прийняття цього закону дозволило законодавчо закріпити використання природних ресурсів виключної економічної зони України, регламентувати всі аспекти діяльності українських та іноземних фізичних і юридичних осіб, компетентних МО та іноземних держав у межах виключної економічної зони України.

На сьогодні 200-мильні виключні економічні зони встановили понад 100 держав, 25 держав оголосили про встановлення рибальської зони шириною 200 морських миль і менше, яка не передбачена у Конвенції 1982 р., але за своєю суттю є окремим випадком виключної економічної зони.

14.2.5. Континентальний шельф

Конвенція 1982 р. визначила *континентальний шельф прибережної держави* як "морське дно і надра підводних районів, що розташовані за межами її територіального моря на усьому просторі природного продовження її сухопутної території до зовнішньої підводної окраїни материка або на віддалі 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина територіального моря, коли зовнішній кордон підводної окраїни материка не поширюється на таку віддаль" (п. 1 ст. 76).

У випадках, коли підводна окраїна материка поширюється більш ніж на 200 морських миль, допускається проведення зовнішнього кордону континентального шельфу на віддаль 350 морських миль від вихідних ліній, але не далі 100 морських миль від 2500-метрової ізобати, котра являє собою лінію, що з'єднує глибини з 2500 метрів.

У сучасному розумінні континентального шельфу тісно пов'язані три ознаки, що дають у сукупності можливість і правову підставу чіткого визначення зовнішнього кордону континентального шельфу прибережної держави і її прав на нього.

¹²⁰ Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 21. — С. 152.

По-перше, таке визначення підтверджує зв'язок континентального шельфу з фізичним фактом природного продовження сухопутної території прибережної держави. На це було звернено увагу ще у 1969 р. у рішенні Міжнародного суду ООН у справі про континентальний шельф у Північному морі¹²¹.

По-друге, воно встановлює залежність континентального шельфу як правової категорії від геоморфологічного явища зовнішньої межі підводної окраїни материка.

По-третє, воно передбачає критерій дистанції, котрий дозволяє прибережній державі, незалежно від наявності природного продовження її сухопутної території у фізичному розумінні, поширювати свою юрисдикцію на континентальний шельф шириною до 200 миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря.

Визначення, яке міститься в п. 1 ст. 76 Конвенції 1982 р., не поширюється на питання делімітації континентального шельфу між державами з протилежним або суміжним узбережжям (п. 10 ст. 76). Таке розмежування повинно здійснюватися узгодженням згідно зі справедливими принципами і з урахуванням усіх обставин таким чином, щоб залишити кожній стороні, при можливості, всі ті частини континентального шельфу, які є природним продовженням її сухопутної території в морі та під морем, не втручаючись у природне продовження сухопутної території іншої сторони. Часто таке розмежування викликає спори між державами (наприклад, спори між Данією, Голландією і ФРН, між Грецією і Туреччиною).

Згідно з Конвенцією 1982 р., прибережна держава здійснює над континентальним шельфом суверенні права з метою розвідки та розробки його природних ресурсів. Ці права є виключними: якщо прибережна держава не освоєє природні ресурси свого шельфу, "ніхто не може робити це без чітко вираженої згоди прибережної держави" (ст. 77).

Суверенні права прибережних держав на континентальний шельф не зачіпають правового статусу покриваючих вод відкритого моря; повітряного простору над цими водами. А відтак здійснення цих прав не повинно перешкоджати здійсненню судноплавства, повітряних польотів та інших прав і свобод, передбачених Конвенцією 1982 р. для відкритого моря, наприклад, право інших держав прокладати кабелі та трубопроводи на континентальному шельфі.

Важливо наголосити на факті — з географічної точки зору шельф починається від берега моря, з юридичної — від зовнішнього кордону територіального моря, оскільки територіальне море, морське дно і його надра в межах територіального моря входять у склад державної території прибережної держави.

¹²¹ International Court of Justice. The North Sea Continental Shelf Case. Judgement of 20 February 1969. — P. 54.

14.3. Міжнародно-правовий режим відкритого моря

Відкрите море — морський простір, який розташований за межами кордонів територіального моря держав. На нього не поширюється суверенітет будь-якої держави.

Правовий статус і правовий режим відкритого моря визначаються міжнародним морським правом у вигляді такого універсального та всеохоплюючого міжнародно-правового акта, як Конвенція ООН з морського права 1982 р.

Згідно зі ст. 87 Конвенції, “відкрите море відкрито для всіх держав, як прибережних, так і тих, що не мають виходу до моря”.

Свобода відкритого моря реалізується згідно з положеннями Конвенції 1982 р. та іншими нормами міжнародного права. Вона включає як для прибережних держав, так і для держав, що не мають виходу до моря:

- свободу судноплавства;
- свободу польотів;
- свободу прокладати підводні кабелі та трубопроводи;
- свободу споруджувати штучні острови та інші установки, які допускаються відповідно до міжнародного права;
- свободу рибальства;
- свободу наукових досліджень.

Усі судна у відкритому морі підпорядковуються винятковій юрисдикції держави, під прапором якої вони плавають. При цьому варто зазначити, що будь-яке судно (вантажне, рибальське, науково-дослідне та ін.) повинно плавати лише під прапором однієї держави, котра несе за нього відповідальність. Жоден військовий корабель, прикордонний чи поліцейський катер або будь-яке інше судно не має права застосовувати до суден інших держав примусові заходи. Хоча з цього загальноновизнаного правила є певні винятки, які чітко прописані міжнародним правом.

Так, згідно зі ст. 105 Конвенції, у відкритому морі або в будь-якому іншому місці поза юрисдикцією держав будь-яка держава *може захопити* піратське судно або піратський літальний апарат, що захоплені внаслідок піратських дій і знаходяться під владою піратів, арештовувати осіб, які перебувають на них, і захопити майно.

Захоплення за піратство може вчинятися лише військовими кораблями або військовими літальними апаратами, які мають чіткі зовнішні ознаки, що дозволяють розпізнавати їх як такі, що знаходяться на урядовій службі й уповноважені для цієї мети.

Найбільш небезпечними для міжнародного судноплавства вважаються води Китайського моря, Південної Америки, Індійського океану, Південної Африки. Акти піратства і збройного розбою відбуваються також у водах європейських держав, у Середземному і Чорному морях.

Конвенція 1982 р. закріплює обов'язок держав співпрацювати у максимально можливій мірі для відвернення піратства у відкритому морі або в будь-якому іншому місці за межами юрисдикції будь-якої держави (ст. 100).

Відповідно до ст. 105 Конвенції, судова установаи держави, котра здійснила захоплення іноземного судна за піратство, може виносити постанову про застосування покарання і визначати, яких заходів повинно бути вжито стосовно таких суден, літальних апаратів або майна, не порушуючи прав добросовісних третіх осіб.

Держави також зобов'язані боротися з работоргівлею, співпрацювати щодо припинення незаконної торгівлі наркотиками та психотропними речовинами, а також у припиненні несанкціонованого мовлення із відкритого моря. В усіх цих випадках допускається затримання й огляд судна, котре підозрюється у незаконних діях. Якщо затримання виявиться безпідставним, у такому випадку судну відшкодовують збитки.

У відкритому морі визнається також право держави переслідувати та затримувати іноземне судно, котре порушує правовий режим її внутрішніх морських вод або територіального моря. Таке переслідування повинно проводитись за "гарячими слідами", тобто воно має розпочинатися зразу у внутрішніх чи територіальних водах і здійснюватись безперервно. Воно повинно бути припинено, якщо судно-порушник увійшло в територіальне море своєї або іноземної держави.

Міжнародне право не містить будь-яких підстав для відновлення переслідування іноземного судна за раніше вчинене правопорушення у водах прибережної держави при повторному заході цього судна у води певної держави.

Нині в міжнародному праві складним залишається питання про способи та механізми зупинки іноземного судна у відкритому морі у разі переслідування за "гарячими слідами". Це стосується перш за все вимушеного застосування вогнепальної зброї з метою зупинки вказаного судна у випадку вчинення злочину, передбаченого законодавством прибережної держави, у його внутрішніх водах, територіальному морі чи прилеглий зоні. Вказані питання знайшли своє закріплення у законодавстві держав, у тому числі й у законодавстві України.

Військові кораблі, а також судна, що знаходяться на державній службі, у відкритому морі користуються повним імунітетом від юрисдикції і примусових дій будь-якої іноземної держави.

14.4. Інші морські простори

14.4.1. Міжнародні протоки та канали

Під *протоками* потрібно розуміти природні морські проходи, які з'єднують між собою частини відкритого моря або моря й океану.

Багато з них є єдиним можливим морським шляхом для міжнародного судноплавства. Тому вони стали відомі як міжнародні протоки. Серед них варто назвати протоки Ла-Манш і Па-де-Кале, Гібралтарську, Сінгапурську, Малаккську, Баб-ель-Мандебську та ін.

Оптимальне поєднання інтересів держав, що користуються міжнародними протоками, і прибережних до них держав знайшло відображення у ч. III Конвенції 1982 р. “Протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства”. Якщо протока використовується для міжнародного судноплавства між одним районом відкритого моря (або виключної економічної зони) й іншим районом відкритого моря (або виключної економічної зони) та перекривається територіальним морем прибережної або прибережних держав, то в них усі судна мають *право транзитного проходу*. Транзитний прохід — це здійснення “свободи судноплавства і польоту з єдиною метою безпосереднього і швидкого транзиту” через міжнародну протоку. Судна та літальні апарати при здійсненні транзитного проходу повинні утримуватися від будь-якої діяльності з порушенням принципів міжнародного права, передбачених у Статуті ООН, а також від будь-якої іншої діяльності, крім властивій звичному порядку безперервного та швидкого транзиту (ст. 37—39 Конвенції).

У той же час Конвенція 1982 р. не зачіпає правового режиму проток, прохід в яких регулюється загалом або частково давно існуючими і чинними міжнародними конвенціями, котрі спеціально відносяться до цих проток. Такою конвенцією є, зокрема, Конвенція про режим Чорноморських проток, укладена в 1936 р. у м. Монтр'ю (Швейцарія).

Стаття 1 Конвенції Монтр'ю “визнає і підтверджує принцип права свободи проходу та плавання у Протоках удень і вночі незалежно від прапора і вантажу без будь-яких формальностей” за умови сплати ними передбачених у Конвенції досить поміркованих зборів і проходження санітарного огляду (ст. 2). Лоцманська і буксирська проводка є необов'язковою. При цьому капітани суден повідомляють турецькій владі свої назви, прапор, тоннаж, місце призначення і відправлення (ст. 2), а санітарний огляд зводиться до пред'явлення санітарної декларації, якщо на борту немає випадків небезпечних інфекційних захворювань (ст. 3).

Конвенція докладно регулює прохід військових кораблів через Протоки, надаючи переваги кораблям причорноморських держав.

Так, усі кораблі зобов'язані попередньо повідомити турецьку владу про прохід, однак при цьому чорноморські держави роблять це за 8 днів, нечорноморські — за 15 днів до проходу. Причорноморські держави можуть проводити свої підводні човни, а також великі кораблі без обмеження тоннажу через Протоки, у той час як загальний максимальний тоннаж кораблів інших держав обмежений — 15 тис. тонн.

У випадку участі Туреччини у війні вона має право на свій розсуд дозволяти або забороняти прохід будь-яких військових кораблів через Чорноморські протоки.

Протоки є природними морськими проходами, відповідно, *морські канали* — це штучно створені судноплавні шляхи.

Одним із важливих факторів, що визначають режим каналів, є їх географічне розташування і забезпечення сполучення між обширними районами відкритого моря. Наприклад, Панамський канал зв'язує Тихий і Атлантичний океани, Суецький — Середземне і Червоне море з виходом до Індійського океану, Кільський канал з'єднує Балтійське море з Північним.

Стосовно питань юрисдикції, то тут мова йде про поєднання суверенітету прибережної держави та необхідності проходу суден, реалізації свободи судноплавства.

Правовий режим Суецького каналу регулюється Константинопольською конвенцією щодо забезпечення вільного плавання по Суецькому каналу 1888 р., іншими нормами міжнародного права, а також законодавством Єгипту.

Найбільш важливими принципами судноплавства у каналі, передбаченими Константинопольською конвенцією, є:

- свобода користування каналом усіх держав;
- рівність усіх держав при користуванні каналом;
- принцип нейтралітету, заборона блокади каналу.

Стаття 9 Конвенції зобов'язує Єгипет вживати необхідних заходів для забезпечення вільного користування каналом.

14.4.2. Міжнародний район морського дна

Міжнародний *район морського дна* (Район) — дно морів і океанів, а також його надра за межами дії національної юрисдикції. Він розташований за зовнішніми кордонами континентального шельфу прибережних держав.

Вказаний район і його ресурси є *загальною спадщиною людства*, а тому він повинен використовуватись виключно у мирних цілях. Відповідно, всі держави-учасниці мають сприяти проведенню морських наукових досліджень у Районі, а також передачі технології і наукових знань.

Діяльність у Районі повинна здійснюватись з розумним урахуванням іншої діяльності. Для цього обладнання, яке використовується в Районі, повинно відповідати низці вимог, зокрема стосовно гарантування безпеки судноплавства.

Під особливим захистом перебувають археологічні та історичні об'єкти, знайдені у Районі, котрі зберігаються і використовуються для всього людства.

Конвенція 1982 р. закріпила принципи, які визначають правовий статус і режим Району. Вони зводяться, головним чином, до такого:

а) жодна держава не може претендувати на суверенітет чи суверенні права або здійснювати їх стосовно будь-якої частини Району і його ресурсів;

б) жодна держава, юридична чи фізична особа не може присвоювати будь-яку частину Району або його ресурсів;

в) Район відкритий для використання у мирних цілях усіма державами — як прибережними, так і тими, що не мають виходу до моря, без дискримінації.

З цією метою створений Міжнародний орган по морському дну, який представляє все людство.

Діяльність у Районі здійснює Орган або держави-учасниці, державні підприємства, юридичні та фізичні особи, котрі вступають в асоціації з Органом.

Міжнародний орган по морському дну здійснює контроль за допуском до розвідки і розробки глибоководних ресурсів окремими державами, забезпечує справедливий розподіл фінансових та інших економічних вигод, отриманих від діяльності у Районі, з урахуванням інтересів та потреб країн, що розвиваються, і народів, котрі ще не досягли повної незалежності чи іншого статусу самоуправління. Причому такий розподіл фінансових доходів повинен охоплювати також ті країни, що розвиваються, котрі ще не готові до діяльності в Районі.

У міжнародно-правових документах принцип *загальної спадщини* стосовно Району вперше отримав закріплення у Декларації принципів 1970 р., що стосуються використання дна морів і океанів та його надр за межами дії національної юрисдикції, а також у Хартії економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. І Декларація (п. 3) і Хартія (ст. 29) оголосили дно морів та океанів і їх надра за межами дії національної юрисдикції (тобто Району) загальною спадщиною людства. У подальшому цей принцип отримав підтвердження у 18 резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та в двох резолюціях ЮНКТАД.

Доктрина міжнародного права у поняття "принцип загальної спадщини" включає чотири елементи: 1) неприсвоєння; 2) участь усіх країн у управлінні цим регіоном; 3) розподіл вигоди від експлуатації ресурсів; 4) використання винятково у мирних цілях.

Норми сучасного міжнародного морського права, котрі стосуються правового статусу Району і його ресурсів, виходять з того, що ні ч. XI Конвенції 1982 р., ні будь-які права, котрі надаються або реалізуються відповідно до неї, не зачіпають правового статусу вод відкритого моря, що покриває Район, або правового статусу повітряного простору над цими водами. У цьому морському та повітряному просторі й надалі забезпечується свобода судноплавства та свобода нальотів.

14.5. Міжнародний інституційний механізм у галузі мореплавства й експлуатації морських просторів Світового океану

14.5.1. Міжнародна морська організація

Міжнародна морська організація (*International Maritime Organization, IMO*) була заснована у 1948 р. і при прийнятті Конвенції ООН з морського права отримала свою сьогодишню назву.

Вона належить до спеціалізованої установи ООН¹²². Згідно зі ст. 1 Конвенції, основні цілі ІМО зводяться до такого:

1) забезпечувати механізми співробітництва урядів у сфері урядового регулювання та практики з технічних питань будь-якого роду, що стосуються міжнародного торговельного судноплавства; заохочувати та сприяти всезагальному прийняттю практично можливих максимальних норм стосовно безпеки на морі, ефективності судноплавства, відвернення забруднення моря з суден і боротьби з ним, а також розглядати адміністративні питання, що пов'язані з цілями, викладені у цій статті;

2) заохочувати усунення дискримінаційних заходів і надмірних обмежень, що зачіпають міжнародне торговельне судноплавство, з боку урядів для того, щоб надавати світовій торгівлі можливість без дискримінації користуватися послугами судноплавства; створювати та заохочувати зусилля урядів і з метою гарантування безпеки;

3) забезпечувати розгляд організацією будь-яких спорів, що стосуються судноплавства та впливу судноплавства на морське середовище, котрі можуть бути передані їй будь-яким органом або спеціалізованою установою ООН;

4) забезпечувати обмін інформацією між урядами з питань, що знаходяться на розгляді ІМО.

З питань, які належать до юрисдикції ІМО, вона виносить рекомендації, а також розробляє проекти конвенцій, угод та інших доку-

¹²² Постійними членами ІМО було 166 держав станом на 1 січня 2008 р.

ментів, котрі пропонують урядам і МО. Саме при допомозі ІМО були розроблені, а в подальшому прийняті такі важливі конвенції, як СОЛАС, МАРПОЛ та ін.

Вищим органом ІМО є Асамблея, котра складається з усіх членів ІМО. Сесія Асамблей скликається раз на два роки. У період між сесіями працює виконавчий орган — Рада ІМО, котра складається із 40 членів урядів держав, що обирають на Асамблеї.

Робочими органами ІМО є Комітети — із захисту морського середовища, з безпеки на морі, юридичний, з технічного співробітництва. Штаб-квартира ІМО розташована в Лондоні.

14.5.2. Міжнародний орган з морського дна

Міжнародний орган з морського дна (Орган) покликаний регулювати діяльність держав у міжнародному районі морського дна за межами національної юрисдикції держав.

Для управління Органом з метою реалізації його функцій діють Асамблея, Рада і Секретаріат.

Асамблея, куди входять усі держави-члени, є вищим органом і скликається на щорічні чергові сесії і на спеціальні сесії, що скликають за рішенням Асамблеї, Генерального секретаря або на вимогу Ради чи більшості членів Органу.

Асамблея обирає членів Ради, Генерального секретаря серед кандидатів, які запропоновані Радою, Генерального директора підприємства за рекомендацією Ради, затверджує додаткові органи, визначає внески держав-членів у бюджет Органу.

Рада складається із 36 членів Органу, котрих обирає Асамблея терміном на чотири роки, і проводить засідання не менше трьох разів на рік. Вона є виконавчим органом, наділена повноваженнями розглядати будь-яке питання, котре належить до компетенції Органу. Рада утворює дві комісії: 1) Економічну планову; 2) Юридичну і технічну.

Економічна планова комісія вивчає тенденції і фактори, що впливають на пропозиції корисних копалин, котрі добуваються в Районі, попит і ціни на них, беручи до уваги інтереси як країн-імпортерів, так і країн-експортерів.

Юридична і технічна комісія розробляють і подають Раді необхідні рекомендації, правила та процедури. Вона може рекомендувати Раді порушити від імені Органу провадження по морях, що стосуються морського дна.

Секретаріат складається із Генерального секретаря, котрого обирає Асамблея на чотири роки, і персоналу.

Для забезпечення виконання всіх функцій Орган користується на території кожної держави-учасниці відповідними привілеями та імунітетами.

Усі держави — учасниці Конвенції 1982 р. є членами Органу, місце розташування якого — Ямайка.

Серед інших важливих міжнародних міжурядових організацій необхідно зазначити Комісію з кордонів континентального шельфу, Міжурядову океанографічну комісію (МОК) ЮНЕСКО.

14.5.3. Міжнародний трибунал ООН з морського права

Враховуючи ту обставину, що положення Конвенції ООН з морського права 1982 р. вміщують у собі правові механізми майже на всі головні питання з міжнародного морського права, ч. XV Конвенції цілком присвячена вирішенню спорів і передбачає всі засоби їх мирного врегулювання.

Так, згідно зі ст. 287 (п. 1) Конвенції 1982 р., кожна держава-учасниця “може обирати через письмову заяву один або більше із таких засобів врегулювання спорів, що стосуються тлумачення або застосування цієї Конвенції:

а) Міжнародний трибунал з морського права, заснований згідно з Додатком VI;

б) Міжнародний суд;

в) арбітраж, утворений згідно з Додатком VII;

г) спеціальний арбітраж, утворений згідно з Додатком VIII, для однієї чи більше категорій спорів, зазначених у цьому Додатку...”.

Правовою основою діяльності Трибуналу є статті Конвенції 1982 р., Статут Трибуналу, Правила процедури, які прийняті 28 жовтня 1997 р., резолюції про внутрішню судову практику Трибуналу від 31 жовтня 1997 р., а також Основні напрями підготовки і подання справ у Трибуналі від 28 жовтня 1997 р.

До складу Трибуналу входить 21 суддя, які представляють основні правові системи світу та різні географічні регіони.

У структурі Трибуналу є: палата спрощеного, прискореного розгляду з п'яти членів і двох кандидатів; палати зі спорів, пов'язаних із захистом морського середовища, рибальством, використанням Району — глибоководного морського дна.

Поряд з цим є також робочі комітети, які складаються із суддів з важливих практичних справ Трибуналу: бюджет і фінанси; правила процедури і юридична судово практика; апарат і адміністративні справи; бібліотека і видавнича діяльність; будівля і її електронні системи; громадські зв'язки.

Міжнародний трибунал уповноважений розглядати спори, які стосуються тлумачення чи застосування будь-якої угоди з питань, які передбачені Конвенцією 1982 р., у випадку згоди всіх учасників такої угоди. Першочергове значення для практики міжнародного морсько-

го права мають положення про те, що Трибунал розглядає спори про негайне звільнення судна, затриманого в межах юрисдикції іноземної держави за підозрою у порушенні норм Конвенції 1982 р.

Згідно з Конвенцією 1982 р., процедура порушення справи починається з моменту отримання Секретарем письмової заяви на його ім'я або повідомлення про спеціальну угоду (ст. 24). Після цього Секретар зобов'язаний повідомити всі зацікавлені сторони про одержання заяви, яка повинна бути лаконічною, містити зміст зі списком документів, включаючи інформацію в електронному або цифровому вигляді.

У першій частині заяви вказують представників сторони, його помічників, їхню контактну інформацію, відповідача. У частині А вказують: фактичний зміст справи; підсудність; юрисдикцію Трибуналу; статті Конвенції, котрі порушені, на думку заявника, відповідачем; повідомлення. У частині В перераховують нормативно-правові акти, що стосуються повідомлення.

Негайне звільнення судна й екіпажу є новим явищем у міжнародному морському праві. Трибунал наділений правом приймати рішення про “негайне звільнення судна й екіпажу”, якщо вони звільняються, незважаючи на надання “розумної застави або іншого фінансового забезпечення” і якщо впродовж десяти днів з моменту затримання не буде досягнуто згоди між державою прапора і прибережною державою про передачу питання про звільнення будь-якому суду чи арбітражу (ст. 292 Конвенції 1982 р.).

Заяву про негайне звільнення подають у Трибунал, рішення якого є остаточним і обов'язковим.

Звернення до Трибуналу з проханням про винесення рішення про звільнення судна й екіпажу є можливим у випадках відмови звільнити судно, котре заарештоване:

— за забруднення у територіальному морі або виключній економічній зоні (п. 7 ст. 220);

— за порушення “застосовних міжнародних норм і стандартів по захисту і збереженню морського середовища” (п. 1 (6) ст. 226);

— через відповідальність, взяту або викликану на себе цим судом під час проходження через територіальне море іноземної держави або внаслідок будь-яких інших порушень, коли воно проходить територіальне море після виходу із внутрішніх вод (п. 2 і 3 ст. 28);

— за порушення законів і правил рибальства у виключній економічній зоні (п. 2 ст. 73).

Заява про звільнення судна або його екіпажу від затримання повинна подаватися лише державою прапора або від її імені будь-яким органом або організацією, уповноваженими певною державою. Такий документ має бути виданий урядом, міністром чи керівником відомства, але обов'язково від імені уряду, тобто держави прапора.

Важливим питанням у діяльності Трибуналу є можливість отримувати від нього консультативні висновки. Їх уповноважена давати Палата з морського дна (ст. 191 Конвенції 1982 р.) на запит Асамблеї або Ради Міжнародного органу з морського дна.

Запитання для самоконтролю

1. У чому проявляється особливість міжнародного морського права як галузі сучасного міжнародного права?
2. Що включає термін “право мирного проходу”?
3. На які права поширюється юрисдикція прибережної держави у виключній економічній зоні?
4. Розкрийте зміст та складові принципу свободи відкритого моря.
5. Назвіть п'ять найбільших міжнародних проток та охарактеризуйте їх міжнародно-правовий режим.
6. Яка відмінність між міжнародними протоками та каналами?

Рекомендована література

1. Гуцуляк В. Н. Морское право / В. Н. Гуцуляк. — М., 2003.
2. Ковалев А. А. Современное международное морское право и практика его применения / А. А. Ковалев. — М., 2003.
3. Коломбос Д. Международное морское право / Д. Коломбос ; пер. с англ. — М., 1975.
4. Курс международного права : в 7 т. — М., 1992. — Т. 5.
5. Международное морское право / отв. ред. И. П. Биличенко. — М., 1988.
6. Chirchill R. R. The Law of the Sea / R. R. Chirchill, A. V. Lowe. — Manchester University Press, 1999.
7. Hill Ch. Maritime Law / Ch. Hill. Sixth Ed. London. — Hong Kong, 2003.
8. Oda Sh. Fifty Years of the Law of the Sea. — The Hague, 2003.

Розділ 15

МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ ПРАВО

15.1. Поняття, джерела та принципи міжнародного повітряного права

Міжнародне повітряне право — це галузь міжнародного права, яка охоплює систему норм, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з приводу використання повітряного простору з метою здійснення міжнародних повітряних сполучень і гарантування їх безпеки.

Сфера дії у просторі цієї галузі права зумовлена фізичними властивостями атмосфери як середовища, в якому можливі польоти штучних об'єктів з використанням їх аеродинамічних властивостей. Постійна практика польотів таких об'єктів та супутників на навколоземній орбіті призвела до появи міжнародно-правової звичаєвої норми, згідно з якою держави визнали межу між повітряним і космічним простором 100—110 км над рівнем моря.

Таким чином, сфера дії міжнародного повітряного права обмежена простором, який має юридичний статус *повітряного простору*. Відповідно, простір, який знаходиться над сухопутною і водною територією держав, включаючи їхнє територіальне море, є невід'ємною частиною території держав. У межах названого повітряного простору держави здійснюють виключний і повний суверенітет з урахуванням їхніх міжнародних зобов'язань стосовно міжнародної авіонавігації.

У межах повітряного простору над відкритим морем і над Антарктикою діє режим свободи польотів.

Норми міжнародного повітряного права регулюють відносини держав з приводу здійснення їх повітряними суднами міжнародних польотів, під якими необхідно розуміти польоти через повітряний простір над територією більш ніж однієї держави.

З *позиції права* сфера дії міжнародного права охоплює два рівні:

1) правове регулювання міжнародних польотів у повітряному просторі певних держав;

2) правове регулювання польотів у міжнародному повітряному просторі.

Основними джерелами міжнародного повітряного права є *міжнародний договір і міжнародний звичай*.

Серед багатосторонніх договорів міжнародного повітряного права необхідно виокремити такі:

- Конвенція про уніфікацію деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень (Варшавська) 1929 р.

- Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (Чиказька) 1944 р.

- Конвенція про визнання прав на повітряне судно (Женевська) 1948 р.

- Конвенція про шкоду, завдану іноземним повітряним судном третім особам на поверхні (Римська) 1952 р.

- Конвенція про злочини і деякі інші акти на борту повітряного судна (Токійська) 1963 р.

- Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (Гаазька) 1970 р.

- Конвенція про боротьбу з незаконними актами, направленими проти безпеки цивільної авіації (Монреальська) 1971 р.

- Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію (Монреальський протокол) 1988 р.

- Договір про відкрите небо (Гельсінкі) 1992 р.

Названі договори мають універсальний характер, які своїм регулюючим впливом охоплюють переважну кількість держав. Поряд з ними важливе місце відведено регіональним двостороннім угодам, таким, як: Угода про комерційні права при нерегулярних повітряних сполученнях в Європі 1956 р.; Угода про порядок встановлення тарифів при регулярних повітряних сполученнях між членами Європейської конвенції цивільної авіації (ЄКЦА) 1967 р. та ін.

Окрім цього, нормативну основу сучасного міжнародного повітряного права становлять також *двосторонні угоди* про повітряне сполучення, згідно з якими функціонує вся система міжнародних повітряних сполучень.

Серед джерел міжнародного повітряного права окреме місце займають *міжнародні звичаї*. Порівняно з іншими галузями їхня кількість у цій галузі є незначною. Однак всезагальне визнання як звичаєвої норми заслужило положення про обов'язкове надання допомоги повітряним судном іншому повітряному судну чи морському судну, який зазнав аварії, а також надання таким суднам права на переліт державного кордону та виконання посадки повітряного судна на аеро-

дромі, не передбаченому на політ, у випадках виникнення загрози для життя та здоров'я пасажирів і членів екіпажу.

Важливе місце серед допоміжних джерел галузі займають стандарти та рекомендаційна практика, яка приймається в рамках Міжнародної організації цивільної авіації (далі — ІКАО) з метою забезпечення єдиних правил, що стосуються аеронавігації і міжнародного повітряного транспорту. Незважаючи на те, що зазначені правила мають необов'язковий характер для держав, однак їх застосовують, оскільки вони базуються на світовому досвіді цивільної авіації.

Для реалізації норм міжнародного повітряного права чільне місце відведено національному законодавству, яке регулює діяльність цивільної авіації і пов'язані з нею міжнародні правовідносини. В Україні основним законодавчим актом у цій сфері є Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р., який містить положення про використання міжнародного повітряного простору (ст. 12), здійснення міжнародних польотів (ст. 57), переліт державного кордону (ст. 58).

Ураховуючи ту обставину, що загальні принципи міжнародного права є визначальні для всіх його галузей, міжнародна практика у сфері повітряних сполучень між державами виробила також спеціальні галузеві принципи, які мають конкретне застосування лише у цій сфері діяльності держав, недотримання яких є неможливим при здійсненні міжнародних повітряних сполучень. Серед таких принципів необхідно виокремити такі:

1. Принципи суверенітету над повітряним простором.

Це означає, що кожна держава володіє повним і виключним суверенітетом над повітряним простором над своєю територією. Це положення знайшло своє закріплення у ст. 1 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію¹²³ та ст. 1 Повітряного кодексу України.

Здійснюючи своє верховенство та юрисдикцію над повітряним простором, держави приймають закони і встановлюють правила, які визначають:

а) порядок використання повітряного простору над державою та міжнародного повітряного простору;

б) статус повітряного судна та його екіпажу;

в) режим міжнародних польотів та ін.

2. Принцип гарантування безпеки міжнародної цивільної авіації.

Обов'язок для держав щодо гарантування безпеки міжнародної цивільної авіації випливає зі змісту двосторонніх міжнародних договорів та положень Чиказької конвенції 1944 р. Кожна держава своїм законодавством визначає *повітряні траси*, які є коридором у повітряному просторі, обмеженому за висотою та шириною, призначеному

¹²³ Конвенція набула чинності 4 квітня 1947 р. Її учасницями є 185 держав, серед них і Україна з 1992 р.

для безпечного виконання польотів повітряними суднами і забезпеченому засобами навігації, контролю та управління повітряним рухом.

Усі обмеження щодо використання повітряного простору держави доводять до відома заінтересованих юридичних і фізичних осіб держави, інших держав і міжнародних авіаційних організацій через канали систем аеронавігаційної інформації.

Постійно діючі заборонені зони та зони обмеження польотів обов'язково включають до збірників аеронавігаційної інформації і наносять на аеронавігаційні карти.

Різного рівня нормативні акти, приписи та вимоги, які приймають держави щодо безпеки використання власного повітряного простору, утворюють *національний режим* гарантування безпеки цивільної авіації.

У 1986 р. Рада ІКАО прийняла типову статтю про авіаційну безпеку та рекомендувала її для використання у двосторонніх відносинах. Разом із принципом гарантування безпеки міжнародної цивільної авіації чинні міжнародно-правові норми з безпеки цивільної авіації утворюють її міжнародно-правовий режим.

3. Принцип свободи польотів у міжнародному повітряному просторі. При виконанні польоту повітряним судном у міжнародному просторі юрисдикцію щодо нього впродовж усього його польоту здійснює та держава, де зареєстроване повітряне судно. Перебуваючи у міжнародному повітряному просторі, повітряне судно є недоторканим і незалежним від будь-якої держави, за винятком тієї, де це повітряне судно зареєстровано, та підпорядковується і діє на підставі лише її законів. Використання міжнародного простору регулюється міжнародними правилами.

Свобода польотів над відкритим морем є складовою частиною загальновизнаного принципу свободи відкритого моря, закріпленого в Конвенції з морського права 1982 р.

15.2. Правовий режим повітряного простору

Режим повітряного простору і міжнародних польотів — це сукупність юридичних норм, які визначають права й обов'язки держав щодо повітряного простору, його використання, порядок повітряних перевезень, правовий статус повітряних суден і членів екіпажу, вантажу та пасажирів.

Нижня межа повітряного простору знаходиться над сухопутною і водною поверхнею Землі. Стосовно верхньої межі повітряного простору необхідно зауважити, що в нормах міжнародного права вона не знайшла свого закріплення.

Над територією кожної держави режим повітряного простору та міжнародних польотів регулюється її національним законодавством та міжнародними договорами, які вона уклала з іншими державами на двосторонній та багатосторонній основі.

Кожна держава самостійно визначає порядок допуску іноземних повітряних суден у свій повітряний простір. Така дозвільна система є основою *правового режиму повітряного простору* всіх держав на сьогодні, який є обов'язковим як для регулярних, так і нерегулярних міжнародних польотів.

Необхідно виокремити дві правові підстави для виконання міжнародних польотів. Першою із них є міжнародний договір (як двосторонній, так і багатосторонній) та спеціальний дозвіл держави. Деякі держави допускають на свою територію нерегулярні польоти відповідно до повідомлення (диспетчерського повідомлення).

Під час перебування суден у повітряному просторі іншої держави на них поширюється юрисдикція держави перебування. Вона стосується паспортного, митного та валютного контролю. Після прибуття повітряного судна відповідні компетентні органи уповноважені перевірити такі документи, як: свідоцтво про реєстрацію літака; посвідчення про його придатність до польотів; свідоцтво про кваліфікацію членів екіпажу; списки пасажирів та ін. Польоти іноземних повітряних суден повинні здійснюватися за визначеними маршрутами з використанням їх аеропортів, які визначаються державою перебування.

Згідно з Чиказькою конвенцією, застосовують принцип недискримінації стосовно повітряних переміщень суден усіх держав. Повітряне судно, яке перетнуло державний кордон без дозволу або вчинило інші порушення правил польотів, визнається судом-порушником і зобов'язане зробити посадку на вимогу органів, які здійснюють контроль за польотами.

Керуючись намірами безпеки та дотримуючись принципу недискримінації, кожна держава може обмежити або повністю заборонити польоти іноземних повітряних суден над відповідними зонами своєї території.

Повітряне судно повинно мати національні розпізнавальні знаки та реєстраційний номер не більше однієї держави. Перебуваючи у повітряному просторі, повітряні судна підпорядковуються чинним законам держави прапора.

У міжнародному праві відсутнє єдине визначення поняття "*правовий режим повітряного простору*". А тому вказана юридична категорія складається з елементів, які розкривають її зміст. Ці складові елементи визначають процедуру надання літальному апарату статусу повітряного судна, вирішують питання його приналежності до певної держави. Окремі елементи правового режиму повітряного простору закріплюють обсяг прав та обов'язків членів екіпажу повітряних

суден, виокремлюють напрям виконання міжнародних і внутрішніх польотів, встановлюють відповідальність за збереження об'єктів перевезення та порядку відшкодування завданої шкоди.

Міжнародні повітряні польоти регулюються як Чиказькою конвенцією 1944 р., так і національним законодавством (в Україні — Повітряним кодексом України та підзаконними актами).

Міжнародним польотом вважається такий, при якому повітряне судно повинно перетнути кордони більш ніж однієї держави. А відтак міжнародні польоти можуть бути як *регулярні*, так і *нерегулярні*.

До *регулярних* повітряних польотів необхідно віднести будь-яке повітряне сполучення, котре здійснюється спеціально визначеними державами авіапідприємствами за узгодженим між сторонами розкладом та лініями-маршрутами, що передбачені у відповідному міжнародному договорі.

Нерегулярні міжнародні польоти відрізняються тим, що вони здійснюються поза розкладом у вигляді додаткових або чартерних рейсів.

Для виконання регулярних міжнародних польотів потрібен дозвіл. Згідно зі ст. 5 Чиказької конвенції про міжнародну цивільну авіацію, цивільні судна держав-учасниць мають право здійснювати польоти на територію іншої держави-учасниці або безпересадочні польоти через її територію і без обов'язкової попередньої згоди. Конвенція для держав надає спеціальний дозвіл на свободу польотів через їхню територію повітряних суден для інших держав-учасниць. Особливою формою спеціальних дозволів для здійснення міжнародних повітряних польотів є міжнародні договори.

Стосовно дозвільного порядку для нерегулярних польотів, то для цього використовують спрощену форму дозволу у вигляді диспетчерського повідомлення.

Кожна держава встановлює порядок доступу повітряних суден у свій повітряний простір, керуючись при цьому принципом повного та виключного суверенітету держав на повітряний простір. Вона визначає порядок перетину іноземними суднами свого кордону, регулює у межах свого повітряного простору всі переміщення в повітрі, здійснює щодо іноземних повітряних суден та їх екіпажів адміністративну та кримінальну юрисдикцію.

Відповідно до ст. 29 Чиказької конвенції, кожне повітряне судно договірної держави, яке здійснює міжнародні польоти, повинно мати в наявності такі документи:

- а) свідоцтво про його реєстрацію;
- б) посвідчення про його придатність до польотів;
- в) відповідне свідоцтво на кожного члена екіпажу;
- г) бортовий журнал;
- г) дозвіл на бортову радіостанцію;

д) список прізвищ пасажирів із вказівкою пунктів відправлення і призначення;

е) докладні декларації на вантаж.

Переліт Державного кордону України повітряними суднами здійснюється за спеціально виділеними коридорами.

Жодне військове спорядження або військові матеріали не можуть перевозитися на територію або над територією держави на повітряних суднах, котрі використовують у міжнародній навігації, окрім як зі згоди такої держави.

Кожна держава у період стихійного лиха або з метою громадської безпеки має право тимчасово обмежити або заборонити польоти над усією територією або будь-якою її частиною за умови, що таке обмеження чи заборона застосовуються до повітряних суден усіх інших держав.

Держава також уповноважена під час воєнного або надзвичайного становища повністю заборонити польоти іноземних повітряних суден над своєю територією, ввести певні обмеження, але лише для всіх іноземних суден незалежно від їхньої національної приналежності.

У 1992 р. у Гельсінкі був підписаний Договір про відкрите небо, який встановив режим для проведення спостереження за польотами державами-учасницями над територіями інших держав і закріплення їх прав та обов'язків стосовно цього режиму.

Особливе місце в міжнародному повітряному праві займають польоти у *міжнародному повітряному просторі*, який знаходиться над відкритим морем, виключною економічною морською зоною, міжнародними протоками, а також над Антарктидою.

Польоти над відкритим морем регулюються Конвенцією 1958 р. про відкрите море. В основі міжнародно-правового режиму повітряного простору над відкритим морем закладено принцип свободи польотів, згідно з яким повітряні судна всіх прибережних і неприбережних держав мають право вільно літати у повітряному просторі над відкритим морем. Цей принцип був підтверджений також Конвенцією ООН з морського права 1982 р. На відміну від польотів над державною територією, для здійснення польотів над відкритим морем не потрібно одержувати на це дозвіл від кого-небудь. Однак при здійсненні таких польотів держави повинні дотримуватись правил. Насамперед вони зобов'язані стежити за тим, щоб їхні повітряні судна під час польотів над відкритим морем не робили яких-небудь незаконних дій стосовно іноземних морських і повітряних суден, що знаходяться в цьому міжнародному районі. Серед таких заборонених дій варто назвати навмисні й небезпечні обльоти іноземних морських суден на малих висотах військовими літальними апаратами, перехоплення іноземних повітряних суден, зближення з ними на недопустимі малі висоти й усі інші подібні дії, які створюють реальну загрозу безпеки польотів у повітряному просторі відкритого моря.

Під час польотів над відкритим морем держава реєстрації повітряного судна здійснює юрисдикцію над цим судном упродовж усього польоту. Будь-яке повітряне судно, що знаходиться у цьому повітряному просторі, є недоторканим і незалежним від органів влади будь-якої держави, крім тієї, де воно зареєстроване, і підпорядковується лише її законам. Повітряні судна інших держав при цьому не мають права вимагати зміни курсу і маршруту польоту, запитувати про пункти вильоту й посадки та здійснювати будь-які дії, що становлять загрозу або порушення прав іншої держави на рівне користування свободою польотів над відкритим морем.

Здійснюючи політ над відкритим морем, повітряне судно повинне мати національні розпізнавальні знаки та реєстраційний номер щонайбільше однієї держави. За відсутності реєстраційних та розпізнавальних знаків таке повітряне судно визнається судном без національності й позбавляється міжнародно-правового захисту.

Деякі двосторонні угоди про повітряне сполучення іноді охоплюють положення, що регулюють відносини між державами стосовно польотів над відкритим морем. Держави можуть виконувати відповідні обов'язки і здійснювати визначені права щодо обслуговування повітряного руху над певними районами повітряного простору відкритого моря. Для цього вони забезпечують керівництво польотами своїх та іноземних повітряних суден, планування та їх координацію. В основі цих прав і обов'язків лежить добровільно взяте за згодою інших держав зобов'язання обслуговувати міжнародні польоти над відкритим морем, що закріплюється у вигляді угоди між зацікавленими країнами.

Проте такі зобов'язання не створюють для держав, що здійснюють обслуговування повітряного руху, суверенних прав на повітряний простір відкритого моря.

Окрім свободи польотів повітряних суден над відкритим морем, існує також свобода наукових досліджень за допомогою повітряних суден, свобода використання літальних апаратів для забезпечення рибальства та спорудження штучного обладнання і споруд.

Згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 р., закріплено право транзитного прольоту у повітряному просторі над більшістю міжнародних проток. Така свобода польоту реалізується з метою безперервного та швидкого транзиту через повітряний простір над протокою. При здійсненні цього права повинен враховуватися суверенітет, територіальна цілісність та політична незалежність прибережних держав, а також виконуються навігаційні правила, які встановлені ІКАО.

На особливу увагу заслуговує режим польотів над Чорноморськими протоками, який урегульовано Конвенцією про режим проток у 1936 р. у м. Монтрьо.

Згідно зі ст. 23 вказаної Конвенції, “для забезпечення проходу цивільних повітряних суден між Середземним морем і Чорним морем турецький уряд буде визначати поза забороненими зонами проток повітряні маршрути, призначені для цього проходу; цивільні повітряні судна можуть використовувати ці шляхи, роблячи турецькому уряду для епізодичних повітряних рейсів попередження за три дні, а для регулярних повітряних рейсів — загальне попередження про дати проходу”.

Щодо польотів військових повітряних суден, то над цими протоками яких-небудь правил Конвенція не встановлює. За законами внутрішнього законодавства Туреччини, для цього потрібен дозвіл турецького уряду, що може бути отриманий за дипломатичними каналами.

Таким чином, ст. 23 Конвенції Монтьрю надає право вільного прольоту для цивільних повітряних суден усіх держав. На цьому заснований режим повітряного простору над Чорноморськими протоками.

Стосовно правового режиму польотів над архіпелажними водами, то він також закріплений у Конвенції ООН 1982 р. Так, п. 3 ст. 53 передбачає, що всім повітряним суднам будь-якої держави надано право архіпелажного прольоту повітряним коридором з метою безперервного, швидкого та безперешкодного транзиту з однієї частини відкритого моря в іншу.

Правовий режим польотів над архіпелажними водами дещо схожий з правом транзитного прольоту над міжнародними протоками. Повітряний простір над ними також підвладний суверенітету архіпелажних держав, але відкритий і вільний для прольоту повітряних суден усіх держав.

Згідно зі ст. 41 Конвенції, держава-архіпелаг може вказувати спеціальні повітряні коридори для прольоту над архіпелажними водами. Ці повітряні коридори перетинають архіпелажні води і прилегле територіальне море та включають всі звичайні шляхи, що використовують для прольоту над архіпелажними водами. Право прольоту такими повітряними коридорами поширюється на всі літальні апарати.

Архіпелажний проліт здійснюють над традиційними морськими шляхами або в межах спеціальних повітряних коридорів, котрі встановлює держава-архіпелаг.

Держава-архіпелаг може, якщо цього вимагають обставини, після належного про те повідомлення, змінювати будь-які морські коридори або схеми поділу руху, встановлені або запропоновані нею раніше, іншими морськими коридорами або схемами поділу руху. Такі морські коридори або схеми поділу руху повинні відповідати загальноприйнятим правилам. При встановленні або зміні морських коридорів чи зміні схем поділу руху держава-архіпелаг передає пропозиції компетентній МО з метою їхнього затвердження. Сама організація тільки затверджує такі морські коридори та схеми поділу руху, що можуть

бути погоджені з державою-архіпелагом, після чого остання встановлює, затверджує або змінює їх. Оскільки повітряні коридори повинні встановлюватися над морськими коридорами, то зміна морських коридорів може привести до переміщення слідом за ними розташованих над ними повітряних коридорів.

Якщо держава-архіпелаг не встановлює морських або повітряних коридорів, право архіпелажного проходу може здійснюватися шляхами, що зазвичай використовують для міжнародного судноплавства. Крім того, на повітряні судна, що здійснюють транзитний проліт над державою-архіпелагом, покладають ті самі обов'язки, що і при польоті над міжнародними протоками.

Режим повітряного простору над Антарктикою і польотів над нею визначений Договором про Антарктику 1959 р., згідно зі ст. VI якого всі держави, незалежно від їхньої участі у цьому Договорі, мають право вільно здійснювати над Антарктикою польоти цивільних повітряних суден, неухильно дотримуючись при цьому стандартів ІКАО. Повітряний простір Антарктики використовують лише в мирних цілях. Військові літальні апарати можуть здійснювати польоти над цим континентом лише для контролю за дотриманням положень Договору (ст. VII), а також для доставки та вивозу персоналу й обладнання для станцій.

15.3. Безпека цивільної авіації та відповідальність у міжнародному повітряному праві

Підвищення ролі цивільної авіації в міжнародних перевезеннях пасажирів і вантажів, зростання інтенсивності руху на міжнародних авіалініях та швидкий розвиток авіаційної техніки вимагають особливої уваги до питань міжнародно-правового гарантування безпеки міжнародної цивільної авіації.

Нормативно-правове закріплення поняття "безпека" подано в Чиказькій конвенції 1944 р. про міжнародну цивільну авіацію. При цьому можна виокремити три групи норм, в яких визначено термін "безпека".

У *першій групі* термін вживається у вузькому значенні. Ці положення про те, що: при встановленні правил для своїх повітряних суден держави зобов'язуються належним чином враховувати їх безпеку (ст. 46); з метою безпеки польоту від повітряних суден потрібно вимагати дотримуватись запропонованих маршрутів або одержувати спеціальний дозвіл на польоти (ст. 5); засоби аеронавігаційного забезпечення надають з метою безпеки й оперативності повітряних сполучень (ст. 15); політ безпілотного повітряного судна повинен контролюва-

тися таким чином, щоб не було небезпеки для цивільних повітряних суден (ст. 8); необхідно вживати відповідних заходів, якщо аеропорти або аеронавігаційні засоби недостатні для безпечного здійснення міжнародних повітряних сполучень (ст. 69).

До *другої групи* відносять положення, в яких підкреслено можливий вплив використання цивільної авіації на безпеку інших сфер суспільної діяльності, крім власне цивільної авіації. Так, у Преамбулі Чиказької конвенції 1944 р. зауважено, що зловживання цивільною авіацією може створити загрозу загальній безпеці. У цьому зв'язку закріплюється право держави обмежити або заборонити польоти іноземних повітряних суден в інтересах суспільної безпеки, з міркувань військової необхідності, при виключних обставинах або у період надзвичайного стану (ст. 9), заборонити або обмежити перевезення визначених предметів через свою територію “з метою дотримання суспільного порядку і безпеки” (ст. 35). Нарешті, ст. 64 Конвенції названа “Угоди з безпеки” щодо авіаційних питань, що входять у компетенцію ІКАО і безпосередньо впливають на міжнародну безпеку.

Третю групу становить положення, в яких термін “безпека” не можна звести тільки до її вузького значення й які одночасно стосуються власне “безпеки цивільної авіації”. Так, ст. 37 Конвенції, визначаючи конкретні технічні питання, з яких ІКАО може затверджувати і змінювати міжнародні стандарти і рекомендації, встановлює, що вони можуть відноситися “також до таких інших питань, що стосуються безпеки... повітряних сполучень, які час від часу можуть виникати”.

Проблему гарантування безпеки цивільної авіації поділяють на два самостійних, хоча й взаємопов'язаних питання. По-перше, це вживання відповідних заходів і встановлення правил щодо забезпечення технічно-надійної експлуатації авіаційної техніки як своєрідної “техніки безпеки”. По-друге, сюди входять специфічні правові питання боротьби з актами незаконного втручання людини в діяльність цивільної авіації, що загрожують її безпеці.

Саме в цих двох напрямках з перших років появи авіації розвивалися міжнародно-правові норми, пов'язані з гарантуванням безпеки міжнародної цивільної авіації. Їх аналіз дає можливість мати уявлення про історію і характер становлення в міжнародному повітряному праві принципу “гарантування безпеки міжнародної цивільної авіації”.

З метою створення безпеки цивільної авіації були прийняті такі міжнародно-правові акти: Конвенція про злочини і деякі інші дії на борті повітряного судна, підписана 14 вересня 1963 р. у Токіо (Токійська конвенція); Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, підписана 16 грудня 1970 р. у Гаазі (Гаазька конвенція); Конвенція про боротьбу з незаконними актами проти безпеки

цивільної авіації, підписана 23 вересня 1971 р. у Монреалі (Монреальська конвенція); Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію, підписаний 24 лютого 1988 р. у Монреалі (Монреальський протокол).

Однак першим міжнародним документом, що містить окремі норми, які стосуються безпеки повітряного судна, є *Женевська конвенція 1958 р. про відкрите море*. Конвенція визначає піратство як будь-які неправомірні акти насильства, затримання або грабежу, вчинені в особистих цілях екіпажем або пасажирями одного приватного судна або літального апарата стосовно іншого судна або літального апарата й осіб, що знаходяться на борту. Мова йде про дії екіпажу або пасажирів піратських морських або повітряних суден. При цьому такі акти, за змістом Женевської конвенції, можуть кваліфікуватися як “піратство” тільки у разі їхнього здійснення у відкритому морі або в повітряному просторі над ним.

Токійська конвенція 1963 р. уперше включила визначення незаконного захоплення цивільного судна, “коли особа, що знаходиться на борту повітряного судна, незаконно, за допомогою сили або погрози застосування сили, вчинила акт втручання, захоплення або іншим способом неправомірно здійснює контроль над повітряним судном у польоті або коли планується здійснення такого акту”. У цьому визначенні виділяється факт неправомірного здійснення контролю над повітряним судном у польоті незалежно від мети особи, що знаходиться на його борту. Однак Конвенція не кваліфікує подібні дії як злочин, обмежуючись вказівкою на те, що держави зобов’язуються вживати заходів для відновлення або збереження контролю “законного командира” над повітряним судном.

Гаазька конвенція 1970 р. розширила поняття незаконного втручання в діяльність цивільної авіації, визнала ці дії злочинними і запровадила інститут співучасті в протиправних діях, що посягають на безпеку повітряних суден.

Монреальська конвенція 1971 р. акцентувала, що злочинними визнаються дії особи, яка: здійснює акт насильства стосовно особи, що знаходиться на борту повітряного судна в польоті, якщо такий акт може загрожувати безпеці повітряного судна; руйнує повітряне судно, що знаходиться в експлуатації, або заподіює цьому повітряному судну пошкодження, котрі виводять його з ладу або можуть загрожувати його безпеці в польоті; вчиняє дії, що призводять до розміщення на повітряному судні або знаходиться в експлуатації, яким би то не було способом пристроїв або речей, які можуть зруйнувати таке повітряне судно чи заподіяти йому шкоду або вивести його з ладу, що може загрожувати його безпеці в польоті; руйнує чи пошкоджує аеронавігаційне обладнання або втручається в його експлуатацію, якщо будь-який такий акт може загрожувати безпеці повітряних

суден у польоті; повідомляє завідомо неправдиві дані, що створюють загрозу безпеці повітряного судна в польоті.

Токійську, Гаазьку і Монреальську конвенції застосовують у всіх тих випадках, коли повітряне судно знаходиться в польоті над іншою територією, ніж територія держави реєстрації повітряного судна.

При цьому положення Токійської конвенції застосовують “з моменту включення двигуна з метою зльоту до моменту закінчення пробігу при посадці”, а Гаазьку і Монреальську — “з моменту закриття всіх зовнішніх дверей після завантаження і до моменту відкриття кожних з таких дверей для вивантаження”.

Монреальську конвенцію 1971 р. застосовують також у період перебування повітряного судна “в експлуатації”. Цей період визначається з початку передпольотної підготовки і продовжується протягом 24 годин після здійснення повітряним судном посадки. Необхідність введення в Монреальську конвенцію поняття “перебування повітряного судна в експлуатації” пов’язана з випадками диверсійних актів проти літаків під час їхнього перебування в аеропортах або в інших місцях стоянок.

Усі три конвенції не застосовують щодо повітряних суден, задіяних на військовій, митній і поліцейській службах, тобто до державних повітряних суден.

Особливістю Токійської конвенції є те, що вона визначає право держави реєстрації повітряного судна здійснювати юрисдикцію стосовно всіх актів незаконного втручання. Однак при цьому Конвенція допускає юрисдикцію будь-якої іншої держави, якщо дії на борту літака спрямовані проти громадянина такої держави, якщо злочин створює наслідки на її території чи загрожує її безпеці або якщо втручання держави в політ необхідне для виконання нею зобов’язань за багатосторонньою міжнародною угодою.

У Гаазькій і Монреальській конвенціях закріплений принцип конкуруючої юрисдикції — встановлювати юрисдикцію стосовно злочинів можуть: держава реєстрації повітряного судна; держава основного місця діяльності або постійного місця перебування орендаря повітряного судна, що здане в оренду без екіпажу; держава, на території якої здійснює посадку повітряне судно і на борту якого вчинений злочин і ще знаходиться злочинець; будь-яка інша держава, на території якої знаходиться злочинець або передбачуваний злочинець.

Монреальський протокол 1988 р. доповнив Монреальську конвенцію 1971 р., включивши такі акти до визначення злочинів: акт насилля щодо особи в міжнародному аеропорту; акт руйнування або пошкодження споруджень міжнародного аеропорту; акт порушення роботи служб міжнародного аеропорту. Згідно з Протоколом, держави-учасниці зобов’язані встановити свою юрисдикцію над подібними злочинами у випадку, коли злочинець знаходиться на їх території

і вони не можуть видати його державі, на території якої було вчинено певний злочин. Протокол доповнив правову базу, необхідну для запобігання незаконним актам проти безпеки цивільної авіації.

Поряд з цими універсальними міжнародно-правовими актами існують й угоди регіонального характеру. Так, 26 травня 1995 р. у межах СНД була підписана *Угода про співробітництво з забезпечення захисту цивільної авіації від актів незаконного втручання*. У цій Угоді разом з Україною беруть участь 12 держав. В основному вона дублює положення універсального конвенційного механізму, однак до певних її новацій потрібно віднести трактування “авіаційної безпеки” як комплексу заходів, а також людські та матеріальні ресурси, призначені для захисту цивільної авіації від актів незаконного втручання. Крім того, ст. 3, 4, 5 передбачають узгодженість дій сторін із запобігання і припинення актів втручання в діяльність цивільної авіації, надання всіх видів допомоги членам екіпажу і пасажиром повітряного судна, забезпечення доступу представників уповноважених (конвенціями) установ. Відповідно до ст. 6 Угоди, питання юрисдикції (у тому числі й видачі) стосовно правопорушників, які намагалися здійснити або здійснили акт незаконного втручання, вирішують учасники Угоди в межах положень міждержавних угод. Для підвищення якості узгоджених дій сторін при Міждержавному авіаційному комітеті СНД створюється Координаційна рада з авіаційної безпеки.

Щодо національно-правових заходів гарантування безпеки цивільної авіації в Україні, то варто згадати певну активізацію нормотворчого процесу у сфері боротьби з актами незаконного втручання в діяльність цивільної авіації. У лютому 2003 р. було затверджено *Державну програму авіаційної безпеки цивільної авіації*. Програма розроблена відповідно до Чиказької конвенції 1944 р., її метою є створення організаційно-правових засад щодо гарантування авіаційної безпеки та ефективної діяльності цивільної авіації. Виконання визначених цією Програмою заходів забезпечує спеціально уповноважений орган із питань авіаційної безпеки цивільної авіації — урядовий орган державного управління діяльністю цивільної авіації у складі центрального органу виконавчої влади з питань транспорту.

У *Повітряному кодексі України 1993 р.* цій проблемі присвячено розділ XIII, який називається “Захист авіації від актів незаконного втручання”. У ньому визначено порядок організації авіаційної безпеки (ст. 71), основні заходи щодо захисту від актів незаконного втручання (ст. 72), контроль за безпекою (ст. 73) та гарантування виконання вимог авіаційної безпеки (ст. 74).

Окремої уваги заслуговує проблема відповідальності в міжнародному повітряному праві, регламентація якої стосується відповідальності авіаперевізника перед пасажирами та вантажовласниками, а також відповідальності за шкоду, завдану третім особам.

Першим міжнародним документом, що встановив відповідальність авіаперевізника, є *Варшавська конвенція для уніфікації деяких правил щодо міжнародних повітряних перевезень 1929 р.* Нею встановлено: перевізник несе відповідальність за шкоду, завдану пасажиру і вантажу в період повітряного перевезення (ст. 17, 18); відповідальність перевізника настає при наявності його вини (ст. 20); визначено максимальну межу відповідальності перевізника (ст. 22); відповідальність перевізника в повному обсязі (ст. 25).

Додатковий Гаазький протокол 1955 р. до Варшавської конвенції 1929 р. збільшив удвічі межі відповідальності перевізника.

Гвадалахарська конвенція 1961 р. сприяла застосуванню основних принципів Варшавської конвенції 1929 р. на перевезення, що здійснюються орендовані повітряні судна.

Додатковий Гватемальський протокол 1971 р. до Варшавської конвенції 1929 р. запровадив принцип об'єктивної відповідальності перевізника та встановив межу відповідальності в 100 тис. дол. США.

У травні 1999 р. була прийнята *Монреальська конвенція для уніфікації деяких правил щодо міжнародних повітряних перевезень*. Вона консолідувала документи Варшавської системи та встановила дворівневу систему відповідальності. Перший рівень встановлює об'єктивну відповідальність у розмірі до 100 тис. спеціальних прав взаємопозик (близько 135 тис. дол. США) незалежно від вини перевізника. Другий рівень базується на презумпції вини перевізника і не передбачає обмеження відповідальності.

Щодо відповідальності за шкоду, завдану третім особам, то в міжнародному повітряному праві це регулюється Римською конвенцією про відшкодування шкоди, завданої іноземним повітряним судном третім особам на поверхні, 1952 р. і Монреальським протоколом 1978 р.

Римська конвенція 1952 р. встановила, що відповідальність за шкоду, завдану третім особам на поверхні, несе особа, що використовує судно в момент завдання шкоди (експлуатант повітряного судна). Відповідальність настає незалежно від вини експлуатанта, який володіє лише обмеженими засобами правового захисту. Конвенція передбачає, що "будь-яка особа, якій завдана шкода на поверхні, якщо вона доведе, що ця шкода була завдана повітряним судном у польоті або іншою особою чи предметом, що випав з повітряного судна, має право на відшкодування" (ст. 1).

Однак сфера дії Конвенції не охоплює всі можливі випадки завдання такої шкоди. Конвенцію не застосовують щодо шкоди: яка завдана повітряному судну, що знаходиться в польоті, а також щодо осіб і вантажу на борту такого повітряного судна; яка завдана на поверхні, якщо відповідальність за таку шкоду регулюється договором між особою, котрій завдана шкода, й експлуатантом; яка завдана військовим, митним або поліцейським повітряним судном.

Монреальський протокол 1978 р. збільшив межі відповідальності та замінив золотий франк Пуанкаре на умовну одиницю “спеціальні права взаємопозики”. Максимальна сума відповідальності у зв’язку зі смертю або тілесним ушкодженням була обмежена 125 тис. спеціальних прав взаємопозики (близько 158 тис. дол. США) за кожну особу, що загинула або зазнала тілесних ушкоджень. Однак з часом ці межі були визнані недостатніми, а Протокол так і не отримав широкого визнання.

15.4. Міжнародні організації в галузі цивільної авіації

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО¹²⁴) — одна з найбільш представницьких міжурядових організацій, що мають статус спеціалізованих установ ООН. ІКАО існує з 4 квітня 1947 р., коли набула чинності Чиказька конвенція 1944 р., ч. II якої є її Статутом.

Характеристика Статуту ІКАО. Особливу групу утворюють у Статуті ІКАО норми, що забезпечують функціонування організаційно-правового механізму цієї Організації. Саме вони визначають, які органи має у своєму розпорядженні ІКАО, в якій залежності та підлеглості вони знаходяться, якими методами вони можуть користуватися для здійснення своїх функцій, в якій організаційній формі повинні здійснювати свою діяльність. Загалом Статут ІКАО зумовлює порядок членства, структуру й організацію роботи органів, застосування правил процедур, уніфікації правил міжнародної аеронавігації, спрощення формальностей, ухвалення поправок до Чиказької конвенції, розробки й ухвалення нових конвенцій, вирішення суперечок і розбіжностей між державами-членами, надання технічної допомоги, сприяння розвитку міжнародного повітряного транспорту та здійснення адміністративної діяльності ІКАО.

Цілі та завдання ІКАО вказані в ст. 44 Чиказької конвенції 1944 р. Ними є: створення безпечного й упорядкованого розвитку міжнародної цивільної авіації в усьому світі; заохочення конструювання й експлуатації повітряних суден, створення і розвиток повітряних трас, аеропортів і аеронавігаційних засобів для міжнародної цивільної авіації; задоволення потреб народів світу в безпечному, регулярному, ефективному й економічному повітряному транспорті; запобігання економічним втратам, що зумовлені безрозсудною конкуренцією; сприяння безпеці польотів.

Функції та компетенція ІКАО мають спеціальний характер. ІКАО виконує координаційні, оперативні, контрольні, регулюючі й арбітражні функції. Для їх здійснення ІКАО наділена спеціальною ком-

¹²⁴ ICAO — International Civil Aviation Organization.

петенцією, тобто правом ухвалювати рішення або брати участь у вирішенні питань міжнародної аеронавігації і міжнародного повітряного транспорту.

Членство в ІКАО. Щоб стати членом ІКАО, досить підписати Чиказьку конвенцію і направити депозитарію Конвенції (США) повідомлення про приєднання певної держави до Конвенції. На 30-й день з моменту отримання повідомлення урядом США приєднання набуває чинності, про що депозитарій повідомляє всіх учасників Конвенції. Розрізняють первинних членів ІКАО і тих, що приєдналися. До перших відносять держави, що брали участь у конференції 1944 р. та підписали Чиказьку конвенцію після її завершення. До других належать держави, що приєдналися до Конвенції після набуття нею чинності.

Стосовно припинення членства в ІКАО, то воно може настати у випадку заяви держави про денонсацію нею Чиказької конвенції через рік після повідомлення про денонсацію уряду США. Автоматично держава перестає бути членом ІКАО при її виключенні з ООН, якщо при цьому немає прямих вказівок Генеральної Асамблеї ООН про доцільність збереження цієї держави як члена ІКАО.

Структура ІКАО — це сукупність її постійних органів, утворених на підставі та відповідно до Статуту. До них належать: Асамблея; Рада; Аеронавігаційна комісія; Авіатранспортний комітет; Юридичний комітет; Комітет зі спільної підтримки аеронавігаційного забезпечення; Фінансовий комітет; Комітет з незаконного втручання в діяльність цивільної авіації; Секретаріат.

Найвищий орган ІКАО — Асамблея, що скликається один раз у три роки для визначення основних напрямів діяльності ІКАО у сфері міжнародної аеронавігації і міжнародного повітряного транспорту. У роботі Асамблеї беруть участь усі члени ІКАО.

Рада ІКАО — виконавчий, постійно діючий орган Організації, втілює у життя рішення Асамблеї та керує поточною діяльністю в період між сесіями ІКАО.

Розробка, ухвалення та застосування стандартів ІКАО. Для гарантування безпеки міжнародних польотів важливе значення має створення однакового технологічного режиму, що можливо тільки на основі одноманітних правил міжнародної аеронавігації. Цю роботу сьогодні здійснює ІКАО через ухвалення техніко-нормативних документів, що містять техніко-юридичні вимоги до повітряних суден, їх екіпажу й аеронавігаційних служб. Ці вимоги відображаються в стандартах, практиці, що рекомендується, правилах для аеронавігаційних служб, рекомендаціях і процедурах. Хоча техніко-юридичні вимоги і розпорядження, в якій би формі вони не закріплювалися, є рекомендаційними, між ними існує чітка ієрархія. Стандарт містить вищі еталонні вимоги, яких потрібно дотримуватись на користь безпеки міжнародної аеронавігації, чого не можна сказати про вимоги

практики, що рекомендується. Стандарти і практика, що рекомендується, оформляють у вигляді Додатків до Чиказької конвенції.

Європейська конференція цивільної авіації (ЄКАК¹²⁵) була створена в квітні 1954 р. на Страсбурзькій конференції.

Основним завданням ЄКАК є розгляд і вирішення проблем, пов'язаних з діяльністю повітряного транспорту.

Членами ЄКАК є держави — учасники Страсбурзької конференції 1954 р. Відповідно до ст. 2 Статуту, вступ в ЄКАК інших європейських держав відбувається із загальної згоди всіх її членів.

Головними органами ЄКАК є: Пленарна комісія; Координаційний комітет; постійні комітети.

Пленарна комісія — вищий орган ЄКАК. Сесії її, як правило, скликаються щорічно. Раз у три роки вона обирає президента, віцепрезидентів ЄКАК і голів постійних комітетів, визначає загальну робочу програму і затверджує бюджет організації на наступні три роки; Пленарна комісія приймає більшістю голосів рекомендації, резолюції й інші рішення, що повинні бути схвалені державами-членами (ст. 1 Статуту). Надзвичайні сесії Пленарної комісії можуть бути скликані з ініціативи президента ЄКАК або за вимогою трьох держав-членів.

Координаційний комітет здійснює керівництво поточною діяльністю ЄКАК між сесіями. У його склад входять президент, віцепрезиденти та голови постійних комітетів. Збирається для розгляду питань поточної діяльності за ініціативою президента один раз на рік.

З питань спрощення формальностей ЄКАК прийняла чимало рекомендацій з метою скорочення часу на оформлення пасажирів, багажу та вантажів в аеропорті.

У технічній сфері ЄКАК здійснює систематизацію і стандартизацію загальних технічних вимог до нового авіаційного обладнання, включаючи системи аеронавігації і зв'язку, вивчає питання безпеки польотів і статистику льотних подій. У цій сфері ЄКАК також виробила текст Багатосторонньої угоди про видачу сертифікатів на придатність до польотів імпортованих повітряних суден.

Важливо зазначити, що країни — учасники ЄКАК нерідко намагаються в рамках її повноважень розв'язати проблеми, породжувані гострою конкурентною боротьбою за володіння західноєвропейським ринком авіаперевезень між авіакомпаніями держав — членів ЄКАК. Однак заходи, що рекомендуються, найчастіше не виконують самі держави, тому вони не можуть дати бажаних результатів.

Європейська організація по гарантуванню безпеки аеронавігації (Євроконтроль¹²⁶) була утворена в 1960 р. на підставі Конвенції про співпрацю у сфері аеронавігації, підписаної Бельгією, Великою Бри-

¹²⁵ ECAC — European Civil Aviation Conference. Україна є членом ЄКАК з 1999 р.

¹²⁶ EUROCONTROL — European Organization for the Safety of Air Navigation.

танією, Нідерландами, Люксембургом, Францією і ФРН з метою вдосконалення управління повітряним рухом над територією Західної Європи.

Цілі Євроконтролю: визначення загальної політики відносно структури повітряного простору, засобів аеронавігації, уніфікація правил польотів і діяльності наземних аеронавігаційних служб.

Найвищий представницький орган — Постійна комісія з гарантування безпеки аеронавігації, в якій представлені всі держави-члени. Рішення Комісії обов'язкові для держав-членів.

Виконавчий орган — Агентство по безпеці аеронавігації, цілями якого є гарантування безпеки польотів цивільних і військових повітряних суден.

Африканська комісія цивільної авіації (АФКАК¹²⁷) була утворена у 1969 р. в Аддис-Абебі (Ефіопія). Членство в АФКАК обумовлене членством в Африканському Союзі та зацікавленістю в діяльності Економічної комісії ООН для Африки.

Цілі: сприяння виробленню загальної політики держав-членів у сфері цивільної авіації, сприяння ефективнішому використанню і вдосконаленню африканського повітряного транспорту, сприяння в застосуванні авіаційних регламентів ІКАО, сприяння застосуванню тарифів, які стимулюють розвиток повітряних перевезень в Африці.

Найвищий орган — пленарна сесія, яка обирає президента та чотирьох віце-президентів Комісії, що утворюють Бюро АФКАК.

Рішення і рекомендації Комісії є консультаціями, підлягають схваленню кожною державою — членом АФКАК.

Агентство з гарантування безпеки аеронавігації в Африці і на Мадагаскарі (АСЕКНА¹²⁸) було утворено у 1959 р. 12 африканськими державами і Францією. З 1966 р. розташовується в Дакарі (Сенегал).

Цілі: гарантування регулярності та безпеки польотів повітряних суден над територією держав-членів, за винятком Франції; надання польотної, технічної і метеорологічної інформації, а також інформації про авіаперевезення; керування польотами повітряних суден, контроль за повітряним рухом; керування, експлуатація й обслуговування аеродромів.

Найвищим органом Агентства є Адміністративна рада, до складу якої входять усі держави-члени на основі принципу "одна держава — один представник — один голос". Рішення Ради є обов'язковими і не потребують схвалення з боку держав-членів. Члени Ради обирають президента і за його пропозицією призначають Генерального секретаря.

Робочими органами Агентства є: адміністративне, експлуатаційне, наземне, метеорологічне управління, рахункове бюро.

¹²⁷ AFCAC — African Civil Aviation Commission.

¹²⁸ ASECNA — Agence pour la securite de la navigation aerienne en Afrique et a Madagascar.

Латиноамериканська комісія цивільної авіації (ЛАКАК¹²⁹) була утворена у 1973 р. Члени ЛАКАК — держави Південної і Центральної Америки, включаючи Панаму та Мексику, а також держави Карибського басейну.

Цілі: координація діяльності повітряного транспорту держав-учасниць, розвиток співпраці між членами ЛАКАК, збір і публікація статистичних даних про авіаперевезення, вироблення рекомендацій відносно тарифів.

Найвищий орган — Асамблея, яка обирає президента ЛАКАК. Її рішення підлягають схваленню державами-членами.

Виконавчим органом ЛАКАК є Виконавчий комітет.

Центральноамериканська корпорація по обслуговуванню аеронавігації (КОКЕСНА¹³⁰) була створена на основі Конвенції, що підписана у 1960 р. в Тегусигальпі (Гондурас).

Цілями є: розробка на основі стандартів і рекомендацій ІКАО пропозицій щодо уніфікації національних авіаційних регламентів з питань аеронавігації; керування повітряним рухом у повітряному просторі держав-членів, а також у тих районах повітряного простору, які спеціально визначені регіональним аеронавігаційним планом ІКАО, і в інших районах, у яких КОКЕСНА несе відповідальність відповідно до міжнародних угод.

Крім того, КОКЕСНА забезпечує обслуговування повітряного руху над територією держав-членів на користь юридичних і фізичних осіб укладенням з ними спеціальних контрактів.

Найвищим органом КОКЕСНА є Адміністративна рада, що утворюється з представників усіх держав-членів. Вона володіє правом давати командирам повітряних суден вказівки, що підлягають обов'язковому виконанню. Прийом нових членів — на основі принципу одноголосності.

Рада цивільної авіації арабських держав (КАКАС¹³¹) була створена в 1967 р.

Її цілями є: розвиток співпраці в галузі цивільної авіації між державами-членами; сприяння впровадженню стандартів і рекомендацій ІКАО в практику держав-членів; вирішення спорів між державами-членами з питань цивільної авіації.

Найвищим представницьким органом КАКАС є Рада, в якій представлені всі держави-члени.

Виконавчий орган КАКАС — Постійне бюро. Штаб-квартира розташована в Рабаті (Марокко).

¹²⁹ LACAC — Latin American Civil Aviation Commission.

¹³⁰ COCESNA — Corporacion centroamericana de servicios de navegacion aerea.

¹³¹ CACAS — Civil Aviation Council of Arab States.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке “міжнародне повітряне право”?
2. Як співвідноситься міжнародне повітряне право з міжнародним публічним правом загалом?
3. Які принципи лежать в основі міжнародного повітряного права?
4. Які види повітряного простору є об'єктом регулювання міжнародного та національного повітряного права?
5. У чому полягає мета та форми діяльності ІКАО; яка структура і юридичний статус цієї МО?
6. Які найважливіші міжнародні багатосторонні договори варто згадати у зв'язку з розвитком правового регулювання міжнародного повітроплавання?
7. Що таке “свобода повітря”, як можна її охарактеризувати?
8. Які міжнародні міждержавні організації беруть участь у регулюванні комерційного повітроплавання в різних регіонах земної кулі?

Рекомендована література

1. Бордунов В. Д. Правовое регулирование международных полетов гражданских воздушных судов / В. Д. Бордунов, А. Н. Котов, С. Н. Малеев. — М., 1988.
2. Бордунов В. Д. Правовой механизм деятельности международных авиационных организаций / В. Д. Бордунов. — М., 1989.
3. Верещагин А. Н. Международное воздушное право. Проблемы международно-правового регулирования воздушных сообщений / А. Н. Верещагин. — М., 1966.
4. Дежкин В. Н. Правовое регулирование международных воздушных сообщений / В. Н. Дежкин. — М., 1987.
5. Курс международного права : в 7 т. — М., 1992. — Т. 5.
6. Малеев Ю. Н. Международное воздушное право. Вопросы теории и практики / Ю. Н. Малеев. — М., 1986.
7. Словарь международного воздушного права / [отв. ред. Ю. Н. Малеев]. — М., 1988.

Розділ 16

МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО

16.1. Поняття, джерела та суб'єкти міжнародного космічного права

Після запуску в 1957 р. першого в історії людства штучного супутника Землі для людства стало доступним дослідження та освоєння космічного простору. Спостереження, які ведуться із космосу, поглиблюють знання про довкілля, завдяки супутниковим навігаційним системам ми можемо зв'язатися з будь-якою точкою земної кулі. Така діяльність, безумовно, торкається інтересів усієї людської цивілізації, що зумовлює потребу в її міжнародно-правовому регулюванні.

У становленні та розвитку міжнародного космічного права важливу роль відіграла ООН. У 1959 р. був створений Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях (Комітет ООН з космосу). Цей Комітет аналізує масштаби міжнародного співробітництва з мирного використання космічного простору, розробляє програми та керує технічним співробітництвом ООН у цій сфері, сприяє дослідженню і розповсюдженню інформації, а також здійснює внесок у розвиток міжнародного космічного права. Комітет має два підкомітети: науково-технічний та юридичний. Науково-технічний є координатором міжнародного співробітництва в галузі космічних досліджень і технологій. Юридичний — працює над розвитком правових інструментів, які сприяють швидкому технологічному розвитку в галузі дослідження космічного простору. У рамках вказаного Комітету були розроблені міжнародно-правові документи, які встановлюють основи співробітництва стосовно дослідження та використання космічного простору.

До джерел міжнародного космічного права належать, перш за все, міжнародні договори та міжнародно-правові звичаї.

Регулювання космічної діяльності від самого початку дослідження та освоєння космосу здійснювалося за допомогою звичаєвих норм. До таких норм належали принцип нерозповсюдження суверенітету на

космічний простір та небесні тіла, використання космічного простору для мирних цілей, надання всім державам рівних можливостей для дослідження космосу, міжнародна відповідальність держав за національну космічну діяльність тощо. Деякі звичаєві норми міжнародного космічного права збереглися донині (наприклад, визначення межі між повітряним та космічним простором).

Важливу роль на початкових етапах регулювання космічної діяльності відігравали резолюції Генеральної Асамблеї ООН, в яких знайшли підтвердження звичаєві норми міжнародного космічного права.

У подальшому звичаєві норми та резолюції Генеральної Асамблеї ООН стали підґрунтям для прийняття договірних норм. Серед міжнародних договорів особливе місце займає Договір (1967 р.) про принципи діяльності держав стосовно дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (далі — Договір про космос). Цей Договір закріпив основні засади міжнародного космічного права, зокрема встановив, що дослідження та використання космічного простору повинно проводитись на благо та в інтересах усіх держав (п. 1 ст. 1); рівноправність держав у дослідженні та використанні космічного простору (п. 2 ст. 1); свободу наукових досліджень космосу (п. 3 ст. 1); заборону національного присвоєння космосу шляхом проголошення на нього суверенітету, шляхом окупації чи іншими засобами (ст. 2); дослідження та використання космічного простору в інтересах підтримання міжнародного миру і безпеки та розвитку міжнародного співробітництва та взаєморозуміння (ст. 3); використання космосу в мирних цілях (ст. 4); міжнародну відповідальність держав за національну діяльність у космічному просторі (ст. 6, 7); юрисдикцію і контроль держави, в реєстр якої занесений об'єкт, запущений у космічний простір над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкта під час їх знаходження в космічному просторі (ст. 8); принцип співробітництва та взаємної допомоги держав у дослідженні та використанні космічного простору з урахуванням інтересів усіх інших держав (ст. 9); обов'язок держав уникати забруднення космосу, а також негативних змін земного середовища (ст. 9).

Вказані положення знайшли свій подальший розвиток в Угоді про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, що запускалися у космічний простір (1968 р.), Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами (1972 р.), Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір (1975 р.), Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах (1979 р.).

Суб'єктами міжнародного космічного права виступають перш за все держави та міжнародні міжурядові організації. Правосуб'єктність держав не залежить від будь-якого акту чи волевиявлення інших

учасників міжнародних відносин. Обсяг їх правосуб'єктності розповсюджується на всі сфери космічної діяльності. Натомість правосуб'єктність міжнародних міжурядових організацій є спеціальною, оскільки визначається в установчих документах такої організації. До суб'єктів міжнародного космічного права відносять і міжнародні космічні організації виробничо-комерційного типу, створення та діяльність яких пов'язується зі стрімкою комерціалізацією космічної діяльності та зростанням вкладу приватного сектора в таку діяльність. До вказаних організацій належать Міжнародна організація супутникового зв'язку, Міжнародна організація морського супутникового зв'язку, Європейська організація супутникового зв'язку, Арабська організація супутникового зв'язку тощо.

Таким чином, узагальнюючи наведене вище, *міжнародне космічне право* — це галузь міжнародного права, що є системою принципів та норм, які встановлюють правовий режим космічного простору й небесних тіл і регулюють співробітництво між державами та міжнародними організаціями щодо дослідження і використання космічного простору.

Необхідно зазначити, що міжнародне космічне право всупереч буквальному тлумаченню цього терміна регулює не тільки діяльність держав у самому космічному просторі, включаючи небесні тіла, але й їх діяльність на Землі та в повітряному просторі Землі, пов'язану з дослідженням і використанням космосу. Так, Угода про рятування в основному регулює операції, які вчиняються на Землі з рятування та повернення космонавтів і космічних об'єктів, а основними завданнями Конвенції про відповідальність є забезпечення відшкодування шкоди, спричиненої при падінні на Землю космічних об'єктів чи їх складових частин¹³².

Потрібно звернути увагу і на те, що дослідження та використання космічного простору регулюється, окрім міжнародного публічного права, і міжнародним приватним правом. Останнім часом у доктрині міжнародного права все частіше можна почути про формування міжнародного космічного приватного права. Його виникнення пов'язують з комерціалізацією космічної діяльності, використанням космічного простору приватними організаціями, а також розвитком національного космічного законодавства деяких країн. При цьому під міжнародним космічним приватним правом розуміють сукупність матеріальних та колізійних норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини з "іноземним елементом", пов'язані з космічною діяльністю¹³³.

¹³² Курс міжнародного права : в 7 т. — Отрасли международного права / С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко и др. — М. : Наука, 1992. — Т. 5. — С. 170.

¹³³ Юзбашян М. Р. К вопросу о формировании международного космического частного права / М. Р. Юзбашян // Московский журнал международного права. — 2008. — № 2 (70). — С. 141.

Не можна не зазначити той факт, що наша держава входить до п'ятірки провідних космічних держав світу. Нині ракетні комплекси української розробки і виробництва забезпечують запуски космічних апаратів з космодромів багатьох країн. Тому вважаємо за доцільне розглянути внутрішньодержавне регулювання космічної діяльності в Україні.

Правове регулювання діяльності у сфері дослідження та використання космосу на внутрішньодержавному рівні в Україні здійснюється, насамперед, Законом України “Про космічну діяльність” від 15 листопада 1996 р. та Законом України “Про державну підтримку космічної діяльності” від 16 березня 2000 р. Так, Закон “Про космічну діяльність” окреслив правові засади здійснення космічної діяльності в Україні та під юрисдикцією України поза її межами, зокрема: визначив основні засади організації космічної діяльності, встановив вимоги до об’єктів космічної діяльності, сформулював засади міжнародної космічної діяльності, передбачив державний нагляд за безпекою космічної діяльності тощо. Законом України “Про державну підтримку космічної діяльності” визначені засади державної підтримки космічної діяльності в Україні. Зокрема передбачається, що для державних потреб кошти на фінансування космічної діяльності окремо виділяють у Державному бюджеті України. Метою державної підтримки, відповідно до ст. 3 Закону “Про державну підтримку космічної діяльності”, є: збереження і подальший розвиток науково-технічного, технологічного та виробничого потенціалу космічної галузі як одного з факторів національної безпеки; підвищення експортного потенціалу космічної галузі та конкурентоспроможності розробок (виробів) вітчизняних суб’єктів космічної діяльності; створення економічних умов і надання гарантій для залучення інвестицій (у тому числі іноземних) у розвиток космічної галузі.

Окремі напрями розвитку космічної галузі України названі у загальнодержавних космічних програмах. Сьогодні вони визначені у Загальнодержавній цільовій науково-технічній космічній програмі України на 2008—2012 рр. (затверджена Законом України від 30 вересня 2008 р. № 608-VI).

16.2. Міжнародно-правовий режим космічного простору та небесних тіл

Простір за межами земної атмосфери називають *космічним простором*.

Основу правового регулювання космічного простору та небесних тіл становлять Договір про космос 1967 р. та Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.

Для космічного права важливим є питання розмежування повітряного простору, що знаходиться над територією держави і щодо якого держава володіє повним та виключним суверенітетом, і космічного простору, який вважається загальною спадщиною людства¹³⁴. Щодо останнього діє заборона національного присвоєння.

Польоти повітряних суден здійснюють за допомогою використання аеродинамічної підйомної сили. Натомість польоти космічних суден призначені для орбітального інерційного пересування в безповітряному просторі. На їх рух впливає сила тяжіння Землі та інших планет. Міжнародна авіаційна федерація (ФАІ) реєструє політ судна як космічний, починаючи з висоти 100 км. На цій висоті космічний апарат може здійснити повний орбітальний оберт навколо Землі.

Дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, здійснюється на благо та в інтересах усіх країн, незалежно від ступеня їх економічного чи наукового розвитку, і є надбанням усього людства. Космічний простір та небесні тіла відкриті для дослідження і використання всіма державами без будь-якої дискримінації на основі рівності й відповідно до міжнародного права при вільному доступі до всіх районів небесних тіл.

Космічний простір є частково демілітаризованим. Згідно з п. 1 ст. 4 Договору про космос, заборонено виведення на орбіту навколо Землі будь-яких об'єктів з ядерною зброєю чи іншими видами зброї масового знищення, а також розміщення такої зброї в космічному просторі іншим чином. Отже, космічний простір є демілітаризованим тільки щодо зброї масового знищення¹³⁵.

Стосовно Місяця та інших небесних тіл, то вони вважаються повністю демілітаризованими й нейтралізованими територіями¹³⁶ та

¹³⁴ До концепції загальної спадщини людства відносять усі ті простори, які з огляду на їх особливу природу не можуть знаходитися під юрисдикцією будь-якої держави (космос, Антарктика, район морського дна тощо). Основний зміст концепції загальної спадщини людства, як слушно зазначає І. І. Лукашук, зводиться до такого: загальна спадщина є надбанням міжнародної спільноти; визначення режиму й управління здійснюється всіма державами без будь-якої дискримінації; воно використовується з урахуванням загальних інтересів і тільки в мирних цілях; режим користування не допускає деградації загальної спадщини; вигоду від використання загальної спадщини повинні мати всі держави на справедливих засадах; режим і користування загальною спадщиною враховують інтереси майбутніх поколінь (Див.: Лукашук І. І. *Международное право. Общая часть : учебник* / І. І. Лукашук — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — С. 138).

¹³⁵ При цьому не забороняється розміщувати у космічному просторі інші види зброї, які не вважаються зброєю масового знищення. Враховуючи те, що космічний простір є загальною спадщиною людства, а також зважаючи на небезпеку, яку може становити розміщення будь-якої зброї в космосі, в міжнародно-правовій доктрині неодноразово висловлювалася думка про необхідність поширення режиму демілітаризації космічного простору на всі види зброї.

¹³⁶ *Международное космическое право : учебник* / [отв. ред. Г. П. Жуков, Ю. М. Колосов]. — М. : Междунар. отношения, 1999. — С. 57.

використовуються виключно у мирних цілях. Заборонено створення на небесних тілах воєнних баз, споруд і укріплень, випробування будь-яких типів зброї чи проведення воєнних маневрів. Однак не заборонено використання військового персоналу для наукових досліджень чи будь-яких інших мирних цілей.

Вивчення та дослідження космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, здійснюють таким чином, щоб не піддавати їх шкідливому забрудненню. На жаль, дослідження космосу призвело до значного засмічення космічного простору залишками апаратів, котрі припинили експлуатувати. Такі залишки (космічне сміття), як правило, zostаються на земній орбіті впродовж тривалого часу і створюють серйозну загрозу для космічних апаратів, призводять до припинення програми польоту, а у випадку пілотованих апаратів — і до втрати життя¹³⁷.

Тому відвернення утворення космічного сміття є однією з найважливіших проблем міжнародного космічного права, для вирішення якої були прийняті Керівні принципи запобігання утворенню космічного сміття (2007). За вказаним документом космічне сміття визначається як всі антропогенні об'єкти, що знаходяться на навколосезній орбіті, чи ті, які повернулися в атмосферу, включаючи їх фрагменти й елементи, які є нефункціональними. До основних джерел походження космічного сміття відносять нефункціонуючі космічні об'єкти та сміття, яке утворювалося під час функціонування орбітальних ступенів ракет-носіїв і космічних апаратів.

У Керівних принципах заходи з запобігання утворенню космічного сміття можна поділити на дві широкі категорії: заходи, які зменшують утворення потенційного шкідливого космічного сміття в короткостроковому плані, й заходи, що обмежують утворення такого сміття у довгостроковому плані. Заходи першої категорії поєднані зі зменшенням утворення космічного сміття в результаті польотів і уникненням руйнувань на орбіті. Заходи другої категорії стосуються процедур після завершення програми польотів, які дозволяють виводити відпрацьовані космічні апарати й орбітальні ступені ракет-носіїв із районів, в яких є велике скупчення космічних апаратів, що функціонують.

¹³⁷ 10 лютого 2009 р. у 790 кілометрах над Землею зіткнулися діючий американський комунікаційний супутник і непрацюючий російський супутник. У результаті такого інциденту утворилася хмара космічного сміття майже з 700 уламків.

16.3. Міжнародно-правовий статус космічних об'єктів

У міжнародному космічному праві немає загальноприйнятого визначення космічних об'єктів, хоча такий термін дуже часто використовують у договірних нормах цієї галузі права.

Деякі спроби дати таке визначення на універсальному рівні зроблені в п. "d" ст. 1 Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1971 р. та п. "b" ст. 1 Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускають у космічний простір, 1974 р., відповідно до яких під космічними об'єктами варто розуміти складові частини космічного об'єкта, а також засоби його доставки в космічний простір. Отже, Конвенції не дають відповіді, що потрібно розуміти під космічним об'єктом. Таке визначення вироблено доктриною міжнародного космічного права і зводиться до того, що *космічні об'єкти* — це всі види технічних пристроїв, створених людиною, які призначені для використання в космічному просторі. На відміну від об'єктів, створених людиною, космічні об'єкти природного походження охоплює поняття "небесні тіла".

Космічні об'єкти поділяють на дві основні групи: пілотовані та автоматичні. Крім того, залежно від місця діяльності обидві групи космічних об'єктів, своєю чергою, поділяють на навколосеземні орбітальні та міжпланетні космічні об'єкти¹³⁸.

Договір про космос встановлює, що право власності на космічні об'єкти, які запуснені в космічний простір, включаючи об'єкти, доставлені чи споруджені на небесному тілі, і на їх складові частини залишається непорушним під час їх знаходження в космічному просторі чи на небесному тілі або після повернення на Землю. Якщо такі об'єкти або їх складові частини будуть виявлені за межами держави — учасниці Договору, до реєстру якої вони занесені, то вони повинні бути повернені цій державі. Держава, на території якої виявлено космічний об'єкт або його складові частини, повинна інформувати про такий факт державу реєстрації об'єкта та Генерального секретаря ООН.

Важливою для визначення космічного об'єкта є його реєстрація, основне завдання якої полягає у закріпленні правового зв'язку між космічним об'єктом та державою, яка здійснює запуск. На підставі реєстрації вирішуються питання щодо юрисдикції над космічним об'єктом і його екіпажем, його національної приналежності та відповідальності за шкоду, завдану такими об'єктами.

Основним документом, на підставі якого здійснюється реєстрація космічних об'єктів, є Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запу-

¹³⁸ Международное космическое право : учебник / [отв. ред. Г. П. Жуков, Ю. М. Колосов]. — М. : Междунар. отношения, 1999. — С. 79.

скаються в космічний простір (1975 р.), відповідно до якої держава, котра здійснює запуски, повинна зареєструвати такий космічний об'єкт через запис до відповідного реєстру. Причому під державою, що здійснює запуски, розуміють як державу, котра здійснює чи організує запуск космічного об'єкта, так і державу, з території чи установ якої здійснюється запуск космічного об'єкта. Відповідно до ст. 8 Договору про космос, держава — учасниця Договору, до реєстру якої занесений об'єкт, запущений у космічний простір, зберігає юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем такого об'єкта під час їх знаходження в космічному просторі, у тому числі й на небесному тілі. Це означає виключну компетенцію держави реєстрації космічного об'єкта як щодо власних громадян, так і щодо іноземців. Якщо ж запуск космічного об'єкта здійснюють дві або більше держав, то вони спільно визначають, яка з них буде реєструвати цей об'єкт. Такі держави можуть укласти між собою договір з приводу юрисдикції та контролю над космічним об'єктом та його екіпажем. Так, у 1975 р. між США і СРСР на час здійснення спільної радянсько-американської програми “Союз — Аполлон” була досягнута домовленість, відповідно до якої американські астронавти, які перейшли на борт “Союзу”, підпорядковувалися вказівкам радянського командира, а при відвідуванні американського корабля радянські космонавти повинні були підпорядковуватися командирі “Аполлона”¹³⁹.

Держава, яка здійснює запуски, повинна інформувати Генерального секретаря ООН про створення такого реєстру, який, своєю чергою, веде реєстр, до якого заноситься інформація, що надається державою реєстрації космічного об'єкта. Така інформація повинна містити: назву держави або держав, які здійснюють запуск; відповідне позначення космічного об'єкта або його реєстраційний номер; дату та територію або місце запуску; основні параметри орбіти та загальне призначення космічного об'єкта.

Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, також передбачає, що держава реєстрації космічного об'єкта може час від часу передавати Генеральному секретарю ООН додаткову інформацію відносно космічного об'єкта, а також у якомога швидший строк повідомляти його про космічні об'єкти, стосовно яких вона раніше надала інформацію й які, будучи виведеними на орбіту навколо Землі, більше не знаходяться на цій орбіті.

Якщо космічний об'єкт завдав шкоди державі або будь-якій фізичній чи юридичній особі такої держави або який може мати небезпечний чи шкідливий характер і держава не може розпізнати вказаний

¹³⁹ Каюмова А. Р. Некоторые вопросы юрисдикции государств в международном космическом праве / А. Р. Каюмова // Московский журнал международного права. — 2007. — № 3. — С. 112.

космічний об'єкт, інші держави-учасниці, включаючи держави, які володіють засобами спостереження за космічними об'єктами та їх супроводження, повинні відповідати на одержане від такої держави прохання про допомогу в ідентифікації об'єкта. При цьому держава, яка звертається із таким проханням, надає максимально можливу інформацію про час, характер і обставини, які створили підставу для такого прохання. Умови надання такої допомоги встановлюються за домовленістю між заінтересованими сторонами.

16.4. Правовий режим космонавтів

Правовий статус космонавтів у міжнародному космічному праві регулюється, перш за все, Договором про космос 1967 р. та Угодою про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, що запускалися у космічний простір (1968 р.).

Міжнародне космічне право розглядає космонавтів як “посланців людства в космос”. Усі особи, які знаходяться в космічному просторі, вважаються космонавтами. У ст. 10 Угоди про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. визначається, що держави будуть розглядати будь-яку людину, яка знаходиться на Місяці, як космонавта в значенні ст. 5 Договору про космос, а також як члена екіпажу космічного судна в значенні Угоди про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, що запускалися у космічний простір (1968 р.).

Космонавти, незалежно від громадянства, знаходяться під юрисдикцією і контролем держави реєстрації космічного об'єкта. Доктриною зауважено прогалину в міжнародному космічному праві стосовно здійснення юрисдикції під час знаходження екіпажу космічного судна в повітряному просторі іншої держави, де діє повний та виключний суверенітет такої держави. Проте більшість науковців сходяться на тому, що держава повинна зберігати юрисдикцію щодо зареєстрованого космічного об'єкта та його екіпажу впродовж усього космічного польоту, в тому числі й при перетинанні повітряного простору інших держав.

Оскільки космонавти розглядаються як “посланці людства в космос”, відповідно до п. 1 ст. 5 Договору про космос, держави зобов'язані надавати космонавтам необхідну допомогу у випадку аварії, лиха чи вимушеної посадки на території іншої держави чи у відкритому морі.

Ця норма знайшла свій подальший розвиток в Угоді про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, що запускалися у космічний простір (1968 р.). Угода встановила, що коли будь-яка держава, яка одержить інформацію чи виявить, що екіпаж космічного судна зазнав аварії чи знаходиться у стані лиха або здійс-

нив вимушену чи непередбачувану посадку на території, яка знаходиться під її юрисдикцією, або у відкритому морі, або у будь-якому іншому місці, на яке не розповсюджується суверенітет будь-якої держави, зобов'язана негайно повідомити про це владу, яка здійснила запуск¹⁴⁰, та Генерального секретаря ООН, який повинен негайно розповсюдити цю інформацію з допомогою всіх наявних у нього відповідних засобів зв'язку.

Норми міжнародного космічного права не встановлюють форму та способи повідомлення такої інформації. Головне, щоб указана інформація доводилася негайно як до держав, які здійснили запуск, так і до Генерального секретаря ООН для надання максимально можливої ефективної допомоги всім членам екіпажу космічного судна.

Крім інформування, на держави покладений обов'язок здійснювати всі можливі заходи для рятування екіпажу космічного судна та надання йому всієї необхідної допомоги. Така держава повинна інформувати владу, яка здійснювала запуск, а також Генерального секретаря ООН про заходи, які вона вжила, і про досягнуті результати.

Якщо екіпаж космічного судна здійснив вимушену посадку у відкритому морі або в іншому місці, яке знаходиться поза юрисдикцією держави, то держави — учасниці вказаної Угоди повинні, якщо можуть, надавати у разі необхідності допомогу в здійсненні операцій з пошуку та рятування такого екіпажу.

Окрему групу норм міжнародного космічного права становлять норми, які регулюють повернення космонавтів. Відповідно до Договору про космос, екіпаж космічного судна після завершення іноземною державою операцій з їхнього пошуку та рятування повинен бути негайно повернутий державі, до реєстру якої занесено космічне судно. Держави не можуть затримувати екіпаж космічного об'єкта або іншим чином перешкоджати його поверненню. За Угодою про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, що запускалися у космічний простір, екіпаж космічного судна повинен повертатися представникам влади, яка здійснювала запуск. Таким чином, Угода розширює коло суб'єктів, яким здійснюється повернення космонавтів, додаючи до них і міжнародні міжурядові організації, що здійснювали запуск.

Договором про космос 1967 р. передбачено, що при здійсненні діяльності в космічному просторі та на небесних тілах космонавти

¹⁴⁰ До влади, яка здійснює запуск, відповідно до ст. 6 Угоди про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, що запускалися у космічний простір, 1968 р., належить як держава, що є відповідальною за запуск, так і міжнародна міжурядова організація, відповідальна за запуск, за умови, що ця МО заявляє про прийняття нею прав і обов'язків, передбачених цією Угодою, і що більшість держав — членів цієї організації є учасниками Угоди та Договору про космос.

однієї держави зобов'язані надавати всю можливу допомогу космонавтам інших держав. На держави покладається обов'язок негайно інформувати інші держави і Генерального секретаря ООН про встановлені ними явища в космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, які можуть створити небезпеку для життя та здоров'я космонавтів.

16.5. Відповідальність у міжнародному космічному праві

У міжнародному космічному праві особливу увагу приділяють відповідальності за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, що зумовлюється великою небезпекою, яка виникає під час здійснення космічної діяльності, й як наслідок — можливістю спричинення матеріальної шкоди іншим державам, їх юридичним і фізичним особам.

Договір про космос встановив принцип міжнародної відповідальності держав за національну космічну діяльність. Відповідно до нього, держави несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, незалежно від того, здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами. Тому діяльність останніх у космосі повинна проводитися з дозволу і під постійним наглядом відповідної держави. Такі держави повинні забезпечити, щоб національна діяльність здійснювалась відповідно до положень міжнародного права. У випадку заподіяння шкоди МО відповідальність несуть, поряд з нею, також і держави, які беруть участь у такій організації.

Детальніше порядок реалізації матеріальної відповідальності держав за заподіяння шкоди космічними об'єктами регламентується Конвенцією (1972 р.) про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами (далі — Конвенція про відповідальність).

До шкоди, яка завдана космічними об'єктами, належить: позбавлення життя, тілесне ушкодження або інше ушкодження здоров'я; знищення або пошкодження майна держав, її фізичних або юридичних осіб чи майна міжнародних міжурядових організацій.

Держава, яка здійснює запуск, несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну його космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну під час польоту.

Відступ від принципу абсолютної відповідальності допускається в тому випадку, якщо космічному об'єкту однієї держави, особам чи майну на борту такого космічного об'єкта заподіяна шкода космічним об'єктом іншої держави поза поверхнею Землі. У такому випадку, відповідно до ст. 3 Конвенції про відповідальність, держава, космічний об'єкт якої заподіяв шкоду, буде нести відповідальність тільки

у випадку, коли шкода заподіяна з її вини або вини осіб, за яких вона несе відповідальність.

Якщо дві або більше держав спільно проводять запуск космічного об'єкта, вони несуть солідарну відповідальність за будь-яку спричинену шкоду. Якщо одна з держав, яка здійснювала запуск, виплатила компенсацію за шкоду, вона має право регресної вимоги до інших учасників спільного запуску. У рамках солідарної відповідальності передбачена можливість укладення угоди про розподіл між собою фінансових зобов'язань.

Держава, якій заподіяна шкода, може висунути державі, яка здійснювала запуск, претензію про компенсацію за заподіяння такої шкоди. Претензія про компенсацію за завдану шкоду пред'являється дипломатичними каналами. Якщо держава не підтримує дипломатичних зв'язків з відповідною державою, яка здійснювала запуск, вона може звернутися до іншої держави з проханням висунути її претензію такій державі. Вона також може пред'явити претензію через Генерального секретаря ООН.

Конвенція про відповідальність встановлює строк, упродовж якого може бути подана претензія про компенсацію за завдану шкоду. Так, відповідно до ст. 10 Конвенції, претензія про компенсацію може бути пред'явлена впродовж одного року з дати заподіяння шкоди або встановлення держави, яка здійснювала запуск і повинна нести відповідальність за шкоду. Однак, якщо державі не було відомо про заподіяння шкоди, або якщо вона не змогла встановити державу, яка здійснювала запуск, то держава може висунути претензію впродовж одного року з дати, коли їй стали відомі такі факти. Проте у будь-якому випадку такий період не може перевищувати одного року з дати, коли за розумними припущеннями така держава могла дізнатися про факт заподіяння шкоди.

Якщо врегулювання претензії не було досягнуто дипломатичними переговорами, створюється Комісія з розгляду претензій, яка складається з трьох членів: один призначається позивачем; другий — відповідачем; третій (голова Комісії) — спільно двома сторонами. Якщо сторони не можуть спільно обрати голову Комісії, будь-яка з них має право звернутися до Генерального секретаря ООН з проханням призначити таку особу.

Комісія з розгляду претензій встановлює обґрунтованість претензії про компенсацію та визначає суму компенсації, якщо вона підлягає виплаті. Рішення Комісії за домовленістю сторін може бути або остаточним та обов'язковим, або містити визначення рекомендаційного характеру, яке сторони розглядають у дусі доброї волі (ст. 19 Конвенції про відповідальність). Таке рішення або визначення повинно виноситися у максимально короткий строк, але не пізніше як через рік з дати її створення, якщо вона не вважатиме за необхідне

продовжити цей рядок. Після винесення рішення чи визначення Комісія передає завірнену копію свого рішення чи визначення кожній зі сторін, а також Генеральному секретарю ООН.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні принципи сучасного міжнародного права, що мають найбільший вплив на галузь міжнародного космічного права або її окремі інститути.

2. Визначте поняття та види космічних об'єктів, підстави їх класифікації, статус основних видів космічних об'єктів.

3. Опишіть схожість і відмінності в статусі держави запуску та "запускаючої" держави.

4. Розтлумачте статус космічного апарата, виявленого на території третьої держави.

Рекомендована література

1. Жуков Г. П. К истории советской доктрины международного космического права / Г. П. Жуков. — М., 1990.

2. Курс международного права : в 7 т. — М., 1992. — Т. 5.

3. Международное космическое право / [под ред. Г. П. Жукова]. — М., 1999.

4. Словарь международного космического права / [под ред. В. С. Верещетина]. — М., 1992.

5. Яковенко А. В. Современные космические проекты. Международно-правовые проблемы / А. В. Яковенко. — М., 2000.

6. Bender R. Space Transport Liability — National and International Aspects / R. Bender. — London ; Boston : The Hague, 1997.

7. Cheng Bin. Studies in International Space Law / Bin Cheng. — Dordrecht, 1986.

8. Outlook on Space Law over the Next 30 Years / Editor in Chief Ifferanderie G. — London ; Boston : The Hague, 1997.

Розділ 17

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

17.1. Поняття галузі права міжнародних організацій та її джерела

Цю галузь міжнародного права можна віднести до так званих відносно молодих. Вона зародилась у XIX ст. Існує кілька точок зору щодо часу появи міждержавних організацій. Прообразом сучасних міжнародних міждержавних організацій (надалі — ММО) вважають релігійні та військово-політичні об'єднання давньогрецьких держав-полісів — симмахії (Делоська симмахія) та амфіктіонії (Дельфійсько-Фермопільська амфіктонія). Окремі вчені першими міждержавними організаціями вважають річкові комісії, зокрема, Центральну комісію з навігації по Рейну, створену у 1815 р. Більшість учених схиляється до думки, що міждержавні організації в сучасному розумінні з'явилися у другій половині XIX ст. Для них характерні відносно вузькі сфери діяльності, їхні функції мали в основному адміністративну природу. Загальна назва цих організацій — адміністративні союзи (наприклад, Міжнародний союз для вимірювання Землі, який виник у 1864 р., чи Всесвітній поштовий союз, створений у 1874 р.). Саме вони поклали початок бурхливому розвитку МО. Особливо широкого та важливого розмаху набрала їх діяльність у XX ст. Крім суто технічних організацій, якими були адміністративні союзи, з'явилися й активно розвиваються політичні організації як універсальної (всесвітньої) сфери дії, такі, як Ліга Націй (1919—1946), ООН (1945), так і регіонального чи субрегіонального характеру (ОАД, ОБСЄ, Рада Європи тощо). Організації відіграють важливу роль у налагодженні міждержавного співробітництва у вузькоспеціалізованих сферах, зокрема в економічній, культурній, соціальній, правовій (спеціалізовані установи ООН, НАТО, ОПЕК). У другій половині XX ст. з'явилися й активно розвиваються МО з елементами наддержавності.

Активна діяльність на міжнародній арені, зростання ролі МО в ефективному вирішенні міжнародних проблем призвели до необхідності

нормативного врегулювання цього феномену міжнародних відносин з допомогою міжнародного права.

Виходячи з вищенаведеного, можна дати визначення, *а також склад, внутрішньоорганізаційну структуру, юридичну силу актів, права МО як галузі міжнародного публічного права, яка є сукупністю міжнародно-правових норм, які регулюють правовий статус та положення міждержавних організацій у системі міждержавних відносин, зумовлюють їх юридичну природу, міжнародну правосуб'єктність*¹⁴¹.

Якщо правовою основою, наприклад, права міжнародних договорів виступає Конвенція ООН від 1969 р., а юридичною базою для міжнародного морського права — низка конвенцій від 1958 р. та 1982 р., то особливість галузі права МО з цієї точки зору полягає у відсутності комплексних правових актів, які визначали б загальні засади створення та функціонування МО і були б безпосередньо присвячені міжнародно-правовій регламентації діяльності цих акторів міжнародних відносин. Окремі аспекти статусу МО регулюють міжнародні угоди, які переважно мають відношення і до інших галузей міжнародного права. Так, важливою віхою для розвитку галузі “право міжнародних організацій” стало прийняття у 1969 р. Віденської конвенції про право міжнародних договорів і, особливо, Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, укладеної у 1986 р. У цьому випадку можна говорити не тільки про кодифікацію права міжнародних договорів загалом, а й про систематизацію інституту права договорів МО. У преамбулі останньої конвенції, а також у ст. 3 МО недвозначно характеризуються як суб'єкти міжнародного права, відмінні від держав.

Положення, які містяться у Віденській конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р., формують інститут права зовнішніх зв'язків і одночасно систематизують відповідні аспекти взаємовідносин держав та МО.

Наступним логічним кроком на шляху кодифікації галузі могла би стати комплексна конвенція, яка б регламентувала питання юридичної природи, правового положення, привілеїв та імунітетів МО та низки інших питань.

Чисельну групу джерел становлять установчі акти МО. Це міжнародні договори, які приймаються державами — засновниками кожної МО. Як правило, ці акти мають назву “статут”, однак загальноприйнятого критерію використання назв міжнародне право не розробило. Так, в основу діяльності ІКАО покладено Конвенцію, а діяльність

¹⁴¹ Курс міжнародного права : в 7 т. — М. : Наука, 1992. — Т. 6. — С. 32—36.

Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) регламентується її конституцією. У міжнародно-правовій літературі такі договори класифікують як договори особливого роду ("*sui generis*")¹⁴². Їх особливість полягає у тому, що в них закріплюються не тільки взаємні права й обов'язки держав — учасниць договору, а й створюється новий суб'єкт міжнародного права і, відповідно, ще один "поверх" таких прав і обов'язків між державами — членами організації і самою організацією. Це означає, що такий договір більш складний як за своєю структурою, так і за певними особливостями установчих актів як міжнародних договорів: наприклад, в інституті прийняття, який замінює традиційні інститути ратифікації та приєднання до міжнародного договору, застереження до статуту, виходу з організації, до статуту, а також багатьох процедурних моментах. Однак ст. 5 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплює положення, згідно з яким її норми застосовують до будь-якого міжнародного договору — установчого акта МО.

Ще одна група джерел — це угоди, які укладаються державами-членами в рамках самої організації, які регламентують окремі питання правового положення МО. Зазвичай ці угоди стосуються привілеїв та імунітетів організації загалом, посадових осіб, представників держав тощо. Як приклад можна навести Конвенцію про привілеї та імунітети організації від 1945 р., Конвенцію про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН від 1946 р., угоди Ради Європи: Загальна угода про привілеї та імунітети від 1949 р., низка протоколів до цієї Угоди, починаючи від 1952 р., які конкретизували або визначали привілеї та імунітети окремих категорій посадових осіб Ради Європи, членів Європейського суду з прав людини, Європейської комісії з прав людини. До цієї ж групи можна віднести угоди між МО та державами про привілеї та імунітети штаб-квартир МО на території цих держав. Зразками таких договорів можуть бути Угода між МО та США про місцезостановлення центральних установ ООН від 1947 р. чи Спеціальна угода щодо місцеперебування Ради Європи від 1949 р. та Додаткова угода між Радою Європи та урядом Франції від 1950 р. Спільною рисою угод, присвячених привілеям та імунітетам, є те, що вони конкретизують відповідні положення установчих договорів, направлені на їх виконання. Але в першому випадку такі договори укладаються між державами-членами, а в другому випадку це робить сама МО відповідно до положень установчого документа.

Окрему групу джерел права МО становить внутрішнє право міжнародної організації — це особливий інститут права МО, який є сукупністю норм, що регламентують правила поведінки МО, її держав-членів з приводу належного функціонування. Норми цього інституту

¹⁴² Тункин Г. И. Теория международного права / Г. И. Тункин. — М. : Междунар. отношения, 1970. — С. 362—366.

регулюють внутрішнє життя організації. До них, зокрема, відносять положення, які регулюють відносини між державами як членами організації з самою організацією, правове становище персоналу організації, регламентують структуру та порядок діяльності органів, визначають порядок прийняття рішень, процедуру голосування, порядок призначення та статус її посадових осіб. Норми цієї групи закріплені в міжнародних договорах, які виступають правовою основою діяльності організації. Ці положення договорів розвиваються та конкретизуються в рішеннях, які приймають самі МО. До таких актів належать регламенти, правила процедури окремих органів, інші рішення, які забезпечують повсякденне нормальне функціонування організації. До внутрішнього права можна віднести і контракти, які МО укладає зі своїми працівниками.

17.2. Поняття та ознаки міжнародної міждержавної організації

Серед учених-науковців не сформульовано єдиного визначення ММО. Як правило, ними звертається увага на ті властивості, які, на думку того чи іншого науковця, мають особливе значення. Однак можна виокремити певні ознаки, які трапляються у більшості визначень поняття ММО, не викликають дискусій, вважаються загальноприйнятими. З урахуванням цього можна запропонувати таке інтегроване визначення:

“Міжнародна міждержавна організація — це об’єднання держав, яке засноване і діє на основі міждержавного договору, створене для реалізації певних завдань (тобто створене з відповідною метою), у зв’язку з цим наділене системою постійно діючих органів, володіє автономними правами й обов’язками, відмінними від прав і обов’язків держав — членів організації, і її діяльність здійснюється згідно з загальноновизнаними принципами та нормами міжнародного права”¹⁴³.

Це визначення дозволяє охарактеризувати найбільш важливі з точки зору міжнародного публічного права ознаки (властивості) ММО. До них належать:

Наявність міждержавного договору. Договір про створення міждержавної організації — це установчий документ, який лежить в основі її діяльності, визначає правові основи міжнародно-правової легітимності організації. Тепер практично кожна міждержавна організація працює на цій надійній правовій базі. Такий документ визначає

¹⁴³ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. — М. : БЕК, 1997. — С. 93—96.

юридичну природу міждержавного об'єднання. Цю ознаку потрібно акцентувати ще й з тієї причини, що наявність договору не є обов'язковою підставою створення та діяльності міжнародної недержавної організації.

До цього варто додати, що до установчих документів МО може відноситись не тільки установчий договір, а й деякі інші акти, прийняті державами в процесі створення міждержавної організації.

Випадки відсутності установчого договору при формуванні та діяльності міждержавної організації мають, як правило, тимчасовий характер, пов'язаний з певними особливостями становлення організації. Як приклад можна навести Співдружність Незалежних Держав (СНД), рішення про створення якої було прийнято в грудні 1991 р., але розробка правової основи — Статуту — зайняла певний час, і він був прийнятий у січні 1993 р. Можна вважати, що для СНД є властивим комплекс установчих документів, який складається з Угоди про створення СНД від 8 грудня 1991 р., Протоколу до Угоди, підписаного 21 грудня того ж року, який урегулював питання участі в цій структурі інших, крім України, Росії та Білорусі, держав — колишніх республік СРСР, та власне Статуту СНД. Очевидно, що при цьому Статут СНД від 1993 р. має першочергове значення.

Наявність мети, цілі. Ця ознака не є особливістю лише міждержавної організації як правової форми співробітництва. Вона характерна і для міжнародного договору, і для міжнародної конференції. Однак у випадку з МО вона визначає ще й рамки компетенції конкретної МО, її місце та роль у системі міждержавних відносин, може служити критерієм оцінки правомірності її діяльності.

Самостійність прав та обов'язків. Ця ознака тісно пов'язана з питанням правосуб'єктності МО. Оскільки специфіка міжнародної правосуб'єктності МО розглянута у відповідному розділі, ми не будемо детально спинятись на характеристичі її юридичної природи¹⁴⁴. Здатність МО до самостійних дій на міжнародній арені є надзвичайно важливою для розуміння її правової природи та міжнародної правосуб'єктності. У попередніх розділах зазначалось, що ММО вважається похідним суб'єктом міжнародного публічного права. Це означає, що її правосуб'єктність, тобто коло прав та обов'язків, визначається державами-засновницями. Саме тому її правосуб'єктність має функціональний, спеціальний характер. Однак висновок про те, що у МО відсутні самостійні права та обов'язки, буде абсолютно неправильним. Міжнародно-правова наука при характеристиці поняття правосуб'єктності вживає термін "власна воля"¹⁴⁵, наявність якої — неодмінна

¹⁴⁴ Муравьев В. И. Международные организации — специфический субъект международного права / В. И. Муравьев. — К. : Изд-во КГУ, 1990.

¹⁴⁵ Шибалева Е. А. Право международных организаций / Е. А. Шибалева. — М. : Международ. отношения, 1986. — С. 33—38.

умова визнання правосуб'єктності. Визнання міжнародної правосуб'єктності за МО означає й наявність у неї комплексу прав і обов'язків, які є не просто сукупністю прав та обов'язків держав-членів, а мають певний рівень автономності. Деяку автономну волю МО опосередковано засвідчує і той факт, що вона реалізовує не тільки повноваження, зафіксовані в установчих документах, а й ті, які в процесі її діяльності виявились необхідними для нормального функціонування та реалізації завдань і не передбачені в статуті, але не суперечать йому і не виходять за межі виконання мети, передбаченої ним. Це так звані повноваження, що мають на увазі. МО може самостійно прийняти будь-яке рішення, якщо воно — у рамках повноважень, визначених установчим документом, і є необхідним для реалізації цілей, для яких вона створена. І це буде саме її рішення, а не угода держав. В іншому випадку не можна говорити про МО як самостійного суб'єкта міжнародного права.

Внутрішньоорганізаційний механізм — одна з основних ознак, які відрізняють міждержавну організацію від інших форм міждержавного співробітництва, як-от: міжнародні двосторонні та багатосторонні договори, міжнародні конференції. У міжнародних договорах такий механізм відсутній, а для міжнародних конференцій він створюється на тимчасових засадах. Для цього механізму характерні певні властивості. По-перше, він працює на постійній основі. По-друге, він заміняє зусилля багатьох держав, завдяки чому унеможливується дублювання, певні неузгодженості координації дій держав. Таким чином, підвищується ефективність міждержавного співробітництва. При цьому потрібно врахувати і той фактор, що міждержавні організації виступають у цьому випадку як інституції, які спеціалізуються на відповідних напрямках співпраці.

Відповідність до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права. Оскільки статут МО повинен відповідати всім вимогам Віденської конвенції від 1969 р. про право міжнародних договорів, то це положення не є унікальним для установчих актів МО. Але, будучи, як уже згадувалось, явищем більш складним порівняно з традиційним міжнародним договором, розробка такого документа та його подальше використання вимагають особливої уваги. Відповідь на це питання дозволяє зробити висновок про правомірність заснування та діяльності МО, про те, чи вписується ця організація в систему міжнародних відносин.

Окремі з вищеперелічених ознак — наявність мети, цілі чи відповідність до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права — характерні для всіх міжнародних договорів, включаючи установчі акти МО. А такі ознаки, як наявність внутрішньоорганізаційного механізму, самостійних прав та обов'язків, відмінних від прав та обов'язків держав-членів, характеризують юридичну природу МО як повноправного суб'єкта міжнародного права.

Дехто з науковців при аналізі поняття МО вважають необхідним наголосити на тому, що таке міждержавне об'єднання базується на основі принципу суверенної рівності держав. Очевидно, що цей принцип також стосується будь-якого міжнародного договору, в тому числі установчого акта МО, така вимога не видається особливою, притаманною лише для МО. Однак, враховуючи той факт, що таким договором створюється новий суб'єкт міжнародного права, доцільним буде зауважити особливе значення застосування цього принципу в певних умовах.

Так само можна прокоментувати позицію тих учених, які виокремлюють інститут членства як характерну ознаку МО. Правове положення держави як учасника (сторони) традиційного міжнародного договору має певні особливості порівняно з відповідним становищем держави — члена МО¹⁴⁶.

17.3. Класифікація міжнародних міждержавних організацій

Класифікація міжнародних організацій може бути проведена за різноманітними критеріями. Важливим завданням виступає визначення юридичної природи такого утворення. МО можна поділити на дві великі групи: міжнародні міждержавні та міжнародні недержавні. Оскільки міжнародне публічне право регулює ту сферу міжнародних відносин, яка стосується міждержавних відносин, а самі МО виступають як форма співробітництва держав, то в цьому випадку до сфери його інтересів належать ММО.

За критерієм масштабів діяльності організації поділяють на універсальні (всесвітні) та регіональні. Діяльність перших має значення для міжнародного співтовариства загалом, тобто для більшості держав світу (або навіть для всіх держав). Прикладом таких МО може слугувати ООН та спеціалізовані установи ООН. Вплив МО другого типу поширюється на обмежену кількість держав у межах певного району світу. До найважливіших з них належать Організація американських держав (ОАД), Рада Європи (РЕ), Ліга арабських держав (ЛАД), Африканський Союз (АС, колишня Організація африканської єдності (ОАЄ)), Співдружність Незалежних Держав (СНД) та деякі ін. До цієї групи можна зарахувати МО, держави-члени яких не відносяться до певного регіону, однак у діяльності організації відсутня ознака універсальності. В науковій літературі переважна більшість з них характеризується як субрегіональні. З цієї групи можна згадати Організацію

¹⁴⁶ Міжнародне право: Основні галузі : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Либідь, 2004. — С. 114—122.

економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Організацію країн — експортерів нафти (ОПЕК). Як правило, такі організації охоплюють держави різних регіонів світу.

Інша класифікація поділяє МО на групи залежно від їх компетенції. Так, міжнародними організаціями *загальної компетенції* є ООН, окремі регіональні МО, які вже згадувались: РЄ, ОАД, АС. Для організацій такого типу характерна компетенція, яка стосується, як мінімум, кількох напрямів співробітництва.

Серед МО *спеціальної компетенції* можна згадати спеціалізовані установи ООН, Міжнародний орган по морському дну. Для таких інституцій властивим буде налагодження співробітництва в конкретній галузі.

Відповідно до основних напрямів діяльності, міжнародні організації можна класифікувати як організації політичні, економічні, фінансові, співробітництва у сфері культури тощо.

У зв'язку з появою в діяльності МО окремих елементів наднаціонального характеру, важливого значення для їхньої характеристики набуває поділ на організації традиційного (міждержавного) співробітництва та організації з елементами наддержавності.

З точки зору членства в МО розрізняють закриті, в яких не передбачено членство інших держав, крім держав-засновниць, та відкриті, в установчих документах яких регламентується порядок приєднання та участі в роботі організації держав, які бажають це зробити. Більшість міждержавних організацій при цьому можна характеризувати як відносно відкриті: декларуючи право на членство в організації держав, які не були засновниками, установчі акти, як правило, передбачають певні умови та процедуру приєднання до організації. Тобто відкритість не є абсолютною.

17.4. Внутрішньоорганізаційний механізм (ВОМ).

Класифікація органів міжнародної організації

Як уже зазначалось вище, внутрішньоорганізаційний механізм є однією з найважливіших ознак, які характеризують міждержавну організацію. ВОМ можна визначити як *систему органів міждержавної організації та взаємозв'язки між ними*.

Ефективність діяльності МО значною мірою залежить від належного функціонування її ВОМ, відповідності цього механізму вимогам, які висуваються до МО. Кожна МО створюється для виконання конкретних завдань, досягнення відповідних цілей. Установчі акти МО класифікації органів не приділяють значної уваги. Для самої організації важливим є визначення компетенції органу, наділення його таким правами й обов'язками, які є необхідними для належного ви-

конання статутних завдань. У зв'язку з цим, для найбільш ефективного досягнення цілей ВОМ кожної ММО створюється з особливими, тільки йому притаманними характеристиками. Незважаючи на такі особливості, можемо виокремити певні тенденції, спільні риси, характерні для ВОМ міждержавних організацій.

Основним елементом ВОМ виступають органи міждержавної організації. Класифікацію органів можна проводити за різними критеріями. З точки зору природи самого органу розрізняють представницькі та непередставницькі органи. Органи вважаються представницькими тоді, коли в них працюють особи, які *представляють*, у цьому випадку, держави. Як правило, державу представляють вищі урядові (виконавчі) органи. Це характерно для найвищих органів організації. Тому в назві МО традиційно вживається словосполучення “міждержавна міжурядова”. В органах міжпарламентського співробітництва беруть участь представники від парламентів. Для органів окремих організацій характерним є представництво місцевих чи регіональних властей (наприклад, у Раді Європи чи Європейському Співтоваристві). У багатьох допоміжних органах також засідають представники від держав. Це об'єктивне явище. Воно логічно випливає з того факту, що держави створюють МО з метою реалізації і захисту своїх власних інтересів на міжнародній арені, що досягається саме через представництво. Особливим представницьким органом виступає Європейський парламент ЄС. Представників до Європарламенту обирає на безпосередніх виборах населення держав — членів ЄС, тому в цьому випадку мова може йти про представництво інтересів народів європейських держав, а не самих держав. Це дає змогу Європарламенту приймати рішення, керуючись інтересами не стільки держав — членів організації, скільки їх населення. У цьому — один зі складових елементів ідеї наднаціональності, яка лежить в основі побудови та функціонування Європейського Співтовариства. Реалізація принципу представництва є необхідною для успішного та ефективного виконання завдань МО, які поставлені перед нею державами.

Однак частина органів організації не може мати представницького характеру. До них належать секретаріати МО. Оскільки ці органи обслуговують та діють від імені самої МО, її посадові особи виступають у своїй особистій якості, тобто представляють себе як спеціалістів у конкретній сфері. Такий принцип формування секретаріату забезпечує діяльність організації в інтересах усіх держав — членів на основі принципу рівноправності. Юридичні (судові) органи з метою забезпечення принципу об'єктивності та добросовісності у своїй роботі теж формуються з осіб, які не представляють інтереси ні держав-членів, ні саму МО, виключно себе.

Інша, одна з найбільш поширених класифікацій органів МО, за основу класифікації бере *компетенцію та роль органів у системі ВОМ*.

Відповідно, органи МО поділяють на *вищий, виконавчий, адміністративний, допоміжний та юридичний*.

Вищий орган МО, як правило, єдиний, в якому представлені всі держави — члени організації за принципом “одна держава — один голос”. Таким чином, по-перше, цей орган має чітко виражений представницький характер, формується безпосередньо державами-членами, а міжнародно-правовий принцип рівноправності держав реалізований повною мірою. Це також означає, що кожна держава — член організації, незалежно від розмірів території, кількості населення, економічної могутності, врешті, політичної ваги на міжнародній арені, має можливість безпосередньо представляти і захищати свої інтереси, бути впевненою, що її голос буде, як мінімум, почутий і, як максимум, урахований у консолідованій позиції цілої МО. Без такої гарантії було б важко забезпечити участь багатьох держав, наприклад, в універсальних політичних та економічних організаціях. Саме членство невеликих держав було б під сумнівом. Очевидно, такі держави шукали б децю інших форм співпраці для гарантування своїх інтересів та безпеки.

До компетенції цього органу належить вирішення *всіх питань діяльності* організації, передбачених установчими документами. Вищезгаданий принцип формування дає можливість вищому органу відігравати роль своєрідного форуму для дискусій, формулювати загальну думку держав — членів організації і, як наслідок, приймати виважені рішення. Такі рішення адресуються членам організації і виступають своєрідним результатом діяльності організації. Це рішення з основних питань діяльності — те, заради чого створюється МО. Стосовно інших, у тому числі процедурних, питань діяльності, варто зауважити, що вищий орган вирішує питання членства, прийняття бюджету організації, призначення вищої посадової особи (генерального секретаря), формування інших органів тощо. Ці питання, як правило, відносять до так званої виключної компетенції, тобто їх вирішення покладено тільки на вищий орган. Крім цього, зазвичай вищий орган у випадку необхідності створює допоміжні органи. Як бачимо, тією чи іншою мірою цей орган впливає на діяльність усіх структур організації, контролює їх. З питань внутрішньої діяльності рішення вищого органу мають обов’язкову силу, а ті з рішень, які адресовані державам-членам, мають силу рекомендацій. Важливою рисою, яка характеризує цей орган, є його сесійний порядок діяльності. Таким чином, вищий орган не є постійно діючим.

Наступний за впливовістю — *виконавчий орган*, який створюється вищим. У науковій літературі висловлюють зауваження щодо певної невідповідності назви органу його функціям. Справді, основним завданням МО є налагодження співробітництва між державами, а виконання прийнятих рішень залежить від членів організації. Рішення

МО виступає рекомендацією до дії, але вона сама не володіє ресурсами, які уможливили б виконання нею прийнятих рішень. Відсутність території, населення, суверенної влади, коштів, мінеральних ресурсів тощо робить це неможливим. Та й держави при створенні організації не наділяють її відповідними повноваженнями. Очевидно, під цим терміном мають на увазі, що основним завданням виконавчого органу є робота над реалізацією рішень, які приймаються вищим органом. Згідно з установчими документами, в компетенції виконавчого органу знаходиться вирішення всіх питань діяльності організації, за винятком питань, віднесених до виключної компетенції вищого органу. Як і вищий орган, виконавчий може приймати від імені організації рішення, спрямовані державам-членам, і ці акти мають рекомендаційну силу. Однак завдання виконавчого органу полягає не в дублюванні функцій вищого в період, коли останній не проводить сесій. Якщо вищий орган займається виробленням стратегії організації, то виконавчий орган призначений для оперативного реагування. Цілком логічно, що такий орган повинен бути пристосований до швидких і, в той же час, адекватних, таких, що відповідають інтересам усіх чи більшості держав організації, дій. Тому в цьому органі беруть участь не всі члени організації, представництво в ньому обмежене певною кількістю держав. З метою представлення інтересів якомога більшої кількості членів вищий орган формує склад виконавчого, виходячи з таких критеріїв. Найбільш поширений — принцип *справедливого географічного представництва*. Відповідно до нього, у виконавчому органі представлені держави від регіонів за певною квотою, яка визначається, як правило, в установчих актах організацій. Ідея такого представництва полягає в тому, що держави з одного регіону становлять своєрідну групу, для якої характерні приблизно одні й ті самі проблеми розвитку; такі держави об'єднує спільність історії, культурного розвитку, релігії тощо. Голосуючи при прийнятті рішень, така держава відображає інтереси всього регіону. Таким чином, мають на увазі, що рішення організації приймається не просто від її імені, а й в інтересах усіх держав-членів.

Для більш повного відображення інтересів членів організації у багатьох з них використовується принцип *специфіки інтересів*. Найкраще його проілюструвати на конкретних прикладах. Так, у виконавчому органі Міжнародної морської організації (ІМО) обов'язково представлені держави, які мають найбільший або суттєвий інтерес у наданні судноплавних послуг, а також у міжнародній морській торгівлі. Аналогічно формується виконавчий орган у Міжнародній організації цивільної авіації (ІКАО). В ООН з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) повинні бути представлені основні культури світу.

Певна специфіка у формуванні виконавчого органу характерна для міжнародних фінансових установ. У них використано принцип *зв'язаного фінансового вкладу*. Він полягає в тому, що держави — члени організації, які внесли більший фінансовий вклад, отримують більшу квоту голосів при прийнятті рішень. Це приводить до того, що порівняно незначна абсолютна меншість держав — членів організації отримує контрольну частку голосів. Оскільки держави — члени організації, вступаючи в неї, добровільно погоджуються з такими положеннями статуту та беруть на себе зобов'язання сумлінно його дотримуватись, то про порушення принципу рівноправності мова йти не може.

Очевидно, що з метою більш повного врахування особливостей тієї чи іншої організації, досягнення більшої ефективності результатів при заснуванні в її установчих документах можуть бути закріплені інші критерії представництва держав-членів у виконавчому органі.

Адміністративні органи в більшості МО отримали назву секретаріат (ООН, Рада Європи) або директорат (ЮНЕСКО). До їхніх завдань входить забезпечення нормального повсякденного функціонування організації. Спектр і напрями діяльності секретаріатів надзвичайно широкі, вони включають підготовку матеріальної бази (приміщення, обладнання тощо); проведення рекламної та інформаційної роботи з метою кращої поінформованості суспільства про організацію та результати її діяльності; підготовку проведення засідань органів організації, різноманітних конгресів та конференцій; аналіз та публікацію матеріалів, які мають відношення до діяльності організації. Звичайно, що цим основні напрями роботи секретаріату не обмежуються.

Від ефективної роботи цього органу значною мірою залежить успішна діяльність організації загалом. Тому визначенню правового положення секретаріату та його працівників приділяють увагу як в установчих документах, так і у внутрішніх регламентах. Як правило, генеральний секретар організації обирається вищим органом. При цьому в багатьох випадках потрібна згода виконавчого органу, рекомендація якого є обов'язковим етапом у процедурі призначення. Генеральний секретар має статус найвищої посадової особи МО і наділяється дипломатичними привілеями та імунітетами. Інші службовці приймаються на роботу згідно з контрактом. На відміну від генерального секретаря, службовців наділяють функціональними, спеціальними привілеями та імунітетами. Тобто вони володіють тільки такими пільгами, які необхідні та достатні для виконання покладених на них обов'язків згідно зі статутом організації. МО встановлюють два основні критерії прийому на роботу: відповідна кваліфікація та справедливе представництво в секретаріаті громадян держав — членів організації відповідно до певної квоти. При цьому для об'єктивного та сумлінного виконання своєї роботи працівники персоналу організації виступають не як представники держав, вони наділені статусом міжнародних служ-

бовців, діють у своїй особистій якості, тобто не повинні в процесі роботи враховувати інтереси тих чи інших держав, а працювати виключно в інтересах організації. Вони відповідальні тільки перед організацією. Своєю чергою, держави — члени організації повинні поважати міжнародний характер обов'язків службовців МО і не чинити тиск на них. На практиці секретаріат на чолі з генеральним секретарем є органом, який працює на постійно діючій основі, тому сьогодні спостерігається тенденція до підвищення ролі цього органу в житті МО.

Для *допоміжних органів* характерна надзвичайна різноманітність. Статуту МО не містять виключного та повного переліку такого типу органів: усе залежить від масштабів і конкретної мети організації. Чим більший обсяг діяльності, тим більше допоміжних органів. Назва та форма, яких набувають допоміжні органи, теж не регламентовані. Як правило, це можуть бути комітети, комісії, фонди, управління тощо. Деякі з таких органів є постійно діючими (бюджетні органи, органи по перевірці повноважень тощо), однак значна частина створюється для виконання конкретних завдань і після їх завершення припиняє свою діяльність (наприклад, комітет для підготовки проекту міжнародного договору, слідчі комісії). Такі органи створюються, як правило, при основних органах, готують питання на їх засідання, проекти рішень, дають пропозиції на повістку засідань. Вони звільняють основні органи від важливої, проте другорядної роботи, економлячи таким чином їхній час, вивільняючи його для вирішення найважливіших питань.

Якщо перші три види органів наявні практично в кожній МО, допоміжні органи — у більшості з них, то юридичні органи входять до структури небагатьох організацій. Як правило, це суди або трибунали (Міжнародний суд ООН, Суд ЄС, Економічний суд СНД тощо), основними функціями яких є розгляд міждержавних спорів та тлумачення установчих документів. Наявність таких органів є свідченням того, що роль таких організацій надзвичайно важлива, а масштаби діяльності настільки значні, що потребують додаткової уваги. Найавторитетнішою з таких установ сьогодні є Міжнародний суд ООН.

Ця класифікація органів МО, як, зрештою, і всі інші, теж неповністю враховує всю складність внутрішньоорганізаційного механізму. Наприклад, органи парламентського типу, дорадчі органи, структури, які представляють інтереси місцевих та регіональних властей, не знаходять у ній свого належного місця. Тому для повноти характеристики цього найважливішого елемента структури МО потрібно застосовувати комплексний аналіз. Так, важливою для характеристики органів може бути періодичність засідань, характер представництва.

17.5. Акти міжнародної організації

Акти (рішення) МО, як відомо, є допоміжними джерелами міжнародного права і важливим чинником, що впливають на процес формування нових норм міжнародного публічного права.

Юридична сила рішень МО характеризує не тільки її юридичну компетенцію. Вона визначає її юридичну природу. Здатність прийняття МО відповідних актів — це можливість впливати на поведінку держав. З іншого боку, самі держави визначають ступінь впливу, і цей фактор стає своєрідним захистом для держав від можливого, на їхню думку, впливу МО на них, втручання в їхні внутрішні справи. Прийняття рішень МО опосередковано характеризує співвідношення сил в організації, певним чином засвідчує про дієздатність, ефективність роботи, тенденції розвитку. В установчих актах держави — засновниці організації значну увагу приділяють питанням юридичної сили актів та процедурі їх прийняття.

Залежно від ступеня їх обов'язковості рішення МО поділяють на дві групи: акти, що мають обов'язкову юридичну силу, і такі, що мають рекомендаційний характер.

Обов'язкові рішення приймають з внутрішніх питань діяльності організації. Значна частина їх має процедурний характер. Вплив таких рішень не поширюється за межі організації. Проте такі рішення є обов'язковими для всіх без винятку держав — членів організації. Вони покликані, як уже зазначалось, забезпечувати функціонування самої організації. Це питання, пов'язані з членством (прийом і виключення з членів організації, призупинення членства, зміни в структурі організації, створення та вибори інших, як правило, допоміжних органів, уже згадувані бюджетні, фінансові регламенти, правила процедури окремих органів тощо). Такі рішення формують внутрішнє право організації.

МО створюються для налагодження ефективного співробітництва між державами-членами. Це основне їхнє завдання. Результат роботи матеріалізується в рішеннях, які адресовані членам організації. Такі рішення приймають у формі рекомендацій. На відміну від обов'язкових рішень, які мають внутрішню дію, рішення-рекомендації, як правило, спрямовані державам-членам, тобто назовні організації.

Однак частина рішень, призначених для внутрішнього користування в рамках організації, може мати характер рекомендацій. Такими, наприклад, є рішення Парламентської Асамблеї Ради Європи, направлені Комітетові міністрів, або акти Генеральної Асамблеї ООН, призначені для Ради Безпеки. А значна частина рішень, які приймаються МО наднаціонального характеру й адресовані державам-членам, мають пряму дію на території цих держав. Вони обов'язкові для виконання не тільки державами, а й фізичними та юридичними особами.

При цьому потрібно зазначити, що міжнародним правом не встановлюються критерії вживання назв рішень. Одним і тим же терміном можуть позначатись постанови різних органів і різної юридичної сили.

17.6. Організація Об'єднаних Націй (ООН)

Створення універсальної (всесвітньої) системи забезпечення миру, в основі якої діяльність МО — ООН — уже друга спроба світового співтовариства. Першою була Ліга Націй. Хоча оцінки історії періоду між двома світовими війнами не є однозначними, однак досвід функціонування Ліги Націй був урахований при створенні ООН. Основи нової всесвітньої системи гарантування миру та безпеки були закладені в 1945 р., і з несуттєвими змінами ця система функціонує донині. Статут ООН був прийнятий на конференції в Сан-Франциско 26 червня 1945 р. і вступив у силу 24 жовтня того ж року. Саме остання дата щорічно відзначається як День ООН. Правовою основою сучасної системи підтримання миру та безпеки виступає Статут ООН. У цьому документі закріплені основні принципи взаємовідносин держав, які є обов'язковими для дотримання всіма державами світу, незалежно від їх членства в ООН. За Статутом, основними цілями ООН є підтримання міжнародного миру і безпеки, прийняття ефективних колективних заходів для відвернення загрози миру; розвиток дружніх відносин між державами; налагодження міжнародного співробітництва в подоланні проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та заохочення поваги до прав людини. ООН повинна бути центром узгодження дій держав у досягненні цих завдань.

Механізм діяльності ООН та система органів і взаємодія між ними. Оскільки діяльність ООН у царині гарантування всесвітнього миру та безпеки загальновідома, доцільним буде проаналізувати її вплив на міжнародні відносини з такої позиції: міжнародне право — це своєрідний компроміс між державами, воно відображає певний баланс сил на міждержавній арені. Наскільки в міждержавних угодах враховано інтереси їх учасників, настільки успішно будуть виконуватись положення цих домовленостей. Наскільки об'єктивно і реально механізм діяльності ООН відображає баланс сил сучасних міжнародних відносин?

Цілі та завдання Організації визначають і особливості її внутрішньоорганізаційної структури. Статут ООН чи не єдиний установчий документ МО з-поміж аналогічних актів, у якому міститься своєрідна класифікація її органів. У ньому зафіксовано шість головних органів. Така кваліфікація видається виправданою з огляду на те, що

у справі гарантування миру і безпеки у світі другорядних органів і їх функцій бути не може. Статут передбачає функціонування таких органів: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР), Рада по опіці, Секретаріат, Міжнародний суд.

Генеральна Асамблея (ГА) ООН. Це єдиний з головних органів ООН, у якому представлені всі держави — члени Організації. Делегація держави — члена ООН складається не більше ніж з п'яти представників і такої самої кількості їх заступників. Однак, незалежно від кількості делегатів, кожна держава наділена одним голосом. До компетенції Генеральної Асамблеї входить обговорення та прийняття рішень з будь-яких питань діяльності Організації в межах Статуту ООН. Виняток становлять питання, які на конкретний момент знаходяться на розгляді в Раді Безпеки. Крім прийняття рішень, адресованих державам — членам Організації, ГА ООН має важливі повноваження у внутрішньоорганізаційній сфері. Зокрема, до виключних повноважень Генеральної Асамблеї належать вибори непостійних членів Ради Безпеки ООН, вибори членів ЕКОСОР, призначення Генерального секретаря ООН (за рекомендацією Ради Безпеки), остаточні рішення з питань членства (прийняття, призупинення, припинення державами членства), прийняття бюджету Організації. Спільно з Радою Безпеки Генеральна Асамблея ООН вибирає членів Міжнародного суду ООН. Таким чином, у цьому органі зосереджені основні важелі впливу на ООН.

Генеральна Асамблея ООН працює у сесійному порядку. Щорічні сесії Асамблеї проводяться з кінця вересня кожного року. Крім цього, у випадку загострення міжнародних відносин на вимогу Ради Безпеки або більшості членів ООН можуть скликатись надзвичайні сесії. Статут передбачає також проведення спеціальних сесій, присвячених конкретним питанням забезпечення миру. Так, наприклад, традиційно періодично скликаються сесії по роззброєнню.

Рада Безпеки (РБ) ООН — це другий важливий головний орган ООН, який відіграє основну роль у підтриманні міжнародного миру і безпеки. Як зазначено вище, Генеральна Асамблея ООН не може розглядати питання і приймати за цим питанням рішення, якщо воно знаходиться на розгляді в Раді Безпеки. Це єдиний виняток з компетенції Генеральної Асамблеї. Можна констатувати, що повноваження органів ООН у сфері підтримання миру зміщені на користь Ради Безпеки, яка, на відміну від Генеральної Асамблеї, працює на постійній основі. Ця обставина теж сприяє зміцненню її ролі в ООН.

Рада Безпеки уповноважена розслідувати будь-який спір щодо визначення ступеня його загрози міжнародному миру і безпеці. Спір може бути розглянутий як на прохання сторін спору, так і з ініціативи Ради Безпеки, якщо вона буде вважати, що продовження такого спору загрожує миру і безпеці. За результатами розгляду РБ, ООН може

рекомендувати сторонам спору такі умови його вирішення, які буде вважати адекватними. Звертатись до Ради Безпеки з відповідним проханням можуть і держави, які не є членами ООН.

Суттєвим важелем впливу на підтримання міжнародного миру є повноваження РБ ООН у сфері визначення загрози миру. У цьому випадку Рада Безпеки ООН, окрім рекомендацій сторонам конфлікту, може вирішувати, які заходи необхідні для відновлення міжнародного миру і безпеки. РБ ООН може вимагати від сторін виконання таких заходів. Рішення Ради Безпеки ООН у цьому випадку є обов'язковим для всіх держав — членів ООН. Ці заходи включають як використання військової сили, так й інші важелі тиску, в тому числі розірвання економічних чи навіть дипломатичних відносин. Обов'язковість рішень, можливість застосування санкцій — це вагомі способи тиску, яких не було в арсеналі, наприклад, Ліги Націй. Такі можливості механізму ООН є однією з умов та підстав успішного функціонування сучасної системи підтримання миру та безпеки.

Оскільки ціна рішень РБ є надзвичайно високою і має важливе значення для всього людства, такі рішення повинні бути збалансованими, максимально враховувати інтереси як сторін конфлікту, так і міжнародне товариство загалом. У зв'язку з цим особливі вимоги ставлять до формування РБ та процедури голосування. Рада Безпеки ООН складається з 15 держав: п'яти постійних членів (США, Велика Британія, Франція, Росія та Китай) та десяти непостійних, яких обирає Генеральна Асамблея ООН на два роки з щорічним переобранням п'яти членів, термін повноважень яких завершився. Вибори непостійних членів проводять з урахуванням двох основних критеріїв. Один з них — ступінь (можливість) участі члена Організації в підтримці миру і безпеки — означає, що при обранні членом Ради Безпеки фактичну перевагу надають тим державам, які володіють певним авторитетом і відповідними ресурсами, що можуть бути використані в справі підтримання миру. Другим важливим критерієм виступає принцип справедливого географічного представництва. Від Азії та Африки обирають п'ять держав, від Латинської Америки — дві, від Східної Європи — одну державу, від Західної Європи та деяких інших високорозвинутих держав — два представники. Кожен член Ради Безпеки наділений одним голосом. Неважко помітити, що такий баланс представництва відображає рівень 1945 р. П'ять постійних членів — це основні держави — переможниці у Другій світовій війні [критерій “ядерності” не відповідає реальності: на момент завершення війни лише США володіли ядерною зброєю, а сьогодні таких держав налічується значно більше п'яти. — Авт.]. Представництво Східної Європи було викликане необхідністю враховувати при прийнятті рішень позицію соціалістичних держав, яких зараз уже не існує. Принцип формування обмеженого складу, використаний з метою

більш оперативного реагування і прийняття відповідних рішень, нині не завжди відповідає вимогам прийняття збалансованого рішення: у 1945 р. кількісний склад Ради Безпеки становив 11 членів на п'ятдесят держав — засновниць Організації, а тепер він становить 15 держав, у той час як кількість членів ООН наближається до двохсот. Відповідно, Рада Безпеки становить нині набагато вужчий клуб держав, ніж це задумувалось у Статуті ООН.

Рішення Ради Безпеки з процедурних питань приймаються більшістю в дев'ять голосів будь-яких членів Ради Безпеки. Рішення Ради Безпеки з непроцедурних питань, у тому числі застосування санкцій, потребують позитивного голосування дев'яти членів Ради, включаючи голоси всіх п'яти постійних членів. При цьому важливо, щоб постійний член не проголосував проти. Якщо хоча би один постійний член РБ висловився проти прийняття рішення, воно вважається таким, що не прийняте. Такий механізм прийняття рішень у Раді Безпеки дозволяє, з одного боку, враховувати позицію великих держав, а з іншого — не дозволяє їм диктувати, нав'язувати свою волю всьому світовому співтовариству. Таке зауваження буде справедливим і для решти держав: “велика п'ятірка” зважає на їхні інтереси і, в той же час, має правові засоби для відстоювання своїх.

Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОР). Цей орган ООН складається з 54 членів ООН, яких обирає Генеральна Асамблея на три роки з щорічним переобранням 18 членів, тобто третини складу. Кожний член ЕКОСОР має один голос. Рада працює у сесійному порядку: в рік проводиться одна організаційна сесія і дві чергові. Якщо Рада Безпеки займається політичними аспектами гарантування миру і безпеки, то, як засвідчує назва цього органу, основне завдання ЕКОСОР полягає у налагодженні співпраці в економічній, соціальній, культурній, гуманітарній сферах як важливих факторах, що сприяють підтриманню миру та безпеки. Хоча, звичайно, такий поділ є дещо умовним, розмежувати політичні та інші аспекти в цих питаннях важко. ЕКОСОР проводить дослідження у згаданих галузях, надсилає відповідні рекомендації Генеральній Асамблеї ООН. Важливою характеристикою діяльності ЕКОСОР є розробка проектів конвенцій, які приймаються під егідою ООН. Від імені ООН ЕКОСОР укладає договори про співпрацю зі спеціалізованими органами ООН та іншими МО, підтримує відносини з міжнародними неурядовими організаціями. Значну роль у виконанні завдань ЕКОСОР відіграють численні допоміжні органи. Серед них можна зазначити регіональні економічні комісії, Дитячий фонд ООН, Фонд розвитку ООН. Важливою формою виступають різноманітні експертні комісії. Результатом роботи ЕКОСОР є також доповіді, організація конференцій з питань, що перебувають у віданні цього органу. ЕКОСОР приймає рекомендації, які адресує Генеральній Асамблеї, членам ООН, спеціалізованим установам.

Рада по опіці — це єдиний з головних органів ООН, який з самого початку заснування Організації створювався як тимчасовий. Основне завдання цієї Ради — управління та спостереження за територіями, які ввійшли в систему опіки. Підопічні території — це колонії держав, які програли у світовій війні і, відповідно, до індивідуальних угод були передані окремим державам під управління. Основна ціль системи опіки — підготувати ці території до незалежності чи самоуправління. Рада по опіці уповноважена розглядати звіти влади, яка здійснює управління підопічною територією, приймати петиції і розглядати їх за суттю. З метою контролю за виконанням угод представники Ради організовують періодичні відвідини цих територій. Система опіки та діяльність Ради по опіці є достатньо показовою для ООН, стала ще одним свідченням прагнення ООН відігравати роль дійсно всесвітньої організації. Раніше підневільні території були практично виведені з-під контролю міжнародного співтовариства, перебували під управлінням метрополій. Забезпечувати всесвітній мир та порядок у таких умовах достатньо проблематично. З цієї точки зору систему опіки можна розглядати як намагання ООН поширити свій вплив на якомога більшу територію земної кулі. Іншим символічним аспектом системи опіки можна вважати той факт, що в Статуті ООН уперше закріплена ідея надання незалежності несамо-врядним територіям ще задовго до початку процесу деколонізації та закріплення у міжнародному праві всезагального принципу права націй на самовизначення. Цим, до речі, система опіки відрізняється від мандатної системи, яка реалізовувалась під егідою Ліги Націй.

Тепер система опіки своє завдання виконала, і Радою Безпеки ООН у листопаді 1994 р. було прийнято рішення про припинення Угоди про опіку.

Стосовно **Секретаріату ООН** на чолі з його Генеральним секретарем, то характеристика адміністративного органу МО, наведена вище, загалом властива і для відповідного органу ООН.

Міжнародний суд (МС) ООН (в оригіналі Статуту ООН англійською мовою — Суд справедливості). Це головний судовий орган ООН. Міжнародний суд ООН складається з 15 суддів, яких обирає одночасно Генеральна Асамблея та Рада Безпеки з кандидатур, внесених у список національними групами. Кожна національна група виставляє не більше чотирьох кандидатів. Це означає, що при виборі суддів їх громадянство відіграє певне значення. Крім того, в складі МС ООН не повинно бути двох громадян від однієї держави. Іншими суттєвими критеріями виступає кваліфікація судді та представництво всіх правових культур світу. Обраними вважаються кандидати, які отримали абсолютну більшість голосів в обох органах. Термін повноважень суддів Міжнародного суду ООН — дев'ять років з можливістю наступного переобрання. Кожні три роки п'ять суддів, термін повноважень

яких завершився, переобираються. Таким чином, зберігається певна наступність, що дозволяє забезпечувати нормальну безперебійну роботу Суду. Під час виконання своїх функцій судді не можуть займати інші посади. Свідченням їх незалежності служить та обставина, що судді Міжнародного суду виконують свої обов'язки не як представники держави, а представляючи самих себе. Міжнародний статус суддів підкріплюється відповідними привілеями та імунітетами. Тобто громадянство суддів жодним чином не повинно впливати на їхню діяльність як незалежних посадових осіб.

У своїй діяльності Міжнародний суд керується власним Статутом, який одночасно є невід'ємною частиною Статуту ООН. Таким чином підкреслюється певна особливість Міжнародного суду порівняно з іншими головними органами ООН, його автономність і незалежність, що є об'єктивною характеристикою будь-якого судового органу. Символічним показником цього явища може виступати і той факт, що, на відміну від інших головних органів ООН, які розташовані в Нью-Йорку, штаб-квартира Суду перебуває в Гаазі. Наявність власного установчого акта дала можливість стати його членами державам, які не є членами ООН. Це безумовно можна розглядати як позитивне явище, бо дало можливість державам, які з тих чи інших причин не були членами ООН, відчувати себе повноправними учасниками міжнародних відносин, і сприяло їх наступному долученню до ООН. Яскравим прикладом може служити Швейцарія, яка, будучи учасницею Статуту Міжнародного суду, лише у 90-х роках XX ст. стала членом ООН.

Повноваження Міжнародного суду ООН поділяють на дві групи:

1. Міжнародний суд розглядає спори між державами. При цьому стороною у спорі можуть бути тільки держави і тільки ті, які є учасниками Статуту Суду. Визнання державами юрисдикції Суду є обов'язковою умовою прийняття справи до розгляду. Міжнародний суд не може розглядати справу без чітко вираженої на це згоди. Рішення Міжнародного суду ООН, як і будь-якого суду, є обов'язковим для сторін спору. Однак його не можна трактувати розширено: таке рішення не може відігравати роль прецедента, воно обов'язкове лише для учасників спору і лише у цьому випадку.

2. Крім розгляду спорів, іншим важливим напрямом реалізації повноважень Міжнародного суду ООН є дача консультативних висновків з будь-яких юридичних питань на запит Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки чи іншого органу ООН згідно з його Статутом. Таке право належить також спеціалізованим установам ООН та МАГАТЕ. Консультативні висновки Міжнародного суду ООН виступають важливим засобом тлумачення Статуту ООН, а також допоміжним джерелом міжнародного права.

Таким чином, аналізуючи діяльність ООН, її механізму, системи органів з точки зору поставлених перед цією Організацією завдань,

можемо зробити головний висновок про те, що внутрішньоорганізаційний механізм ООН, процедура прийняття рішень, форми контролю за виконанням рішень загалом відповідають вимогам сьогодення, однак багато елементів сучасної універсальної системи гарантування миру і безпеки у світі, яка уособлена в ООН, вимагають реформування. Необхідність змін викликана тим, що з моменту закінчення Другої світової війни минув значний відрізок часу. Ця система, як ми бачимо, зафіксувала інтереси акторів на міжнародній арені, їх розстановку сил на рівні 1945 р. І це виразно закріплено в Статуті ООН, що нерідко призводить до того, що рішення, які сьогодні приймає ООН, не завжди адекватно враховують інтереси і баланс сил рівня початку XIX ст., відповідають сучасній ситуації. Кількість членів ООН збільшилась майже у чотири рази. Держави, які на момент завершення війни не мали суттєвого впливу на міжнародні відносини або їх і зовсім не було, володіють значним економічним потенціалом, у той час як їх політична вага не є пропорційною. І навпаки, роль окремих держав і регіонів за післявоєнний період у вирішенні актуальних проблем міжнародних відносин упала. Необхідність реформування ООН — це реакція світового співтовариства на ці зміни. Міжнародна система миру і безпеки буде ефективно функціонувати, якщо буде відображати і захищати інтереси не просто більшості, а всіх суб'єктів міждержавних відносин. Крім цього критерію реформи, в ООН повинні бути здійснені роботи для підвищення оперативності організації. З цих позицій найважливішим органом, який потребує змін, виступає Рада Безпеки ООН.

17.7. Рада Європи

Ця МО була створена 5 травня 1949 р. Її роль для європейського співробітництва красномовно засвідчує той факт, що 5 травня відзначається на континенті як День Європи, а герб Ради Європи — жовті зірки по колу на голубому тлі — обрано символом усієї Європи. Членом Ради Європи може стати лише європейська держава, що чітко позиціонує організацію як регіональну європейську. Можна стверджувати, що зі створенням цієї Організації було започатковано євроінтеграційні процеси. Для світу загалом це означало нову форму міждержавного співробітництва. Створення та діяльність Ради Європи мали значний вплив і на розвиток права МО, зокрема на внутрішньоорганізаційний механізм. Вплив Ради Європи на загальноєвропейські процеси доводить і той факт, що нині її членами є 47 європейських держав. Рада Європи охоплює своїм впливом майже всі європейські держави, за винятком Білорусі. За цим показником вона є найбільшою в Європі, якщо врахувати, що ОБСЄ, НАТО та деякі інші міждержавні

організації з погляду географічних критеріїв не можуть вважатись виключно європейськими.

Роль Ради Європи в загальноєвропейському процесі співпраці визначають кілька факторів, серед яких можна виокремити компетенцію Організації та форми і методи її реалізації. Основні завдання, ціль Ради Європи, згідно зі ст. 1 Статуту Ради Європи, — “досягнення більшої єдності її членів для захисту і втілення ідеалів та принципів, які є їх спільним надбанням, і сприяння їх економічному та соціальному прогресу”¹⁴⁷. Таким чином, компетенцію Ради Європи можна охарактеризувати як універсальну. Вона передбачає діяльність в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та інших сферах. Особлива увага звертається на захист прав людини і основних свобод, утвердження принципів верховенства права. Згідно з цією статтею Статуту, лише питання національної оборони не входять у компетенцію Організації.

Мета Ради Європи досягається також підготовкою Організацією та укладенням між її державами-членами відповідних угод. У рамках Ради Європи укладено більше двохсот міжнародних договорів з питань, які входять в компетенцію Організації. За цим показником Рада Європи — лідер з-поміж МО. Значна частина вчених стверджує, що можна говорити про певну правову систему. Особливий вклад внесла Рада Європи у сферу поваги до прав людини. Європейський регіональний механізм захисту прав людини сьогодні справедливо вважається одним з найефективніших. Нормотворча активність Ради Європи спрямована також і на координацію зусиль держав по уніфікації національного законодавства.

Така широка компетенція відповідним чином вплинула і на механізм функціонування Організації. Цей фактор, а також те, що, як уже згадувалось, створення Ради Європи стало першою спробою започаткувати євроінтеграційний процес, підхоплений і реалізований уже в рамках Європейського Співтовариства, призвів до становлення особливостей функціонування Організації. Це знайшло свій прояв у регулюванні питань членства, будові внутрішньоорганізаційного механізму.

Крім згаданого географічного критерію, другою основною умовою набуття членства виступає визнання принципу верховенства права, а також поваги прав людини. Недарма в останні десятиліття в Раді Європи набуло практики при прийнятті держави до Організації вимагати від неї одночасно з ратифікацією Статуту Ради Європи й Європейської конвенції з прав людини та основних свобод від 1950 р. Таким чином, членство в Організації залежить від дотримання державою

¹⁴⁷ Статут Ради Європи // Збірка договорів Ради Європи : офіційне видання. — К. : Парламент. вид-во, 2000. — С. 11—24.

принципів демократії, прав і свобод людини. Ці вимоги є ключовими для розуміння суті Організації.

Сформульовані критерії достатньо універсальні та реальні для виконання, і в той же час вони служать належним правовим фундаментом для об'єднання зусиль зацікавлених держав. Наголосимо, що процедура прийому в члени Ради Європи передбачає участь у цьому процесі як вищого органу Організації (Комітету міністрів), так і дорадчого (Парламентської Асамблеї), що засвідчує виважений підхід до формування членського складу і виступає певною запорукою, передумовою ефективної діяльності Організації. Статут Ради Європи, інші документи Організації передбачають також залучення до співпраці з Організацією інших держав у формі асоційованого членства, надання статусу спостерігачів, спеціально запрошених тощо. Сформульовані умови членства та інші форми участі стали одним з факторів перетворення Ради Європи в загальноєвропейську структуру.

Якщо традиційна схема елементів організацій у своїй основі складається з трьох органів — вищого, виконавчого та адміністративного, то триланкова система Ради Європи має певні особливості.

Комітет міністрів — керівний (вищий) орган Ради Європи, в якому всі держави-члени представлені міністрами закордонних справ за традиційним принципом “одна держава — один голос”. Цей орган працює на сесійній основі. В його компетенцію входить розгляд усіх питань діяльності Організації, передбачених установчим актом, у тому числі так званих питань виключної компетенції: питання членства (прийом та виключення з Організації, прийняття бюджету, створення інших допоміжних органів тощо). Як керівний орган Організації Комітет міністрів від імені Організації приймає рішення, адресовані державам-членам. Вони мають рекомендаційний характер. Рішення з питань забезпечення повсякденної діяльності (внутрішньоорганізаційні) є обов’язковими. Таким чином, Комітетові міністрів властиві традиційні ознаки, характерні для вищого органу МО, про який уже йшлося.

Парламентська Асамблея — дорадчий орган Організації. Її члени призначаються національними парламентами зі свого складу. В цьому органі засідають представники всіх держав-членів. Кількість депутатів від держав коливається залежно від кількості населення та деяких інших факторів (критерії представництва в установчому акті не закріплені, тому чіткі пропорції відсутні). Кількісне представництво визначається Комітетом міністрів безпосередньо перед вступом (максимум — 18 представників, мінімум — 3). Україна в Парламентській Асамблеї має 12 представників Верховної Ради України. Парламентська Асамблея стала першим у світі органом міждержавної організації, в рамках якого співпрацюють національні парламенти. До цього моменту співробітництво на рівні міждержавних організацій

здійснювалось урядами, виконавчими структурами. Створення такого типу органу розширює базу міждержавного співробітництва, робить його різноманітнішим і ефективнішим. Однак назвати цей орган традиційним представницьким, таким, який представляє держави, не можна. Представництво в ньому має дещо іншу природу. В принципах діяльності Парламентської Асамблеї закладена ідея парламентаризму. Сам орган побудований за зразком національного парламенту. Відповідно, представники від парламентів засідають по фракціях та голосують з урахуванням інтересів не стільки держав, скільки населення. Тобто, представники від парламентів однієї держави можуть мати різні думки з одного й того самого питання і голосувати по-різному. Таким чином, Парламентська Асамблея відображає інтереси не тільки (і не стільки) держав, скільки населення. У побудові та діяльності такого органу простежуються зародки ідеї наднаціональності. Ця ідея пізніше більш повно була розвинута в Європейському Співтоваристві. І, звичайно, назвати Парламентську Асамблею парламентом, хоч і міждержавним, не можна: парламент, як відомо, в державі виступає законотворчим органом, рішення парламенту лежать в основі законодавчої системи держави. У випадку Ради Європи Парламентська Асамблея може приймати обов'язкові рішення лише з внутрішніх питань діяльності самого органу. Всі інші акти цього органу мають рекомендаційну силу, в багатьох випадках рішення Парламентської Асамблеї мають консультативний, дорадчий характер, як це передбачено Статутом Ради Європи.

До певних особливостей правового положення Парламентської Асамблеї варто віднести її право призначати Генерального секретаря Організації. Це повноваження не вписується у функції Асамблеї як дорадчого органу. Пояснити це можна прагненням окремих держав-засновниць надати парламентському органу більше ваги і повноважень. У правовому положенні Парламентської Асамблеї знайшов свій прояв компроміс між прихильниками традиційних форм співробітництва та представниками інтеграційного напрямку розвитку майбутнього Європи.

Конгрес місцевих і регіональних властей став ще одним органом, у створенні якого Рада Європи була першопрохідцем. Подібно до того, як Парламентська Асамблея започаткувала етап співпраці на постійній основі між національними парламентами, так і створення Конгресу поклало початок співробітництву місцевих влад на стабільних засадах, створило умови для представлення інтересів обшин на міждержавному рівні. У зв'язку з цим Конгрес переслідує мету налагодження міжрегіонального співробітництва, надання можливості місцевим та регіональним властям брати участь у розробці європейської політики, забезпечувати їх участь "у досягненні ідеалу європейської єдності". Захищаючи інтереси місцевих властей, представляючи їх позицію на

міждержавному рівні, Конгрес таким чином сприяє реалізації ідей демократії у кожній державі — членові Ради Європи.

Конгрес місцевих і регіональних властей є консультативним органом Ради Європи, в якому засідають представники місцевих та регіональних влад від усіх держав — членів Ради Європи. Кількість таких представників від кожної з держав така сама, як і в Парламентській Асамблеї.

Якщо створення ООН, механізмів її функціонування підпорядковувалось ідеї створення всесвітньої системи миру, недопущення нової всесвітньої катастрофи, то становлення і діяльність Ради Європи може слугувати прикладом дещо іншої цілі: налагодження співпраці на регіональному рівні з використанням не тільки традиційного, як на ті часи, міждержавного співробітництва, а й елементів дещо вищого рівня — того, що ми сьогодні називаємо інтеграцією. Відповідно, і механізм Ради Європи має дещо еклектичний, компромісний характер. Відображенням власне традиційної моделі виступає Комітет міністрів. А спроба втілити ідею “єдиної Європи” помітна в принципах діяльності Парламентської Асамблеї. Будь-який компроміс має свої переваги і недоліки. Приклад Ради Європи це яскраво демонструє. Як уже згадувалось, ідеї та принципи, покладені в основу діяльності Парламентської Асамблеї, виявились перспективними і найбільш повною мірою були реалізовані при створенні Європейського Співтовариства. Але стосовно самої Ради Європи, то наявність в її складі двох органів, міжурядового та міжпарламентського, різних за способами формування, роллю в Організації, цілями та компетенцією, призвела до проблеми взаємодії цих структур, що, особливо на ранніх етапах діяльності Ради Європи, суттєво впливало на ефективність роботи і досягнення необхідних результатів. У процесі діяльності Організації були внесені відповідні зміни, які значною мірою вдосконалили внутрішньоорганізаційний механізм. Загалом можемо констатувати, що в діяльності Ради Європи знайшла своє відображення реальна розстановка сил в Європі (зауважимо — у Західній Європі), конкретним проявом якої став компроміс, досягнутий при створенні цієї Організації.

Секретаріат Ради Європи виконує функції, які забезпечують повсякденну роботу Організації. У цьому сенсі він не відрізняється від адміністративних органів інших МО.

У структурі Ради Європи також варто згадати Уповноваженого Ради Європи з прав людини, Банк розвитку Ради Європи, Європейську комісію “За демократію через право” (Венеціанська комісія). Під егідою цієї Організації скликаються Конференції спеціалізованих міністерств, які сприяють співпраці держав у конкретних галузях.

Восени 1995 р. Україна стала 37-м членом Ради Європи¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Закон України від 31.10.1995 року “Про приєднання України до Статуту Ради Європи” // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 38. — С. 287.

Запитання для самоконтролю

1. Які з ознак Ви вважаєте найбільш характерними для МО?
2. Які класифікації органів МО Ви знаєте?
3. Проаналізуйте внутрішньоорганізаційний механізм ОБСЄ, НАТО, СНД, ОАД.
4. Проаналізуйте теорію повноважень стосовно діяльності МО.
5. Охарактеризуйте привілеї та імунітети МО.
6. У чому проявляється юридична сила рішень МО.
7. У чому полягає принцип одностайності постійних членів Ради Безпеки ООН?

Рекомендована література

1. Герчикова И. Н. Международные экономические организации / И. Н. Герчикова. — М., 2000.
2. Ковалева Т. М. Правотворчество межгосударственных организаций и его виды / Т. М. Ковалева. — Калининград, 1999.
3. Малинин С. А. Мирное использование атомной энергии / С. А. Малинин. — М., 1971.
4. Моравецкий В. Функции международной организации / В. Муравецкий. — М., 1979.
5. Шармазанашвили Г. В. Международные межправительственные организации / Г. В. Шармазанашвили. — М., 1979.
6. Шибаева Е. А. Право международных организаций / Е. А. Шибаева. — М., 1986.
7. Amerasinghe C. F. Principles of the International Law and International Organizations / C. F. Amerasinghe. — Cambridge, 1996.
8. Bekker P. The Legal Position of Intergovernmental Organization / P. Bekker. — Dordrecht, 1994.
9. Robbie S. Procedure at International Conference: A Study of the Rules of Procedure of Conferences and Assemblies of International Intergovernmental Organizations / S. Robbie. — Cambridge, 1997.
10. Sato T. Evolving Constitutions of International Organizations. — London ; Boston : The Hague, 1996.
11. Schermers H. International Institutional Law. / H. Schermers, N. Blokker. — London ; Boston : The Hague, 1995.
12. Shelton D. The Participation of Nongovernmental Organizations in International Juridial Proceedings / D. Shelton // American Journal of International Law. — 1994. — Vol. 88. — № 4. — P. 611—642.
13. Suy E. The Status of Observers in International Organizations. Acadenm de Droit International. Recueil des Cours. — 1978. — T. 160. — II. The Netherlands, 1979. — P. 79—179.

Розділ 18

МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

18.1. Загальна характеристика міжнародного кримінального права та його місце в системі міжнародного права

Міжнародне кримінальне право бере свій початок з норм міжнародного звичаю, які тривалий час забороняли піратство і військові злочини¹⁴⁹. Нині важко назвати конкретно, коли саме виникли перші норми міжнародного кримінального права. На думку одних дослідників, вони беруть початок з епохи Стародавнього Єгипту та часів класичної Греції, на думку інших — з епохи середньовіччя, треті вважають, що норми міжнародного кримінального права вперше сформовані у XIX ст., четверті обґрунтовують, що про міжнародне кримінальне право можна вести мову тільки з XX ст., коли відбулися перші спроби притягнення світовою спільнотою до відповідальності осіб, які вчинили злочини під час Першої світової війни.

Стосовно самого терміна “міжнародне кримінальне право”, то він виник на межі XIX і XX ст. і позначав норми, які регулювали співробітництво держав по боротьбі із такими злочинами, як работоргівля, торгівля наркотиками, підробка грошей та ін., що зачіпали інтереси декількох держав. Однак широке використання цей термін одержав тільки після Другої світової війни, що пов'язано з діяльністю Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів. Незважаючи на нетривале функціонування вказаних трибуналів, вони суттєво вплинули на подальший розвиток системи міжнародної кримінальної юстиції і міжнародного кримінального права загалом. Зокрема, Статuti цих трибуналів закріпили спеціальні принципи міжнародного кримінального права, до яких варто віднести: невідворотність кримінального покарання за злочини проти міжнародного

¹⁴⁹ Dinstein Y. International Criminal Law / Y. Dinstein // Israel Law Review. — 1985. — Vol. 20. — P. 207.

права; посадове становище особи не звільняє її від персональної відповідальності; якщо держава не встановлює покарання за дії, віднесені за міжнародним правом до категорії злочинів проти миру і людства, то це не є обставиною, яка звільняє винного від міжнародної кримінальної відповідальності; незастосування строків давності до воєнних злочинців.

Міжнародне кримінальне право — це комплексна галузь міжнародного права, яка складається з таких підгалузей, як міжнародне матеріальне кримінальне право (міжнародне кримінальне право у вузькому розумінні), міжнародне кримінально-процесуальне право, міжнародне кримінально-виконавче право та норми, що регламентують оперативно-розшукову діяльність. Іноді до їх переліку відносять і норми, які стосуються судоустрою. До міжнародного матеріального кримінального права належить сукупність принципів і норм, які встановлюють злочинність протиправних діянь, регулюють питання співучасті, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо. Міжнародне кримінально-процесуальне право регулює питання розслідування міжнародних злочинів, судового розгляду справи, перегляду рішення суду, встановлює правовий статус суб'єктів міжнародного кримінального судочинства. Міжнародне кримінально-виконавче право встановлює правовий статус засуджених, формулює стандарти поводження з ними, а також регламентує питання співробітництва держав у вказаній сфері. Норми, які регламентують оперативно-розшукову діяльність, регулюють співробітництво держав з відвернення та розкриття злочинів, розшуку винних осіб та їх затримання.

Необхідно наголосити на тісному зв'язку міжнародного кримінального права з внутрішньодержавним кримінальним, кримінально-процесуальним, кримінально-виконавчим та нормами, які регламентують оперативно-розшукову діяльність. Саме під впливом указаних галузей внутрішньодержавного права було сформоване міжнародне кримінальне право. Тому в них є досить схожі норми, які стосуються вини, осудності, віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, правового статусу підозрюваних, обвинувачених, прокурора та захисника, стадійності провадження по справі тощо. Однак притягнення до кримінальної відповідальності осіб, а також їх покарання виключно на підставі норм міжнародного права є неможливим. Це пов'язано з недостатньо сформованим інституційним механізмом, а також фактичною відсутністю у міжнародному праві санкцій за міжнародні злочини. Міжнародні кримінальні суди та трибунали мають досить обмежену юрисдикцію, крім того, з самого початку заснування та діяльності міжнародних судів та трибуналів передбачалось, що вони не будуть підміняти собою національні суди, які відіграють ключову роль у боротьбі з між-

народними злочинами. Тому міжнародне кримінальне право втілюється передусім через національні правові системи. А отже, відвернення і припинення міжнародних злочинів, покарання винних осіб можливе тільки за умови поєднання міжнародного кримінального права та вказаних галузей національного права.

Міжнародне кримінальне право тісно пов'язане з іншими галузями міжнародного права. Тепер спостерігається тенденція, коли серйозне порушення основних галузевих принципів і норм міжнародного гуманітарного права, права прав людини, повітряного, морського, екологічного та деяких інших галузей міжнародного права стає міжнародним злочином. Особливо тісний зв'язок простежується між нормами міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права. У міжнародному гуманітарному праві існує інститут кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Крім того, у назвах самих міжнародних кримінальних трибуналів часто присутня вказівка на порушення норм саме міжнародного гуманітарного права¹⁵⁰, що підкреслює особливий, тісний взаємозв'язок указаних галузей міжнародного права. Наприклад, Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р.; Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид й інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди, і громадян, відповідальних за геноцид й інші схожі порушення, вчинені на території сусідніх держав, у період з 1 січня 1994 р. по 31 грудня 1994 р.

Основними джерелами міжнародного кримінального права є міжнародний договір та звичай.

Вагомість міжнародного договору як джерела міжнародного кримінального права обумовлюється тим, що це джерело чітко, у письмовій формі встановлює склади відповідних міжнародних злочинів, регулює питання, пов'язані з розслідуванням таких злочинів, розшуком та затриманням винних осіб тощо. Водночас у зв'язку з тим, що положення міжнародного договору зобов'язують тільки учасників такого договору, продовжує широко застосовуватися міжнародний звичай, тобто правило поведінки, яке в результаті тривалого та одноманітного застосування в аналогічних ситуаціях визнається як юридично обов'язкове. Ведучи мову про співвідношення звичаєвих і договірних норм, варто зауважити, що договірні норми дуже часто засновуються на звичаєвих нормах, а також розглядаються як відображення змісту норм звичаєвого міжнародного права. Це стосується, зокрема, Гаазьких конвенцій 1899 р. та 1907 р., Женевських конвенцій 1949 р. про

¹⁵⁰ Блищенко И. П. Международный уголовный суд / И. П. Блищенко, И. В. Фисенко. — М. : Закон и право ; Юнити, 1998. — С. 16.

захист жертв збройних конфліктів, а також додаткових протоколів до них 1977 р.

Отже, *міжнародне кримінальне право* — це система принципів та норм, що регулюють співробітництво держав з відвернення та розкриття злочинів, розшуку винних осіб та їх затримання, встановлюють процесуальний порядок розслідування міжнародних злочинів та судового розгляду справи міжнародними судами та трибуналами, а також визначають правовий статус засуджених та стандарти поведіння з засудженими.

18.2. Поняття міжнародних злочинів

У зв'язку з тим, що під дію міжнародного кримінального права підпадають певні групи діянь, які становлять підвищену небезпеку для існування держав та міждержавних відносин загалом, варто визначити поняття “міжнародний злочин”.

У сучасній науці міжнародного права під *міжнародними злочинами* розуміють такі злочини, які становлять підвищену небезпеку для всієї світової спільноти. Така підвищена небезпека випливає з тяжкості вчиненого діяння, із важливості порушеного зобов'язання та наслідків скоєного злочину. При вчиненні вказаних злочинів держави несуть міжнародну політичну та матеріальну відповідальність, а керівники держав, вищі посадові особи та інші відповідальні особи несуть індивідуальну кримінальну відповідальність, при чому вона настає перед світовою спільнотою загалом.

Уперше класифікація міжнародних злочинів у сучасному розумінні була дана Статутом Нюрнберзького воєнного трибуналу 1945 р. Відповідно до ст. 6 вказаного Статуту, всі міжнародні злочини поділяють на три групи:

1) злочини проти миру: планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни і порушення міжнародних договорів, угод чи змова, спрямована на вчинення будь-якої з вищенаведених дій;

2) воєнні злочини, а саме: порушення законів і звичаїв ведення війни: вбивство, катування чи викрадення в рабство або для іншої мети цивільного населення окупованої території; вбивства чи катування військовополонених чи осіб, які зазнали корабельної аварії на морі; вбивства заручників, пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст та сіл, руйнування, не виправдані воєнною необхідністю, тощо;

3) злочини проти людства: вбивства, катування, поневолення, депортації та інші жорстокі злочини, вчинені за політичними, расовими чи релігійними мотивами.

Нині, з огляду на існування Міжнародного кримінального суду, який є органом, що постійно діє, котрий уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо осіб, які є відповідальними за найбільш серйозні злочини, що викликають стурбованість світової спільноти, вважаємо за доцільне класифікувати міжнародні злочини відповідно до Статуту вказаного Суду.

Так, згідно з п. 1 ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Суд володіє юрисдикцією щодо таких злочинів:

- a) злочину геноциду;
- b) злочинів проти людства;
- c) воєнних злочинів;
- d) злочину агресії.

Геноцид. Поняття “злочин геноциду” міститься у ст. 6 Статуту Міжнародного кримінального суду, яка повністю дублює поняття “геноцид”, сформульоване у ст. 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. Відповідно до вказаних документів, під *геноцидом* розуміють дії, які вчиняються з метою знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу через: убивства членів такої групи; заподіяння тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; умисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове її знищення; заходи, спрямовані на припинення народження дітей у середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої.

Основною класифікаційною ознакою такого злочину є його мета (намір). Метою вказаного злочину є знищення конкретної групи. Тому для суб'єкта такого злочину ключовим є не безпосередньо конкретна особа, а група людей загалом, знищення якої є кінцевою ціллю його дій.

Злочини проти людства. Відповідно до ст. 7 Статуту Міжнародного кримінального суду, під злочинами проти людства треба розуміти діяння, які вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад вчиняється свідомо. До діянь, які підпадають під ознаки злочину проти людства, належать: убивство; знищення; поневолення; депортація або насильницьке переміщення населення; ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи за порушення основних норм міжнародного права; тортури; зґвалтування, оборонення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-які інші форми сексуального насильства зіставної тяжкості; переслідування будь-якої ідентифікуючої групи чи спільноти за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, тендерними чи іншими мотивами, які

визнані недопустимими відповідно до міжнародного права, у зв'язку з будь-якими діями, які вказані у цьому пункті, чи будь-якими злочинами, які підпадають під юрисдикцію Суду; насильницьке знищення людей; злочин апартеїду; інші нелюдські дії аналогічного характеру, які полягають в умисному заподіянні сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Злочини проти людства можуть бути вчинені як під час збройного конфлікту, так і у мирний час. Для того щоб дії можна було класифікувати як злочин проти людства, Статут ставить такі основні умови: дії повинні вчинятися: 1) проти цивільного населення; 2) в рамках широкомасштабного нападу; 3) систематичного нападу; 4) свідомо. Широкомасштабність нападу полягає у значній кількості учасників та жертв такого злочину, наслідках вчиненого дії тощо. Під систематичним розуміють такий напад, який вчиняється методично заздалегідь продуманим планом. Свідомість нападів полягає у тому, що суб'єкт злочину знає (усвідомлює), що вчиняється широкомасштабний чи систематичний напад.

Воєнні злочини. Під воєнними злочинами треба розуміти серйозне порушення звичаєвих та договірних норм міжнародного гуманітарного права, яке застосовують під час збройних конфліктів¹⁵¹, іншими словами — серйозне порушення законів та звичаїв війни. Причому такі злочини можуть вчинятися як під час міжнародних збройних конфліктів, так і під час збройних конфліктів неміжнародного характеру. До воєнних злочинів, за ст. 8 Статуту Міжнародного кримінального суду, належать: а) серйозне порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.; б) інші серйозні порушення законів та звичаїв, які застосовуються під час міжнародних збройних конфліктів у межах, встановлених міжнародним правом; в) серйозне порушення ст. 3, загальної для чотирьох Женевських конвенцій 12 серпня 1949 р., яка застосовується до збройних конфліктів неміжнародного характеру; інші серйозні порушення законів та звичаїв, які застосовуються під час збройних конфліктів неміжнародного характеру в межах, встановлених міжнародним правом.

Агресія. Статут Міжнародного кримінального суду передбачає, що Суд буде здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії. Проте визначення цього злочину, а також умови, за яких буде здійснюватися юрисдикція стосовно злочину агресії, Статут на сьогодні не містить. Відповідні зміни до Статуту, які будуть передбачати визначення злочину агресії, згідно зі ст. 121, 123 Статуту, можуть бути внесені, починаючи з 2009 р.

¹⁵¹ Cassese A. International Criminal Law / A. Cassese. — Oxford, 2003. — P. 47.

Визначення агресії подано у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., з якої випливає, що *агресією* є застосування збройної сили держави проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави. Застосування збройної сили державою першою в порушення Статуту ООН є “*prima facie*” доказом акту агресії, однак Рада Безпеки ООН може, відповідно до Статуту ООН, не визнавати відповідні дії як акт агресії з огляду на інші обставини, включаючи той факт, що такі дії або їх наслідки не мають достатньо серйозного характеру.

Поряд з міжнародними у науковій літературі виокремлюють *злочини міжнародного характеру*. Під останніми розуміють такі правопорушення індивідів, які вчиняються поза зв'язком з тією чи іншою державною політикою, і посягають, крім внутрішньодержавного, ще й на міжнародний правопорядок, становлячи небезпеку, як мінімум, для двох держав. Склади вказаних злочинів передбачаються окремими багатосторонніми міжнародними договорами (тому іноді такі злочини називають “конвенційними”). Міжнародні конвенції, які передбачають склади злочинів міжнародного характеру, виступають певним міжнародним стандартом, якому повинні відповідати національні норми кримінального права, які передбачають такі самі склади злочинів. Тому держави-учасниці приймають на себе зобов'язання імплементувати положення відповідних конвенцій та привести у відповідність норми національного права з нормами вказаних конвенцій.

До основних злочинів міжнародного характеру треба віднести:

- піратство;
- рабство, работоргівлю та інститути і звичаї, подібні до рабства;
- експлуатацію проституції третіми особами;
- незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин;
- незаконні операції з культурними цінностями;
- розповсюдження порнографічних видань та торгівлю ними;
- підробку грошових знаків;
- незаконне захоплення і використання ядерного матеріалу тощо.

18.3. Міжнародні кримінальні суди і трибунали та їх юрисдикція

Притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів може здійснюватися як компетентними внутрішньодержавними органами, так і міжнародними судовими органами. Причому характер процедури (міжнародна чи національна) визначається відповідно до суспільної небезпечності вчинених злочинів. Як зауважує професор М. Костенко, “чим тяжчий склад вчиненого злочину, тим сильніше виникає потреба в тому, щоб судовий

розгляд набув міждержавного характеру. Стосовно простих воєнних злочинів, то вони можуть розглядатися національними судами, в той же час, злочини, які вчинюються головними воєнними особами і особами, які вчинили особливо тяжкі злочини, необхідно було б розглядати міжнародними кримінальними судами”¹⁵².

Міжнародні суди, на відміну від національних, застосовують міжнародні норми безпосередньо, й обсяг застосовуваних норм не залежить від того, наскільки добросовісно держава виконала свої міжнародні зобов’язання і імплементувала відповідні норми міжнародного права. На користь міжнародних кримінальних судів та трибуналів говорить і багатонаціональний склад таких судів, що дає змогу вести мову про більшу неупередженість та об’єктивність судового розгляду порівняно з національними судами.

Першими міжнародними кримінальними судовими органами стали Нюрнберзький та Токійський воєнні трибунали, які були створені після закінчення Другої світової війни з метою “справедливого і швидкого суду і покарання головних воєнних злочинців”. Вони стали першими судовими органами, в яких відбувалося притягнення індивідів до відповідальності на основі міжнародного права. Безсумнівно, такі трибунали зробили вагомий внесок у подальший розвиток системи міжнародної кримінальної юстиції.

Сьогодні до основних міжнародних кримінальних судів та трибуналів потрібно віднести Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (повна назва — Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р.), Міжнародний трибунал для Руанди (повна назва — Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші схожі порушення, вчинені на території сусідніх держав, у період з 1 січня 1994 р. до 31 грудня 1994 р.) та власне Міжнародний кримінальний суд.

Міжнародний трибунал для колишньої Югославії був створений резолюцією 827 (1993) Ради Безпеки ООН від 25 травня 1993 р. як трибунал “*ad hoc*” для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії.

Міжнародний трибунал для Руанди є також трибуналом “*ad hoc*”. Цей Трибунал створений резолюцією 955 (1994) Ради Безпеки ООН від 8 листопада 1994 р.

¹⁵² Костенко Н. И. Международное уголовное право: современные теоретические проблемы / Н. И. Костенко. — М. : Юрлитинформ, 2004. — С. 89.

На відміну від Трибуналів для Югославії та Руанди, Міжнародний кримінальний суд є *постійно діючим* органом, який уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість міжнародної спільноти. Вказаний Суд діє на основі багатостороннього договору — Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Особливості діяльності міжнародних кримінальних судів та трибуналів обумовлюються їх **юрисдикцією**, тобто компетенцією міжнародних судових органів розглядати і вирішувати кримінальні справи. Міжнародна кримінальна юрисдикція виступає комплексним поняттям, охоплюючи собою предметну ("*ratione materiae*"), персональну або за колом осіб ("*ratione personae*"), часову ("*ratione temporis*") та просторову чи територіальну ("*ratione loci*") юрисдикцію.

Предметна юрисдикція Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії обмежується серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права, вчиненими на території колишньої Югославії з 1991 р. Перелік діянь, що входять у предметну юрисдикцію Трибуналу по колишній Югославії, містить у собі чотири категорії злочинів: серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., порушення законів та звичаїв війни, геноцид, злочини проти людства.

Предметна юрисдикція Міжнародного трибуналу для Руанди також обмежується серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права. Однак, з огляду на те, що збройний конфлікт у Руанді мав неміжнародний характер, до переліку діянь, що входять до предметної юрисдикції, належать: порушення ст. 3, загальної для Женевських конвенцій і Додаткового протоколу II, а також геноцид та злочини проти людства.

Предметна юрисдикція Міжнародного кримінального суду розповсюджується на найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість всієї міжнародної спільноти. До таких злочинів належать: злочини проти людства, воєнні злочини і як категорія злочинів виокремлені злочини геноциду та злочини агресії.

Аналізуючи положення Статутів Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії, Міжнародного трибуналу для Руанди та Міжнародного кримінального суду, можна дійти висновку, що їх **персональна юрисдикція** фактично не відрізняється та розповсюджується на фізичних осіб. До таких фізичних осіб належать особи, які планували, підбурювали, наказували, вчиняли або іншим чином сприяли в плануванні, готуванні чи вчиненні злочинів, які входять до предметної юрисдикції. Причому посадове становище обвинуваченого (наприклад, глави держави, глави уряду) не звільняє таких осіб від кримінальної відповідальності та не є підставою для пом'якшення їх відповідальності.

Часова юрисдикція Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії розповсюджується на період, що починається з 1 січня 1991 р.

Верхня межа часової юрисдикції вказаного Трибуналу його Статутом не визначена. Юрисдикція Трибуналу для Руанди обмежується періодом з 1 січня до 31 грудня 1994 р.

Натомість часову юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, враховуючи деякі винятки, можна вважати необмеженою. До таких винятків варто віднести: 1) заборону зворотної дії (вказаний Суд наділений юрисдикцією щодо злочинів, вчинених після набуття чинності Статуту цього Суду); 2) відстрочку розслідування чи кримінального переслідування терміном до 12 місяців за проханням Ради Безпеки ООН; 3) можливість відстрочення юрисдикції суду щодо воєнних злочинів (держава, яка є учасницею Статуту, може заявити, що впродовж семи років після набуття Статутом чинності для відповідної держави вона не визнає юрисдикцію Суду стосовно воєнних злочинів, коли, як припускається, злочин було вчинено її громадянами чи на її території)¹⁵³.

Просторова юрисдикція Югославського трибуналу розповсюджується на територію колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, включаючи її сухопутну територію, повітряний простір і територіальні води. Територіальна юрисдикція Міжнародного трибуналу для Руанди розповсюджується на територію Руанди, включаючи її сухопутну територію і повітряний простір, а також на територію сусідніх держав щодо серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (які входять до предметної юрисдикції), вчинених громадянами Руанди. Просторова юрисдикція Міжнародного кримінального суду, на відміну від Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії, є потенційно необмеженою, принцип територіальності для вказаного суду не застосовується.

У питаннях юрисдикції міжнародних кримінальних судів та трибуналів необхідно наголосити на тому, що Міжнародний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний трибунал для Руанди мають паралельну юрисдикцію з національними судами та пріоритет стосовно юрисдикції національних судів. На будь-якому етапі судового розгляду Міжнародний трибунал може офіційно просити національні суди передати провадження по справі Міжнародному трибуналу відповідно до Статуту зазначеного Трибуналу і Правил процедури і доказування цього Трибуналу.

Щодо Міжнародного кримінального суду, то він має комплексну (доповнюючу) юрисдикцію. Зокрема, відповідно до ст. 1 Статуту вказаного Суду, Міжнародний кримінальний суд тільки доповнює національні органи кримінальної юстиції. При цьому Міжнародний кримінальний суд жодним чином не замінює собою національні суди,

¹⁵³ Касинюк О. Проблемні аспекти юрисдикції Міжнародного кримінального суду / О. Касинюк // Право України. — 2005. — № 3. — С. 145.

якщо останні ефективно здійснюють правосуддя. Перш ніж приступити до розгляду справи за суттю, Міжнародний кримінальний суд повинен визначити питання прийнятності справи до провадження. Справа не може бути прийнята до провадження, якщо: а) справа розслідується чи стосовно неї порушено кримінальне переслідування державою, яка має щодо неї юрисдикцію, за винятком випадків, коли ця держава не бажає чи не здатна вести розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином; б) справа розслідується державою, яка має щодо неї юрисдикцію, і ця держава вирішила не порушувати відносно особи, якої це стосується, кримінальне переслідування, за винятком випадків, коли це рішення стало результатом небажання чи неспроможності держави порушити кримінальне переслідування належним чином; в) особа, якої це стосується, вже була судима за поведінку, яка є предметом даної заяви, і проведення судового розгляду Судом не дозволено на підставі п. 3 ст. 20 Статуту Суду; г) справа не є достатньо серйозною, щоб виправдовувати подальші дії з боку Суду. У випадку незгоди з юрисдикцією Суду або прийняття справи до провадження Судом Статут Міжнародного кримінального суду передбачає можливість опротестування вказаних дій (ст. 19 Статуту). Протести можуть бути подані: а) обвинуваченим чи особою, на яку було видано ордер на арешт чи наказ про явку до Суду; б) державою, яка має юрисдикцію стосовно справи; або в) державою, від якої вимагається визнання юрисдикції Суду “*ad hoc*”.

18.4. Міжнародний організаційно-правовий механізм боротьби зі злочинністю

Загальновизнаним центром з координації та розвитку міжнародних зв'язків є ООН. У рамках цієї Організації здійснюється і співробітництво з боротьби зі злочинністю (передусім під час Конгресів ООН з відвернення злочинності та поводження з правопорушниками, у роботі Комісії з запобігання злочинності та кримінального правосуддя, Управління ООН з боротьби з наркотиками і злочинністю, Міжрегіонального науково-дослідного інституту ООН з питань злочинності та правосуддя).

Конгреси ООН з відвернення злочинності та поводження з правопорушниками є спеціалізованими конференціями ООН, які скликаються раз на п'ять років. Їх метою є обмін практичними настановами, вдосконалення нормативної діяльності, національної політики та правозастосовної практики у боротьбі зі злочинністю. Правову основу діяльності такого конгресу становлять резолюції Генеральної Асамблеї та ЕКОСОР ООН. Відповідно до Правил процедури конгресу

у його роботі берасової часті: делегати, які офіційно призначені урядом своєї країни; пЮрисдвники організацій, які мають постійне запрошення брати учя до 31к спостерігачі на сесіях і в роботі всіх міжнародних конференцасову кскликаються під егідою Генеральної Асамблеї; представники, які виачені органами ООН і пов'язаними з нею уставами; спосте віднес які призначені неурядовими організаціями, запрошеними кцією прес; окремі експерти, які запрошені на конгрес в їх особистій яСуду); ксперти-консультанти, запрошені Генеральним секретарем. Ося термі Конгрес з відвернення злочинності відбувся у Бангкоку в кивість 05 р., темою його була "Взаємодія і відповідні заходи: стратегава, яьюзи в галузі запобігання злочинності і кримінального правоів пісl.

Комісія з зале визнання злочинності та кримінального правосуддя в складі 40 держускаетнів є функціональним органом ЕКОСОР. Вона розробляє міже у політику та координує дії з відвернення злочинності та криюрисднього правосуддя. Зокрема, на Комісію покладені такі функрїю кзробка керівних принципів для ООН у сфері відвернення зл, вклкості й кримінального правосуддя; розробка, контроль і оглядльні в здійснення програми ООН у сфері запобігання злочинності та Руандинального правосуддя на основі системи середньострокового птну тання; сприяння і допомога в координації заходів інститутів ООН держаєрнення злочинів і поводження з правопорушниками; мобіліава (якідтримки програми з боку держав-членів; підготовка до конгуанди)ОН з відвернення злочинності та поводження з правопорушні на від розгляд наданих конгресами пропозицій щодо можливих тем іє потеми роботи.

Управління Суду несоротьби з наркотиками і злочинністю (ЮНОДК) є органом ООН,юрисдвідальним за відвернення злочинності, кримінальне правосудно наеформу кримінального законодавства. Управління приділяє Югослву увагу боротьби з транснаціональною злочинністю, корупцією юриоризмом і торгівлею людьми.

Міжрегіоналикції науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності та праліжнадї діє як міжрегіональний підрозділ програми ЮНОДК з боротредатизлочинністю. Він проводить і організовує конкретні дослідже до Стпрямовані на відвернення злочинності й питання поводження цьовопорушниками. Розповсюджуючи свої дослідження і дані, ароднсїє виробленню більш досконалої політики з відвернення і ючу) ьлю злочинності.

Важливе міс'ду, Міжнародно-правовому механізмі боротьби зі злочинністю нагани к, Міжнародній організації кримінальної поліції (далі — Інтерпозуд жо,

Уперше ідея ння МО, метою якої було б переслідування злочинців у межах Проблем и, була запропонована у 1893 р. французьким кримінологом Ч, Правом фон Лістом. Свою пропозицію він мотивував

тим, що поліція у більшості випадків безсила боротися зі злочинцями, які після вчинення злочину залишають територію держави, на якій вчинявся злочин, і таким чином перебувають поза національною юрисдикцією і недосяжні для правосуддя власної держави. У 1923 р. на другому міжнародному конгресі кримінальної поліції створюється Міжнародна комісія кримінальної поліції, а у 1956 р. вона перейменовується в Міжнародну організацію кримінальної поліції Інтерпол.

Метою Інтерполу, відповідно до ст. 2 її Статуту, є: забезпечення широкої взаємодії всіх органів (установ) кримінальної поліції в рамках відповідного законодавства країни в дусі Загальної декларації з прав людини та створення і розвиток установ, які можуть успішно сприяти відверненню міжнародної злочинності та боротьбі з нею.

Інтерпол включає в себе: Генеральну Асамблею, Виконавчий комітет, Генеральний секретаріат, Національні центральні бюро, радників.

Генеральна Асамблея є вищим органом Інтерполу. Вона складається з делегатів, які призначаються членами Організації. Кожен член Інтерполу може бути представлений одним чи декількома делегатами; однак делегація кожної країни має тільки одного керівника, який призначається компетентним урядовим органом конкретної країни. З огляду на специфічний характер діяльності цієї Організації, її члени здебільшого включають до складу своїх делегацій вищих посадових осіб поліцейських відомств; посадових осіб, функціональні обов'язки яких пов'язані з діяльністю Інтерполу, та спеціалістів з питань, які включені до порядку денного засідань цієї Організації. До функцій Генеральної Асамблеї належать: виконання зобов'язань, які передбачені Статутом Інтерполу; визначення принципів діяльності та розробка загальних заходів, які повинні сприяти виконанню завдань цієї Організації; розгляд і затвердження загального плану роботи, який пропонується Генеральним секретарем на наступний рік; встановлення інших необхідних правил; обрання посадових осіб для виконання вказаних у Статуті функцій; прийняття рішень і надання рекомендацій членам Організації з питань, які входять до її компетенції; визначення фінансової політики Організації; розгляд і винесення рішень щодо співробітництва з іншими організаціями.

Виконавчий комітет — виконавчий орган Інтерполу, до компетенції якого входить контроль за виконанням рішень Генеральної Асамблеї і за діяльністю Генерального секретаря. До його складу входять президент Інтерполу, три віце-президента та дев'ять делегатів. Склад Інтерполу формується з урахуванням принципу справедливого географічного представництва. Засідання цього органу проводиться щонайменше один раз на рік.

Генеральний секретаріат — це постійно діючий робочий орган Організації, який складається з Генерального секретаря, технічного й адміністративного персоналу, який виконує функції із забезпечення діяльності Інтерполу.

Для виконання поставленої мети діяльності Інтерпол опирається на постійне й активне співробітництво своїх членів, які в межах законодавства своїх країн повинні зробити все можливе для добросовісної участі в його діяльності. Для цього кожна країна визначає орган, який буде виступати як Національне центральне бюро, головною функцією якого є залучення поліцейських сил країни до міжнародної боротьби зі злочинністю, налагодження і підтримання контактів з Національними центральними бюро різних країн та іншими органами Інтерполу через швидке та якісне виконання запиту, який надійшов.

З наукових питань Інтерпол може звертатися до радників, котрі виконують винятково консультативні функції. Їх обирають серед осіб, які мають світовий авторитет у будь-якій з галузей, яка зацікавила Інтерпол.

18.5. Екстрадиція у міжнародному кримінальному праві

*Екстрадиція*¹⁵⁴ — процесуальна дія, що полягає в передачі особи державою, на території якої вона перебуває, іншій державі (на її вимогу) з метою притягнення такої особи до кримінальної відповідальності або для виконання обвинувального судового вироку.

Види екстрадиції:

— видача особи для притягнення її до кримінальної відповідальності;

— видача особи для приведення судового вироку до виконання — полягає у передачі особи, яка засуджена іноземним судом і перебуває від відбуття покарання, але затримана на території іншої держави;

— видача на певний термін (наприклад, для розгляду справи в суді, в якій співучасниками є громадяни різних держав).

Екстрадиція є суверенним правом кожної держави. Обов'язок екстрадиції виникає лише на підставі взятих державою на себе міжнародних зобов'язань.

Вимогу про видачу особи може пред'явити держава:

- громадянином якої є злочинець;
- на території якої вчинено злочин;
- якій завдано шкоду злочинном.

Принципи, згідно з якими має здійснюватись екстрадиція:

- злочин передбачений у міжнародному договорі про видачу;
- принцип подвійної злочинності (злочин є караним як за законом держави, що вимагає видачі, так і за законом держави, до якої звернено вимогу);

¹⁵⁴ Екстрадиція (франц. *extradition*, лат. — *ex i traditio* — “видача”, “передача”).

— покарання тільки за той злочин, який був юридичною підставою видачі.

Джерелами правового регулювання екстрадиції є як багатосторонні, так і двосторонні договори. Зокрема, Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р., Додатковий протокол 1975 р. та Другий додатковий протокол 1978 р. до Конвенції 1957 р. (підписані в межах Ради Європи), Конвенція про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р. (підписана в межах СНД), учасником яких є й Україна¹⁵⁵.

Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р. у ст. 1 зазначає, що держави-учасниці зобов'язуються видавати одна одній усіх осіб, які переслідуються компетентними органами запитуючої держави за вчинення правопорушення або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку чи постанови про утримання під вартою. Конвенція не містить конкретних видів злочинів, у зв'язку з вчиненням яких здійснюється видача, як критерій використовується вид покарання за вчинене правопорушення — видача здійснюється у зв'язку з правопорушеннями, які караються за законами запитуючої держави та запитуваної держави позбавленням волі або згідно з постановою про утримання під вартою на максимальний термін не менше одного року чи суворим покаранням. Якщо особа визнається винною і вирок про ув'язнення або постанова про утримання під вартою проголошується на території запитуючої держави, термін призначеного покарання має становити не менше чотирьох місяців (ст. 2).

Конвенцією 1957 р. також встановлено умови, при яких *видача не здійснюється*, зокрема:

1) договірна держава має право відмовити у видачі власних громадян (ст. 6);

2) запитувана держава може відмовити у видачі відповідної особи за правопорушення, яке за її законодавством вважається вчиненим повністю або частково на її території (ст. 7);

3) відмовити у видачі відповідної особи, якщо компетентні органи цієї держави переслідують її у зв'язку із правопорушенням, за яке вимагається видача (ст. 8);

4) якщо компетентні органи запитуваної держави проголосили остаточне рішення щодо відповідної особи у зв'язку з правопорушенням, за яке вимагається видача (ст. 9);

¹⁵⁵ Див.: Про ратифікацію Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 р., Додаткового протоколу 1975 р. та Другого додаткового протоколу 1978 р. до Конвенції: Закон України від 16 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради. — 1998. — № 23. — С. 129. Див.: Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради. — 1994. — № 46. — С. 417.

5) якщо відповідна особа, згідно із законодавством запитуючої або запитуваної держави, не підлягає переслідуванню чи покаранню у зв'язку із закінченням строку давності (ст. 10);

6) якщо правопорушення, за яке вимагається видача, карається смертною карою за законодавством запитуючої держави і якщо законодавство запитуваної держави не передбачає смертної кари за таке саме правопорушення або вона, як правило, не виконується, та у видачі може бути відмовлено, якщо запитуюча держава не надасть запитуваній державі достатніх гарантій того, що смертний вирок не буде звернуто до виконання (ст. 11).

Згідно з Конвенцією 1957 р., встановлено *вимоги щодо запиту на видачу* підтверджуючих документів (ст. 12). Зокрема, запит супроводжується:

1) оригіналом або завіреною копією обвинувального вироку та постанови суду або постанови про негайне затримання чи ордеру на арешт або іншого розпорядження, яке має таку саму силу і видане відповідно до процедури, передбаченої законодавством запитуючої держави;

2) викладом правопорушень, за які вимагається видача. Час і місце їх вчинення, їх юридична кваліфікація і посилання на відповідні правові положення зазначаються якнайточніше;

3) копією відповідних законодавчих актів або, коли це неможливо, викладом відповідного закону і, за можливістю, якнайточнішим описом відповідної особи, а також будь-якою іншою інформацією, яка може сприяти встановленню її особистості та громадянства.

Конвенція про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р. визначила, що договірні сторони зобов'язані на вимогу одна одної видавати осіб, які перебувають на їхній території, для притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності або для виконання вироку. Видача особи для притягнення її до кримінальної відповідальності має місце у тому разі, коли особа вчинила діяння, які за законами обох сторін є караними і за вчинення яких передбачається покарання у вигляді позбавлення волі строком не менше одного року. Видача особи для виконання вироку провадиться в разі, коли ця особа вчинила передбачене кримінальним законодавством обох сторін діяння, за яке їй призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на шість місяців і більше.

Видача не провадиться у разі, якщо: особа є громадянином сторони, від якої вимагається видача; на момент одержання вимоги кримінальне переслідування згідно із законодавством сторони, від якої вимагається видача, не може бути порушено, або вирок не може бути звернений до виконання внаслідок закінчення строку давності або на іншій законній підставі щодо особи, яку вимагають видати, на території сторони, від якої вимагається видача, за той самий злочин було винесено вирок або постанову про закриття провадження у справі, що

набрали законної сили, і злочин відповідно до законодавства тієї чи іншої із сторін переслідується в порядку приватного обвинувачення (за заявою потерпілого).

У разі, якщо вимоги про видачу надійдуть від кількох держав, сторона, до якої звертаються, самостійно вирішує, яка з цих вимог має бути задоволена.

Щодо кримінального переслідування виданої особи передбачається таке обмеження: без згоди сторони, яка видала особу, останню не можна притягти до кримінальної відповідальності або піддати покаранню за вчинений до її видачі злочин, за який її не було видано.

Сторони повідомляють одна одну про результати провадження у кримінальній справі проти виданої особи. На вимогу сторони, яка видала особу, їй надсилається і копія остаточного рішення.

Запит на видачу повинен містити:

- 1) найменування запитуваної установи;
- 2) опис фактичних обставин діяння і текст закону запитуючої держави, на підставі якого це діяння визнається злочином;
- 3) прізвище, ім'я, по батькові особи, яка підлягає видачі, її громадянство, місце проживання або перебування, за можливістю опис зовнішності та інші відомості;
- 4) вказаний розмір шкоди, спричиненої злочином (ст. 58 Конвенції 1993 р.).

Особливим юридичним інструментом, який скасував формальну процедуру екстрадиції в межах держав — членів Європейського Союзу, стало *Рамкове рішення Європейської ради від 13 червня 2002 р. "Про Європейський ордер на арешт та процедури передачі осіб між державами-членами"*.

Європейський ордер на арешт — це судове рішення, видане державою-членом із метою арешту та видачі іншою державою-членом розшукуваної особи в цілях проведення кримінального обвинувачення або виконання тюремного вироку або наказу про тримання під вартою. Відповідно до зразка ордера, наведеного в тексті Рамкового рішення, *ордер* — це простий документ, що містить ім'я та громадянство розшукуваної особи, підтвердження наявності чинного рішення суду проти цієї особи, природу та правову кваліфікацію злочину, його опис та відповідні покарання, що мають бути застосовані, а також інформацію про судовий орган, що видав ордер.

Головна ціль європейського ордера — це заміна тривалих процедур екстрадиції на більш просту й ефективну систему передачі осіб, які вчинили злочин, між державами — членами Європейського Союзу.

Основні переваги європейського ордера на арешт полягають у такому: *по-перше*, швидкість процедури передачі осіб, які вчинили злочин. Держава, що заарештувала особу, повинна передати її в державу, яка видала ордер, впродовж трьох місяців або 90 днів з моменту

арешту особи. Держава, яка вимагає передачі особи, може надіслати європейський ордер за допомогою електронних засобів зв'язку компетентним органам влади держави, де переховується злочинець. Особу, яка вчинила злочин, може бути заарештовано негайно на підставі європейського ордеру. Упродовж 48 годин особа, щодо якої видано ордер, повинна з'явитися в суд. Якщо особа не хоче оскаржити передачу, тоді її може бути передано впродовж 10 днів. *По-друге*, простота передачі особи, яка вчинила злочин. А саме: при передачі такої особи не має значення національна відмінність визначення злочину, за вчинення якого особа передається, тобто його кваліфікація. За європейським ордером на арешт особа передається за вчинення злочину, який карається позбавленням волі на максимальний термін: не менше одного року або строк призначеного покарання має становити не менше чотирьох місяців.

При передачі також діє принцип взаємного визнання судових рішень. Тобто судові рішення держави, яка вимагає від іншої держави — учасниці Європейського Союзу арешту і передачі особи, повинно бути визнано та виконано цією державою настільки швидко, наскільки це можливо.

Виконання ордеру на арешт є судовим процесом, що відбувається під наглядом національної судової влади, в обов'язки якої входить стежити за дотриманням прав та свобод особи, котра підлягає передачі за європейським ордером, відповідно до положень Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. У цьому разі повноваження міністра юстиції і міністра внутрішніх справ держави, до якої звертаються з вимогою видати злочинця на підставі європейського ордеру на арешт, істотно обмежені. Рішення про передачу такої особи або відмову в її передачі приймається екстрадиційним суддею.

Разом з позитивними якостями, існують також *недоліки європейського ордеру на арешт*.

По-перше, за європейським ордером відсутнє право не передавати підданих держав Європейського Союзу. За цим ордером існує принцип, за яким усі особи, котрі вчинили злочин і є підданими держав Європейського Союзу, відповідають за скоєні злочини перед судами ЄС. У цьому випадку такий інститут захисту, як політичний притулок, у межах держав Європейського Союзу не існує. Це є порушенням Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. Хоча, згідно з нідерландським законодавством, передача підданих Нідерландів у іншу державу Європейського Союзу можлива тільки на тій підставі, якщо особу буде надалі повернено для відбування покарання за ухваленим вироком у Нідерландах. *По-друге*, за європейським ордером відсутнє розмежування тимчасового арешту і того, що застосовується в деяких державах ЄС. *По-третє*, обмеженість застосування європейського ордеру на арешт, а саме: такий

ордер застосовується тільки між договірними державами Європейського Союзу. З іншими державами діє попередня процедура екстрадиції, яка відображена в Європейській конвенції про видачу правопорушників 1957 р. *По-четверте*, побоювання деяких держав Європейського Союзу (наприклад, Великої Британії) про можливість використання європейського ордера на арешт з порушенням норм чинного європейського законодавства: у використанні ордера як інструмента тиску на політичних дисидентів, існуючої недоторканності поліцейської влади, а також практичних проблем у відмінності між визначенням розслідування злочину і судовим переслідуванням особи за вчинення злочину в континентальних європейських державах.

Існує проблема також у відмінності застосування підстав для відмови в екстрадиції осіб, які вчинили злочин. Європейський ордер на арешт визнає деякі підстави для відмови в екстрадиції особи: принцип подвійного притягнення до кримінальної відповідальності, у зв'язку з амністією і строками давності притягнення до кримінальної відповідальності особи, якщо особа, передача якої вимагається, є неповнолітньою або не досягла віку кримінальної відповідальності за вчинений злочин, якщо особу може бути засуджено за скоєння злочину до довічного позбавлення волі або до смертної кари тощо. Проте не всі підстави для відмови в екстрадиції застосовуються державами — членами Європейського Союзу, внаслідок чого виникають питання в неузгодженості дій між ними, тим паче, що у ст. 19 “Захист у разі переміщення, вислання чи екстрадиції” Хартії основних прав Європейського Союзу зазначається: особа не може бути видана державі, де існує серйозна загроза того, що може бути засуджена до смертної кари, піддана катуванню чи вона може зазнати нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження.

Двосторонній рівень правового регулювання екстрадиції відображений у договорах, які укладені між двома різними державами. Наприклад, Договір між Україною і Туркменістаном про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання від 23 травня 2005 р., Договір між Україною та Арабською Республікою Єгипет про видачу правопорушників від 10 жовтня 2004 р., Договір між Україною та Республіка Панама про видачу правопорушників від 4 листопада 2003 р. та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке “міжнародне кримінальне право”?
2. Які Ви можете назвати загальні та спеціальні принципи міжнародного кримінального права?
3. Що є підставою для притягнення фізичної особи до міжнародної кримінальної відповідальності?

4. Дайте визначення міжнародного злочину та злочину міжнародного характеру.

5. Які Ви можете назвати види і форми співпраці держав у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру?

6. Який правовий статус має Інтерпол?

7. Які основні напрями діяльності Інтерполу?

8. Якими документами регулюється правова допомога у кримінальних справах?

9. Що таке "інститут екстрадиції"?

10. В яких випадках не здійснюється видача злочинців?

Рекомендована література

1. Адельханян Р. А. Преступность деяния по международному уголовному праву / Р. А. Адельханян. — М., 2002.

2. Апенин Ю. Отдельные уголовно-процессуальные проблемы оказания международной правовой помощи в борьбе с организованной преступностью и пути их решения / Ю. Апенин, Н. Пашковский. — Х., 2000.

3. Курс международного права : в 7 т. — М., 1992. — Т. 6.

4. Лукашук И. И. Международное уголовное право : учебник / И. И. Лукашук, А. В. Наумов. — М., 1999.

5. Овчинский В. С. Интерпол (в вопросах и ответах) / В. С. Овчинский. — М., 2001.

6. Панов В. П. Международное уголовное право / В. П. Панов. — М., 1997.

7. Фисенко И. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве / И. Фисенко. — М., 2000.

8. Ball H. Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth-Century Experience / H. Ball. — Lawrence, 1999.

9. Bassiouni P. International Criminal Law, Cases and Materials. — P. Bassiouni, W. Scharf, W. Zagari (eds). — Durham, 1996.

10. Cassese A. International Criminal Law. — Oxford University Press, 2003.

11. Robertson G. Crimes against Humanity: The Struggle for Global Justice / G. Robertson. — New York, 1999.

12. Scharf M. P. Balkan Justice: The Story behind the First International War Crimes Trial since Nuremberg. / M. P. Scharf. — 1997.

Розділ 19

ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

19.1. Поняття права міжнародної безпеки

Під безпекою в міжнародному праві переважно розуміють стан захищеності інтересів держави, групи держав або міжнародного співтовариства від зовнішніх та внутрішніх загроз. Гарантування міжнародного миру та безпеки і запобігання війни належить до основних завдань міжнародного права. У сучасному взаємозалежному та глобалізованому світі жодна держава не може самостійно гарантувати свою безпеку. Спектр загроз міжнародній безпеці постійно розширюється. Поряд з такими традиційними загрозами, як міжнародні конфлікти та зброя масового знищення, з'явилися нові загрози та виклики: тероризм, регіональні та внутрішні збройні конфлікти, організована злочинність. У широкому розумінні до загроз міжнародної безпеки зараховують також економічні та соціальні загрози, включаючи бідність, інфекційні захворювання та екологічні загрози. Це вимагає, з одного боку, посилення співпраці держав, з іншого — вдосконалення існуючої міжнародно-правової бази та розробки нових норм, орієнтованих на адекватне та ефективне реагування на ці виклики та загрози. Міжнародна безпека є також необхідною умовою розвитку. З огляду на це — право міжнародної безпеки та співпраця держав у цій сфері набувають дедалі більшої актуальності.

Під *правом міжнародної безпеки* треба розуміти сукупність принципів та норм, які регулюють відносини держав та інших суб'єктів міжнародного права у галузі гарантування міжнародного миру та безпеки, запобігання застосуванню збройної сили, обмеження та скорочення озброєнь.

Право міжнародної безпеки поділяють на два взаємопов'язані нормативні комплекси: норми міжнародного права, орієнтовані на забезпечення миру (позитивний аспект), та норми, спрямовані на відвернення війни та збройних конфліктів (негативний аспект).

Принципи та норми, на яких базується право міжнародної безпеки, закріплені у конкретних джерелах міжнародного права. Базовим документом є Статут ООН, який формує основу сучасного права міжнародної безпеки. У преамбулі сформульовано одну з головних цілей — “підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією ціллю вживати ефективні колективні заходи для запобігання й усунення загроз миру і придушення актів агресії або інших порушень миру”. Також у Статуті закріплені основні принципи міжнародного права, які формують юридичну основу права міжнародної безпеки: заборона застосування сили чи погрози силою, принцип мирного вирішення спорів та принцип роззброєння.

Поряд зі Статутом у системі джерел права міжнародної безпеки важливе місце займає Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., і Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. Ці документи значною мірою розтлумачили зміст основних принципів права міжнародної безпеки, сформульованих у Статуті ООН. Заключний акт також додав нові принципи (принцип територіальної цілісності, принцип недоторканності кордонів та принцип поваги прав людини), які мають надзвичайно важливе значення для права міжнародної безпеки.

Під егідою ООН було прийнято низку резолюцій та декларацій, орієнтованих на закріплення правових основ та підвищення ефективності права міжнародної безпеки. Важливим є визначення агресії, закріплене Резолюцією ГА ООН від 1974 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про створення всезагальної системи міжнародного миру і безпеки 1986 р. та Резолюція про всезагальний підхід до зміцнення міжнародного миру і безпеки відповідно до Статуту ООН від 1987 р., Декларація про запобігання і усунення спорів і ситуацій, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці й про роль ООН у цій сфері від 1988 р., Резолюція Генеральної Асамблеї про закріплення міжнародного миру, безпеки та міжнародної співпраці в усіх її аспектах відповідно до Статуту ООН 1989 р., Декларація про встановлення фактів ООН у галузі підтримання міжнародного миру і безпеки 1991 р.

Особливе значення мають міжнародно-правові документи універсального та регіонального характеру, спрямовані на обмеження, скорочення та ліквідацію озброєнь.

На регіональному рівні важливе значення відіграють установчі документи регіональних організацій колективної безпеки та акти, прийняті під їх егідою. До таких організацій передусім потрібно зарахувати ОАД, АС, ЛАД, СНД та ОБСЄ.

Окрім нормативної частини, яка об'єднує правові норми права міжнародної безпеки, важливе значення належить міжнародно-пра-

вовим інститутам та засобам гарантування міжнародного миру та безпеки, зосереджених у рамках універсальної та регіональних систем колективної безпеки.

19.2. Поняття та ознаки системи колективної безпеки і системи колективної самооборони

Під *системою колективної безпеки* потрібно розуміти засновану співтовариством держав на універсальному чи регіональному рівні систему співробітництва з метою підтримання миру на універсальному або регіональному рівнях.

Для систем колективної безпеки властиві такі ознаки: 1) закріплення загальновизнаних принципів та норм міжнародного права щодо заборони застосування чи погрози силою, недоторканності кордонів, невтручання у внутрішні справи тощо; 2) закріплення зобов'язання держав-членів щодо мирного врегулювання спорів; 3) наявність механізмів колективної реалізації санкцій стосовно порушників. Як показує практика, дієздатність систем колективної безпеки залежить від суб'єктивних факторів: участь великих держав та їх зацікавленість, політична воля, солідарність та безсторонність учасників системи. Важливою обставиною, яка визначає дієздатність систем колективної безпеки, є також наявність достатніх інституційних та фінансових засобів для здійснення примусових заходів у відповідь на ситуації, пов'язані із загрозою міжнародному миру та безпеці (наприклад, достатньої чисельності військового контингенту, зброї або фінансових засобів для проведення військової операції).

Системи колективної безпеки або організації колективної безпеки не треба плутати з системами колективної самооборони, або так званими оборонними союзами, оскільки вони різняться за своєю правовою природою і між ними існують суттєві відмінності. Передусім вони полягають у правових підставах утворення. Перші створюються відповідно до ст. 52 Статуту ООН, правовою основою створення других є ст. 51 цього ж документа. Різні правові підстави зумовили і функціональні відмінності між двома типами організацій. Основним завданням оборонних блоків є захист від зовнішнього агресора, тоді як системи колективної безпеки повинні забезпечувати мир між членами такої системи. Тобто організації колективної безпеки здебільшого функціонально орієнтовані всередину, а організації колективної оборони — назовні. Існують також окремі технічні відмінності щодо обов'язку інформування Ради Безпеки відповідно до ст. 51 та ст. 54 Статуту ООН. Водночас у сучасних умовах обидва поняття є взаємовиключними, оскільки значна частина регіональних організацій містить

також положення щодо колективної самооборони (наприклад, ОАД та ЛАД), а окремі оборонні союзи (як, наприклад, НАТО) можуть претендувати на роль системи колективної безпеки.

19.3. Універсальна система колективної безпеки в рамках ООН

Першою спробою гарантувати підтримання міжнародного миру та безпеки в рамках системи колективної безпеки було створення у 1919 р. Ліги Націй. Поряд із частковою заборорою ведення війни та обов'язком мирного вирішення спорів, система Ліги Націй базувалася на механізмі колективних санкцій. Держава, яка порушувала закріплену в Статуті Ліги Націй заборону застосування сили, повинна була зважати не лише на опір жертви нападу, а й на колективні санкції інших членів Ліги Націй (ст. 16 та ст. 17 Статуту Ліги Націй). Закріплення принципу "один за всіх та всі за одного" повинно було відлякати потенційних агресорів. Однак історія та Друга світова війна підтвердили нездатність виконувати покладені на неї функції.

Після краху системи колективної безпеки Ліги Націй було розроблено концепцію нової системи, яку втілили через створення ООН. При цьому було враховано недоліки попередньої системи. По-перше, в Статуті ООН уперше було закріплено абсолютну заборону застосування сили та погрози силою (п. 4 ст. 2 Статуту ООН). По-друге, на відміну від Ліги Націй, у якій застосування колективних санкцій воєнного характеру базувалось на засадах добровільності, під егідою ООН було створено центральний орган (Раду Безпеки), який було уповноважено на прийняття юридично обов'язкових рішень. До того ж у складі Організації вперше було об'єднано всі великі держави: Велику Британію, Китай, СРСР, США та Францію як постійних членів Ради Безпеки, наділених правом вето. Важливе значення має також і той факт, що нині практично всі держави є членами універсальної системи колективної безпеки ООН.

Статут ООН поклав на Раду Безпеки головну відповідальність з підтримання міжнародного миру та безпеки (ст. 24), а ст. 39 уповноважила її до прийняття обов'язкових для країн — членів Організації рішень та встановлення факту існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії. Як засвідчує практика Ради Безпеки, цей орган вийшов у своїй практиці за межі вузького нормативного розуміння миру як відсутності збройного протистояння між державами і тлумачить його значно ширше. Так, у заяві Ради Безпеки щодо відповідальності за підтримання міжнародного миру та безпеки, зробленій на саміті 1992 р., зазначалось: "Сама лише

відсутність війни та збройних конфліктів не гарантує міжнародного миру та безпеки. Загрозу міжнародному миру та безпеці почали становити невійськові джерела нестабільності в економічній, соціальній, гуманітарній та екологічній сферах". Також у науковій літературі поняття "міжнародний мир" трактують тепер здебільшого не лише як відсутність збройного протистояння між державами (нормативний аспект), але пов'язують з наявністю дружніх взаємовідносин між державами та необхідністю реалізації певних соціальних цінностей. В окремих випадках навіть порушення заборони застосування сили чи погрози силою можуть і не класифікуватись як загроза міжнародного миру, якщо вони не набули необхідного рівня інтенсивності. З іншого боку, навіть внутрішньодержавну конфліктну ситуацію може бути розцінено як загрозу міжнародному миру. Так, у 1966 р. Резолюцією 232 РБ ООН було засуджено проголошення білою меншістю у Родезії незалежності, встановлено факт наявності загрози міжнародному миру та запроваджено економічне ембарго. У 1977 р. Рада Безпеки засудила політику апартеїду в ПАР та наклала ембарго на зброю. Цікавою є та обставина, що нині масові грубі порушення прав людини також неодноразово кваліфікувались Радою Безпеки як загроза міжнародному миру. При встановленні факту агресії Рада Безпеки може керуватись визначенням агресії, закріпленим Резолюцією ГА ООН від 1974 р., яка, однак, не є юридично обов'язковим документом.

У випадку встановлення акту агресії, факту загрози чи факту порушення миру РБ ООН приймає рішення щодо вжиття адекватних певній ситуації заходів з метою відновлення чи гарантування міжнародного миру та безпеки.

З метою запобігання загостренню ситуації РБ ООН може закликати сторони до здійснення **тимчасових заходів**, передбачених ст. 40 Статуту ООН. Такі заходи, як правило, є мирними за своєю природою і здійснюються в умовах існування загрози миру для того, щоб уникнути перетворення цієї ситуації в явне порушення миру. Типовими прикладами таких заходів є вимога призупинити воєнні дії, вивести війська, пропозиції домовитись про перемир'я, запрошення до переговорів. Ці заходи варто відмежовувати від примусових дій. Прикладом тут може слугувати Резолюція Ради Безпеки ООН 582 від 1986 р., прийнята щодо конфлікту між Іраном та Іраком, у якій з посиланням на ст. 39 та ст. 40 Статуту ООН до сторін конфлікту ставилася вимога припинити військові дії. Варто також зазначити, що заходи, передбачені ст. 40, є за своїм характером тимчасовими і не можуть зачіпати правового статусу суб'єктів міжнародного права (наприклад, РБ відповідно до цієї статті не може вимагати остаточного визнання кордонів певної держави, що може поставити до конфліктуючих сторін вимогу тимчасово поважати певний кордон та вивести за його

межі війська). Окремі науковці посилаються також на цю статтю як на правову підставу для здійснення операцій з підтримання миру. Резолюції РБ ООН, прийняті на основі ст. 40, мають юридично обов'язковий характер та зобов'язують усі сторони, яким вони адресовані.

Якщо заходи, передбачені ст. 40 Статуту ООН, не дають бажаного результату і ситуація продовжує погіршуватись, Рада Безпеки може прийняти рішення про застосування примусових заходів. Такі заходи можуть бути як пов'язані із застосуванням військової сили (ст. 42), так і не пов'язані з ними (ст. 41). Їх застосування вирішується РБ ООН залежно від характеру ситуації чи дії, у відповідь на які вони застосовуються, а також ступеня їх загрози міжнародному миру та безпеці.

У ст. 41 Статуту ООН зазначається: "Рада Безпеки уповноважується вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, повинні застосовуватись для реалізації її рішень, і вона може вимагати від членів Організації застосування цих заходів. Ці заходи можуть включати повне або часткове розірвання економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розірвання дипломатичних відносин".

На основі ст. 41 РБ ООН може приймати рішення про застосування примусових заходів, які, однак, не пов'язані із застосуванням збройної сили. Єдиним винятком є застосування збройної сили з метою забезпечення дотримання ембарго. Так, Резолюцією 221 від 1966 р. РБ ООН уповноважила при необхідності застосовувати збройну силу з метою затримання танкерів, які транспортували нафту для Південної Родезії. Згідно зі ст. 41, можуть застосовуватись заходи, не пов'язані із застосуванням збройної сили.

Перелік, закріплений у ст. 41, не є вичерпним, і РБ ООН може застосовувати також примусові заходи, які не перелічені у цій статті. У своїй практиці Рада Безпеки здебільшого вдавалась до економічного бойкоту, який полягав у вимозі повного чи часткового припинення економічних відносин та запровадження ембарго. Найбільш відомими прикладами застосування цієї статті стало застосування санкцій щодо Південної Родезії відповідно до Резолюції 232 від 1966 р. та Резолюції 253 (санкції економічного та політичного характеру), щодо Південної Африки на основі Резолюції 418 від 1977 р. (ембарго на поставку зброї та воєнних матеріалів), відповідно до Резолюції 661 та 670 від 1990 р. щодо Іраку (економічні та фінансові санкції), Резолюції 713 від 1991 р. щодо Югославії (економічні санкції та ембарго на продаж зброї), а також відповідно до Резолюції 748 від 1992 р. щодо Лівії (ембарго на поставку зброї та заборона польотів). До недавніх прикладів застосування санкцій можна зарахувати Резолюції щодо Ірану 1737 від 2006 р., 1747 від 2007 р. і 1803 від 2008 р. (ембарго на експорт зброї з Ірану та заборона імпорту матеріалів для ядерних програм та балістичних ракет).

Реалізацію цих санкцій, відповідно до ст. 48, здійснюють самі держави — члени Організації. Досить часто з метою нагляду за дотриманням санкцій РБ ООН створювала спеціальні комітети.

Як засвідчує практика, економічні санкції досить часто спричиняли погіршення становища простих людей, ускладнення можливості надання гуманітарної допомоги та політизацію гуманітарної діяльності, тому їх застосування часто зіштовхувалось з гострою критикою. Рада Безпеки ООН дедалі частіше використовує такі її форми, як заморожування активів, блокування фінансових трансакцій чи заборони на поїздки членів політичної еліти. Прикладом застосування таких заходів стала Резолюція 1718 від 2006 р., яку було запроваджено щодо КНДР.

У випадку, якщо заходи, передбачені ст. 41, виявились або можуть виявитись неефективними, Рада Безпеки може прийняти рішення про застосування примусових заходів воєнного характеру, передбачених ст. 42 Статуту ООН, яка гласить: “Якщо Рада Безпеки вважає, що заходи, передбачені в ст. 41, можуть виявитись недостатніми або вже виявились недостатніми, вона уповноважується здійснювати такі дії повітряними, сухопутними або морськими силами, які виявляться необхідними для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки. Такі дії можуть включати демонстрації, блокаду та інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів Організації”.

Рада Безпеки визначає характер та обсяг таких дій, а також коло держав, які братимуть участь у їх здійсненні. Доктрина міжнародного права практично одностайна у тому, що застосування примусових заходів, пов’язаних із застосуванням збройних сил, може мати місце лише у крайньому випадку та її варто розглядати як крайній засіб.

Підставою для здійснення примусових заходів, пов’язаних із застосуванням збройних сил, у тому числі здійснення збройного втручання, може слугувати встановлення Радою Безпеки ООН на підставі ст. 39 Статуту ООН факту агресії, загрози миру або порушення миру.

У період “холодної війни” Рада Безпеки лише єдиний раз послалась на ст. 42. Це було у 1966 р., коли Резолюцією Ради Безпеки 221 Великої Британії було уповноважено застосовувати збройну силу проти танкерів, які намагались пристати до порту Бейра у португальському Мозамбіку з метою розвантаження нафти для Південної Родезії. Після закінчення “холодної війни” Рада Безпеки починає посилатись на розділ VII Статуту ООН і досить широко застосовує примусові заходи воєнного характеру. Першою підставою для цього стала іракська агресія у Кувейт у 1990 р., на яку Рада Безпеки відреагувала Резолюцією 678, у якій із посиланням на розділ VII держави — члени ООН уповноважувались на застосування “всіх необхідних заходів” з метою усунення іракської агресії. Пізніше низку резолюцій із посиланням

на розділ VII Статуту ООН та запровадження примусових заходів воєнного характеру було прийнято щодо Сомалі, Руанди, Югославії, Сьєрра-Леоне, Конго, Лівану, Судану та Східного Тимору. Цікавою є та обставина, що Рада Безпеки у своїй практиці дедалі частіше тлумачить поняття “міжнародного миру” в широкому значенні. Так, у резолюціях щодо Сомалі, Іраку та Руанди факторами загрози міжнародному миру, у відповідь на які запроваджувались примусові заходи воєнного характеру, визнавались потоки біженців, масові грубі порушення прав людини, гуманітарні катастрофи тощо.

Новою тенденцією застосування санкцій було розширення кола їх суб'єктів. Підтвердженням цього стало застосування санкцій щодо “Аль-Каїди” та руху “Талібан”. Так, Резолюціями 1333 (2000), 1390 (2002), 1455 (2003), 1526 (2004), 1617 (2005) та 1735 (2006) передбачалось заморожування фінансових активів та заборона на поїздки членів цих організацій.

Слабкістю системи колективної безпеки ООН є відсутність власних збройних сил та залежність у цьому плані від наділення військових контингентів державами-членами. Цілком справедливо у цьому контексті німецькі юристи зауважують, що “ООН не володіє централізованим інструментарієм по контролю за застосуванням сили”¹⁵⁶. І справді, спеціальні угоди, відповідно до ст. 43 Статуту ООН, які передбачають передання в розпорядження РБ ООН збройних сил, так і не були ніколи підписані. Разом з тим у практиці ООН були приклади створення багатонаціональних сил. Перший приклад — у 1950 р., коли Північна Корея здійснила напад на Південну Корею. Її дії РБ ООН кваліфікувала як порушення миру, і під об'єднаним командуванням були створені багатонаціональні сили ООН у складі 16 держав. Пізніше багатонаціональні сили з метою виконання завдань ООН створювались для проведення операцій у Сомалі (Резолюція 794), Гаїті (Резолюція 940), Східному Тиморі (Резолюція 1264).

Миротворчі операції. Уперше цей термін було використано в Резолюції ГА ООН від 12 лютого 1965 р. “Загальний розгляд усіх питань про операції з підтримання миру в усіх його аспектах”.

Терміном “миротворчість” здебільшого позначають діяльність з підтримання миру (“*peace-keeping*”), яку можна охарактеризувати як діяльність персоналу (військового чи поліцейського) на території відповідної держави за наявності її згоди на це. Вона охоплює діяльність зі створення миру (“*peace-making*”) та заходи щодо розбудови миру (“*peace-building*”). Перша група заходів передбачає заходи,

¹⁵⁶ Zygojannis P. A. Die Staatengemeinschaft und das Kosovo: Humanitäre intervention und internationale Übergangsverwaltung unter Berücksichtigung einer Verpflichtung des Intervenienten zur Nachsorge / P. A. Zygojannis. — Berlin : Duncker & Humblott, 2003. — S. 112.

спрямовані на примирення сторін, включаючи нагляд за дотриманням угод про перемир'я, створення буферних зон та сприяння виведенню військ. Розбудова миру стосується післяконфліктних заходів, пов'язаних зі створенням та підтримкою структур, призначених для закріплення миру та недопущення конфліктів у майбутньому. До таких завдань часто входить сприяння підготовці до проведення виборів та формування уряду.

Окремі науковці використовують узагальнюючий термін “мирні операції”, і зараховують до них традиційні операції з підтримання миру, операції з впровадження миру та гуманітарну інтервенцію. Деякі з них дещо ширше тлумачать поняття “миротворчі операції” і вважають, що вони можуть здійснюватись не лише на підставі ст. 33, а й ст. 39—42 та ст. 51. На їхню думку, можна виокремити 5 типів миротворчих операцій: 1) з підтримання миру; 2) з відновлення (примусового встановлення) міжнародного миру та безпеки; 3) з відвернення конфліктів; 4) зі створення миру (після початку конфлікту); 5) з розбудови миру (вчинені після конфлікту для відбудови цивільної інфраструктури).

Варто зазначити, що між примусовими заходами та операціями з підтримання миру існують суттєві відмінності. В основу розмежування потрібно поставити ту обставину, що військові чи поліцейські контингенти, які беруть участь в операціях з підтримання миру, мають на меті зберегти існуюче становище (наприклад, перемир'я між воюючими сторонами), в той час як ціллю примусових заходів є усунення порушень миру, загрози миру або агресії, тобто зміна існуючого статус-кво. Відмінність полягає також у різних правових підставах: операції з підтримання миру здійснюються здебільшого на підставі гл. VI і можуть застосовувати силу лише з метою самозахисту, в той час як правовим підґрунтям для примусових заходів воєнного характеру є глава VII Статуту ООН. Різниця їх також те, що операції з підтримання миру здійснюються, як правило, за згодою сторін, а примусові заходи воєнного характеру такої згоди не вимагають.

У суто практичному плані між миротворчими підрозділами та силами, які здійснюють примусові заходи, також існує різниця. Солдати, що здійснюють миротворчі функції, є легко озброєними. Усунення агресії або порушення миру вимагає використання належним чином тренуваних та екіпірованих збройних сил. Тому здійснення примусових заходів вимагає виведення миротворчих сил або наділення останніх необхідним мандатом при їх забезпеченні належними засобами. До того ж збройне втручання представлятиме більш масштабні та інтенсивні дії, ніж це допускається в рамках традиційного підтримання миру. В той час коли миротворчі сили повинні дотримуватись принципів нейтральності, неупередженості та незастосування сили, у випадку примусових заходів воєнного характеру вони не завжди є необхідними.

Потрібно також мати на увазі, що чіткої межі між операціями з підтримання миру та примусовими воєнними заходами немає. Так, операції, які розпочинаються відповідно до гл. VI Статуту ООН, досить часто трансформуються в операції у сенсі гл. VII.

19.4. Регіональні системи колективної безпеки

Як відомо, ООН об'єднує низку регіональних систем колективної безпеки, створення яких передбачене у гл. VIII Статуту ООН. Так, у п. 1 ст. 52 зазначено: "Цей Статут жодною мірою не перешкоджає існуванню регіональних угод чи органів для вирішення таких спорів, які відносяться до підтримання міжнародного миру та безпеки, які підходять для регіональних дій, за умови, що такі угоди чи органи і їх діяльність сумісні з цілями та принципами Організації". Стаття 53 дозволяє Раді Безпеки використовувати такі органи чи угоди для здійснення примусових заходів та забороняє здійснення таких заходів без відповідного уповноваження. А у ст. 54 закріплюється обов'язок інформувати про заплановані або здійснені з метою підтримання міжнародного миру та безпеки дії.

Стаття 53 допускає створення відповідних **регіональних органів** та укладення **регіональних угод**. У міжнародно-правовій літературі ці терміни досить часто використовують як синоніми, або ж для їх позначення послуговуються єдиним терміном "регіональні організації". Разом з тим ототожнювати їх не варто, оскільки **під терміном "угоди" у Статуті мають на увазі міжнародні договори, а термін "органи" використовують для позначення регіональних організацій.**

Регіональну угоду потрібно розглядати як багатосторонній міжнародний договір, учасниками якого є держави певного географічного регіону. Основною ціллю таких угод є забезпечення співробітництва сторін у тій чи іншій сфері в певному географічному регіоні. Укладення таких угод зачіпає спільні інтереси держав, котрі зумовлені географічним положенням та іншими регіональними факторами та інтересами, через те такі угоди не стосуються держав, які розміщені за межами цього регіону.

Регіональні угоди та регіональні органи мають спільні ознаки, які передусім пов'язані з географічною близькістю та спільними інтересами держав, що до них входять. Відмінність проявляється у ступені інтегрованості систем. Іншими словами, регіональні угоди є більш простою формою взаємодії держав, для якої властивий менш високий рівень упорядкованості та організації порівняно з МО. Проте міжнародні договори часто можуть ставати статутами МО, а звичайні "регіональні угоди" можуть трансформуватись у "регіональні органи" в сенсі Статуту ООН, а тому межа між ними не є непорушною. Водно-

час варто зауважити, що термін “регіональні” не обов’язково означає виключно приналежність до певного регіону в географічному значенні, хоча й географічна близькість розташування має вирішальне значення, і до регіональних організацій, як правило, входять усі або більшість держав певного географічного регіону. Потрібно також враховувати політичну, культурну, історичну та мовну спорідненість країн. Яскравим підтвердженням може слугувати членство Канади та США в ОБСЄ. Тому досить влучним у цьому контексті є використаний професором В. Буткевичем термін “політико-географічний регіон”.

В окремих випадках для членства у регіональній організації вирішальне значення можуть мати й інші чинники. Так, ст. 4 Пакту ЛАД передбачає, що для набуття членства в Організації держава повинна бути “арабською”. Зважаючи на це, членство в цій Організації для Ізраїлю було б практично неможливим, незважаючи на те, що, як і більшість держав-членів, ця країна належить до регіону Близького Сходу.

Аналізуючи співвідношення змісту поняття “регіон” в юридичному та політичному значенні, варто наголосити, що поняття “міжнародно-правовий регіон” є вузьчим, ніж поняття “політичний регіон”, оскільки сфера міжнародних відносин та політичної взаємодії держав є ширшою, ніж сфера міжнародно-правового регулювання. Межі міжнародно-правового регіону визначаються відповідною регіональною угодою чи установчим актом регіональної організації з урахуванням сукупності проблем, інтересів та цілей держав-учасниць, політичних, історичних, економічних, культурних та інших зв’язків між ними.

Суттєвою вимогою до регіональних організацій колективної безпеки є відповідність їх установчих документів та діяльності принципам та цілям Статуту ООН, закріплення в їх установчих документах заборони застосування сили та погрози силою, а також наявність орієнтованого всередину механізму мирного вирішення спорів. Таким чином, регіональні органи є своєрідними допоміжними органами ООН у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки.

Важливим є також питання про співвідношення компетенції універсальної системи колективної безпеки та регіональних систем, якими виступають регіональні організації колективної безпеки. Для того, щоб дати на нього відповідь, потрібно звернутись до гл. VIII Статуту ООН, яка передбачає створення таких організацій та водночас ставить певні рамки щодо їх діяльності.

Так, ст. 54 передбачає, що будь-яка організація, до компетенції якої входить підтримання міжнародного миру та безпеки на регіональному рівні, зобов’язана інформувати РБ ООН про заходи, які здійснюють або планують здійснити з метою підтримання міжнародного миру та безпеки. Пункт 1 ст. 53 передбачає можливість здійснення регіональними організаціями примусових заходів на підставі

уповноваження РБ ООН. У цій статті наголошується, що жодні примусові заходи не можуть здійснюватись відповідно до цих регіональних угод чи органів без відповідних повноважень Ради Безпеки. Водночас варто зазначити, що діяльність таких організацій повинна узгоджуватись з цілями та принципами Статуту ООН.

Термін “*примусові заходи*”, який використовується у ст. 53, позначає широкий спектр санкцій — від економічних та політичних до воєнних, які можуть застосовуватись на підставі статуту ООН. Регіональні організації можуть уповноважуватись на здійснення примусових заходів Радою Безпеки при виникненні ситуацій, пов’язаних із загрозою чи порушенням міжнародного чи регіонального миру або акту агресії. У виняткових випадках таке уповноваження може здійснюватись Радою Безпеки також і безпосередньо після їх здійснення, тобто мати характер “*post ex facto*”. У такому випадку послаблюються можливості контролю Ради Безпеки над регіональними організаціями та відкривається шлях для зловживань, а тому цей інструмент у принципі може використовуватись лише у виняткових випадках. Потрібно також мати на увазі, що пропозицію на конференції у Сан-Франциско, якою передбачалось звільнення регіональних організацій від необхідності отримання повноваження РБ ООН, було відхилено. Зважаючи на це, можна зазначити, що мандат Ради Безпеки має бути попереднім та містити чітке уповноваження на здійснення примусових заходів. Разом з тим, вказуючи на неефективність універсальної системи колективної безпеки, дедалі більше юристів пропонують надати регіональним організаціям право здійснювати примусові заходи самостійно без уповноваження РБ ООН.

У міжнародно-правовій літературі існує однастайність щодо визнання окремих міждержавних об’єднань регіональними організаціями колективної безпеки. Здебільшого такий характер мають регіональні організації загальної компетенції: ОАД, АС, ЛАД та СНД. Крім цього, ГА ООН у своїх резолюціях також наголошувала на ролі таких організацій, як ОБСЄ та ЄСЗД (Європейська служба зовнішньої діяльності). Великі шанси перетворитись на таку організацію має також Південноамериканський Союз, договір про створення якого було підписано 23 травня 2008 р. Стосовно інших МО існують різні думки.

19.5. Правове регулювання індивідуального застосування сили

Можливість застосування збройної сили з метою гарантування міжнародного миру та безпеки становить ключовий елемент універсальної та регіональних систем колективної безпеки. Водночас підтримання міжнародного миру та безпеки дуже залежить від загаль-

новизнаного розуміння тих випадків, коли застосування збройної сили є правомірним.

Статут ООН врахував прогалини Статуту Ліги Націй, а також Пакту Бріана — Келлога, закріпивши у п. 4 ст. 2 загальну заборону застосування сили та погрози силою: всі члени ООН утримуються в їх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином несумісним з цілями ООН.

Разом з тим Статут ООН допускає три випадки правомірного застосування збройної сили в міжнародних відносинах:

1) у рамках індивідуальної чи колективної самооборони на підставі ст. 51 Статуту ООН;

2) у межах колективних заходів примусового характеру (ст. 41 та ст. 42 Статуту ООН) у разі встановлення Радою Безпеки факту загрози миру, порушення миру або акту агресії (ст. 39 Статуту ООН);

3) у рамках заходів проти ворожих держав¹⁵⁷ (ст. 107 та ст. 53 Статуту ООН).

Про застосування збройних заходів військового характеру йшлося вище. Цілком очевидно, що ст. 107 та ст. 53, які передбачали заходи проти ворожих держав, є нині застарілими, оскільки всі держави — учасниці гітлерівської коаліції стали членами ООН, і таких держав більше не залишилось. Тому ці положення є зайвими і втратили свій зміст, хоча й не вилучені з тексту Статуту ООН. Тож такий випадок аналізувати не будемо.

Починаючи з моменту закріплення у 1945 р. застосування норми щодо заборони застосування сили та погрози силою, її тлумачення та з'ясування допустимих винятків застосування збройної сили зіштовхувалось із певними труднощами. Особливо в період “холодної війни” як радянські, так і західні політики та вчені, вдаючись до довільного тлумачення Статуту ООН, досить часто розширювали спектр допустимого збройного втручання.

Важливе значення для тлумачення принципу заборони застосування сили та погрози силою мали прийняті під егідою ООН документи, які стосувались питання правомірності застосування збройної сили, конкретизували загальний зміст принципу, а тому їх можна коротко проаналізувати.

Здебільшого акцент робився на забороні втручання у внутрішні справи. Так, у Декларації “Про недопустимість втручання у внутрішні справи держав і захист їх незалежності та суверенітету” 1965 р.

¹⁵⁷ Йдеться про держави, які під час Другої світової війни були ворогами держав, що підписали Статут (п. 2 ст. 53 Статуту ООН). Такі заходи (у тому числі військового характеру), згідно з п. 1 ст. 53, можуть здійснюватись і без санкції Ради Безпеки ООН.

засуджується не лише збройне втручання, але також усі інші форми втручання та будь-які погрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних чи культурних елементів"¹⁵⁸. З тексту випливає, що творці Декларації взяли за основу поширювальне тлумачення принципу незастосування сили. На відміну від Статуту ООН, де заборонено збройне втручання, спрямоване проти територіальної цілісності та політичної незалежності, Декларація 1965 р. забороняє також застосування сили, спрямоване проти політичних, економічних чи культурних елементів держави, а також її правосуб'єктності. Права людини згадуються лише в контексті права нації на самовизначення (п. 6), а вибір політичної, економічної, соціальної та культурної системи зараховується до внутрішньої компетенції держави (п. 5).

Уже через п'ять років Генеральна Асамблея приймає Декларацію "Про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх взаємовідносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй", де зазначається: "Усі держави у своїх міжнародних відносинах зобов'язані утримуватись від погрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй"¹⁵⁹. Це положення фактично дублює п. 4 ст. 2 Статуту ООН, однак у дещо сильнішій формі. Йдеться не лише про "членів Організації Об'єднаних Націй", як у Статуті ООН, а про "усі держави". Тобто у Декларації розширюється сфера чинності також і на держави, які не є членами Організації. Очевидно, що такий характер властивий нормам звичаєвого міжнародного права. Саме таку юридичну природу має принцип заборони застосування сили, що неодноразово підтверджувалось у рішеннях Міжнародного суду ООН. Юридичний зміст принципу заборони застосування сили чи погрози силою конкретизується також у коментарі до принципу заборони втручання у внутрішні справи, який міститься в Декларації про принципи міжнародного права: "Жодна держава чи група держав не має права втручатись прямо чи опосередковано з будь-якої причини у внутрішні й зовнішні справи іншої держави. Унаслідок цього збройне втручання та всі інші форми втручання чи всілякі погрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних та культурних основ, є порушенням міжнародного права"¹⁶⁰.

¹⁵⁸ UN Doc. A/6014. — 1965. — Р. 11—12. Резолюцію 2131 було ухвалено 109 голосами членів Генеральної Асамблеї на двадцятій сесії. Жодна держава не голосувала "проти", а одна утрималась.

¹⁵⁹ UN Doc. A/8028. — 1971. — Р. 121—124. Резолюція 2625 була прийнята Генеральною Асамблеєю 24 жовтня 1970 р. на двадцять п'ятій сесії без голосування.

¹⁶⁰ Міжнародне право в документах / за ред. проф. М. В. Буроменського. — 2-ге вид. — Х., 2006. — С. 14.

Звідси випливає, по-перше, що збройне втручання є протиправним, незалежно від його мотивів. По-друге, це положення розширює суб'єктний склад адресатів норми в тому сенсі, що воно поширюється не лише на окремі держави, а й групи держав, якою може бути, наприклад, НАТО.

Подібні формулювання містяться також у Заключному акті НБСЕ 1975 р.

Визначення “агресії”, прийняте Генеральною Асамблеєю у грудні 1974 р., також не містить позастатутних винятків з принципу заборони застосування сили чи погрози силою. У п. 3 ст. 5 проголошується: “Ніякі міркування політичного, економічного, воєнного чи будь-якого іншого характеру не можуть слугувати виправданням агресії”¹⁶¹. У цьому положенні словосполучення “будь-якого іншого характеру” засвідчує абсолютний характер цього припису. Поняття “агресія” у цьому документі трактується досить об'ємно, і за своїм юридичним змістом воно є навіть ширшим, ніж застосування сили, заборонене п. 4 ст. 2 Статуту ООН, а тому воно, поза будь-яким сумнівом, охоплює збройне втручання в гуманітарних цілях.

Декларація про недопустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р. у п. 2 закріплює “зобов'язання держав утримуватись від використання або спотворення питань про права людини як засобу втручання у внутрішні справи держав, здійснення тиску на інші держави або створення атмосфери недовіри та безпорядку в межах держав та між державами або групами держав”¹⁶².

У п. 5 Декларації Генеральної Асамблеї “Про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах” від 1987 р. зазначається: “Жодні міркування не можуть використовуватись для того, щоб виправдати застосування сили чи її погрозу з порушенням Статуту”¹⁶³.

Отже, наступні документи та договори, які були укладені під егідою ООН та стосувались тлумачення принципу незастосування сили, не лише підтвердили принцип заборони застосування сили чи погрози

¹⁶¹ UN Doc. A/9631, 1975. — Р. 142—144. Резолюція 3314 прийнята Генеральною Асамблеєю 14 грудня 1974 р. на двадцять дев'ятій сесії без голосування.

¹⁶² UN Doc. A/36/51, 1982. — Р. 78—80. Резолюція 36/103 від 9 грудня 1981 р. прийнята Генеральною Асамблеєю на 36 сесії. 120 держав проголосувало “за”, 22 — “проти”, а дев'ять утрималось. При цьому “проти” голосували в основному розвинуті західні держави.

¹⁶³ GA/RES/42/22 (1987) від 18 листопада. Подібне формулювання міститься також у п. II (Незастосування сили чи погрози силою) Заключного акта Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р., де зазначалось: “Жодні міркування не можуть використовуватись для того, щоб обґрунтувати застосування сили чи її погрозу з порушенням цього принципу”. Див.: *Міжнародне право в документах : учеб. пособ. / [сост. Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков]. — 3-е изд. — М. : МЦУПД, 2000. — С. 26.*

силою, закріплений у п. 4 ст. 2 Статуту ООН, а й розширили сферу його дії.

Варто зазначити, що, відповідно до п. 4 ст. 2 Статуту ООН, порушення заборони застосування сили та погрози силою матиме місце також у випадку анексії або окупації. Це, зокрема, було чітко підтверджено Генеральною Асамблеєю у “Визначенні агресії” 1974 р., в якому актами агресії було визнано також тимчасові окупації та анексії. Тому навіть обмежене в часі застосування сили потрібно розглядати як порушення п. 4 ст. 2.

Підсумовуючи, зауважимо, що принцип заборони застосування сили має загальний характер та охоплює будь-яке застосування сили, незалежно від тривалості, інтенсивності та намірів. Така позиція неодноразово підтверджувалась і практикою Міжнародного суду ООН¹⁶⁴.

Право на індивідуальну самооборону. Одним із винятків допустимого застосування збройної сили в міжнародних відносинах є ст. 51 Статуту ООН, яка допускає застосування збройної сили в рамках індивідуальної чи колективної самооборони у випадку збройного нападу на територію держави — члена Організації. Варто зазначити, що ця норма, яка має договірно-правову природу і закріплена в Статуті ООН, підтверджена також звичаєвою нормою міжнародного права.

Доцільно зауважити, що термін “збройний напад”, закріплений у цій статті, не є тотожним терміну “застосування сили” (п. 4 ст. 2) чи виразу “акт агресії” (п. 1 ст. 1, ст. 39, ст. 53), які також містяться у Статуті ООН. Наявність збройного нападу на територію держави-члена є необхідною умовою реалізації права на індивідуальну чи колективну самооборону. У випадку застосування збройної сили, яка “не дотягує” до збройного нападу, держави не можуть застосовувати збройну силу на основі цієї статті. Ця позиція була підтверджена Міжнародним судом ООН у справі Нікарагуа. Тому застосування збройних репресалій, які були досить поширеними у класичному міжнародному праві, за сучасним міжнародним правом є недопустимим.

Загальновизнаним у доктрині міжнародного права є те, що застосування сили є більш широким поняттям, ніж акт агресії чи збройний напад. Разом з тим, як термінологічно, так і змістовно ці поняття є досить близькими, а тому потребують відповідного тлумачення їх змісту. Статут ООН не містить тлумачення цих термінів, тому важливим є визначення агресії ГА ООН від 1974 р. У ст. 3 цього документа перераховано та охарактеризовано акти агресії, окремі з яких можуть представляти собою збройне втручання чи збройний напад.

¹⁶⁴ Так, у справі *Corfu-Channel-Case* Суд відхилив посилання Великої Британії на те, що вона не порушила принципу заборони застосування сили, так як “ні територіальна цілісність, ні політична незалежність Албанії не опинились під загрозою”, оскільки “Албанія не зазнала ні територіальних втрат, ні ущемлень політичної незалежності” // ICJ. — *Corfu-Channel-Case*. — P. 295.

Збройним нападом можна вважати вторгнення або напад збройних сил держави чи групи держав на територію іншої держави або будь-яку воєнну окупацію, незалежно від її тривалості, якщо вона є результатом такого нападу чи вторгнення (п. а ст. 3).

Бомбардування збройними силами території іншої держави або застосування будь-якої іншої зброї проти території такої держави можна також розглядати як випадок збройного втручання за умови, що такі акції будуть достатньо інтенсивними та масштабними.

До цієї категорії треба також зарахувати і напад збройних сил на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти держави на території держави, яка є об'єктом інтервенції, а також поза її територією. Напад на цивільні повітряні чи морські судна кваліфікуватись як збройний напад у сенсі цієї статті не можуть.

Агресією також вважається порушення умов договору про перебування іноземних військ на території певної держави, про які йдеться в ст. 3 "Визначення агресії". Ці дії, однак, за своєю природою та інтенсивністю не завжди матимуть характер "збройного нападу". Такого характеру вони можуть набувати лише у випадку особливо грубих порушень, які за своєю суттю можна порівняти з окупацією чи анексією, що здійснюються через застосування збройної сили.

Збройний напад може мати місце не лише у випадку здійснення транскордонних заходів збройними силами певної держави, але також при підтримці недержавних збройних угруповань на території іншої держави, як, наприклад, при засланні державою збройних банд, груп чи найманців на територію держави¹⁶⁵. З іншого боку, незначні за своїм обсягом та інтенсивністю застосування збройної сили, наприклад, невеликі прикордонні конфлікти, кваліфікуватись як збройні напади не можуть.

Посилення міжнародного тероризму, теракти у США 11 вересня 2001 р., а також прийнята у відповідь на них Резолюція РБ ООН 1968 р. посилили позицію, відповідно до якої масштабні теракти можуть бути прирівняні до збройного нападу в сенсі ст. 51 Статуту ООН та слугувати підставою для застосування збройної сили в рамках реалізації права на самооборону.

Відомий юрист-міжнародник А. Касезе визначає критерії, які повинні бути дотримані при застосуванні збройної сили в ході реалізації права на самооборону:

- 1) застосування збройної сили у відповідь на збройний напад повинно бути необхідним та пропорційним до сили, застосованої агресором;

- 2) застосування збройної сили повинно бути орієнтованим на військові об'єкти, та при цьому повинні дотримуватись принципи і норми міжнародного гуманітарного права;

¹⁶⁵ GA/RES/3314 (1974) від 14 грудня. — UN Doc. — A/9619.

3) держава, яка дає відсіч агресору, не повинна окупувати чи анексувати його територію, якщо тільки такий захід не є вкрай необхідним для запобігання подальшій агресії;

4) застосування збройної сили повинно бути припинене відразу після втручання Ради Безпеки;

5) самооборона повинна бути припинена при досягненні її цілей, тобто при усуненні збройного нападу та відсічі агресору.

Варто також додати, що застосування збройної сили на користь іншої держави, яка зазнала нападу агресора, можливе лише при чіткому проханні про це такої держави. Про заходи, які здійснюють у рамках реалізації права на самооборону, необхідно інформувати Раду Безпеки ООН.

Держави досить часто при застосуванні сили у міжнародних відносинах посилались на ст. 51 Статуту ООН. В окремих випадках правомірність такого силового самозахисту була досить сумнівною. Як приклади можна назвати інтервенцію СРСР в Угорщину в 1956 р., інтервенцію США в Домініканську Республіку у 1965 р., у Гренаду в 1983 р., у Лівію 1986 р. чи у Панаму 1989 р., застосування збройної сили Ізраїлем проти Єгипту в 1967 р. та проти Іраку в 1981 р., атаки ПАР на територію сусідніх Анголи та Замбії з 1976 р. по 1979 р., застосування збройної сили Великою Британією проти Аргентини у 1983 р., після окупації останньою Фолклендських островів. До новіших прикладів потрібно зарахувати застосування збройної сили США проти Судану, Іраку та Афганістану в 1998 р. та 2001 р.

Превентивна самооборона. Досить спірним у сучасній доктрині міжнародного права є питання правомірності превентивної самооборони. У міжнародних відносинах мали місце численні випадки посилення на право превентивної самооборони. У 1967 р. Ізраїль послався на це право під час атаки на палестинські табори у Лівані у 1975 р. та у 1982 р. при збройному нападі на територію Східного Іраку з метою знищення ядерного реактора. Також і сам Ірак у 1980 р. при атаці на Іран послався на право самооборони від держав, які готуються до війни. Новішим прикладом є посилення Великої Британії та США у 2003 р. на право превентивної самооборони з метою здійснення збройного нападу на територію Іраку.

Основним аргументом прихильників права на превентивну самооборону, які у переважній своїй більшості є британськими, американськими та ізраїльськими юристами, є те, що держави у випадку очевидної загрози застосування щодо них особливо руйнівної зброї повинні мати право застосувати силу першими з метою запобігання такому нападу¹⁶⁶. При цьому вони посилаються на наявність звичає-

¹⁶⁶ Наприклад, аргументи Ізраїлю під час засідання РБ ООН у 1981 р. (UN Doc. SPV.2280 від 2 червня 1981 р.).

вої норми міжнародного права, яка нібито допускає застосування збройної сили у такому випадку.

Незважаючи на те, що Міжнародний суд ООН у рішенні в справі Нікарагуа підтвердив існування звичаєвих норм міжнародного права, які не охоплюються ст. 51 Статуту ООН, через високу вірогідність зловживання таким правом більшість сучасних юристів заперечують правомірність превентивної самооборони, а також існування відповідної звичаєвої норми міжнародного права.

Колективна самооборона. Стаття 51 допускає у випадку застосування збройної сили в рамках реалізації права на самооборону не лише державою, яка зазнала нападу, а й іншими державами та організаціями чи блоками з метою надання допомоги жертві агресії та відсічі агресору. В такому випадку мова йде про колективну самооборону. Надання такої допомоги можливе лише після надання згоди або прохання про це держави, яка зазнала нападу. Іншими словами, лише сама держава, яка зазнала нападу, може визначити, чи справді вона стала жертвою збройного нападу в сенсі ст. 51 Статуту ООН. Також лише ця держава може прийняти рішення про необхідність допомоги з боку інших держав чи блоків і попросити про це¹⁶⁷. В інших випадках надання збройної допомоги не допускається. На право колективної самооборони у 1965 р. посилались США при здійсненні воєнної операції на підтримку В'єтнаму та у 1981—1984 рр. при застосуванні сили на території Нікарагуа, Радянський Союз посилався на право колективної самооборони при інтервенціях у Чехословаччину в 1968 р. та в Афганістан у 1979 р. Після атаки Іраку в Кувейті у 1990 р. Рада Безпеки у Резолюції 676 також підтвердила право на колективну самооборону. Звільнення Кувейту союзницькими силами у 1991 р. можна теж розглядати як приклад реалізації права на колективну самооборону.

Силові збройні заходи з метою порятунку власних громадян за кордоном. Такі заходи, як правило, проводяться під час громадянських воєн та у випадку захоплення заручників терористами, в результаті чого виникає загроза життю та здоров'ю людей і постає об'єктивна необхідність вжиття відповідних заходів з боку країни громадянства з метою усунення небезпеки та порятунку осіб. Такі заходи характеризуються певними особливостями:

1) рятувальні операції здійснюються на користь власних громадян; кількість осіб, заради яких у першому випадку здійснюються втручання, є незначною;

2) тривалість порушення територіального суверенітету держави, яка має місце при рятувальній операції, є обмеженою у просторі та часі;

¹⁶⁷ ICJ Reports. — 1986. — 104.

3) рятувальна операція має на меті усунення небезпеки та евакуацію власних громадян;

4) такі рятувальні акції можуть здійснюватись як за наявності такої згоди (наприклад, у Сьєрра-Леоне (1996) чи в Албанії (1997)), так і без згоди держави — об'єкта інтервенції (наприклад, в Уганді у 1976 р.).

Підставу для рятувальних операцій здебільшого виводять з поширювального тлумачення ст. 51 Статуту ООН або відповідної норми звичаєвого міжнародного права. У той же час деякі автори розглядають інтервенцію з метою порятунку власних громадян як підвид гуманітарної інтервенції або, за умови надання згоди з боку країни перебування на проведення такої операції, — гуманітарну інтервенцію *“sensu stricto”*.

Незважаючи на наявність різних позицій та випадків зловживань¹⁶⁸, при короткотривалому, пропорційному та локальному характері військової операції з метою порятунку власних громадян за кордоном такі заходи здебільшого розглядають як правомірне явище.

Інтервенція за запрошенням. Закріплення заборони застосування сили та погрози силою в загальному міжнародному праві суттєво вплинуло на інститут інтервенції за запрошенням, який існував у класичному міжнародному праві та досить широко використовувався в міжнародних відносинах того часу. За загальним правилом, держава може звертатись за зовнішньою збройною допомогою лише у випадку збройного нападу на її територію, а тому інтервенція за запрошенням в інших випадках у принципі вважається недопустимою. Незважаючи на досить широке використання цього інституту в практиці великих держав, особливо в період “холодної війни” (наприклад, інтервенція США в Ліван чи Великої Британії в Йорданію або ж інтервенція Радянського Союзу в Афганістан у 1979 р.), досить сумнівним є також аргумент про утворення відповідної норми звичаєвого міжнародного права.

Разом з тим, з огляду на недостатню ефективність сучасної системи колективної безпеки інтервенція за запрошенням може розглядатись у порядку винятку як правомірне явище за умови дотримання критеріїв¹⁶⁹: 1) згода держави на здійснення інтервенції повинна бути добровільною та наданою законним урядом;

2) згода повинна бути наданою щодо конкретної ситуації;

¹⁶⁸ Варто зазначити, що також і Росія виправдовувала свою інтервенцію у Грузію на початку серпня 2008 р. необхідністю захисту своїх громадян в Абхазії та Південній Осетії.

¹⁶⁹ Саме тому такі інтервенції за запрошенням, як, наприклад, інтервенції Великої Британії в Оман у 1957 р., у Йорданію у 1958 р., інтервенція Франції в Габон у 1964 р. чи у Чад у 1968 р. не зіштовхнулись з критикою міжнародного співтовариства і розглядались переважно як правомірне явище.

3) інтервенція не повинна бути орієнтована проти політичної незалежності, територіальної цілісності чи бути орієнтованою на окупацію чи набуття території;

4) інтервенція не повинна порушувати інші імперативні норми міжнародного права “*jus cogens*” (наприклад, право народів на самовизначення)¹⁷⁰.

Гуманітарна інтервенція. Особливо гостру дискусію у сучасному міжнародному праві викликало питання про те, чи можна застосовувати збройну силу на території іншої держави з метою усунення масових грубих порушень прав людини, або ж чи можна вважати правомірною гуманітарну інтервенцію. У випадку, якщо масові грубі порушення прав людини кваліфікуються Радою Безпеки як загроза міжнародному миру чи безпеці в сенсі ст. 39 Статуту ООН, проблем не виникає, оскільки у відповідь на гуманітарну кризу можуть бути застосовані примусові заходи воєнного характеру на підставі ст. 42. Що ж робити, якщо Рада Безпеки залишається бездіяльною або реагує несвоєчасно? Чи можуть застосовувати збройну силу з метою порятунку людей інші держави чи МО? Як загальне правило — гуманітарну інтервенцію, що здійснюється окремими державами чи групами держав без відповідного уповноваження Радою Безпеки ООН, вважають неправомірною.

Дещо іншою є ситуація на рівні регіональних МО. Окремі з таких організацій, як, наприклад, ЕСЗД чи АС, безпосередньо передбачили у своїх установчих документах право на здійснення збройної інтервенції з метою усунення масових грубих порушень прав людини. Також і гуманітарні інтервенції, здійснювані під егідою регіональних МО, як, наприклад, інтервенція ЕКОВАС у Ліберію у 1991 р., не мали критики міжнародного співтовариства і навіть були згодом виправдані “*ex post facto*”. Саме з огляду на ці обставини в наукових колах дедалі частіше ведуть мову про формування нової норми міжнародного права, яка допускає здійснення гуманітарної інтервенції під егідою регіональних МО.

19.6. Правове регулювання роззброєння та обмеження озброєнь

Під **роззброєнням** потрібно розуміти сукупність заходів, спрямованих на зниження воєнного потенціалу держав і скорочення, обмеження та ліквідацію засобів ведення війни. Такі заходи можуть включати скорочення озброєнь, військового персоналу тощо. Обмеження або

¹⁷⁰ Cassese A. International Law / A. Cassese. — Oxford : Oxford University Press, 2005. — P. 269—371.

контроль озброєнь не є безпосередньо орієнтованим на зменшення воєнного потенціалу, однак він спрямований на обмеження озброєнь та їх запобігання через встановлення кількісних чи якісних обмежень щодо окремих видів озброєнь. Первинною ціллю роззброєнь є запобігання війні, гарантування воєнної безпеки та мінімізація шкоди у випадку конфліктів. Статут ООН покладає певні права та обов'язки у сфері роззброєнь як на Генеральну Асамблею, так і на Раду Безпеки. Статут ООН зараховує принципи, які визначають основи регулювання роззброєнь, до загальних принципів співробітництва у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки (ст. 11). Розгляд таких принципів, а також розробку щодо них рекомендацій РБ ООН та державам-членам віднесено до компетенції Генеральної Асамблеї. Рада Безпеки, відповідно до ст. 26 Статуту ООН, несе відповідальність за формулювання планів створення системи регулювання роззброєнь. При вирішенні цих завдань Раді Безпеки допомагає Воєнно-штабний комітет, який надає поради та допомогу у питаннях, які стосуються "регулювання озброєнь та можливого роззброєння" (п. 1 ст. 47).

Через "недієздатність" Ради Безпеки у період "холодної війни" більшість переговорів щодо роззброєння та контролю за озброєннями було проведено поза рамками ООН на основі багатосторонніх та двосторонніх договорів.

У сучасному міжнародному праві відсутня норма, яка б містила загальне зобов'язання держав щодо роззброєння, такі домовленості було досягнуто між державами щодо окремих видів озброєнь, тобто щодо здійснення часткових заходів із роззброєння. Найбільш розвинутим є комплекс норм, який стосується зброї масового знищення. 10 квітня 1972 р. було підписано Договір про заборону розробки, виробництва, зберігання та набуття бактеріологічної зброї. 29 квітня 1997 р. набула чинності Угода про заборону розробки, виробництва, зберігання та застосування такої зброї, а також про знищення такої зброї. Хімічна зброя масового знищення була заборонена на універсальному рівні у 1993 р. Конвенцією про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та її знищення¹⁷¹.

Особливо розвинутим є комплекс норм, які стосуються заборони ядерної зброї. Так, ще у 1963 р. держави підписали Договір про заборону випробовувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під землею. Цей Договір, однак, допускав проведення ядерних випробовувань під землею, тому його називають Договором про часткову заборону ядерних випробовувань. Заповнити цю прогалину повинен Договір про всезагальну заборону ядерних випробовувань від 24 ве-

¹⁷¹ Разом з тим, хімічну та бактеріологічну зброю масового знищення як незаконний засіб ведення війни було заборонено ще у 1925 р. Протоколом про заборону застосування на війні удушливих, отруйних та інших подібних газів та бактеріологічних засобів.

ресня 1996 р., який поки що не набув чинності¹⁷². На двосторонній основі США та Радянський Союз обмежили проведення ядерних випробовувань Договорами про обмеження підземних ядерних випробовувань від 1974 р. та 1976 р., які набули чинності 11 грудня 1990 р.¹⁷³

У 1968 р. було підписано Угоду про нерозповсюдження ядерної зброї, за рахунок якої було зроблено спробу обмежити розробку, виробництво, поширення та набуття ядерної зброї, дозволивши водночас використання атома в мирних цілях.

Суттєвим поступом в обмеженні зброї масового знищення та, зокрема, ядерної зброї стало створення без'ядерних зон у п'яти регіонах світу: в Латинській Америці (Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці від 14 лютого 1967 р., або Договір Тлателолко), у Південній частині Тихого океану (Договір про без'ядерну зону в Південній частині Тихого океану, або Договір Раротанга від 6 серпня 1985 р.), у Південно-Східній Азії (Договір про без'ядерну зону в Південно-Східній Азії від 15 грудня 1995 р., або Бангкокський договір), в Африці (Договір про Африканську без'ядерну зону від 11 квітня 1996 р.) та в Антарктиці (Договір про Антарктику 1959 р.). Також розміщення та випробовування зброї масового знищення та, зокрема, ядерної зброї було заборонено на дні морів і океанів, а також в їх надрах (Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в їх надрах ядерної зброї та іншої зброї масового знищення від 1971 р.), у Космосі (Договір про Космос від 27 січня 1967 р.) та на Місяці (Договір про Місяць від 18 грудня 1979 р.).

Україна, успадкувавши ядерний потенціал від Радянського Союзу, проголосила в односторонньому порядку без'ядерний статус та відмовилась від ядерної зброї.

Загальне міжнародне право забороняє воєнний та інший ворожий вплив на природне навколишнє середовище через використання засобів впливу, які володіють руйнівним потенціалом, що є порівняним зі зброєю масового знищення. Таку норму було закріплено у Конвенції про заборону воєнного та іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 1977 р.

Обмеження стратегічних ядерних озброєнь здійснювалось переважно на двосторонній основі між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки. Так, у 1972 р. між ними було укладено Договір про обмеження систем протиракетної оборони, у 1972, 1979, 1987 та

¹⁷² Станом на 1 липня 2008 р. цей Договір підписали 178 та ратифікували 144 держави. Договір набуває чинності лише після приєднання до нього 44 держав, вказаних у Додатку II. На сьогодні США, Росія та Китай лише підписали цей Договір, але не ратифікували, а Індія, Пакистан та Північна Корея його навіть не підписали. Україна приєдналась до Договору в 1996 р.

¹⁷³ Ці угоди встановили верхню межу потужності — 150 кілотонн. На думку експертів, таке обмеження на розробку ядерної зброї суттєво не вплинуло.

у 1991 рр. укладались Угоди про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Наступником цих Угод після розпаду СРСР стала Росія, яка вже у 1993 р. уклала зі США новий Договір про подальше скорочення та обмеження стратегічних ядерних випробувань.

У сфері обмеження звичайних озброєнь важливе значення має укладена в Оттаві 4 грудня 1997 р. Угода про заборону застосування, зберігання, виробництва та поширення всіх видів протипіхотних мін. Особливо значущою для стимулювання роззброєнь має діяльність створеного у 1997 р. відділу із роззброєнь, який підпорядковується Генеральному секретарю ООН, а також Комісії із роззброєнь, яка існує з 1952 р. Ці органи здійснюють великий обсяг роботи у сфері інформування та розробки рекомендацій та програм у різних сферах роззброєнь та контролю за озброєнням.

Як важливий засіб забезпечення роззброєнь потрібно виокремити також **заходи з утвердження довіри та безпеки**, які закріплені у договірній формі чи узгоджені іншим чином, орієнтовані на усунення небезпеки можливих збройних конфліктів та непорозумінь інформуванням потенційного противника про військові маневри, обмін спостерігачами та інспекціями на місці проведення військової діяльності, взаємне спостереження тощо. У період “холодної війни” такі заходи були спочатку орієнтовані на запобігання збройного конфлікту із застосуванням ядерної зброї¹⁷⁴, пізніше поширились і на зменшення ризику зіткнення звичайних збройних сил¹⁷⁵. Тепер це комплексні заходи, які включають не лише інформаційні, а й стримуючі та обмежувальні заходи. Особливо важливу роботу в цьому напрямі було проведено в рамках НБСЄ. Важливим здобутком став Стокгольмський документ від 1986 р., прийнятий на конференції щодо заходів по створенню довіри і безпеки та роззброєння в Європі. Віденськими документами від 1992 р. та 1994 р. було досягнуто домовленості щодо щорічного інформування про чисельність військового персоналу, системи озброєнь, їх розміщення та військовий бюджет. За Договором про відкрите небо від 24 березня 1993 р., договірні сторони взаємно надали право здійснювати оглядові польоти. Відповідно до цього Договору, у Відні було створено Консультативну комісію з відкритого неба, покликану сприяти реалізації положень угоди.

¹⁷⁴ Наприклад, Угода між США та СРСР про зменшення небезпеки виникнення ядерної війни від 1971 р.

¹⁷⁵ Угода про запобігання небезпечній військовій діяльності укладена між Радянським Союзом та США у 1989 р.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття “права міжнародної безпеки”.
2. Які основні цілі й принципи права міжнародної безпеки?
3. Які основні проблеми виникають у зв’язку із застосуванням п. 4 ст. 2 Статуту ООН?
4. Яку роль відіграє кожен із головних органів ООН у питанні підтримання міжнародного миру і безпеки?
5. Які без’ядерні зони існують сьогодні?
6. Розкрийте нормативний зміст принципу роззброєння.

Рекомендована література

1. Богданов О. В. Международно-правовые проблемы разоружения / О. В. Богданов. — М., 1979.
2. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич. — К., 2004.
3. Васильєв В. А. Международное сотрудничество Украины в сфере разоружения и контроля над вооружениями / В. А. Васильев // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 6. — С. 93—97.
4. Денисов В. Н. Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру / В. Н. Денисов. — К., 1990.
5. Доронина И. И. Международный конфликт / И. И. Доронина. — М., 1981.
6. Курс международного права : в 7 т. — М., 1990. — Т. 4.
7. Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменьського. — К., 2006.
8. Парамузова О. Г. Физическая защита ядерных материалов : международно-правовые вопросы / О. Г. Парамузова // Правоведение. — 1998. — № 2. — С. 191—200.
9. Ржевська В. С. Право держави на самооборону і міжнародна безпека / В. С. Ржевська. — К., 2005.
10. Ушаков Н. А. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях / Н. А. Ушаков. — М., 1997.

Розділ 20

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

20.1. Поняття міжнародного гуманітарного права, його принципи та джерела

Міжнародне гуманітарне право — система договірних і звичаєвих міжнародно-правових норм, що застосовуються як у міжнародних, так і у внутрішніх збройних конфліктах, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби та забезпечують захист жертв збройного конфлікту.

Є однією із найстарших галузей міжнародного публічного права, адже виводить свої коріння від звичаїв ведення війни, які існували в Стародавній Греції і Римі. Однак сам термін “міжнародне гуманітарне право” з'явився досить недавно, у другій половині XX ст. У правовій літературі та міжнародних документах і досі широко використовують його “попередників” “закони та звичаї ведення війни”, “право війни” та “право збройних конфліктів”.

Уперше термін “міжнародне гуманітарне право” запропонував відомий швейцарський юрист Ж. Пікте, який набув широкого вжитку в юридичній літературі, а згодом його було використано у назві Дипломатичної конференції “Про підтвердження і розвиток міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів 1974—1977 рр”. У консультативному висновку Міжнародного суду ООН “Про законність погроз чи застосування ядерної зброї” 1996 р. сказано: система норм, які раніше називалися “законами та звичаями війни”, надалі стала йменуватися “міжнародним гуманітарним правом”.

Основним чинником, який сприяв утвердженню нової назви, було те, що Статут ООН забороняв війну як законний метод вирішення міжнародних спорів. Очевидно, варто погодитись з думкою американського професора Т. Мерона про те, що широке застосування терміна

“міжнародне гуманітарне право” замість термінів “право війни” і “право збройних конфліктів” відображає вплив руху за права людини.

Характерною особливістю міжнародного гуманітарного права є те, що воно поєднує дві різні концепції, одна з яких має юридичний характер, а інша — етичний.

Міжнародне гуманітарне право, яке прагне досягти компромісу між міркуваннями воєнної необхідності та вимогами гуманності, містить відповідний етичний елемент, оскільки йдеться про те, щоб пом’якшити прояви насильства через правове обмеження засобів і методів ведення воєнних дій і зобов’язання воюючих сторін гуманно поводитись з особами, які не беруть або перестали брати участь у бойових діях.

Основною відмінністю міжнародного гуманітарного права від права війни є те, що перше не вирішує питання про законність війни, для галузі це не принципово. Воно покликане захистити всіх жертв війни, тобто осіб, що не беруть або перестали брати участь у збройному конфлікті. Вміщуючи мінімальні стандарти прав людини в екстремальних умовах, норми міжнародного гуманітарного права закріплюють обов’язки держав щодо надання ними таких гарантій особам, які тимчасово опинились під їх владою і не є їхніми громадянами.

Як і всі галузі міжнародного права, гуманітарне право, що застосовується під час збройного конфлікту, вміщує низку основних принципів, за якими будується система цієї галузі. Саме вони забезпечують певну єдність і системність його норм. У них акумулюється аналіз усіх джерел міжнародного гуманітарного права: законів і звичаїв ведення війни; декларацій, конвенцій, протоколів тощо. Водночас принципи міжнародного гуманітарного права мають відповідати змісту визнаних принципів загального міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співпраці між державами згідно зі Статутом ООН 1970 р., та Заключному акті НБСЄ 1975 р.

Принцип гуманності є найбільш загальним принципом у міжнародному гуманітарному праві; він об’єднує всі положення у логічно побудовану систему норм, які застосовують під час збройних конфліктів і тісно пов’язані з суміжними галузями міжнародного права. Насправді ж усі інші принципи гуманітарного права є похідними від нього, їх зміст розкривається в конкретизації окремих його аспектів.

Ці принципи поділяють на три категорії: 1) принципи ведення воєнних дій; 2) принципи, що визначають поведінку з особами, які перебувають під владою противника; 3) принципи, що стосуються імплементації міжнародного гуманітарного права.

До основних принципів ведення воєнних дій відносять:

- Принцип відмінності між комбатантами і некомбатантами, спрямований на захист цивільного населення та цивільних об’єктів

і визначає відмінності між воюючими та невоюючими; держави ніколи не повинні обирати цивільних осіб як об'єкт нападу і, відповідно, ніколи не повинні застосовувати зброю, яка не дає змоги відрізнити цивільні об'єкти від воєнних.

- Заборона на застосування зброї, що завдає надмірних ушкоджень або страждань. Як і попередній принцип, цей підтверджує давно визнане положення звичаєвого міжнародного права, передбачене у Преамбулі до Санкт-Петербурзької декларації 1868 р. і в Гаазькому положенні 1899 р., по-новому сформульоване у Додатковому протоколі I.

- Принцип захисту жертв війни, що міститься в застереженні Мартенса, де сказано, що “населення та воюючі сторони перебувають під захистом принципів міжнародного права, що впливають з установлених звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, законів людяності та вимог суспільної свідомості...”.

Основні принципи, що стосуються поводження з особами, які перебувають під владою противника, містяться у ст. 3, загальній для чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. Згідно зі ст. 3, в разі збройного конфлікту кожна зі сторін, що перебувають у конфлікті, зобов'язана застосовувати щонайменше такі положення:

“1. Особи, які безпосередньо не беруть участі у воєнних діях, включаючи тих осіб зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тих, які перестали брати участь у воєнних діях з будь-якої іншої причини, повинні за всіх обставин користуватись гуманним поводженням без будь-якої дискримінації з огляду на расу, колір шкіри, релігію або віру, стать, походження або майновий стан чи будь-які інші аналогічні критерії.

З цією метою забороняються і завжди й усюди заборонятимуться дії стосовно перелічених вище осіб:

- а) посягання на життя і фізичну недоторканність, зокрема, будь-які види вбивства, каліцтва, жорстоке поводження, тортури і мордування;

- б) взяття заручників;

- в) посягання на людську гідність, зокрема, образливе і принизливе поводження;

- г) засудження і застосування покарання без попереднього судового вироку, винесеного належним чином відповідним судом, за наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями”.

Третю категорію утворюють *основні принципи, що стосуються імплементації міжнародного гуманітарного права*. Враховуючи практику, можна вивести два основні правила, що регулюють дотримання міжнародного гуманітарного права.

- Зобов'язання дотримуватись гуманітарного права та забезпечувати його дотримання. Цей принцип закріплений у ст. 1, загальний для Женевських конвенцій і Додаткового протоколу I: "Високі Договірні Сторони зобов'язуються дотримуватись цього Протоколу та забезпечувати його дотримання за будь-яких обставин".

- Надання гуманітарної допомоги. Гуманітарна допомога є одним із найбільш практичних способів забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права. Така допомога має відповідати двом основним критеріям: її надають лише як гуманітарну, для захисту людини від страждань, завданих війною; її необхідно також розподіляти серед отримувачів без будь-якої дискримінації.

Стосовно *джерел міжнародного гуманітарного права*, то основну роль серед них відіграють міжнародні договори та звичаї.

Міжнародне гуманітарне право є однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права. Процес кодифікації відбувався в чотирьох основних напрямках:

- 1) кодифікація стосувалась норм, які закріплювали правила ведення війни. У Гаазі на першій конференції 1899 р. було прийнято 6 конвенцій, а на другій 1907 р. — 14;

- 2) кодифікація норм, які стосувались захисту жертв збройних конфліктів.

Серед них: Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р. "Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях"; "Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, що зазнали аварії на кораблі, зі складу збройних сил на морі"; "Про поводження з військовополоненими"; "Про захист цивільного населення під час війни". До цієї групи договірних джерел міжнародного гуманітарного права варто також віднести Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., який стосується жертв міжнародного збройного конфлікту, від 8 червня 1977 р. та Додатковий протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного збройного конфлікту;

- 3) кодифікація норм, які спрямовані на обмеження та заборону застосування окремих видів зброї. Серед них: Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних засобів від 17 червня 1925 р.; Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про знищення від 10 квітня 1972 р.; Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10 грудня 1976 р.; Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатись такими, що завдають надмірні пошкодження або мають невибіркову

дію, від 10 жовтня 1980 р. та протоколи до неї; Конвенція про заборону розробки виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї і її знищення від 13 січня 1993 р., а також Конвенція про заборону застосування, нагромадження, виробництва і розповсюдження протипіхотних мін та їх знищення від 18 вересня 1997 р.; Конвенція про касетні боеприпаси від 4 грудня 2008 р.;

4) кодифікація галузі передбачала прийняття конвенцій, спрямованих на забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права. До них належать: Конвенція про запобігання злочинам геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.; Конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 р.; Конвенція про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р.; Додатковий протокол III до Женевських конвенцій від 8 грудня 2005 р. та ін.

Більшість конвенцій і протоколів, які значною мірою кодифікували міжнародне гуманітарне право, ратифіковані майже всіма державами світу й формують надійну правову основу цієї галузі.

Важливе значення серед джерел міжнародного гуманітарного права відіграє міжнародний звичай. Нині ми можемо назвати щонайменше 161 звичаєву норму, які були зібрані експертами Міжнародного комітету Червоного Хреста й охоплюють зміст чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. Проте такий перелік звичаїв є далеко неповним, адже дослідження не охопило правил ведення повітряної чи морської війни тощо.

Важливе значення мають також резолюції Генеральної Асамблеї ООН, інших МО, заключні документи міжнародних конференцій з питань міжнародного гуманітарного права, рекомендації Міжнародного комітету Червоного Хреста та інші документи.

20.2. Поняття війни та збройного конфлікту

У міжнародно-правовій літературі останніх десятиріч XX ст. багато авторів прагнули показати певну різницю між поняттями “війна” і “збройний конфлікт”. Такі спроби є наслідком заміни понять “право війни” та “війна” на “право збройних конфліктів” та “збройний конфлікт” у документах, що стосуються гуманітарного права. Як відомо, у перших міжнародно-правових актах, які закріплюють норми міжнародного гуманітарного права, вжито термін “війна”. У Гаазьких конвенціях 1907 р. йдеться про застосування норм права “на випадок війни”. Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів і бактеріологічних

засобів 1925 р. послуговується терміном “війна”. Те саме стосується конвенцій, які регулюють ведення морської війни.

У Женевських конвенціях 1949 р. поряд з терміном “війна” використовують вираз “міжнародний збройний конфлікт” (ст. 2) і “неміжнародний збройний конфлікт” (ст. 3). Таким чином, починаючи з 50-х років ХХ ст., термін “збройний конфлікт” вживають набагато частіше, ніж термін “війна”. Ця зміна зумовлена передусім політичною та ідеологічною ситуацією, спробою змістити акценти у цих поняттях, а також заборонаю використання війни як законного засобу вирішення міжнародних спорів.

Зрозуміло, що межа відмінності між “війною” і “збройним конфліктом” досить умовна, хоча такий поділ має певне значення для права, яке застосовується під час збройних конфліктів. При цьому вважається, що поняття “збройний конфлікт” є ширшим і включає поняття “війна”. Але не кожний збройний конфлікт можна називати війною, оскільки між ними існує суттєва відмінність.

З юридичної точки зору війна має такі ознаки:

а) формальний акт оголошення, як цього вимагає III Гаазька конвенція 1907 р.;

б) розірвання дипломатичних відносин між воюючими державами, що є наслідком оголошення війни;

в) анулювання двосторонніх договорів, особливо політичних;

г) починає діяти спеціальний правовий режим, який характеризує часткові обмеження прав людини тощо.

Отже, лише держави або групи держав можуть проводити війну згідно з визначенням, прийнятим у міжнародному праві. Таким чином, війна — це збройна боротьба двох і більше держав, це характеризується формальним актом її оголошення.

Війна призводить до якісної зміни стану суспільства, тому що багато державних інститутів починають виконувати специфічні функції, зумовлені саме війною. Унаслідок цього життя суспільства, його економіку перебудовують для забезпечення перемоги над ворогом. “Згідно з міжнародним правом, війна — це стан справ між двома державами, або між двома групами держав, або між державою і групою держав, який супроводжується здебільшого розірванням дипломатичних відносин, подальшим призупиненням застосування загальних норм міжнародного права мирного періоду і загальною рішучістю вчинити насильницькі дії, навіть якщо такі дії насправді не мають місця”.

Під час збройного конфлікту політична мета більш обмежена, ніж під час війни, і він не супроводжується докорінною зміною всього державного механізму на військовий лад. Отже, збройний конфлікт між державами та групами всередині держав, такими, як повстанці, вважається громадянською війною, а не війною згідно з міжнародним

правом. Можна навести й інші аргументи. Але післявоєнний досвід засвідчує, що чимало великих держав, які “*de jure*” проголосили принципи демократії та поваги норм міжнародного права, не раз розпочинали великі війни чи збройні конфлікти, не оголошуючи про їх початок. Пояснення таких фактів не становить особливих труднощів, оскільки застосування терміна “війна” вимагає формального її оголошення. А це, своєю чергою, тягне за собою відповідні міжнародно-правові наслідки, серед іншого — притягнення до міжнародно-правової відповідальності (ст. 5 визначення агресії, яке прийняте Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1974 р.).

Варто наголосити, що поняття “війна” вживається для позначення збройного протистояння між двома або декількома суверенними суб’єктами міжнародного права, якими можуть бути виключно держави. У випадках, коли відбувається громадянська війна чи коли якийсь народ або нація бореться за незалежність, потрібно застосовувати термін “збройний конфлікт”.

У текстах Женевських конвенцій і Додаткових протоколів досить часто вживається термін “збройний конфлікт”, але вони не містять визначення цього поняття. Відсутність його супроводжується певними як теоретичними, так і практичними труднощами щодо уніфікації його застосування. У загальній ст. 2 Женевських конвенцій зазначається, що “ця Конвенція застосовуватиметься в разі оголошення війни або під час будь-якого іншого збройного конфлікту, що виник між двома або декількома Високими Договірними Сторонами, навіть у тому випадку, якщо одна з них не визнає стану війни”. Отже, якщо виникає збройний конфлікт між двома або декількома державами, то міжнародне гуманітарне право стає чинним автоматично, незалежно від того, чи оголошено війну і чи визнають учасники конфлікту стан війни. Єдиною підставою, достатньою для застосування гуманітарного права, є наявність збройного конфлікту.

Збройний конфлікт — це збройна боротьба між державами (міжнародний), або між державою та антиурядовими військовими формуваннями (неміжнародний).

Щодо міжнародного збройного конфлікту досить довго сперечались навколо доктринального питання, чи вважається війна правовою ситуацією з огляду офіційного оголошення війни однією державою іншій, як це передбачено ст. 1 Гаазької конвенції III від 18 жовтня 1907 р., що стосується початку воєнних дій, або внаслідок нотифікації стану війни, розв’язаної щодо третьої держави, згідно зі ст. 2 цієї ж Конвенції. Будь-який спір, що виникає між двома державами і призводить до застосування збройних сил, вважається збройним конфліктом, згідно зі ст. 2, навіть якщо одна зі сторін заперечує наявність стану війни. А тому ні тривалість конфлікту, ні розміри знищення не мають жодного значення.

Зауважимо, що підхід до поняття “збройний конфлікт” досить гнучкий і ліберальний, коли такий конфлікт має міжнародний характер, особливо якщо йдеться про класичне міжнародне протистояння. Відповідно, збройний конфлікт під час національно-визвольних війн визначається у вужчому розумінні. Така сама ситуація спостерігатиметься, коли ми аналізуватимемо правову природу збройного конфлікту неміжнародного характеру. Безумовно, що поняття “збройний конфлікт” по-різному визначають у разі міжнародного та неміжнародного збройного конфлікту. В першому випадку (згідно зі ст. 2, загальною для Женевських конвенцій) під конфліктом розуміють будь-яке зіткнення між двома або більше державами із застосуванням збройних сил. Не береться до уваги ні тривалість конфлікту, ні кількість жертв. Навіть незначного прикордонного інциденту досить, щоб ситуацію визнали збройним конфліктом.

Початок війни — це момент фактичного відкриття воєнних дій або формального оголошення війни, навіть якщо за цим практично не почалися воєнні дії. Незважаючи на те, що оголошення війни здійснено відповідно до III Гаазької конвенції, така війна не перестає бути агресивною. У той же час потрібно зазначити, що вимога про оголошення війни не стосується національно-визвольних та громадянських війн. Вони, як правило, починаються з повстання проти існуючого політичного режиму, колонізатора чи окупанта. *Початок війни для всіх воюючих сторін має такі наслідки:*

- *припиняються дипломатичні та консульські відносини* (дипломатичний та консульський персонал повинен покинути державу місцеперебування в розумний строк, при цьому держава місцеперебування надає йому охорону на цей строк, а дипломатичне і консульські представництва противника беруться під державну охорону);

- *припиняються будь-які економічні, торгові, фінансові взаємовідносини між фізичними та юридичними особами країни противника;*

- *усі двосторонні договори між воюючими сторонами втрачають юридичну силу, а багатосторонні міжнародні договори для воюючих сторін призупиняють свою дію (не припиняють діяти договори у сфері захисту прав людини, гуманітарного права, про кордони та деякі ін.);*

- *торгові судна воюючих сторін, які на момент початку війни знаходяться в порту держави-противника, можуть бути реквізовані або затримані до кінця війни незалежно від того, належать вони державі, фізичним чи юридичним особам;*

- *до громадян держави-противника застосовується спеціальний правовий режим (інтернування).*

При цьому потрібно зазначити, що ведення воєнних дій не повинно порушувати принцип свободи відкритого моря і повітряного простору над ним, а також права нейтральних чи невоюючих держав.

20.3. Сторони та учасники збройного конфлікту

У міжнародному гуманітарному праві прийнято розділяти сторони та учасників збройних конфліктів. Під сторонами розуміють держави та інші суб'єкти міжнародного права, які формально або фактично є учасником воєнних дій проти однієї або декількох держав, чи інших суб'єкти міжнародного права. До останніх належать нації, що борються за свою державність, державоподібні утворення та МО. Саме вони є учасниками всіх правовідносин, що виникають у процесі ведення війни.

Формально положення Женевських конвенцій, як і більшість міжнародних договорів, адресовані до держав-учасниць. Сьогодні чи не всі члени міжнародної спільноти є учасниками Женевських конвенцій 1949 р. Майже така ситуація з Додатковими протоколами. Однак не всі держави однаковою мірою зв'язані з цим правом через різні зміни обсягу і значення ратифікацій та приєднання до гуманітарних договорів. Ця обставина зумовлена тим, що обсяг дії гуманітарного права обмежений відповідальними застереженнями та заявами про розуміння, зробленими державами під час підписання або ратифікації договору, що містить норми, які застосовують під час збройних конфліктів.

Зауважимо, що в гуманітарному праві, як і в більшості галузей міжнародного права, зобов'язання держав є переважно односторонніми, а не взаємними.

Порівняно з іншими галузями міжнародного права норми міжнародного гуманітарного права чітко закріплюють обов'язки всіх, хто бере участь у збройному конфлікті.

Суть міжнародного гуманітарного права як "класичної галузі міжнародного права" зводиться до таких основних тверджень: по-перше, в ньому величезного значення надається державі та повазі державного суверенітету; по-друге, в гуманітарній діяльності, основою якої є це право і при здійсненні якої сповідується принцип нейтральності, особлива роль відводиться конфіденційності методу переконання.

Більшість норм міжнародного гуманітарного права мають імперативний характер. На них не поширюється "принцип взаємності", тобто воююча сторона не може відмовитись від їх дотримання навіть тоді, коли друга сторона їх порушує. Ці норми не підлягають денонсації під час збройних конфліктів.

Хоча варто зазначити, що з формальної точки зору норми гуманітарного права сформульовані таким чином, що їх суб'єктами можуть виступати лише держави (про це прямо йдеться в більшості конвенцій), на які покладається обов'язок змусити свої збройні сили й інших учасників збройних конфліктів, що знаходяться під їх контролем, виконувати норми гуманітарного права.

Стосовно учасників збройних конфліктів, то ними можуть бути виключно фізичні особи. Міжнародне гуманітарне право поділяє учасників збройних конфліктів на дві групи: *комбатантів* (воюючі) та *некомбатантів* (невоюючі).

Згідно з Додатковим протоколом I, “особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває у конфлікті (крім медичного та духовного персоналу), є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях” (ст. 43, п. 2). Інакше кажучи, комбатанти мають право воювати. Це означає, що дозволено застосовувати силу і навіть убивати, і вони при цьому не несуть персональної відповідальності за свої дії, яка б мала місце, коли б вони вчиняли як звичайні громадяни.

До учасників збройних конфліктів відносять:

- а) особовий склад збройних сил;
- б) населення неокупованої території, яке стихійно береться за зброю;
- в) учасників руху опору;
- г) інші категорії осіб, що користуються захистом.

До першої групи належать усі особи, що входять до складу збройних сил сторони конфлікту: кадрові військові, добровольці, члени ополчення.

Міліція, поліція та інші воєнізовані організації можуть бути прирівняні до збройних сил за умови, що сторона, яка ввела їх до складу збройних сил, оголосить про це всім іншим сторонам конфлікту. При невиконанні такої умови членів особового складу цих сил розглядають як цивільних осіб.

Таким чином, особи зі складу збройних сил мають право на ведення воєнних дій, і всі без винятку, незалежно від звань або національності, — на статус військовополоненого в разі захоплення у полон. Водночас комбатант не має повної свободи дій, оскільки засоби і методи, за допомогою яких він може вести бойові дії, обмежені чинним міжнародним правом.

Сприяючи посиленню захисту цивільного населення від наслідків воєнних дій, комбатанти зобов'язані відрізняти себе від цивільного населення під час нападу або воєнної операції, що є підготовкою до нападу. Під час збройних конфліктів виникають такі ситуації, коли через характер воєнних дій комбатант не може відрізнити себе від цивільного населення. Тоді він зберігає статус комбатанта, якщо відкрито носить зброю під час кожного воєнного зіткнення і коли перебуває на очах у противника під час розгортання в бойові порядки, що передують початку нападу, в якому він має взяти участь.

Правовий статус комбатанта поширюється також на цивільне населення неокупованих територій, яке при наближенні ворога стихійно, на власний ризик береться за зброю для боротьби з противником, не встигнувши сформуватись у регулярні війська, якщо воно носить

зброю відкрито й дотримується законів та звичаїв війни. Потрібно зазначити, що такий стан “стихійності” триває недовго, оскільки йдеться лише про спроби відтіснити ворога. Тому що з настанням окупації населення не може продовжувати боротьбу на законних підставах у межах такого виду виступів.

Питання статусу учасників руху опору, тобто ополчень та загонів добровольців, що не належать до регулярних збройних сил, було розв’язане ще в другій половині XIX ст. У ст. 9 Брюссельської декларації 1874 р. закладені правові основи, згідно з якими цій категорії осіб надавали статус комбатанта. Вони були перенесені майже без змін у Гаазьке положення про закони та звичаї сухопутної війни від 18 жовтня 1907 р. (ст. 1) і Женевську конвенцію III 1949 р. (ст. 4А, п. 20). За цими документами, правом на участь у воєнних діях і отримання статусу військовополоненого в разі захоплення в полон володіють члени особового складу таких сил, діяльність яких відповідає одній основній умові та чотирьом умовам, які можна розглядати як формальні.

Основною умовою є приналежність руху опору “до сторони, що перебуває в конфлікті” згідно зі змістом ст. 2, загальної для всіх чотирьох Женевських конвенцій. Така приналежність може виявлятися або в офіційному визнанні, зробленому від імені уряду, що представляє державу, за інтереси якої бореться цей рух, або у “фактичному зв’язку” між цим рухом і державою, що захищається.

На практиці не завжди легко визначити, чи виконує той чи інший рух державну функцію, чи є відповідним збройним угрупованням, яке переслідує власну мету.

До формальних умов відносять:

- 1) наявність особи, яка здійснює керівництво і відповідає за поведінку підлеглих;
- 2) розпізнаваний і явно видимий здалеку розпізнавальний знак;
- 3) відкрите носіння зброї;
- 4) дотримання законів та звичаїв війни.

Із розвитком національно-визвольних війн та партизанських рухів друга і третя умови виявились нереальними для виконання. Четверта умова, мала певною мірою дискримінаційний характер стосовно учасників рухів опору, оскільки вони могли користуватись статусом військовополоненого за умови дотримання законів і звичаїв війни, а особи зі складу регулярних збройних сил отримують такий статус незалежно від того, чи дотримуються вони цих законів, чи порушують їх.

Некомбатантами (невоюючими) є особовий склад, що правомочно перебуває у структурі збройних сил воюючої сторони, надає їй усебічну допомогу заради досягнення успіхів у бойових діях, але не бере безпосередньої участі в таких діях. Сюди належать: медичний і духовний персонал, кореспонденти і репортери, інтендантська служба,

юридична служба та ін. Некомбатанти не можуть бути безпосереднім об'єктом воєнного нападу противника. Особиста зброя може бути використана лише для самооборони та захисту майна й інших осіб, яких їм доручено.

Під час збройних конфліктів досить часто виникає потреба розмежовувати такі поняття, як “військовий шпигун” і “військовий розвідник”, “доброволець” і “найманець”.

Згідно зі ст. 29 Положення про закони і звичаї сухопутної війни від 18 жовтня 1907 р., військовий шпигун — це “особа, яка, діючи таємно або неправдиво, збирає або намагається зібрати відомості у районі дії одного із воюючих з наміром повідомити про них противнику”. Це положення значно уточнене в Додатковому протоколі I (п. 1 ст. 46): “Будь-яка особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, яка потрапляє під владу супротивної сторони тоді, коли займається шпигунством, не має права на статус військовополоненого, і з нею можуть поводитись як із шпигуном”.

Водночас норми гуманітарного права передбачають право на мінімальний захист від свавільних дій противника. Стаття 30 вказаного Положення констатує, що шпигун, якого спіймали на місці, не може бути покараний без попереднього суду. А ст. 31 ще більше захищає його статус. Повернувшись у свою армію і потрапивши згодом у полон, шпигун визнається військовополоненим і не підлягає жодній відповідальності за попередні свої дії як шпигуна.

Особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, яка від імені цієї сторони збирає або намагається зібрати інформацію на території, контрольованій супротивною стороною, і носить формений одяг своїх збройних сил, називається розвідником. У разі захоплення противником така особа наділена статусом військовополоненого.

20.4. Міжнародно-правовий захист жертв війни

Основним завданням сучасного гуманітарного права є захист жертв війни, до яких відносять всіх осіб, які не беруть участі у збройному конфлікті або перестали брати таку участь унаслідок поранення, хвороби чи інших причин. До таких осіб відносять поранених і хворих воїнів, жертв корабельних аварій та цивільне населення. Проте до 1949 р. міжнародне гуманітарне право не передбачало практично ніякого захисту, який би стосувався захисту цивільних осіб. Гаазьке положення 1907 р. містить лише декілька основних норм стосовно цивільного населення. У ньому зазначено, що окупаційні сили повинні поважати “право і честь сімей, життя людей, приватну власність”.

Застосування цих норм з того часу стало традиційним, вони й сьогодні зберігають чинність. Що ж до інших категорій осіб, то такий захист був недостатнім.

Ситуація суттєво змінилася з прийняттям Женевських конвенцій 1949 р. про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, що зазнали аварії на кораблі, зі складу збройних сил на морі, та осіб, що потрапили в полон. Крім того, було прийнято конвенцію, присвячену захисту цивільного населення під час збройного конфлікту.

Ці документи передбачали, що у відношенні всіх категорій жертв війни забороняються умисні вбивства чи поранення, жорстоке чи нелюдське поводження, катування, біологічні чи медичні експерименти, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, примушення до праці на військових об'єктах на шкоду своїй державі, вербування дітей, заборона виконання будь-яких покарань без судового вироку, який виноситься неупередженим та належним судом, забороняються колективні покарання тощо.

Міжнародно-правовий захист поранених і хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, отримав подальший розвиток у I, II і III Женевських конвенціях 1949 р., а також у Додаткових протоколах до них 1977 р.

Терміни “поранені” та “хворі” вживають для позначення осіб — як військовослужбовців, так і цивільних, котрі потребують медичної допомоги чи догляду й утримуються від будь-яких ворожих дій. Особами, що “зазнали корабельної аварії”, треба вважати як військовослужбовців, так і цивільних, які зазнають небезпеки на морі чи в інших водах унаслідок нещастя, що трапилось з ними, і які утримуються від будь-яких ворожих дій.

Таким чином, захист тепер поширюється і на особу, і на установу, та пов'язується з їх воєнним чи цивільним статусом.

Стаття 10 Додаткового протоколу I констатує:

“1. Усі поранені та особи, що зазнали корабельної аварії, незалежно від того, до якої сторони вони належать, користуються повагою та захистом.

2. За будь-яких обставин з ними поводяться гуманно і надають їм максимально можливу та в найкоротші строки медичну допомогу й догляд, якого вимагає їх стан. Між ними не робиться жодної різниці з якихось інших міркувань, крім медичних”. Майже такі самі за змістом і формою положення закріплені в ст. 7 Додаткового протоколу II.

Наведені вище положення стосуються таких суттєвих зобов'язань держав-учасниць: ставитись із повагою, що означає поводитись з беззахисними людьми так, як цього вимагає їх стан, і завжди гуманно; захищати цих осіб від несправедливості й небезпеки через наслідки

воєнних дій, а також від можливих посягань на їх недоторканність; надавати медичну допомогу і догляд цим особам, потрібно не залишати їх напризволяще на тій підставі, що вони належать до сторони противника (загальна заборона на дискримінацію). При цьому немає жодної потреби в тому, щоб поводитись із ними краще, ніж це можливо: за пораненими і хворими сторони противника не потрібно доглядати більше, краще, ніж за власними комбатантами в такій самій ситуації.

Стосовно Женевської конвенції 1949 р. про захист цивільного населення під час збройного конфлікту, то її положення застосовувалися до всього цивільного населення держав, що беруть участь у конфлікті, тобто не лише до іноземних громадян, що перебувають на території однієї з воюючих держав, а й до громадян цих держав, а також до цивільного населення окупованих територій. Ці положення передбачають розв'язання конкретних питань, таких, як: створення безпечних зон, захист поранених і хворих, а також лікарень і медичного персоналу, доставка медикаментів, спеціальні заходи по захисту дітей та налагодження зв'язків між членами розлучених сімей.

IV Женевська конвенція передбачає створення санітарних і безпечних зон (ст. 14) для того, щоб відгородити від нападів з землі чи з повітря поранених і хворих, престарілих, дітей, вагітних жінок і матерів малолітніх дітей, а також створення нейтральних зон у районах, де відбуваються бої (ст. 15), для захисту поранених і хворих комбатантів чи некомбатантів, і цивільних осіб, що не беруть участі у воєнних діях.

Водночас створення таких зон має факультативний характер і повинно бути предметом переговорів між сторонами в конфлікті, які можуть застосовувати з цією метою положення проекту типового положення, доданого до Конвенції.

У IV Женевській конвенції вперше було зроблено спробу дати визначення поняттям “цивільне населення”, “цивільна особа”. Згідно зі ст. 4, під захист цієї Конвенції потрапляють особи, які під час конфлікту або окупації перебувають під владою конфліктуючої або окупаційної сторони, громадянами якої вони не є.

Однак норми ст. 4 Конвенції не поширювалися на:

— громадян, держави яких не були зв'язані з положеннями цієї Конвенції;

— громадян нейтральних держав, що опинились на території однієї з воюючих держав;

— громадян будь-якої співвоюючої держави доти, доки їх держава має нормальне дипломатичне представництво у державі, під владою якої вони перебувають;

— осіб, захищених трьома іншими Женевськими конвенціями, а саме: поранених, хворих, що зазнали корабельної катастрофи на морі, а також військовополонених.

Таким чином, IV Женевська конвенція 1949 р. застосовувалась лише до тих цивільних осіб, що в якийсь момент і якимось чином опинились під час конфлікту або окупації під владою противника. Але це обмеження було знято у 1977 р. з прийняттям Додаткового протоколу I.

У ст. 50 Додаткового протоколу I цивільну особу визначають як будь-яку особу, що не належить до збройних сил. У разі сумніву щодо того, чи є якась особа цивільною, вона вважається цивільною особою. До категорії цивільного населення належать усі особи, які є цивільними. Відповідно, сьогодні норми загального захисту стосуються всіх осіб, зачеплених збройним конфліктом, незалежно від того, чи відносяться вони до осіб, що перебувають під заступництвом, чи ні. Ці норми однаковою мірою поширюються як на громадян держав, що беруть участь у конфлікті, так і на громадян інших держав, громадян нейтральних держав на території конфліктуючої сторони, а також громадян держав, що не підписали Женевську конвенцію і Додатковий протокол I, які опинились на цій території.

Згідно з п. 3 ст. 50 Додаткового протоколу I, “присутність серед цивільного населення осіб, які не підлягають визначенню цивільних осіб, не позбавляє населення його цивільного характеру”. Положення статті має принципове значення з огляду на те, щоб не допускати суцільного змішування великих військових підрозділів з цивільним населенням, оскільки це в разі військової необхідності може призвести до трагічних наслідків. Крім цього, такий стан є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права і призводить до втрати захисту цивільного населення згідно з нормами IV Женевської конвенції.

Стаття 51 Додаткового протоколу I констатує, що “цивільне населення й окремі цивільні особи користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв’язку з воєнними операціями”. Вони не повинні бути об’єктом нападів. Стосовно них заборонені акти насильства чи загрози насильства, що мають головною метою тероризувати цивільне населення.

Цивільні особи підлягають захисту, за винятком деяких випадків і на період, доки вони беруть безпосередню участь у воєнних діях, під якими потрібно розуміти силові дії, застосовані до противника з метою зламати його опір.

У цьому випадку критеріями безпосередньої участі у воєнних діях є:

- прямий причинно-наслідковий зв’язок між актами участі та наслідками; застосування сили з боку цивільних осіб;

- ворожі дії без застосування зброї (транспортування зброї, доставка за місцем призначення);

- вербування осіб для участі у воєнних діях.

З позиції міжнародного гуманітарного права немає особливих труднощів щодо кваліфікації дій, коли цивільне населення перебуває у складі збройних сил (при супроводі). Дещо складнішою є ситуація, при якій цивільні особи не прямують разом з комбатантами. Таким чином, безпосередня участь у воєнних діях — це ситуація, при якій цивільна особа не наділена імунітетом від нападу. Якщо цивільна особа перестає брати безпосередню участь у воєнних діях, вона залишається під захистом міжнародного гуманітарного права. Це питання є проблемою часових меж, і відповідна особа сама несе ризик захисту.

Держава може затримувати і притягувати до відповідальності за безпосередню участь цивільного населення у воєнних діях. У міжнародному гуманітарному праві це питання не криміналізовано. Однак цивільні особи можуть вчиняти воєнні злочини під час воєнних дій і відповідати за них. Крім цього, відповідальність може настати лише в тому випадку, якщо національне законодавство передбачає таку відповідальність за участь у військових діях.

Додатковий аналіз конкретних норм гуманітарного права засвідчує, що статус цивільного населення під час війни визначається двома основними положеннями, які зобов'язують воюючі сторони, з одного боку, забезпечити цивільному населенню й окремо цивільним особам фізичний захист під час воєнних дій, а з іншого — повагу основних прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту.

Згідно з п. 4 ст. 51 Додаткового протоколу I, заборонено стосовно цивільного населення напади невибіркового характеру, а також напади у порядку репресалій (п. 6).

Присутність або пересування цивільного населення чи цивільних осіб не повинні використовуватись для захисту пунктів або районів від воєнних дій, зокрема у спробах захистити воєнні об'єкти від нападу або прикрити воєнні дії, сприяти чи перешкодити їм. А тому сторонам конфлікту заборонено скеровувати пересування цивільного населення або цивільних осіб з метою спробувати захистити воєнні об'єкти від нападу чи прикрити воєнні операції.

При проведенні певних воєнних операцій кожна із воюючих сторін повинна постійно виявляти турботу про те, щоб оберігати цивільне населення, цивільних осіб і цивільні об'єкти від нападу. Щоб уникнути зайвих і невинуватих жертв, вони зобов'язані вживати таких запобіжних заходів:

- робити все практично можливе, щоб пересвідчитись у тому, що об'єкти нападу не є ні цивільними особами, ні цивільними об'єктами і не підлягають особливому захисту;

- вживати всіх практично можливих запобіжних заходів, вибираючи засоби і методи нападу, щоб уникнути випадкових втрат життя

серед цивільного населення, поранення цивільних осіб і, в деякому випадку, звести їх до мінімуму;

— відміняти напад або зупиняти, якщо стає очевидно, що він може спричинити випадкові втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб і завдати випадкової шкоди цивільним об'єктам або те й інше разом, що було б надмірним щодо конкретної і прямої воєнної переваги, яку передбачається отримати;

— робити ефективне завчасне попередження про напади, які можуть зачепити цивільне населення, за винятком тих випадків, коли обставини цього не дозволяють.

Норми міжнародного гуманітарного права, закріплені в Женевських конвенціях та в Додаткових протоколах до них, а також в інших договорах, передбачають надання міжнародно-правового захисту як всьому цивільному населенню сторін, що беруть участь у збройному конфлікті, так і окремо цивільним особам незалежно від статі, віку, расової та національної приналежності, політичних чи релігійних переконань. Однак норми міжнародного гуманітарного права передбачають також надання *спеціального режиму* міжнародно-правового захисту для деяких категорій цивільних осіб, таких, як: поранені, хворі, інваліди, вагітні жінки, діти до 15-літнього віку, цивільний медичний персонал, персонал організацій цивільної оборони.

Надання спеціального режиму захисту, як зазначає В. Фуркало, “пов’язано або з підвищеною уразливістю цих осіб” в умовах збройного конфлікту (поранені, хворі, діти), або з їх особливою роллю у наданні допомоги цивільному населенню і забезпеченні його виживання під час бойових дій (персонал медичних формувань і організацій цивільної оборони).

На доповнення до загального захисту, яким користуються всі цивільні особи, “жінки користуються особливою повагою і їм забезпечується захист, зокрема, від зґвалтування, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань”. Це положення було введено для того, щоб засудити практику, яка спостерігалась, наприклад, під час Другої світової війни, коли багато жінок різного віку і навіть дітей були зґвалтовані у непристойних формах. У районах дислокації військ або в місцях, через які вони проходили, тисячі жінок проти своєї волі опинились у публічних будинках.

Під час міжнародного збройного конфлікту вагітні жінки і матері малолітніх дітей наділені додатковим захистом. Згідно з Додатковим протоколом I, “справи вагітних жінок і матерів, від яких такі діти залежать, які піддаються арешту, затриманню чи інтернуванню з причин, пов’язаних зі збройним конфліктом, розглядаються в першочерговому порядку” (ст. 76, п. 2). Положення цієї статті спрямовані на забезпечення якнайшвидшого звільнення вагітних жінок.

У IV Женевській конвенції передбачено, що “вагітні жінки і матері малолітніх дітей повинні одержувати додаткове харчування згідно

з їх фізіологічними потребами” (ст. 89). Ця стаття була введена для того, щоб уникнути будь-яких хвороб, зумовлених недостатнім харчуванням, оскільки це може відбитися на здоров’ї майбутніх поколінь. Позаяк інтернування не є покаранням, а мірою безпеки з боку держави, яка тримає в полоні, не можна допускати, щоб інтернованим завдавали серйозної шкоди.

Відповідно, “матерів малолітніх дітей повинні приймати в будь-якій установі, здатній забезпечити їх належне лікування і медичну допомогу, рівноцінну тій, що отримує населення” (ст. 91).

Авторам Додаткових протоколів, на жаль, не вдалось зафіксувати абсолютну заборону винесення смертної кари вагітним жінкам і матерям, що мають малолітніх дітей, у випадку міжнародного збройного конфлікту. Така заборона суперечила б деяким положенням національного законодавства багатьох країн. Попри це міжнародне гуманітарне право рекомендує максимально уникати винесення таких вироків (ст. 76, п. 3, ДП I). Стосовно ситуації під час збройного конфлікту неміжнародного характеру ця прогалина більш заповнена: “Смертний вирок не виносять особам, які на час вчинення правопорушення не досягли вісімнадцятирічного віку, та не виконують щодо вагітних жінок і матерів, які мають малолітніх дітей” (ст. 6, п. 4, ДП II).

Спеціальний режим захисту передбачено нормами міжнародного гуманітарного права щодо дітей. У період міжнародних збройних конфліктів діти належать до категорії осіб, що перебувають під захистом IV Женевської конвенції. Незважаючи на те, що Конвенція містить багато положень про захист дітей, однак у ній нечітко викладений принцип, на якому ґрунтуються норми, що стосуються дітей. А тому Додатковий протокол I заповнює цю прогалину, констатуючи, що “діти користуються особливою повагою і їм забезпечується захист від будь-яких непристойних посягань. Сторони, що перебувають у конфлікті, забезпечують захист і допомогу, які їм потрібні з огляду на їх вік або з будь-якої іншої причини (ст. 77, п. 1 ДП I)”.

Аналізуючи зміст норм міжнародного гуманітарного права з цього приводу, потрібно зауважити, що Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи 1977 р. вміщують близько 25 статей, які забезпечують особливий захист дітям. Передусім діти наділені захистом від наслідків воєнних дій (допуск у санітарні зони і зони безпеки дітей, молодших 15 років, вагітних жінок і матерів з дітьми до семирічного віку — ст. 14 IV Женевської конвенції). Їм гарантовано право на піклування та одержання допомоги (ст. 23 IV Женевської конвенції). Водночас ст. 38 і ст. 50 цієї Конвенції вміщують принцип преференційного поводження.

У разі арешту, затримання чи інтернування з причин, пов’язаних зі збройним конфліктом, жінок та дітей утримують у відокремлених приміщеннях, крім тих випадків, коли сім’ї розміщують окремо.

У міжнародному гуманітарному праві широко використовують такий спосіб захисту, як надання особливого статусу медичному та духовному персоналу, особовому складу підрозділів цивільної оборони і (непрямо) делегатам держав-заступниць і Міжнародного комітету Червоного Хреста.

20.5. Засоби та методи ведення війни

У доктрині міжнародного права під засобами ведення війни потрібно розуміти зброю та інші засоби, що застосовуються збройними силами воюючих сторін для завдання шкоди і поразки противникові, а під методами ведення війни — порядок і способи використання засобів ведення війни.

Відповідно, всі засоби і методи ведення війни можна умовно поділити на дозволені (законні) та недозволені (незаконні). Такий поділ є здебільшого доктринальним, докладно проаналізованим у дослідженнях з міжнародного гуманітарного права. Стосовно змісту конвенцій цієї галузі, то тут немає чіткого поділу на засоби і методи ведення бойових дій, оскільки ці норми почергово закріплюють їх призначення.

Недозволеними засобами ведення війни є всі види зброї, застосування яких суперечить принципам і нормам міжнародного права, що діє під час війни.

Каталог заборонених засобів ведення війни формувався паралельно з розвитком науково-технічного прогресу та вдосконаленням нових видів зброї. Переломними стали Гаазькі мирні конференції, які прийняли низку конвенцій з цього питання. Зокрема, ст. 22 Положення про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. передбачала, що “воюючі сторони не користуються необмеженим правом у виборі засобів завдання шкоди противнику”. Цей принцип став також джерелом низки специфічних заборон у військовій справі. Зокрема, ст. 23д Гаазького положення містить заборону застосування “зброї, снарядів або речовин, що здатні завдати надмірних страждань”. Під надмірними стражданнями потрібно розуміти наслідки, нічим не виправдані з огляду воєнної необхідності.

Заборона використання отрути й отруйної зброї, передбачена ст. 23а Гаазького положення, сьогодні має значення здебільшого в історичному плані. Важливішим сьогодні є Женевський протокол 1925 р. (хоч і його важко назвати новітнім), який проголосив, що “застосування на війні задушливих, отруйних або інших таких газів, однаковою мірою, як і всіх аналогічних рідин, речовин і процесів, справедливо засуджене громадською думкою цивілізованого світу”, і додав

сюди ж згоду Високих Договірних Сторін “поширити цю заборону на бактеріологічні засоби ведення війни”.

Женевський протокол 1925 р. забороняє використання на війні біологічної (бактеріологічної) зброї. У сучасному розумінні до бактеріологічних засобів належать не лише бактерії, а й такі мікроорганізми, як віруси та рикетсії, про які нічого не було відомо на час підписання протоколу.

Подальші переговори з приводу загальної заборони біологічної зброї привели до укладення міжнародної угоди. 10 квітня 1972 р. була відкрита для підписання Конвенція про заборону виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення.

Стосовно подальшого обмеження використання зброї масового знищення варто назвати Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї і її знищення 1993 р. Ця Конвенція забороняє застосування всіх видів хімічної зброї і передбачає знищення всіх її запасів упродовж 10 років з моменту набуття нею чинності для держави, яка її ратифікувала. З юридичного боку вона володіє більш ефективним механізмом імплементації, включаючи механізм контролю, перевірки на місці, що наштовхує на думку про те, чи немає у цій системі елементів, які могли б бути предметом рецепції, у відповідних випадках “*mutatis mutantis*”, стосовно Конвенції про біологічну зброю.

Поза всяким сумнівом, Конвенція про заборону хімічної зброї стала значним кроком у справі гарантування миру та безпеки у світі, який забороняє ще один вид зброї масового знищення, а також вагомим внеском у розвиток гуманітарних принципів.

З появою і розвитком ядерної зброї розпочався досить важливий історичний етап, пов’язаний з тим, що людина отримала в розпорядження засіб, який становить загрозу для подальшого існування людства. Відповідно виникла потреба переосмислення принципів і розвитку міжнародного гуманітарного права. З огляду на це, неможливо було ухилитись від розгляду питання про такі засоби ведення бойових дій, невивірковість дій яких не дає змоги розрізняти комбатантів і цивільне населення.

8 липня 1996 р. Міжнародний суд ООН у консультативному висновку щодо законності погрози та використання ядерної зброї зазначив, що застосування будь-якого виду ядерної зброї було б порушенням норм гуманітарного права: підставою для такого твердження було передусім те, що ця зброя має надзвичайно руйнівний характер і, зокрема, розсіює радіоактивне випромінювання, яке неконтрольовано і невивірково знищує як комбатантів, так і цивільних осіб.

У 1980 р. була прийнята Конвенція про заборону й обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатись

такими, що завдають надмірних ушкоджень чи мають невибіркову дію (з трьох Протоколами до неї). Вона стала першим після 20-х років ХХ ст. договором, що регулював питання стосовно звичайної зброї. Норми цієї Конвенції та протоколів поєднували різні елементи міжнародного гуманітарного права і договорів з контролю над озброєнням. Варто зауважити, що перелік і зміст заборонених засобів ведення війни закріплені не в самій Конвенції, а в протоколах до неї. Це стосується I Протоколу про невідшукувані осколки, які не можна виявити в людському тілі за допомогою рентгенівських променів. II Протокол забороняє та обмежує застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв під час збройних конфліктів на суші, а також встановлення їх з метою перешкодити подоланню прибережних вод, водних шляхів та річок. Норми цього Протоколу поширюються також на неміжнародні збройні конфлікти, що відбуваються на території будь-якої договірної сторони. III Протокол визначає заборону чи обмеження застосування запалювальної зброї. Згідно зі ст. 1 Протоколу, запалювальна зброя може бути у вигляді вогнеметів, фугасів, снарядів, ракет, гранат, мін, бомб та інших пристроїв із запалювальними речовинами, які використовують для підпалу об'єктів або спричинення людям опіків через дію полум'я, тепла або того й іншого разом, що виникають унаслідок хімічної реакції, яка досягає цілі.

13 жовтня 1995 р. був прийнятий IV Протокол про осліплюючу лазерну зброю. Цю угоду вважали вагомим здобутком в історії контролю над озброєннями, оскільки рішення про заборону застосування лазерної зброї було досягнуто, перш ніж її застосували в бою.

Важливою подією на підтвердження ефективного застосування положення Конвенції 1980 р. стало прийняття 27 листопада 2003 р. Протоколу про вибухонебезпечні наслідки війни (V Протокол), який зобов'язує договірні сторони після припинення активних воєнних дій проводити такі заходи на підконтрольних їм територіях: а) визначення та оцінка загрози, створеної вибухонебезпечними наслідками війни; б) оцінка та пріоритетність потреб і практичної реалізації з точки зору маркування і розмінування, ліквідації або знищення; в) маркування і розмінування, ліквідація або знищення вибухонебезпечних наслідків війни; г) реалізація кроків з мобілізації ресурсів на проведення цих заходів.

Своєрідним розвитком заборони застосування вибухонебезпечних рештків війни стала Конвенція про заборону застосування накопичення запасів, виробництва та передавання протипіхотних мін і про їх знищення від 18 вересня 1997 р.

За останні роки багато збройних конфліктів були безпосередньо пов'язані з загрозою навколишньому середовищу, зокрема з довготривалим хімічним забрудненням на суші, забрудненням водного середовища й атмосфери, неможливістю використання земельних ресурсів

через наявність мін та інших небезпечних предметів, загрозою джерелам водопостачання. Наслідки таких загроз впливають не лише на країни, що беруть участь у конфлікті, а й на цивільних осіб, вони відчутні тривалий час після завершення збройного конфлікту.

18 травня 1977 р. у Женеві була підписана спеціальна Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, в якій “засобами впливу на природне середовище” вважаються будь-які засоби для зміни — через цілеспрямоване управління природними процесами — динаміки, складу або структури Землі, включаючи біосферу, літосферу, гідросферу й атмосферу або космічний простір (ст. 2).

У міжнародному гуманітарному праві заборонені засоби і методи ведення війни неподільні. Згідно зі ст. 37 Додаткового протоколу I, заборонено вбивати, завдавати поранень або брати в полон противника, вдаючись до віроломства. Ним вважаються дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника і примусити його повірити, що він має право на захист і зобов’язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, маючи на меті обманути довіру.

Заборонено віддавати наказ не залишати нікого в живих, погрожувати цим противнику або вести воєнні дії таким чином.

20.6. Нейтралітет під час війни

Зародження інституту нейтралітету, що формувався спочатку в нормах звичаєвого права, сягає стародавніх часів. Тоді нейтральні держави, що не перебували у воєнному конфлікті, воюючими сторонами часто запрошувались посередниками під час укладення мирних договорів. Деякі держави чинили різні перепони тим народам, які намагались залишитися осторонь від воєнних конфліктів, керуючись при цьому власною політичною вигодою. Коли Рим брав участь у війні, то націю, яка не перебувала серед його союзників, проголошували ворогом: “Хто не з Римом, той проти нього”.

У теорії і практиці сучасного міжнародного права є два види нейтралітету: постійний і під час війни. Безумовно, що між ними існує суттєва відмінність у змісті та формі його реалізації.

Постійний нейтралітет — це такий міжнародно-правовий статус держави, згідно з яким вона зобов’язана утримуватись від участі у війні, не брати участь у ній на боці будь-якої воюючої держави (крім випадків самооборони) і не надавати воюючим сторонам військову допомогу, а в мирний час здійснювати мирну зовнішню політику, зміцнювати дружбу з іншими державами, не вступати у військові

союзи та коаліції, не укладати договорів, які можуть втягнути постійну нейтральну державу у війну.

Інститут нейтралітету остаточно сформувався на початку XIX ст. і означав правовий режим держави, яка вирішила залишитись осторонь від війни між двома або більше державами. Нейтралітет розглядався відповідно як статус, що ґрунтується на сукупності прав, якими користується нейтральна держава, й обов'язків, покладених на неї. Зміни, що відбулись з того часу в міжнародній ситуації, призвели до того, що статус нейтральної держави був віднесений до розгляду винятків, і спричинили певні труднощі в розумінні його суті. Надалі, згідно зі Статутом ООН, створено систему колективної безпеки. Отже, виникло питання про узгодження цієї системи з правами й обов'язками, передбаченими статусом нейтралітету, яке спричинило виникнення значної кількості проміжних станів між нейтралітетом і станом війни, настільки специфічних, що міжнародне право не зв'язує з ними жодних конкретних прав і обов'язків.

Проміжні етапи визнані міжнародним гуманітарним правом, оскільки в Женевській конвенції III (ст. 4, п. B2) згадуються "нейтральні та невоюючі держави", а в Додатковому протоколі I (ст. 9, п. 2a) — "нейтральна держава або інша держава, що не є стороною, яка перебуває в конфлікті". Нейтралітет, таким чином, перетворюється — якщо вже не перетворився — на похідну позицію, яку займають треті держави залежно від ситуації і незалежно від формального визначення конфліктів. Зауважимо, що політика нейтралітету не є самоціллю. Вона уособлює спосіб збереження, безпеки нації і держави в разі виникнення війни через утримання країни поза військовими діями. За загальним правилом, як засвідчує історичний досвід, політику нейтралітету сповідують нації, які борються за збереження державності на певному етапі зазіхань на неї або несвідомо не дають змоги великим державам використати її як знаряддя реалізації зовнішньої політики.

Практика нейтралітету держави не є новою. Наприклад, нейтралітет Швейцарії започаткований після Версальського конгресу 1815 р. з моменту прийняття Декларації про справи Гельветського Союзу. Нейтралітет Бельгії був визначений 1831 р. і тривав до 1919 р. Аналогічна ситуація склалась стосовно Люксембургу. Далі робились спроби запровадити нейтралітет Греції, Афганістану, Єгипту, в Скандинавських країнах, однак вони не були реалізовані. Фактично лише Швейцарії вдалось зберегти нейтральний статус. Крім цього, з 1955 р. статусом постійного нейтралітету володіє також Австрія.

За загальним правилом ідея нейтралітету завжди була тісно зв'язана з "правом на війну". Ініціатива нейтралітету будь-якої держави надходила не від держави, а від групи держав, які перебували між собою в стані війни. При порушенні балансу сил ідея нейтралітету втрачала сенс.

У цьому контексті розроблені й Гаазькі конвенції 1907 р., які присвячені нейтралітету і визначають права та обов'язки нейтральних держав у період війни стосовно воюючих країн.

Згідно з Гаазькою конвенцією про права та обов'язки нейтральних держав і осіб під час сухопутної війни, територія нейтральних держав є недоторканною. Воюючим державам забороняється проводити через їх територію війська чи обози з воєнними і продуктовими запасами, формувати на їх територіях воєнні загони й відкривати установи для вербування. Однак нейтральна держава не відповідає за те, що приватні особи переходять кордон, щоб найнятись на службу однієї з воюючих держав.

Відповідно до ст. 10 цієї Конвенції, не можуть розглядатись дії, пов'язані із застосуванням сили, спрямовані на захист нейтральної держави при замаху на її нейтралітет.

Нейтральна держава може дозволити перевезення через свою територію поранених і хворих, що належать до воюючих армій, за умови, щоб поїзди, які їх перевозять, не здійснювали перевезення ні військ, ні воєнних припасів. Громадянин нейтральної держави не може посылатись на свій нейтралітет, якщо він вчиняє дії:

- а) ворожі стосовно воюючої держави;
- б) на користь воюючої держави, а саме, якщо він добровільно наймається на службу в ряди збройних сил однієї зі сторін.

У міжнародному праві значно більше врегульовані питання щодо нейтралітету держав у морській війні, ніж у сухопутній. Згідно з Конвенцією про права та обов'язки нейтральних держав у випадку морської війни від 18 жовтня 1907 р., воюючі сторони зобов'язані поважати права нейтральних держав і утримуватись на нейтральній території або в нейтральних водах від усяких воєнних дій, що могли б призвести до порушення нейтралітету.

Тим, хто воює, не дозволяється створювати в нейтральних портах і водах бази для морських операцій проти противника. Конвенція передбачає обмеження в характері та часі перебування військових кораблів у нейтральних водах, якщо в законодавстві нейтральної держави не передбачені інші правила. Військові судна тих, хто воює, можуть залишатись у портах і на рейдах або в територіальних водах цієї держави не більше ніж 24 години. У випадку, якщо в нейтральному порту одночасно перебувають військові кораблі обох воюючих сторін, встановлюється інтервал 24 години між виходом з нейтрального порту торгового судна і військового корабля, що плавають під різними прапорами.

Порівняно з правилами, що діють стосовно війни на суші, в морській війні "нейтралітет держави не вважається порушеним простим проходженням через її територіальні води військових суден і вантажів того, хто воює" (ст. 40). Однак реальна реалізація цієї норми залежить

від позиції нейтральної держави...". Кораблі, які відповіли на заклик, не підлягають захопленню.

Інтереси нейтральних держав і держав, що воюють, найчастіше зіштовхуються у галузі торгівлі нейтральних держав. Як відомо, міжнародне право, з одного боку, проголошує свободу нейтральної торгівлі, а з іншого — передбачає низку винятків із цієї свободи. Одним із найважливіших винятків є заборона військової контрабанди, під якою тут потрібно розуміти предмети, заборонені тими, хто воює, до перевезення на нейтральному судні, оскільки вони можуть бути використані противником для ведення війни. До абсолютної контрабанди належать предмети і матеріали, призначені тільки для війни. Судно, яке перевозить контрабанду, підлягає конфіскації лише за умови, що контрабанда за вартістю або за вагою, або за обсягом, або за ціною фрахту становить більше половини вантажу.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні види збройних конфліктів Ви знаєте?
2. Назвіть основні відмінності між внутрішніми безпорядками та збройними конфліктами.
3. Назвіть особливості застосування норм міжнародного гуманітарного права до різних видів збройних конфліктів.
4. Які основні правові наслідки початку збройного конфлікту міжнародного характеру?
5. Які основні відмінності у правовому статусі комбатантів і некомбатантів?
6. Які основні обов'язки нейтральних держав під час війни?

Рекомендована література

1. Блищенко И. П. Обычное оружие и международное право / И. П. Блищенко. — М., 1984.
2. Гессен Х. П. Международное гуманитарное право / Х. П. Гессен. — М., 1995.
3. Давид Э. Принципы вооруженных конфликтов / Э. Давид. — М., 2000.
4. Калугин В. В. Международное гуманитарное право / В. В. Калугин. — М., 1999.
5. Котляров И. И. Международное гуманитарное право / И. И. Котляров. — М., 2003.

6. *Мелков Г. М.* Международное право в период вооруженных конфликтов / Г. М. Мелков. — М., 1989.

7. *Пикте Ж.* Развитие и принципы международного гуманитарного права / Ж. Пикте. — М., 1994.

8. *Полторак А. И.* Вооруженные конфликты и международное право / А. И. Полторак. — М., 1976.

9. Права человека и вооруженные конфликты / [отв. ред. В. А. Карташкин]. — М., 2001.

10. Пресечение нарушений международного гуманитарного права. — М., 1998.

11. *Пустогаров В. В.* Международное гуманитарное право / В. В. Пустогаров. — М., 1997.

12. *Репецкий В. М.* Міжнародне гуманітарне право : підручник / В. М. Репецкий, В. М. Лисик. — К., 2007.

13. *Свинарски К.* Основные понятия и институты международного гуманитарного права как система защиты человека / К. Свинарски. — М., 1997.

14. *Тиунов О. И.* Международное гуманитарное право : учебник для вузов / О. И. Тиунов. — М., 1999.

Розділ 21

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

21.1. Поняття, предмет і джерела міжнародного права навколишнього середовища

Збереження природи та зменшення негативного впливу на довкілля є порівняно новим, проте беззаперечно важливим явищем, яке стало об'єктом уваги міжнародного співтовариства у другій половині ХХ ст. Окрім власне екологічних питань, охорона довкілля тісно пов'язана з економічними та соціальними чинниками, що вплинули на формування міжнародного права навколишнього середовища, його предмет та принципи. Особливо важливим сьогодні є співробітництво держав з метою подолання глобальних екологічних проблем, зокрема зміни клімату. Вирішення проблем, які мають глобальний характер, має особливий вплив на розвиток міжнародного права навколишнього середовища на сучасному етапі.

Потреба міжнародно-правового регулювання питань, пов'язаних з охороною довкілля, викликана передусім об'єктивними природними чинниками. Більшість дослідників називають відсутність кордонів у природі головним чинником, що сприяв укладанню перших міжнародних угод у сфері охорони довкілля. Природні ресурси в багатьох випадках є спільними (наприклад, живі ресурси Світового океану чи атмосферне повітря), і вплив на їх стан з боку однієї з держав може безпосередньо зачіпати інтереси інших, або й інтереси всього міжнародного співтовариства. Так, перші міжнародні угоди, які відносять до екологічних, були прийняті саме з метою врегулювання використання спільних живих ресурсів (наприклад, китиків та китів). Забруднення окремих елементів навколишнього середовища часто має транскордонний характер (тобто забруднення переноситься на територію інших, як правило, сусідніх держав з території, яка перебуває під юрисдикцією певної держави і на якій знаходиться джере-

ло забруднення). Це особливо актуально щодо забруднення атмосферного повітря, транскордонних водотоків (наприклад, річок), морів та Світового океану. Часто представники фауни обирають середовища існування, які розміщені на території різних країн (наприклад, мігруючі види), їх збереження є неможливим без спільних зусиль таких держав. Для збереження цих видів була прийнята Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р. Важливим чинником, що зумовлює необхідність вирішення певних екологічних питань на міжнародному рівні, є міждержавний (чи глобальний) характер таких питань.

Міжнародне право навколишнього середовища (МПНС) — це система міжнародно-правових принципів та норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права з приводу охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Є окремою галуззю міжнародного права.

Коло відносин, яке регулює МПНС і які становлять його **предмет**, є широким: включає відносини двох **основних** видів — відносини з **приводу охорони навколишнього середовища** та відносини з **приводу раціонального використання природних ресурсів**.

Актуальним залишається питання щодо поняття навколишнього середовища, довкілля. Жоден міжнародний договір не містить визначення навколишнього **середовища**, хоча більшість договорів у цій сфері використовують його. Натомість цей термін часто може траплятися в сукупності (або як частина) інших: “інформація про навколишнє середовище”, “оцінка впливу на навколишнє середовище”, “право на сприятливе довкілля” тощо. У цьому контексті варто наголосити на кількох аспектах:

По-перше, терміни “довкілля” та “навколишнє середовище” потрібно вважати тотожними, адже вони першочергово вказують на те, що оточує людину (є навколо чи довкола неї). Можна сказати, що цей термін є відображенням певної світоглядної та філософської позиції, яка і сьогодні домінує: антропоцентризму. Безпосереднім виявом цього, наприклад, є закріплення права людини на сприятливе (безпечне) довкілля, тобто інтереси людини залишаються центральним елементом природоохоронної діяльності. З цього починаються основоположні акти в системі МПНС. Так, Стокгольмська декларація з навколишнього середовища 1972 р. у принципі 1 закріплює, що людина має основне право на сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне та процвітаюче життя. Своєю чергою, принцип 1 Декларації Ріо з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. проголошує, що турбота про людину є центральною ланкою в діяльності із забезпечення сталого розвитку. Такий підхід є протиположним іншим, які, зокрема, визнають самоцінність

природи та заперечують етичність збереження природи для людини. Виявом такого підходу є визнання концепції біологічного різноманіття і закріплення в Конвенції ООН про охорону біологічного різноманіття 1992 р. положення про усвідомлення справжньої цінності біологічного різноманіття (п. 1 Преамбули). Важливо зазначити, що міжнародне право навколишнього середовища регулює виключно відносини, пов'язані з діяльністю людини, тобто антропогенним впливом на довкілля. Природні процеси є поза межами правового регулювання.

По-друге, поняття “навколишнє середовище” беззаперечно включає елементи як живої (флора, фауна), так і неживої (повітря, вода, земля, ґрунти та ін.) природи, а також вияви їх взаємозв'язку (наприклад, клімат, екосистеми). До певної міри дискусійним є питання включення тих елементів довкілля, які створені людиною. Низка міжнародних угод у сфері охорони довкілля опосередковано включає їх до поняття “навколишнє середовище”. Так, Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Конвенція Еспо 1991 р.) включає до елементів довкілля історичні пам'ятки ст. 1 (VII), розкриваючи поняття впливу на довкілля.

Відносини з приводу охорони навколишнього середовища є головними в рамках предмета МПНС. Вони включають відносини щодо охорони та збереження окремих видів живої природи, обмеження шкідливих впливів на навколишнє середовище (зокрема, атмосферне повітря, водні ресурси), охорони природних пам'яток та резерватів, гарантування екологічної безпеки. До міжнародних угод, що регулюють такі відносини, можна віднести Конвенцію ООН про охорону біологічного різноманіття, Картахенський протокол до неї про біобезпеку 2000 р., Конвенцію про міжнародну торгівлю видами флори та фауни, що знаходяться під загрозою знищення 1973 р., Конвенцію про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р., Конвенцію про водно-болотні угіддя міжнародного значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів 1971 р., Конвенцію про захист Чорного моря від забруднення (Бухарестська конвенція 1992 р.).

Рациональне використання природних ресурсів стало одним з перших питань, що отримали міжнародну увагу та були врегульовані на міждержавному рівні. До відносин цієї групи входять відносини з приводу раціонального використання так званих спільних, або загальних ресурсів. До спільних можна віднести ті ресурси, доступ до використання яких обмежений кількома державами через географічні та політичні умови (наприклад, живі ресурси річки Дунай). До загальних можна віднести ресурси Світового океану, Антарктики. Яскравим прикладом міжнародної угоди у цій сфері є Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р. Водночас МПНС закріплює принцип національного суверенітету над природними ресурсами, що знаходяться на території держав, який став на заваді

спробам надати статус спільних ресурсів чи спільної спадщини окремим природним ресурсам. Такі спроби неодноразово робились щодо лісових ресурсів (тропічних лісів), біологічних (генетичних) ресурсів і були предметом гострих політичних дискусій і переговорів. Наприклад, США погрожували не брати участь у Конференції з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. через відмову низки держав укласти угоду щодо тропічних лісів. Така угода не була прийнята, натомість були прийняті так звані Лісові принципи 1992 р. Конвенція про охорону біологічного різноманіття зазначає, що збереження біологічного різноманіття є *спільною справою* для всього людства (а не визнає біологічне різноманіття чи ресурси спільною спадщиною).

Окрім того, на сучасному етапі розвитку МПНС певним чином розширило предмет регулювання, включивши і групу економічних та соціальних відносин, які тісно пов'язані з відносинами, що виникають з приводу охорони довкілля чи використання природних ресурсів. Таке розширення, першою чергою, пов'язано з двома чинниками: закріпленням концепції сталого розвитку як центральної доктрини і принципу МПНС та виникненням глобальних екологічних проблем, подолання яких є сьогодні одним з головним завдань галузі. Варто наголосити, що до предмета МПНС можна включити лише ті економічні чи соціальні відносини, які безпосередньо пов'язані з конкретними відносинами у сфері охорони довкілля. Так, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. та Кіотський протокол 1997 р. до неї передбачають фінансові механізми, покликані забезпечити виконання зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів. Конвенція про охорону біологічного різноманіття 1992 р. також містить положення, що регулюють відносини між державами з приводу економічних питань (наприклад, передача біотехнологій), які є у тісному зв'язку із зобов'язаннями з приводу охорони біологічного різноманіття та доступом до генетичних ресурсів. В останні роки укладають угоди, що поряд з екологічними регулюють питання охорони здоров'я: наприклад, Протокол про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 р. Водночас зв'язок з іншими галузями міжнародного права був визнаний із самого початку формування МПНС. Так, Стокгольмська декларація 1972 р. містить положення щодо захисту навколишнього середовища від наслідків застосування ядерної зброї (принцип 26), Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 р. проголошує, що мир, розвиток і охорона довкілля є взаємозв'язаними та нероздільними (принцип 25).

Формування концепції сталого розвитку¹⁷⁶ мало беззаперечний вплив на предмет МПНС. За визначенням, концепція сталого розвитку

¹⁷⁶ Міжнародний суд ООН у рішенні у справі *Gabcikovo-Nagymaros* (Словаччина / Угорщина) тлумачить сталий розвиток власне як концепцію у міжнародному праві навколишнього середовища.

вимагає урахування і балансу трьох елементів — екологічного, соціального та економічного. Сталий розвиток дедалі частіше визнається принципом МПНС, під впливом цієї концепції міжнародні угоди у сфері охорони довкілля все частіше регулюють різні групи відносин, тобто предмет договору має змішаний характер. На сучасному етапі розвитку МПНС міжнародні угоди нерідко містять положення, що регулюють відносини між державами як в екологічній, так й економічній сферах (наприклад, Конвенція ООН про охорону біологічного різноманіття).

Предмет МПНС також включає відносини щодо науково-технічного співробітництва держав та інших суб'єктів міжнародного права з питань навколишнього середовища. Це особливо важливо в умовах першочергової необхідності отримання цілісної, достовірної і повної інформації про стан довкілля та його забруднення у світі. Важливу роль у цій сфері відіграють МО та установи, наприклад, Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).

Серед джерел міжнародного права навколишнього середовища головну роль відіграють міжнародні договори. Переважна більшість відносин у цій сфері регулюються міжнародними багатосторонніми договорами, які в основному мають глобальний або регіональний характер, окрім того, коло сторін інколи визначається особливостями самого предмета таких угод. Наприклад, Конвенція про захист Чорного моря від забруднення була відкрита для підписання лише причорноморськими державами (ст. XXVIII). Інші ж держави можуть стати сторонами лише за запрошенням усіх причорноморських держав — сторін Конвенції. У деяких випадках джерелами МПНС є міжнародні угоди, що є джерелами інших галузей міжнародного права. Так, Конвенція ООН з морського права 1982 р. містить частину, що стосується захисту і збереження морського середовища (ст. 92—237). Однією з особливостей багатосторонніх угод у сфері довкілля є процедура набрання чинності деякими з них, яка обумовлена не лише кількістю сторін, а й іншими обставинами. Наприклад, набрання чинності Кіотським протоколом 1997 р. можливе лише за умови його ратифікації 55-ма державами, але обов'язково включаючи країни, передбачені Додатком 1 до Протоколу (ст. 24). Такий же підхід використаний і в Монреальському протоколі до Віденської конвенції про охорону озонного шару (ст. 16).

Договори, ефективна реалізація яких та досягнення цілей можливі лише за умови приєднання більшості (або й усіх) держав світу, займають особливе місце в системі джерел МПНС, справляють значний вплив на розвиток цієї галузі. Головним чином це договори, спрямовані на вирішення глобальних екологічних проблем. Переговори щодо таких міжнародних угод є надзвичайно складними, вимагають згоди значної кількості держав. Так, 166 держав підписали Рамкову

конвенцію ООН про зміну клімату, яка була прийнята на Конференції з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. (Конвенція була відкрита для підписання лише один рік), а її сторонами сьогодні є 192 держави.

Досягнення консенсусу серед такої кількості держав, з одного боку, забезпечує можливість досягнення цілей таких глобальних конвенцій. Водночас часто це досягається за рахунок пом'якшення зобов'язань держав, послаблення таких угод. Наприклад, конвенції, спрямовані на вирішення глобальних екологічних проблем. Окрім таких, існує й низка інших угод, ефективна реалізація яких також потребує приєднання більшості держав світу. Це стосується забруднення Світового океану, транскордонного переміщення і видалення небезпечних відходів, контролю за міжнародною торгівлею видами флори та фауни.

Міжнародний звичай не відіграє вирішальної ролі в міжнародному праві навколишнього середовища. Деякі дослідники у цьому контексті виокремлюють особливу роль так званого м'якого права. Беззаперечно визнається роль Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 р. та Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. у формуванні міжнародного права навколишнього середовища, хоча ці акти не мають обов'язкової юридичної сили і є політико-правовими актами.

Серед додаткових джерел цієї галузі на особливу увагу заслуговують рішення МО. У рамках міжнародних угод у сфері охорони довкілля розвиваються і постійно діють інституційні механізми. Передусім до таких варто віднести наради (конференції) держав — сторін таких конвенцій, які переважно скликаються регулярно (3—5 років) і приймають важливі рішення, часто обов'язкові для виконання сторонами (наприклад, щодо звітування), створюють свої органи.

Певні міжнародні установи та дослідники виступають за прийняття єдиного універсального базового міжнародного договору, який би став засадничим для міжнародно-правової охорони довкілля, закріпив би основні принципи та концептуальні засади галузі. На початку 90-х років ХХ ст. Україна виступила з ініціативою прийняття Екологічної конституції світу. Україна є стороною низки універсальних, регіональних та двосторонніх угод у сфері охорони довкілля (загалом близько 70). Уряд України виступає з пропозицією про розміщення в Україні секретаріату Карпатської конвенції 2003 р. Якщо цього вдасться досягнути, це буде єдиний міжнародний договір у сфері охорони довкілля, секретаріат якого розміщуватиметься на території України.

21.2. Формування міжнародного права навколишнього середовища

В історії формування міжнародного права навколишнього середовища можна виокремити три етапи: початковий (до 1972 р.), становлення МПНС як галузі (1972—1992) та сучасний (з 1992 р. — донині). Поділ на такі етапи є дещо умовним, але дає можливість проаналізувати процес становлення галузі, з'ясувати основні тенденції та події, що впливали на її розвиток. Беззаперечним є вплив двох міжнародних подій на розвиток міжнародного права навколишнього середовища: Стокгольмської конференції з навколишнього середовища 1972 р. та Конференції з навколишнього середовища і розвитку (Конференція Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Роки проведення цих двох міжнародних конференцій позначають завершення одного і початок нового етапу розвитку МПНС.

Незважаючи на те, що окремі екологічні міжнародні договори були укладені ще понад сто років тому, МПНС є порівняно новою галуззю міжнародного права. Перші договори були присвячені охороні мігруючих видів або видів, використання яких мало пряму економічну доцільність. Так, Лондонська конвенція про збереження диких тварин, птахів та риб в Африці 1900 р., Договір про збереження та охорону котиків 1911 р., Конвенція про захист мігруючих птахів 1916 р., Міжнародна конвенція щодо регулювання китобійного промислу 1946 р. Інші регулювали використання спільних водотоків: Конвенція про певні питання стосовно права водотоків 1929 р. Перша міжнародна конференція з питань охорони довкілля була проведена у 1913 р. у м. Берн. У 1948 р. була створена перша міжнародна екологічна організація — Міжнародний союз охорони природи (МСОП), який діє донині.

Із заснуванням ООН почався бурхливий розвиток міжнародного права, проте проблеми охорони довкілля були за межами уваги міжнародного співтовариства у зв'язку з практично відсутньою системою охорони довкілля на національному рівні. Переломними варто вважати 60-ті роки ХХ ст., коли з'явилися наукові дослідження щодо наслідків негативного впливу забруднення елементів довкілля. У 1968 р. за ініціативою Швеції та ГА ООН було прийнято рішення про проведення міжнародної конференції з питань довкілля. Така конференція розпочала роботу в Стокгольмі 5 червня 1972 р. День відкриття *Стокгольмської конференції з навколишнього середовища* прийнято вважати Всесвітнім днем охорони довкілля (щодо цього питання на конференції було прийнято окрему резолюцію).

Проведення Стокгольмської конференції у 1972 р. стало переломним моментом у розвитку міжнародно-правової охорони навколишнього середовища. Саме тоді був покладений початок формуванню

нової галузі міжнародного права — МПНС. Стокгольмська конференція мала три матеріальних результати: План дій з питань навколишнього середовища, створення ЮНЕП та Стокгольмська декларація з навколишнього середовища.

План дії — документ, який містив 109 рекомендацій щодо дій, які необхідно вжити державам з метою захисту навколишнього середовища. Вони включають відносно окремі групи рекомендацій у п'яти сферах: 1) планування та управління народонаселення; 2) екологічні аспекти управління природними ресурсами; 3) визначення та контроль забруднюючих речовин міжнародного значення; 4) вивчення та посилення освітнього, інформаційного, соціального та культурного аспектів екологічних питань; 5) інтеграція розвитку та навколишнього середовища.

Стокгольмська декларація (прийнята 16 червня 1972 р.) стала основоположним міжнародно-правовим актом у сфері охорони довкілля. Її прийняття поклало початок формуванню МПНС як галузі міжнародного права. На її основі виникають нові інститути МПНС (у цьому випадку програмуюча функція права виявляється надзвичайно яскраво).

Після Стокгольмської конференції почався бурхливий розвиток МПНС, різні МО та установи ініціювали розробку конвенцій, спрямованих на охорону тих чи інших елементів навколишнього середовища, боротьбу з їх забрудненням. Були прийняті Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція 1979 р.), під егідою ІМО були прийняті Конвенція про запобігання забрудненню морів із наземних джерел 1974 р., Конвенція про збереження природи у Південному регіоні Тихого океану 1976 р., Конвенція про запобігання забрудненню із кораблів 1973 р. Регіональні установи ООН почали діяльність у сфері охорони навколишнього середовища. Зокрема, Європейська економічна комісія ООН стала ініціатором розробки Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великій відстані 1979 р. та низки протоколів до неї. Під егідою Ради Європи була прийнята Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція 1979 р.)

Перша хвиля міжнародних угод у сфері охорони довкілля після 1972 р. головним чином стосувалась питань забруднення, так званих питань першого покоління. Нові міжнародні договори регулювали *відносини щодо охорони* окремих елементів навколишнього середовища — води, повітря, фауни тощо. У 80-ті роки ХХ ст. значний розвиток у сфері охорони повітря дав поштовх міжнародно-правовому регулюванню питань “другого покоління”, питань комплексних, глобального масштабу. Низка конвенцій, підписаних у 80-х роках ХХ ст., потребували всезагального консенсусу, наприклад, Віденська конвенція про захист озонового шару 1985 р. та відповідно Монреальський

протокол 1987 р. до неї. Те саме стосується Конвенції із морського права 1982 р., Рамкової конвенції про зміну клімату 1992 р., Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р. — усі вони приклад складного, комплексного та глобального підходу до вирішення окремих екологічних проблем. Вагому роль у цьому процесі відігравала ООН. У 1982 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла **Всесвітню хартію природи**. У 1983 р. ГА ООН створила Всесвітню комісію з навколишнього середовища та розвитку з метою: 1) перегляду ключових питань щодо навколишнього середовища та розвитку, а також щоб сформулювати конкретні пропозиції щодо необхідних заходів; 2) посилення міжнародної співпраці щодо навколишнього середовища та розвитку; 3) підняти рівень усвідомлення проблем індивідами, організаціями, підприємствами, урядами. За головування Гро Харлем Брундтланд вона відома як Комісія Брундтланд. Звіт комісії під назвою *“Наше спільне майбутнє”* (1987) відобразив інтегрований підхід до екологічних питань та питань розвитку. Визначення сталого розвитку, яке дала Комісія, сьогодні є найпоширенішим серед усіх інших: “Розвиток, який відповідає потребам нинішнього покоління, не загрожуючи можливості майбутніх поколінь задовольнити свої власні потреби”.

Сталий розвиток та подолання глобальних екологічних проблем стали центральними темами **Конференції з навколишнього середовища і розвитку** (Ріо-де-Жанейро 1992 р.), що була скликана на 20-ту річницю проведення конференції у Стокгольмі 1972 р. Конференція 1992 р. була найбільшою і найпродуктивнішою з усіх міжнародних конференцій з питань охорони довкілля. У конференції брали участь 178 держав, з яких 115 були представлені главами держав. Усього в роботі Конференції брало участь близько 7000 делегатів, 15 000 представників неурядових організацій.

Хід конференції в Ріо-де-Жанейро значно відрізнявся від переговорів 1972 р. Основними відмінностями є зміщення акцентів на соціально-економічні питання, складність переговорного процесу щодо вирішення глобальних екологічних питань, значна роль країн, що розвиваються, інтегрування питання подолання бідності у сферу охорони довкілля. До основних результатів Конференції з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. варто віднести прийняття Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку, Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Порядку денного на ХХІ ст., Лісових принципів та створення Комісії зі сталого розвитку.

Сама назва Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку (Декларація Ріо 1992 р.) дає підстави зробити висновки про те, що за 20 років активного формування МПНС держави зіткнулися із необхідністю комплексного, інтегрованого підходу до

охорони довкілля на доб гарантувати збереження можливостей для розвитку (голматеріініном це турбувало країни, що розвиваються). Принцип 1 Девіща, і проголошує, що турбота про людину є центральним елементом сності із забезпечення сталого розвитку. Порівнюючи це з пр-докум 1 Стокгольмської декларації, можна зробити висновок просити де предмет міжнародно-правового регулювання у сфері охоронувключаілля значно розширився. У Декларації Ріо був закріплений тануванп сталого розвитку, проте його формулювання в контексті пвління розвиток засвідчує зміщення до економічних пріоритетів (пнюючи 3). У своєму підсумковому документі конференція у Ріо-ді освітнійро закріпила нову тенденцію у розвитку міжнародно-правкологічорони довкілля, спрямовану на пріоритетність соціально-екозища. их питань, розвитку загалом. Низка конвенцій, укладених в осьька дроки, регулює як охорону, так і використання окремих елемсним мівкілля: Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток йняття, Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому розвио права Дунай, Конвенція про охорону і використання транскордоннадку птоків і міжнародних озер.

Деклараціяю). Жанейро з навколишнього середовища та розвитку була розробьгольмк така, що розвиває принципи Стокгольмської декларації 19 МО та 1 Преамбули), навіть структура Декларації Ріо є подібною: як охорону ольмська декларація, вона містить статті-принципи (всього і з їх забєякі з принципів, закріплених у 1972 р., знайшли своє підтєючих виня в Декларації Ріо: принцип суверенного права держав розО булии свої природні ресурси та відповідальності за завдання шкодаземніілля інших держав (принцип 2), принцип співробітництва (вденно:п 27). Водночас у Декларації Ріо відображено нові питання вабрудесті охорони довкілля: участь громадян у процесі прийняття ріцїяльнііль жінок, права корінних народів, роль молоді. Окрім того, Допейсьція Ріо підтвердила та закріпила кілька нових норм МПНС: нції прп спільної, але диференційованої відповідальності держав (р. та нп 7), необхідність оцінки впливу на навколишнє середовища Конгануванні економічної діяльності (принцип 17), принцип попеовицїєня (принцип 15), принцип “забруднювач платить” (принципмія міжЦі положення як підтверджували існуючі звичаєві та конвеним чинорми (наприклад, щодо оцінки впливу на довкілля), так і зюго поювали нові, даючи поштовх формуванню нових норм міжнародо охорррава у цій сфері. Так, принцип 10 набув подальшого розвиткуівтрі,опі, на його основі була розроблена Конвенція ЄЕК ООН про охорони до інформації, участь громадськості у процесі прийняття ріцитань ‘доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, 199штабу. І

Прийняття зсезагальд з подолання глобальних екологічних проблем є одним з головнєт озонсгнєнь Конференції з навколишнього середовища

і розвитку в Ріо-де-Жанейро. Передусім міжнародне співтовариство визнало факт існування таких глобальних екологічних проблем, взяло на себе відповідальність з їх подолання та закріпило основні міжнародно-правові рамки вирішення цих проблем. Обидві конвенції (про зміну клімату та про охорону біологічного різноманіття) є рамковими та потребували прийняття подальших додаткових угод (протоколів) до них.

Після Конференції з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. МПНС невпинно продовжувало розвиватись у тих напрямках, які були визначені в Ріо-де-Жанейро: забезпечення сталого розвитку та подолання глобальних екологічних проблем. Остання міжнародна конференція з питань охорони довкілля — Всесвітній саміт зі сталого розвитку — була проведена в м. Йоганнесбург, Південна Африка, у 2002 р., через 10 років після конференції в Ріо-де-Жанейро. На жаль, особливих результатів вона не мала і продемонструвала неспроможність держав дійти згоди щодо ключових питань у сфері охорони довкілля. На Конференції було прийнято два документи: План виконаних рішень (відомий також як План імплементації) та Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку. Як бачимо, з часу проведення Стокгольмської конференції 1972 р. поняття “навколишнього середовища” поступово випало з назв підсумкових документів. На конференції не було прийнято жодної міжнародної угоди.

Попередні етапи розвитку (до 1992 р.) МПНС позначались активним розвитком галузі, прийняттям значної кількості нових міжнародних угод. Таких угод нині є понад 500 (деякі дослідники вказують на ще більшу кількість). Сьогодні головним пріоритетом розвитку галузі є забезпечення виконання міжнародних угод у сфері охорони довкілля, а не прийняття нових. З цією метою в межах міжнародних угод були розроблені та прийняті механізми з дотримання та імплементації, завданням яких є моніторинг та контроль за виконанням таких міжнародних угод, а також вирішення окремих категорій спорів. Такі механізми з дотримання створені в рамках Картахенського протоколу про біобезпеку 2000 р., Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1997 р., Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті 1991 р., Базельської конвенції про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р. та ін. Актуальним для галузі залишається питання подолання глобальних екологічних проблем, ведуться міжнародні переговори щодо нової угоди у сфері боротьби зі зміною клімату.

21.3. Принципи міжнародного права навколишнього середовища

Загальні принципи права як одного з джерел міжнародного права згідно зі ст. 8 Статуту Міжнародного суду ООН застосовуються до всіх відносин, що регулюються міжнародним правом, у тому числі до відносин щодо охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів. Їх дотримання є необхідним для забезпечення ефективності, дієвості міжнародно-правового регулювання у сфері охорони довкілля. За певних умов важливим і необхідним є й застосування спеціальних принципів інших галузей міжнародного права (наприклад, застосування принципів гуманітарного права розглядалось Міжнародним судом ООН у справі щодо законності погрози чи застосування ядерної зброї¹⁷⁷). Водночас у рамках міжнародного права навколишнього середовища виникли спеціальні принципи, які є основоположними для галузі, мають вищу юридичну силу відносно інших норм галузі.

У науковій літературі є різні думки щодо того, які норми МПНС варто вважати принципами. Окремі принципи практично не викликають суперечок і є загальновизнаними: принцип суверенного права держав розробляти свої природні ресурси та обов'язок не завдавати шкоди довкіллю інших держав, принцип превентивності, принцип співробітництва, принцип сталого розвитку, принцип “забруднювач платить”, принцип попередження (перестороги). Щодо інших очевидним є факт того, що принципи сьогодні ще формуються, проте їх важливість є загальновизнаною, тому їх можна вважати принципами-ідеями (у зарубіжній літературі та міжнародній практиці їх інколи називають концепціями). Таких принципів виокремлюють чимало, відносячи їх, зокрема, до категорії нових принципів МПНС: відповідальності за транскордонну шкоду, міжгенераційної рівності, права людини на сприятливе довкілля, спільної, але диференційованої відповідальності. Потрібно зауважити, що всі вказані принципи мають втілення у міжнародних угодах, деклараціях, практиці держав та судових органів, зокрема Міжнародного суду ООН.

Принцип суверенного права держав розробляти свої природні ресурси є основним у сфері міжнародно-правового регулювання охорони довкілля. Він розвинувся ще у 50-х роках ХХ ст. на основі принципу суверенної рівності держав, в основі якого лежить поняття “суверенітету”. Низка резолюцій ГА ООН, прийнятих у ці роки, визнавала суверенне право держав на свої природні ресурси¹⁷⁸. Цей принцип був

¹⁷⁷ ICJ, Advisory Opinion Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (1996).

¹⁷⁸ Це право було остаточно зафіксоване у Резолюції № 1803 (XVII) ГА ООН у 1962 р.

закріплений у принципі 21 Стокгольмської декларації, а через 20 років практично з тотожним формулюванням був уключений і до Декларації Ріо-де-Жанейро (принцип 2), за винятком доданих слів щодо політики у сфері розвитку. Він міститься й у низці міжнародних угод. Так, ст. 3 Конвенції про охорону біологічного різноманіття відтворює положення принципу 21 Стокгольмської декларації. Водночас під час її підписання Велика Британія зробила застереження, що положення ст. 3 потрібно розуміти як керівний принцип, що береться до уваги в цілях імплементації Конвенції. Іншими словами, Велика Британія не хотіла визнавати цю норму як таку, що діє за межами сфери дії Конвенції. Принцип суверенного права держав розробляти свої природні ресурси означає, що держави самостійно вирішують, відповідно до своєї політики у сфері охорони довкілля, всі питання щодо використання природних ресурсів, які знаходяться на їх території. На практиці визнання такого права забороняє встановлення будь-яких обмежень щодо використання національних природних ресурсів без згоди держави, на території якої вони знаходяться. Пряме застосування цього принципу залишається ефективним засобом протидії спробам встановити особливий режим чи надати особливий міжнародно-правовий статус окремим об'єктам довкілля. Прикладом можуть бути невдалі спроби закріпити положення про те, що біологічне різноманіття є спільною спадщиною людства у Конвенції про охорону біологічного різноманіття.

Водночас принцип суверенного права держав розробляти свої природні ресурси містить не лише право, а й особливий кореспондуючий йому обов'язок держав забезпечити, щоб діяльність, яка відбувається в рамках їх юрисдикції чи контролю, не завдавала шкоди довкіллю інших держав чи за межами дії національної юрисдикції (наприклад, Світовий океан). І принцип 21 Стокгольмської декларації, і принцип 2 Декларації Ріо-де-Жанейро закріплюють цей обов'язок у безпосередньому зв'язку з суверенним правом розробляти свої природні ресурси. Цей обов'язок був визнаний і Міжнародним судом ООН у справі *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons 1996 p.*

Принцип превентивності сьогодні застосовують практично до всіх відносин, що регулюються МПНС, і є яскравим прикладом міждисциплінарного підходу в міжнародно-правовому регулюванні охорони довкілля (адаптація власне наукових, екологічних, природоохоронних підходів). Він встановлює обов'язок держав вживати заходів, спрямованих передусім на запобігання забрудненню, а не його усунення чи подолання наслідків. Шкода, завдана довкіллю, часто має безповоротний характер, відновлення попереднього стану є неможливим (наприклад, зникнення видів). Окрім того, значне забруднення довкілля може мати довготривалі негативні наслідки як для довкілля, так і для здоров'я людини. Цим викликана необхідність за-

побігання забрудненню, а держави зобов'язані втілювати цей підхід до вирішення екологічних питань, у тому числі на національному рівні. Принцип превентивності втілений у низці міжнародно-правових механізмів та інститутів у сфері охорони довкілля. Так, необхідність проведення оцінки впливу на навколишнє середовище проектів економічної діяльності, яка може вплинути на довкілля, є сьогодні невід'ємною частиною низки міжнародних угод, предметом Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті 1991 р. Більше того, метою більшості угод у сфері охорони довкілля є відвернення забруднення довкілля чи завдання йому шкоди.

Принцип співробітництва як галузевий принцип МПНС впливає із загального принципу міжнародного права щодо співробітництва держав. Він закріплений і в Стокгольмській декларації (принцип 24), і Декларації Ріо (принцип 27), а також у низці міжнародних угод у сфері охорони довкілля (Конвенція з морського права (ст. 123 та ст. 197), Конвенція про охорону біологічного різноманіття (ст. 5), Конвенція про охорону озонового шару (ст. 2) тощо). Обов'язок держав співпрацювати у вирішенні екологічних проблем має і спеціальні для МПНС елементи (складові). Зокрема, держави зобов'язані своєчасно повідомляти (попереджати) інші держави про можливі загрози стану довкілля, наприклад, про промислові чи інші аварії. Це питання особливо гостро постало після Чорнобильської аварії (1986 р. була прийнята Конвенція про оперативне оповіщення про ядерні аварії). Принцип співробітництва був одним з центральних елементів у справах міжнародних судів та трибуналів, які стосувалися охорони довкілля: *Gabcikovo-Nagymaros* (Словаччина/Угорщина) (Міжнародний суд ООН), *Lac Lanoux* (арбітраж), *MOX* (Міжнародний трибунал з морського права). Так, у справі *MOX* Міжнародний трибунал з морського права вказав, що обов'язок співпрацювати є фундаментальним принципом у запобіганні забрудненню морського середовища відповідно до розділу XII Конвенції з морського права¹⁷⁹.

Принцип сталого розвитку відображає головну сучасну концепцію міжнародно-правової охорони довкілля. Введення терміна “сталий розвиток” значно розширило предмет МПНС, включивши питання соціально-економічного розвитку. Згідно зі звітом Комісії Брундтланд, сама концепція сталого розвитку має дві складові: поняття “потреб”, особливо базових, основних потреб найбіднішого населення планети та поняття “обмеженої можливості навколишнього середовища задовольнити такі потреби”. Як правова норма, закріплена у низці міжнародних угод, сталий розвиток має чотири елементи¹⁸⁰:

¹⁷⁹ Provisional Measures Order. — 2001. — Dec 3. — P. 83.

¹⁸⁰ Наприклад, *Sands Ph. Principles of International Law / Ph. Sands. — Second edition. — Cambridge University — R., Press, 2004.*

1) необхідність (обов'язок) збереження довкілля в інтересах майбутніх поколінь (інколи це називають принципом міжгенераційної рівності, рівності між поколіннями);

2) обов'язок використання природних ресурсів у сталий спосіб (раціональне використання природних ресурсів);

3) рівність держав у використанні природних ресурсів (так званий принцип інтрагенераційної рівності, необхідність забезпечення рівного доступу держав до вигод від використання природних ресурсів);

4) обов'язок інтегрованого підходу до соціально-економічного розвитку (включення екологічних питань до процесу соціально-економічного планування).

Необхідність узгодження соціально-економічних потреб з потребою охорони довкілля розглядалась як центральна ланка концепції сталого розвитку Міжнародним судом ООН у справі *Gabcikovo-Nagymaros (Словаччина/Угорщина)*. Як згадувалось, Суд вказує на сталий розвиток як концепцію (а не принцип), хоча і підтверджує існування міжнародних норм, які впливають з неї. Варто також зауважити, що в окремій думці в рішенні у цій справі суддя Вірамантрі обґрунтовує, що сталий розвиток є принципом міжнародного права з його нормативною (юридичною) силою. Немає змісту називати угоди, які прямо чи непрямо закріплюють принцип сталого розвитку, адже він міститься у переважній більшості (особливо прийнятих після 1992 р.). Як зазначалось, сталий розвиток став головним предметом останньої міжнародної конференції з питань охорони довкілля — Всесвітнього саміту зі сталого розвитку 2002 р. Однак значне зосередження уваги міжнародного співтовариства на питанні сталого розвитку в останні роки має і негативні наслідки для міжнародно-правової охорони довкілля, адже розвиток завжди розглядається як пріоритетний стосовно охорони довкілля. Це змінює природу МПНС, вносить надмірну економізацію (регулювання економічних питань) у сферу охорони довкілля.

Один з елементів принципу сталого розвитку заслуговує окремій увазі — необхідність урахування потреб майбутніх поколінь. Концепція захисту інтересів майбутніх поколінь є невід'ємною частиною міжнародного права і закріплена в положеннях численних міжнародних угод у сфері охорони довкілля, прийнятих задовго до введення терміна “сталий розвиток” (Конвенція про регулювання китобійного промислу 1946 р., Преамбула, Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення 1973 р., Преамбула тощо). Принцип 1 Стокгольмської декларації 1972 р. наголошує на обов'язку людини зберігати і покращувати довкілля на благо нинішнього та майбутніх поколінь. У своєму консультативному рішенні щодо законності погрози чи використання

ядерної зброї (1996) ООН вказала, що довкілля — це не абстрактна категорія, натомість означає середовище існування, якість життя та саме здоров'я людини, включаючи ненароджені покоління. Власне обов'язок зберегти довкілля в інтересах майбутніх поколінь є основним завданням міжнародного права навколишнього середовища.

Цей підхід знайшов своє вираження і в закріпленні права людини на сприятливе довкілля, носієм якого є як нинішнє, так і майбутнє покоління. Так, ст. 1 Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, 1998 р. визнає, що метою закріплення інших екологічних прав є сприяння захисту права кожної людини нинішнього та майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я і добробуту. Право на сприятливе довкілля визнається деякими дослідниками як окремий принцип МПНС. Воно є в основі інституту екологічних прав людини, що сформувався у міжнародному праві як міжгалузевий. До інших екологічних прав людини відносять право на доступ до екологічної інформації, право брати участь у процесі прийняття рішень державними органами з екологічних питань та право на доступ до правосуддя для захисту екологічних інтересів. Такі права інколи класифікують як процесуальні, особливо в працях науковців з ЄС.

Обов'язок урахування потреб майбутніх поколінь знайшов також своє відображення в Концепції міжгенераційної рівності, рівності між поколіннями. Деякі науковці розглядають це як новітній принцип міжнародного права навколишнього середовища, який полягає у тому, що майбутні покоління мають право на такий стан довкілля, яким користується нинішнє покоління, а останні, своєю чергою, несуть обов'язок його охороняти в їхніх інтересах. Новий елемент, що вносить такий підхід, полягає у можливості та необхідності захисту цих інтересів сьогодні. Так, на цьому принципі базується відоме рішення Верховного суду Філіппін у справі *Oposa v. Factor* (1993), в якому суд посилається на принцип міжгенераційної рівності як підставу легітимності представлення інтересів майбутніх поколінь у суді.

Принцип “забруднювач платить” є невід'ємною складовою міжнародно-правової охорони довкілля, особливо на регіональному рівні (наприклад, в Європі). Він вимагає, щоб видатки, пов'язані із забрудненням, ніс забруднювач (попередження, контроль та подолання забруднення). Таким чином, цей принцип регулює головню економічні відносини, пов'язані з охороною довкілля. Уперше цей принцип був запропонований і сформульований Організацією з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у 1972 р. Цей принцип безпосередньо закріплений в установчих договорах ЄС та програмах співтовариства з охорони довкілля (ст. 174.2 та ст. 175.5 Договору про заснування Європейського Співтовариства) і вторинному законодавстві ЄС. Низка

міжнародних угод посиляються чи закріплюють цей принцип (наприклад, Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому розвитку ріки Дунай 1994 р. (ст. 2.4), Конвенція про охорону і використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р. (ст. 2.5 (b)). Формулювання принципу “забруднювач платить” у принципі 16 Декларації Ріо відображає розбіжності між державами, особливо щодо сфери застосування принципу у відносинах між державами (на противагу національному рівню).

Принцип попередження (перестороги) є порівняно новим принципом МПНС, який сформувався лише в 80-х роках ХХ ст. Загальновідомим формулюванням цього принципу є принцип 15 Декларації Ріо: якщо існує ймовірність значної або незворотної шкоди довкіллю, відсутність наукової впевненості не може бути використана як підстава для відкладання чи невжиття заходів із запобігання забрудненню. Іншими словами, якщо відсутня наукова впевненість щодо можливості негативного впливу на довкілля внаслідок певної господарської діяльності, така діяльність не допускається. Цей принцип є наслідком і спробою вирішення однієї із основних проблем у сфері охорони довкілля — відсутності достатніх знань про можливі наслідки діяльності людини. Яскравим прикладом є використання генетично модифікованих організмів (ГМО) та їх вплив на здоров’я людини.

Сьогодні немає єдиної думки серед науковців щодо можливих негативних наслідків вживання продуктів харчування, що містять ГМО, на здоров’я людини. Протокол про біобезпеку 2000 р. до Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р. власне регулює питання, пов’язані із використанням та транскордонним переміщенням ГМО. В основі Протоколу — принцип попередження (ст. 1, ст. 10, ст. 11), який також закріплений у низці міжнародних угод у сфері охорони довкілля.

21.4. Міжнародно-правове регулювання подолання глобальних екологічних проблем

До глобальних екологічних проблем традиційно відносять руйнування озонового шару, зміну клімату, втрату біологічного різноманіття та забруднення довкілля токсичними і небезпечними речовинами. Перші три є предметом окремих універсальних міжнародних угод та додаткових протоколів до них і розглядаються нижче.

Руйнування **озонового шару** було обґрунтоване і виявлене науковцями в 70—80-х роках ХХ ст. (перше дослідження було проведене Всесвітньою метеорологічною організацією у 1975 р.). Озоновий шар — умовне позначення частини атмосфери на висоті 12—50 км від поверхні земної кулі, де зосереджується атмосферний озон (трьохатомні

молекули кисню). Згідно з Віденською конвенцією про охорону озонового шару 1985 р., озоновий шар — це шар атмосферного озону над пограничним шаром планети (ст. 1.1). Потрібно відрізнити поверхневий озон (зосереджується біля поверхні земної кулі, який вважається забруднювачем повітря) та атмосферний озон. Атмосферний озон відіграє надзвичайно важливу роль у захисті земної поверхні від ультрафіолетового випромінювання Сонця та має стабілізуючу роль щодо температурного режиму стратосфери. Вважається, що руйнування озонового шару викликане надмірним надходженням до атмосфери певних інертних газів, особливо хлорфторвуглеців (містять хлор) та галонів (містять бром). Перші, наприклад, широко застосовують як охолоджувачі у різних системах (холодильники, кондиціонери тощо). Руйнування озонового шару викликане збільшенням ультрафіолетового випромінювання, що потрапляє на поверхню Землі, викликає негативні наслідки для здоров'я людини та живої природи, зокрема збільшення випадків захворювання на рак шкіри, катаракту, а також пошкодження рослин, лісів та фітопланктону Світового океану.

У 1985 р. була прийнята Віденська конвенція про охорону озонового шару, котра є рамковою і встановлює лише загальні міжнародно-правові межі подолання проблеми. Вона не встановлює жодних обмежень щодо викидів речовин, які руйнують озоновий шар, її мета — захист здоров'я людини та довкілля від наслідків руйнування озонового шару (ст. 2.1). Конвенція закріплює чотири загальні зобов'язання держав у цій сфері: співпрацювати через систематичні спостереження та дослідження з метою покращення розуміння проблеми руйнування озонового шару; вживати належних законодавчих та адміністративних заходів для обмеження негативного впливу діяльності людини на озоновий шар; співпрацювати з метою виконання самої Конвенції; співпрацювати з компетентними міжнародними органами з питань ефективного виконання Конвенції (ст. 2.2).

У 1987 р. до Віденської конвенції був прийнятий Монреальський протокол щодо речовин, котрі руйнують озоновий шар, який, разом із Конвенцією, встановлюють складний міжнародно-правовий режим охорони озонового шару. До Монреальського протоколу 1987 р. було прийнято низку поправок (Лондон, 1990 р.; Копенгаген, 1992 р.; Монреаль, 1997 р.; Пекін, 1999 р. та доповнень (рішенням Народи сторін). Прийняття Монреальського протоколу — важливий етап у розвитку всього МПНС, адже використаний у ньому підхід ліг в основу низки інших міжнародних угод у цій сфері. Сторонами Протоколу є понад 190 країн.

Стаття 2А—2І Протоколу встановлюють обмеження щодо використання та виробництва низки речовин, що руйнують озоновий шар (їх перелік — Додатки до протоколу — був предметом деяких поправок). Ці обмеження встановлюються як кількісні цілі на конкретні

періоди часу відносно рівня споживання/виробництва окремих груп речовин у базових роках (наприклад, для хлорфторвуглеців базовим є 1986 р.). Протокол встановив поетапний режим відмови від виробництва та використання речовин, що руйнують озоновий шар. Окрім того, Монреальський протокол встановлює заборону на міжнародну торгівлю речовинами, що регулюються Протоколом, між країнами-сторонами і несторонами Протоколу, окрім за певних умов (ст. 4). Ефективність реалізації Протоколу вражаюча — з 1987 р. до 2007 р. рівень виробництва та споживання речовин, які регулюються протоколом, знизився на 95 %. За прогнозами, озоновий шар може повністю відновитись (рівень 1980 р.) у 2050—2075 рр.¹⁸¹. Більшість речовин, що руйнують озоновий шар, є також парниковими газами, які спричиняють глобальне потепління та зміну клімату.

Зміна клімату означає зміну клімату, яка прямо або непрямо обумовлена діяльністю людини, породжує зміни у складі глобальної атмосфери і накладається на природне коливання клімату, що спостерігається впродовж порівнювальних періодів часу (ст. 1.2 Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, 1992 р.). Зміна клімату викликана насамперед глобальним потеплінням, яке, своєю чергою, спричинене викидами так званих парникових газів — газоподібних складових атмосфери (як природного, так і антропогенного походження), які поглинають і перевипромінюють інфрачервоне випромінювання (ст. 1.5 Рамкової конвенції ООН про зміну клімату). Основними з них є двооксид вуглецю (CO_2), метан (CH_4), закис азоту (N_2O) та тропосферний (атмосферний) озон.

Вплив зміни клімату, особливо підвищення температури, на природні системи сьогодні не викликає сумніву, і значним чином він викликаний діяльністю людини. Такі зміни мають величезний вплив на водні ресурси, екосистеми, продовольчі ресурси, прибережні території та здоров'я людини¹⁸². 90-ті роки ХХ ст. були найтеплішими за весь час, за який людство має дані (1998 р. — найтепліший). Прогнози подальших змін є досить невтішними: до 2100 р. середня температура Землі підвищиться на 1,4—5,8° С, рівень Світового океану — до 0,88 м. Вказане підвищення середньої температури, хоч і незначне на перший погляд, є в 10 разів більшим, аніж потепління, яке спостерігалось у ХХ ст., і матиме непередбачувані нелінійні наслідки

¹⁸¹ Монреальський протокол по веществам, разрушающим озоновый слой. Достижения охраны стратосферного озона. Доклад о ходе работы: 1987—2007 гг. — ЮНЕП, 2007.

¹⁸² IPCC, 2007: Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. M. Parry, O. Canziani, J. Palutikof; P. van der Linden and C. Hanson. Eds. Cambridge University Press. Cambridge, UK, 7—22.

для фізичних та біологічних систем Землі (зокрема зростання кількості екстремальних кліматичних явищ, таких, як шторми, зливи, буревії, повені)¹⁸³.

У 1988 р. ГА ООН визнала, що зміна клімату є спільною турботою людства¹⁸⁴. Того ж року ЮНЕП та Всесвітня метеорологічна організація створили незалежний науковий орган — Міжурядову групу експертів зі зміни клімату (ІРСС), який об'єднує роботу близько 2000 науковців. Доповіді Міжурядової групи (включаючи наукове обґрунтування зміни клімату та його причин, моделювання та прогнозування розвитку подій у майбутньому, аналіз заходів із адаптації тощо) є основою для міжнародно-правового регулювання проблем, пов'язаних зі зміною клімату. У 1992 р. 154 держави, що брали участь у конференції з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро, підписали Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату (Конвенція про зміну клімату). У 1997 р. до неї був прийнятий Кіотський протокол.

Метою Конвенції про зміну клімату є досягнення стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему (ст. 2). Стаття 3 Конвенції закріплює принципи, якими повинні керуватись держави для досягнення цієї мети, зокрема: принцип спільної і диференційованої відповідальності держав, міжгенераційної рівності, принцип попередження та ін. Конвенція про зміну клімату використовує, з одного боку, підхід Віденської конвенції про охорону озонового шару щодо скорочення викидів парникових газів. З іншого — стабілізація концентрацій парникових газів також досягається, згідно з Конвенцією, шляхом захисту так званих поглиначів. Поглинач — це будь-який процес, вид діяльності або механізм, який адсорбує парниковий газ, аерозоль або прекурсор парникового газу з атмосфери (головним чином ліси). Конвенція передбачає створення національних кадастрів антропогенних викидів із джерел і абсорбції поглиначами парникових газів за єдиними методологіями, прийняття національних програм щодо пом'якшення зміни клімату (ст. 4.1). Окрім того, низка промислово розвинутих країн — перелічених у додатку I до Конвенції (у тому числі Україна) — взяли на себе зобов'язання обмежити свої викиди парникових газів з метою досягнення рівнів 1990 р. до 2000 р. (ст. 4.2). Водночас Конвенція не встановлює конкретних кількісних зобов'язань щодо викидів парникових газів (особливо на період після 2000 р.).

Кіотський протокол 1997 р. до Конвенції про зміну клімату встановлює граничні обсяги викидів парникових газів основних промислових

¹⁸³ Изменение климата, 2001 г. Обобщенный доклад. Оценка Межправительственной группы экспертов по изменению климата. Третий доклад МГЭИК об оценке. — ЮНЕП, 2001.

¹⁸⁴ UNGA Resolution 43/53 (1988).

країн (додаток В), сумарні викиди яких мають скоротитись у 2008—2012 рр. щонайменше на 5 % порівняно з рівнем 1990 р. (базового) (ст. 3.1). Протокол регулює викиди шести парникових газів, включаючи вуглекислий газ та метан (додаток А). Основні зобов'язання покладені на промислово розвинуті країни, перелічені у додатку В. Для кожної з цих країн Протоколом передбачено свої граничні обмеження (для України стабілізація на рівні 100 %), для деяких країн вони навіть вищі, аніж їх викиди у 1990 р. (наприклад, Ісландія 110 %). Окрім того, Протокол передбачає низку зобов'язань щодо прийняття національних заходів у сферах енергоефективності, охорони поглиначів, сільського господарства тощо (ст. 2). Сторони (додаток В) можуть для досягнення скорочень викидів враховувати і чисті зміни у величині викидів з джерел і абсорбції поглиначами, які (зміни) є прямим результатом діяльності людини у сфері землекористування та лісового господарства (з певними обмеженнями). Стаття 4 Кіотського протоколу дозволяє сторонам (з додатку І до Конвенції) об'єднуватись з метою виконання своїх зобов'язань зі скорочення викидів. Таким правом відразу скористались держави — члени Європейського Співтовариства, які подають спільний звіт від ЄС.

Кіотський протокол передбачає три новітні фінансові механізми, які покликані сприяти виконанню промислово розвинутими державами своїх зобов'язань: торгівля викидами (квотами) (ст. 17), спільне впровадження (ст. 6), механізм чистого розвитку (ст. 12). Перші два механізми стосуються лише обміну між країнами, згідно з додатком І до Конвенції. Вони передбачають торгівлю викидами, можливість якої введена з 2008 р., а також передачу так званих частин (одиниць) установленої кількості й у випадку, якщо держава викидає менше встановленої для неї кількості (тобто якщо скорочення викидів парникових газів перевищує її зобов'язання, квоту, вона може продати (відповідно купити) частину своїх невикористаних одиниць установленої кількості (вимірюються в тоннах еквівалента двооксиду вуглецю). Спільне впровадження передбачає передачу (купівлю) так званих одиниць скорочення викидів, які отримані від впровадження проєктів, які мають у результаті скорочення викидів (збільшення абсорбції) парникових газів. Іншими словами, одна країна фінансує впровадження нових технологій на території іншої (що призведе до скорочення викидів парникових газів), а та передає одиниці скорочення викидів. Такі проєкти спільного впровадження підлягають особливій процедурі погодження. Механізм чистого розвитку — єдиний фінансовий механізм, що дозволяє розвинутим країнам (додаток В) інвестувати у проєкти на території інших країн (не перерахованих у додатку В), а зменшення викидів парникових газів у результаті реалізації таких проєктів враховується для цілей виконання зобов'язань державами (додаток В) (передаються власне одиниці сертифікованого скорочення викидів).

Усі фінансові механізми покликані сприяти економічній ефективності заходів зі скорочення викидів парникових газів розвинутими країнами. Найбільша система торгівлі викидами створена в ЄС. Водночас такі фінансові механізми можуть використовуватись лише як додаткові до основних заходів зі скорочення викидів парникових газів розвинутими країнами (іншими словами, виконання зобов'язань за ст. 3.1 не може досягатись виключно за рахунок купівлі квот інших країн) та за умови незалежного періодичного звітування. Так, звітування вимагає створення і ведення національних кадастрів викидів та абсорбції парникових газів, що не регулюються Монреальським протоколом. В Україні такий кадастр створено, його ведення (як і координацію виконання зобов'язань за Конвенцією про зміну клімату та Кіотським протоколом) покладено на Національне агентство екологічних інвестицій України. Важливим питанням є подальше цілове використання коштів, отриманих від торгівлі викидами.

Кіотський прокол встановлює зобов'язання щодо викидів парникових газів на період до 2012 р. Тому нагальним є питання прийняття нового міжнародного договору. Значні надії щодо початку переговорного процесу були покладені на конференцію зі зміни клімату в Балі (2007), де й була створена тимчасова робоча група, яка мала завершити свою роботу до кінця 2009 р., коли в Копенгагені планувалося прийняття нового договору, підготовка якого й була покладена на робочу групу.

Охорона біологічного різноманіття охоплює питання, які, мабуть, є найбільш притаманними охороні довкілля — збереження флори та фауни. Ці поняття — не тотожні, але тісно взаємопов'язані між собою.

Історично охорона живої (зокрема дикої) природи вважалася прерогативою держави. Міжнародне співробітництво у цій сфері починалось із регулювання промислу тих чи інших видів (наприклад, згаданий Договір про збереження та охорону котиків 1911 р.). Уже у другій половині ХХ ст. були спроби визначити “найбільш важливі” види флори і фауни з метою їх захисту та охорони середовищ їх існування. Так, були прийняті Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція 1971 р.), Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція 1979 р.). Окрім того, об'єктом міжнародно-правового регулювання стали мігруючі види фауни, охорона яких є метою, наприклад, Конвенції про охорону мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція 1979 р.). Значні зусилля докладаються щодо регулювання економічної діяльності, безпосередньо пов'язаної з живою природою. Очевидно, найбільш важливим і ефективним інструментом у цьому відношенні є Конвенція про міжнародну

торгівлю видами дикої флори і фауни, що знаходяться під загрозою знищення (Конвенція CITES 1973 р.).

Більшість згаданих конвенцій використовують підхід, згідно з яким особливий режим охорони (чи використання) встановлюється для певних конкретних видів, переліки яких є невід'ємною частиною таких угод. Ці види, як правило, поділяють на різні категорії, залежно від ступеня загрози виживанню виду. До різних категорій встановлюється різний за суворістю режим охорони. Наприклад, Боннська конвенція передбачає статус збереження мігруючого виду (може бути сприятливим або несприятливим), що означає сукупність впливів, які можуть упродовж тривалого часу впливати на поширення та чисельність виду; Конвенція також передбачає поняття "виду", що знаходиться під загрозою знищення (ст. 1). Конвенція містить два додатки з переліком мігруючих видів, що знаходяться під загрозою зникнення (додаток I), та мігруючих видів з несприятливим статусом збереження (додаток II).

Зобов'язання держав щодо охорони і збереження різних, залежно від категорії, видів (ст. III, IV). Наприклад, держави, на території яких знаходяться ареали мігруючих видів, що містяться в додатку I, забороняють їх добування (крім наукових та інших виняткових умов). Серед загальнозживаних методів регулювання відносин у цій сфері є встановлення природоохоронних територій, заборона (обмеження) добування (вилову, промислу) видів, обмеження торгівлі видами, управління середовищами існування, заборона певних методів добування, заборона введення чужорідних видів тощо. Так, відповідно до вимог Конвенції CITES, якщо фізична або юридична особа має намір перевезти через кордон один або декілька об'єктів дикої фауни й флори серед видів, які підпадають під її дію (вони називаються зразками CITES), вона зобов'язана отримати відповідний дозвільний документ країни експорту та (або) імпорту.

Перелік видів тварин і рослин, міжнародна торгівля якими регулюється Конвенцією (додатки I, II й III до неї). Додаток I включає види, міжнародна (комерційна) торгівля якими загалом заборонена. Для міжнародного перевезення зразків таких видів потрібно мати як дозвіл на імпорт, так і дозвіл на експорт. Додатки II і III включають види, торгівля якими дозволена, але контролюється. Для перевезення зразків CITES, включених у додатки II і III, звичайно потрібно мати тільки дозвіл на експорт. Деякі країни (наприклад, країни — члени ЄС) вимагають дозвіл на імпорт також для зразків додатка II.

До середини 80-х років XX ст. сформувався значний масив міжнародних угод щодо охорони видів живої природи та середовищ їх існування. Водночас нові дані науки засвідчили фрагментарність такої охорони, загальна проблема зі збереженням живої природи лише загострювалась. Тепер людство втратило 45 % лісів, види зникають

у 50—100 разів швидше природного темпу, 34 000 рослин та 5200 видам тварин загрожує зникнення¹⁸⁵. Усього на нашій планеті відомо близько 1,75 млн видів (за середніми оцінками всього на Землі близько 3 млн видів флори і фауни). За різними оцінками, щодня вимирає близько 20—75 видів, відповідно, нам відомі лише близько 15 %, решту ми так ніколи і не пізнаємо. Необхідність охорони живої природи загалом, у її цілісності тривалий час була предметом міжнародних консультацій та переговорів, результатами яких стала Всесвітня стратегія збереження природи 1980 р. та Всесвітня хартія природи 1982 р. Уже у 70-х роках ХХ ст. біологи почали відстоювати необхідність охорони не тільки окремих видів, важливих для людини з точки зору їх економічної чи естетичної цінності, а й усього різноманіття форм живої природи на планеті. Так виникло поняття “біологічне різноманіття” (“біорізноманіття”) як окремий об’єкт охорони.

Згідно зі ст. 2 Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р., біологічне різноманіття (біорізноманіття) — це різноманітність живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми й екологічні комплекси, частиною яких вони є. Це поняття включає у себе різноманітність у рамках виду (генетична різноманітність), між видами (видова різноманітність) і різноманіття екосистем. Сфера юрисдикції Конвенції про охорону біологічного різноманіття (саме цей термін використовується у ст. 4) передбачає, що Конвенція застосовується до компонентів біорізноманіття, що знаходяться лише у межах національної юрисдикції держав, та до процесів і діяльності незалежно від місця прояви їх наслідків, що здійснюються під юрисдикцією або контролем як у межах її національної юрисдикції, так і за межами національної юрисдикції. Цілі Конвенції: 1) збереження біологічного різноманіття; 2) стале використання його компонентів; 3) спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов’язаних з використанням генетичних ресурсів, і через належну передачу відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також через належне фінансування (ст. 1). Конвенція визнає цінність біологічного різноманіття (самоцінність), а його збереження — спільною справою людства (Преамбула). Останнє, як уже йшлося, є результатом компромісу між учасниками переговорів щодо надання біорізноманіттю статусу спільної спадщини людства. Конвенція забороняє прийняття застережень до неї (ст. 37).

Конвенція закріплює принцип суверенного права держав розробляти свої природні ресурси та обов’язку не завдавати шкоди довкіллю інших держав. Стаття 3, що закріплює цей принцип, відтворює

¹⁸⁵ Sustaining life on Earth: How the Convention on Biological Diversity promotes nature and human well-being. — Secretariat of CBD, 2000.

формулювання принципу 21 Стокгольмської декларації 1972 р. Загальні зобов'язання держав щодо збереження й сталого використання біологічного різноманіття включають обов'язок розробляти національні стратегії, плани чи програми збереження і сталого використання біологічного різноманіття та передбачати, наскільки це можливо і доцільно, заходи щодо збереження і сталого використання біологічного різноманіття у відповідних секторальних або міжсекторальних планах, програмах і політиці (ст. 6). Серед зобов'язань у сфері збереження біорізноманіття — вжиття заходів із збереження “*in-situ*”, тобто у природному стані, у середовищах природного існування (ст. 8) та заходів збереження “*ex-situ*”, тобто у штучних умовах (ст. 9). Стале використання біологічного різноманіття означає використання компонентів біологічного різноманіття таким чином і такими темпами, які не приводять у довгостроковій перспективі до вичерпання біологічного різноманіття, тим самим зберігаючи його властивість задовольнити потреби теперішнього та майбутнього поколінь і відповідати його сподіванням (ст. 2).

Доступ до генетичних ресурсів та спільне одержання вигод — одна з цілей Конвенції, закріплення якої було предметом складних переговорів і, головним чином, переслідувалось країнами, що розвиваються, на території яких і знаходиться більшість біологічних ресурсів. Стаття 15 Конвенції передбачає основні принципи доступу до генетичних ресурсів (наприклад, суверенне право визначати доступ до своїх генетичних ресурсів, попередньо обґрунтована згода на доступ та ін.). Вона виключає зі сфери дії Конвенції ті генетичні ресурси, які були отримані сторонами до набуття чинності Конвенцією. Стаття 16 передбачає надання доступу до технологій, які мають відношення до збереження і сталого використання біологічного різноманіття або використовують генетичні ресурси і не завдають значної шкоди навколишньому середовищу, а також передачу таких технологій. Доступ до технології та її передача країнам, що розвиваються, забезпечуються і/або полегшуються на справедливих і найсприятливіших умовах. Сторони повинні залучати до біотехнологічних досліджень держави, які надали генетичні ресурси для них, особливо держави, що розвиваються, а також сприяти отриманню останніми доступно вигод і результатів, що випливають з таких технологій (ст. 19). Згідно зі ст. 20—21, розвинуті держави повинні надавати фінансову допомогу країнам, що розвиваються, для виконання зобов'язань за цією Конвенцією. Параграф 4 ст. 20 закріплює безпосередній зв'язок між, з одного боку, виконанням розвинутими державами своїх зобов'язань з фінансування і передачі технологій та, з іншого — ефективним виконанням своїх зобов'язань країнами, що розвиваються.

Конвенція (ст. 19) зобов'язує сторони розглянути необхідність прийняття заходів (зокрема у формі протоколу) щодо розробки від-

повідних процедур у галузі безпечної передачі, використання і застосування будь-яких живих змінених організмів, які є результатом біотехнології і здатні спричинити негативний вплив на збереження і стає використання біологічного різноманіття. Живі змінні організми відомі також як ГМО — генетично модифіковані організми. ГМО — результат складних досліджень та сучасних технологій, які використовують найновіші методи генної інженерії для видозміни організмів, у природний набір генів організму за допомогою генної інженерії вводиться чужорідний ген, наприклад, для холодостійкості в картоплю вводять ген проліска. Питання безпеки використання ГМО (біологічної безпеки) гостро стоїть на порядку денному як окремих країн, так і міжнародного співтовариства загалом, у тому числі в контексті міжнародної торгівлі та системи СОТ.

На виконання ст. 19 Конвенції про охорону біорізноманіття 29 січня 2000 р. був прийнятий Картахенський протокол про біобезпеку, мета якого — відповідно до принципу попередження, передбаченого принципом 15 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, сприяти забезпеченню належного рівня захисту у сфері безпечної передачі, обробки та використання живих змінених організмів, отриманих у результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стає використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню (ст. 1). Принцип попередження застосовується і до основних процедур, передбачених Протоколом. Сфера дії Протоколу поширюється на транскордонне переміщення, транзит, обробку та використання всіх живих змінених організмів, які можуть несприятливо впливати на збереження і стає використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини (ст. 4). Фармацевтичні препарати виключені зі сфери дії Протоколу.

Центральний елемент Протоколу — процедура попередньої обґрунтованої згоди, яка полягає в отриманні експортером письмової угоди країни-імпортера на ввезення в неї живих змінених організмів (ст. 7—13). Ця процедура передбачає такі основні етапи: повідомлення з боку експортера, отримання підтвердження про одержання такого повідомлення державою імпорту, прийняття рішення щодо імпорту країною-імпортером. Країна-імпортер приймає рішення на підставі оцінки ризиків (що проводиться згідно зі ст. 15). Окрім процедури попередньої обґрунтованої згоди, Протокол містить важливі зобов'язання щодо обробки, транспортування, пакування та ідентифікації живих змінених організмів (ст. 18), передбачає створення механізму посередництва з біобезпеки для сприяння обміну інформацією між сторонами. Варто зауважити, що процедури, передбачені Протоколом,

мають тісний зв'язок із правилами вільної торгівлі згідно з ГАТТ/СОТ, а їх застосування може, за певних умов, призвести до спорів щодо їх відповідності правилам вільної торгівлі та передбаченим у них підставам заборони імпорту. Цей зв'язок відображений у двох останніх параграфах Преамбули Протоколу.

21.5. Міжнародні організації та установи, що діють у сфері охорони навколишнього середовища

Міжнародне співробітництво держав у сфері охорони довкілля сьогодні головним чином відбувається в межах МО, які володіють необхідним інституційним, фінансовим та адміністративним потенціалом. Це пояснюється кількома причинами, головними з яких є існування глобальних екологічних проблем, що потребують єдиного чітко координованого процесу вирішення, необхідність підтримання глобальних і регіональних моніторингових систем, координації та проведення наукових екологічних досліджень і, зрештою, потреба у постійно діючому форумі співпраці держав у розв'язанні екологічних проблем.

Головну роль у цій сфері відіграє Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) — єдина установа в системі ООН, діяльність якої передусім спрямована на охорону довкілля. Іншим МО належить важлива роль у сфері охорони довкілля, включаючи й інші установи ООН. До них варто віднести ПРООН, Комісію зі сталого розвитку, Організацію ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Організацію з питань продовольства та сільського господарства (ФАО), Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ), Всесвітню метеорологічну організацію (ВМО), Міжнародне агенство з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародну морську організацію (ІМО); із регіональних — Раду Європи, Європейську економічну комісію ООН (ЄЕК ООН) (що стосується Європейського континенту). Окремо необхідно зазначити зростаючу роль міжнародних неурядових організацій (МСОП, Всесвітній фонд природи, Грінпіс та ін.).

Програма ООН з навколишнього середовища і розвитку була створена у 1972 р., що було одним із головних результатів Стокгольмської конференції з навколишнього середовища. Від часу свого створення ЮНЕП перетворилася на постійно діючу установу, якій притаманні ознаки МО. Коло її діяльності сьогодні охоплює головні екологічні проблеми людства: сталий розвиток, зміну клімату, потепління, опустелення, озоновий шар, питну воду, екологічний моніторинг, охорону морського середовища, атмосфери, лісів тощо. Немає МО, яка б у своїй діяльності охоплювала такий широкий спектр питань.

Головне завдання ЮНЕП — забезпечення керівництва та сприяння партнерству в турботі про довкілля через заохочення, інформування та надання можливостей націям і народам покращити якість життя, не загрожуючи якості життя прийдешніх поколінь. Сталий розвиток, власне його екологічний компонент, є єдиною об'єднуючою метою всіх видів діяльності ЮНЕП, що неодноразово підтверджувалось останніми рішеннями Генеральної Асамблеї ООН, Глобального екологічного форуму на рівні міністрів та Ради керуючих ЮНЕП. Реалізація такої широкої і складної цілі, як сталий розвиток, потребує особливих структурних, фінансових та політичних змін. ЮНЕП, як і вся система ООН, в останні роки зазнала значних структурних та інших перетворень, покликаних підвищити ефективність її роботи. Головними сферами діяльності ЮНЕП є екологічна інформація, оцінка та ранне попередження; координація конвенцій і розвиток політичних інструментів; питна вода; виробництво та передача технологій; підтримка Африканського континенту.

ЮНЕП прагне перетворитись на глобальний центр співробітництва держав у сфері охорони довкілля. Однак обмежені повноваження та ресурси ЮНЕП не дозволяють їй повною мірою реалізувати це завдання. Певною альтернативою, покликаною заповнити вакуум повноважень ЮНЕП, було створення Глобального екологічного форуму на рівні міністрів (Резолюція ГА ООН 53/242). Це не означає, що ЮНЕП втратила свою роль головного форуму координації та співробітництва держав у сфері охорони довкілля. Розвиток інституційної структури міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля набагато ширше питання, ніж сфера дії ЮНЕП. Одним із можливих варіантів вирішення цього складного завдання є координація діяльності ЮНЕП та інших МО і установ, зокрема Глобального екологічного форуму на рівні міністрів, Комісії ООН зі сталого розвитку та ін., створення спільних органів, регулярне проведення спільних засідань. Саме такі шляхи розвитку міжнародної інституційної системи і розглядаються сьогодні. Посилення ролі ЮНЕП — завдання, на важливості якого неодноразово наголошували держави, Генеральна Асамблея ООН та багато декларацій останніх років, наприклад, Найробіська декларація 1997 р., схвалена ГА ООН.

Штаб-квартира ЮНЕП знаходиться у Найробі (Кенія). Управління ЮНЕП здійснюється Радою керуючих, яка складається із 58 представників держав, що обирає Генеральна Асамблея ООН на чотири роки. Її обирають на основі принципу справедливого географічного розподілу: 16 — Африка, 13 — Азія, 6 — Східна Європа, 10 — Латинська Америка, 13 — Західна Європа та інші країни. Рада збирається кожні два роки. Поточне управління діяльністю ЮНЕП здійснюється Виконавчим директором і Комітетом постійних представників. Виконавчого директора призначає Генеральний секретар ООН. Комітет постійних

представників складається із представників усіх держав — членів ООН. Власне діяльність цього органу була об'єктом нищівної критики останнім часом. Так, у 1996 р. замість регулярних чотирьох він збирався 54 рази. Під керівництвом Виконавчого директора здійснюється робота так званих функціональних програм ЮНЕП: з технології, промисловості та економіки; регіонального співробітництва; розвитку екологічної політики та права; раннього попередження та оцінки; імплементації екологічної політики; екологічних конвенцій. Розгортання програми регіонального співробітництва у 1998 р. є ознакою розширення діяльності ЮНЕП, її прагнення до глобалізації, з одного боку, та до поглиблення своєї діяльності в регіонах — з іншого. У рамках цієї програми були створені регіональні представництва ЮНЕП: у Європі; Північній Америці; Африці; Азії та регіоні Тихого океану; Західній Азії; Латинській Америці та Карибському регіоні. Через них сьогодні реалізуються основні програми ЮНЕП, забезпечується її присутність у регіонах.

Особливе значення для розвитку міжнародного права навколишнього середовища мало створення програми екологічних конвенцій, яка координує діяльність секретаріатів міжнародних екологічних конвенцій. Вони є постійно діючими структурними одиницями ЮНЕП, що включають секретаріати конвенції зі зміни клімату, Базельської конвенції, Конвенції про боротьбу з опустеленням, Конвенції про охорону озонного шару, Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Конвенції про міжнародну торгівлю дикими видами флори та фауни, яким загрожує зникнення, та ін. Багато з цих конвенцій були розроблені за ініціативи та під егідою ЮНЕП (усього, за підтримки Організації, було розроблено понад сорок конвенцій). Роль програми з екологічних конвенцій полягає не лише у підтримці секретаріатів цих конвенцій — йдеться про співпрацю та координацію їх діяльності. Це досягається через п'ять напрямів діяльності цієї програми: визначення спільних елементів; сприяння співпраці на національному та міжнародному рівнях щодо екологічних конвенцій; внесок у робочі програми конвенцій; посилення регіональних морських конвенцій та планів дій; підтримка національних дій із реалізації конвенцій.

Реалізація конвенцій, особливо екологічних, складний і багатогранний процес. Він включає збір та обмін інформацією, підготовку рекомендацій, прийняття планів подальших дій, розробку додаткових документів (зокрема протоколів), проведення моніторингу, наукових досліджень. Організація засідань і зустрічей сприяє виявленню та вирішенню багатьох питань. Підтримка співпраці на національному та міжнародному рівнях щодо конвенцій між урядами, організаціями, громадськими об'єднаннями включає обмін інформацією, спільне звітування, технічну співпрацю. З метою забезпечення максимальної

ефективності своїх програм ЮНЕП адаптує їх до завдань і цілей відповідних екологічних угод. Це внесок у робочі програми конвенцій. Значну увагу сьогодні ЮНЕП приділяє регіональній програмі охорони морів: вона сприяла прийняттю 12 регіональних морських конвенцій, виступає секретаріатом глобальної програми щодо збереження моря від забруднення із наземних джерел. Щодо підтримки реалізації конвенцій на національному рівні ЮНЕП дає наукові, політичні рекомендації, допомагає проведенню правових аналізів, прийняттю змін у законодавстві наданням експертів, проведенням навчання, семінарів та ін.

Варто зазначити, що ЮНЕП залишається головним глобальним центром екологічної інформації. Інформаційна функція ЮНЕП нині є однією з найважливіших. Окрім згаданих наукових проєктів (щодо зміни клімату, озонового шару), останнім і найбільшим проєктом у цьому відношенні є GEO (*Global Environmental Outlook*) — Глобальна екологічна перспектива, яка діє з 1995 р. Це всеохоплююча, інтегрована оцінка стану навколишнього середовища у світі. Останнє (третє) видання проводить ретроспективну оцінку від 1972 р. і прогнозує тенденції розвитку екологічної ситуації у світі на 30 років у майбутньому. Важливим елементом цієї оцінки є аналіз зв'язку між політикою та станом довкілля, оцінка ефективності заходів, що були вжиті за останні 30 років, та ефективність сучасних політичних методів у майбутньому. ЮНЕП збирала інформацію для такої глобальної оцінки, використовуючи 35 своїх центрів у всьому світі.

Інші міжнародні міжурядові організації та установи. Сьогодні практично всі універсальні та регіональні МО займаються охороною довкілля. Це пояснюється головним чином актуальністю та гостротою екологічних проблем, а також взаємопов'язаністю різних сфер діяльності людини з охороною довкілля: охорона здоров'я, культура, енергетика, туризм та ін. Охорона довкілля є важливим напрямом діяльності багатьох спеціалізованих установ ООН: Організації ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Організації з питань продовольства та сільського господарства (ФАО), Міжнародної морської організації (ІМО), Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), Всесвітнього банку та ін. Останній фінансує численні екологічні проєкти й інтегрує охорону довкілля у процес прийняття рішень щодо своїх кредитних проєктів.

ЮНЕСКО. Охорона довкілля в межах її діяльності включає кілька окремих напрямів діяльності у цій сфері, головними з яких є Програма “Людина і біосфера”, Міжурядова океанографічна комісія, комплекс програм з питань вод, питання охорони довкілля та розвитку прибережних регіонів і малих островів. Програма ЮНЕСКО “Людина та біосфера” розробляє основи (у межах природничих та суспільних наук) сталого використання та збереження біологічного різноманіття

і покращення відносин між людьми та довкіллям у глобальному масштабі, заохочує міждисциплінарні дослідження, демонстрацію та навчання з питань управління і використання природних ресурсів. Упродовж останніх десятиліть Програма зосереджує головну увагу на сприянні сталому розвитку через збереження та раціональне використання біорізноманіття. Головним практичним утіленням програми і, можливо, найбільш відомим є Всесвітня мережа біосферних заповідників. Біосферні заповідники — це територія наземних і берегових екосистем, створена для збалансування збереження біорізноманіття, з одного боку, та його сталого використання — з іншого. Вони є міжнародно визнаними, пропонуються урядами країн і залишаються під юрисдикцією держав, на території яких розташовані. Станом на вересень 2001 р. у мережу біосферних заповідників входило 411 об'єктів у 94 країнах світу. В Україні це — Асканія Нова, Карпатський, Чорноморський заповідники, дельта Дунаю та українська частина Східних Карпат. Біосферні заповідники покликані виконувати три головні функції: 1) збереження (сприяти збереженню ландшафтів, екосистем, міжвидової та генетичної багатоманітності); 2) розвитку (сприяти економічному та суспільному розвитку, який був би соціально, культурно та екологічно стабільним); 3) спеціальну (надання підтримки у дослідженні моніторингу, навчанні й обміні інформацією щодо місцевих, національних і всесвітніх питань щодо збереження та розвитку). Міжурядова океанографічна комісія ЮНЕСКО була створена в 1962 р. з метою поглиблення знань людства про Світовий океан, який має значний вплив на людину і життя на Землі загалом. У межах ЮНЕСКО діє кілька програм у сфері дослідження вод та пов'язаних із ними проблем, зокрема Міжнародна гідрологічна програма та Світова програма оцінки води.

ФАО. Це головна спеціалізована установа ООН, яка займається питаннями сільського господарства, продовольства, лісів, рибальства та розвитку села. Практично всі головні сфери діяльності Організації включають екологічний компонент. Значна увага в роботі ФАО приділяється сталому розвитку, за що відповідає департамент сталого розвитку. Він координує діяльність ФАО щодо імплементації порядку денного на ХХІ ст. та трьох міжнародних угод, у реалізації яких ФАО є одним з головних партнерів: про охорону біологічного різноманіття, боротьбу з опустеленням та зміну клімату. Головним чином ФАО займається технічними питаннями, що вирішуються в ході реалізації цих конвенцій (стандарти, бази даних та ін.). Також займається агробіорізноманіттям, проводить дослідження і приймає рекомендації щодо ГМО, біотехнологій загалом. Компонент сталого розвитку в діяльності ФАО включає і розробку політики й інтегрованих програм розвитку для держав-членів. Значну роботу проводить ФАО зі збереження та сталого використання лісів. Боротьба з опустеленням по-

кликана реалізувати одну з головних цілей ФАО — безпеку продовольства. Сприяє розвиткові новітніх технологій виробництва продуктів харчування, зокрема таких, що поєднують сучасні технічні винаходи та традиційні знання про природні процеси. Значну увагу в роботі ФАО приділяють збору інформації, її обробці та розповсюдженню.

ВООЗ. Її діяльність містить багато екологічних компонентів: атмосферне повітря, радіаційна безпека, вплив стану довкілля на здоров'я дітей. Головними напрямками діяльності ВООЗ у сфері охорони атмосферного повітря стали розробка Керівних принципів щодо якості повітря та створення системи глобального моніторингу за забрудненням повітря. Керівні принципи не встановлюють стандартів забруднення повітря (гранично допустимих концентрацій чи викидів), вони покликані допомогти країнам розробити власні стандарти, враховуючи соціально-економічні, культурні й інші фактори. ВООЗ бере активну участь у заходах із моніторингу, запобігання та ліквідації негативного впливу радіаційного забруднення на здоров'я людини. Програми ВООЗ уміщують як іонізуюче, так і неіонізуюче випромінювання. Організація тісно співпрацює з іншими організаціями, особливо МАГАТЕ, з метою адекватного реагування на випадки радіаційного забруднення, викликаного аваріями на атомних установках. ВООЗ є стороною Конвенції про оперативне оповіщення у випадку ядерних аварій та Конвенції про допомогу у випадку ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації, які складають основу міжнародно-правового механізму реагування на ядерні аварії. Відомо, що ВООЗ ініціювала кілька програм з дослідження наслідків Чорнобильської аварії та надання допомоги постраждалим від радіаційного забруднення. Такі програми включають проведення пілотних проектів із діагностування та лікування (особливу увагу приділяють дітям). У 1999 р. ВООЗ створила Робочу групу з питань здоров'я дітей та навколишнього середовища. Здійснює Міжнародну програму з хімічної безпеки — спільна програма МОП, ЮНЕП та ВООЗ. Безпека продуктів харчування — один із ключових напрямів діяльності ВООЗ. Спільно із ФАО діє Комісія *Codex Alimentarius*, яка розробляє стандарти і дає рекомендації щодо виробництва та переробки продуктів харчування.

ВМО. Проводить широкі дослідження та моніторинг за станом довкілля Землі. Одним із видів її діяльності, що пов'язаний з охороною довкілля, є Програма з питань дослідження довкілля та атмосфери. Організація постійно вивчає склад атмосфери, фізики та хімії хмар, засобів зміни погоди, займається прогнозуванням погоди та ін. Окрім того, ВМО проводить глобальний моніторинг парникових газів, озонного шару, головних атмосферних забруднювачів, довкілля індустриальних районів та ін. Поза тим, ВМО здійснює моніторинг за кліматом на Землі, стану Світового океану, Антарктиди й інших загальнонаважливих об'єктів.

ІМО. Має у своїй структурі окремий орган, відповідальний за охорону морського середовища: Комітет з охорони морського середовища. Він займається технічною роботою щодо забруднення моря, зокрема запобіганням забрудненню і ліквідацією наслідків. ІМО також виступає секретаріатом Конвенції про запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів, розробка якої відбувалася під егідою ІМО. Значну увагу в роботі ІМО приділяють ліквідації забруднення моря нафтою.

СЕК ООН. Надає охороні довкілля великого значення у своїй діяльності. Питанням охорони довкілля головним чином займається відділ із навколишнього середовища та населених пунктів, особлива роль у якому належить комітету з екологічної політики. СЕК ООН була ініціатором прийняття цілої низки екологічних конвенцій. Серед них — Конвенція про забруднення повітря на великі відстані, Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті, Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер, Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій, Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища. Комітет з екологічної політики відіграє значну роль у розвитку процесу “Навколишнє середовище для Європи”, в межах якого відбуваються зустрічі міністрів охорони довкілля. Конференції міністрів “Навколишнє середовище для Європи” проводяться регулярно: Добріс (1991), Люцерна (1993), Софія (1995), Оргус (1998), Київ (2003), Белград (2007).

МАГАТЕ. Головну увагу приділяє безпеці мирного використання атомної енергії, відверненню ядерних аварій та реагуванню на них, виробленню стандартів ядерної безпеки. У рамках МАГАТЕ були розроблені стандарти будівництва й експлуатації ядерних установок, стандарти безпеки ядерних установок. У цьому відношенні значним досягненням було прийняття Конвенції про ядерну безпеку 1994 р. У відповідь на Чорнобильську катастрофу були розроблені Конвенція про оперативне оповіщення про ядерні аварії 1986 р.; Конвенція про допомогу у випадку ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації 1986 р. Ці та інші конвенції, розроблені за участю МАГАТЕ, сьогодні становлять основу міжнародно-правового регулювання використання атомної енергії.

Рада Європи. Екологічна програма Ради Європи була розпочата у 1961 р. Нині її діяльність з охорони довкілля зосереджена в роботі Департаменту культури та культурної і природної спадщини. Головними напрямками діяльності Ради Європи у сфері охорони довкілля є пан’європейська стратегія біологічного та ландшафтного різноманіття, реалізація Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі, поширення знань та інформації

про біологічне і ландшафтне різноманіття. Останній напрям реалізується головним чином через публікації Ради Європи. Значним здобутком стратегії біологічного та ландшафтного різноманіття було прийняття Європейської ландшафтної конвенції 2000 р.

Міжнародні неурядові організації. Сьогодні роль міжнародних неурядових організацій на міжнародній арені невпинно зростає, особливо у сфері охорони довкілля. У сучасних умовах вони стали невід’ємним елементом міжнародно-правового співробітництва у сфері охорони довкілля: самостійно чи об’єднані в асоціації проводять наукові дослідження, реалізують природоохоронні проекти, беруть участь у міжнародних переговорах, проводять експертну оцінку та консультації. Неурядові організації, що діють на міжнародному рівні, тісно співпрацюють із міжурядовими, мають асоційоване членство в ООН та її спеціалізованих установах, Раді Європі та інших ММО. Так, близько 1500 неурядових організацій мають асоційований статус при Департаменті громадської інформації ООН, понад 400 мають консультативний статус при Раді Європи. Діяльність неурядових організацій на міжнародній арені дуже різноманітна, що зумовлено як цілями самих організацій, так і засобами їх реалізації.

Міжнародний союз збереження природи (МСОП) (*IUCN — International Union for Nature Conservation*) — очевидно найперша МО, що поставила за головну мету збереження довкілля. МСОП був створений 5 жовтня 1948 р. як громадська організація “Міжнародний союз охорони природи”, зареєстрована у Швейцарії. У вітчизняній літературі така назва збереглася і зараз. Однак варто зауважити, що вже в перші роки МСОП охопила криза як фінансова, так й ідеологічна. Маючи пріоритетним “охорону природи від людини”, Союз не знайшов підтримки в урядів, особливо країн, що розвиваються. Нова концепція співіснування людини з природою, яка набула широкої підтримки у світі в середині 50-х років ХХ ст., базувалась на збереженні природи та раціональному використанні природних ресурсів. Тому у 1956 р. Генеральна Асамблея МСОП одноголосно прийняла рішення про перейменування організації на “Міжнародний союз збереження природи та природних ресурсів”. Такою є офіційна назва організації і тепер.

Головна мета діяльності МСОП — заохочувати, сприяти та допомагати народам світу зберегти цілісність та різноманіття природи та забезпечити екологічно стале і справедливе використання природних ресурсів. Сучасна криза зникнення видів живої природи нині визнається проблемою людства, боротьба з якою є спільною справою всіх держав. Одним із головних завдань МСОП сьогодні є втрати різноманіття в межах видів, між видами та екосистем. Другим, не менш важливим, завданням є стале використання екосистем та природних ресурсів. Ці завдання завжди були пріоритетними в діяльності МСОП.

Згадана криза Союзу в 50-х роках ХХ ст. призвела не тільки до зміни назви Організації, а й головних напрямів діяльності. Стале використання природних ресурсів все ж не нівелювало збереження природи як цілі Союзу.

У 1962 р. була розроблена перша Червона книга МСОП, яка була видана для широкого загалу в 1966 р. Це є очевидно найбільш відомий та успішний проект МСОП. Розробка Червоної книги мала наслідком і розвиток науково-дослідницької Союзу, що нині є однією з головних основ реалізації цілей МСОП. За безпосередньої участі МСОП була розроблена Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів 1971 р., Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої флори та фауни, яким загрожує знищення 1973 р., та ін. Участь у розробці міжнародних угод — важлива складова діяльності МСОП. Маючи значний досвід, Союз почав розробляти програми (стратегії) збереження довкілля — перша з них була прийнята у 1980 р. (Всесвітня стратегія збереження довкілля). Вона містила аналіз глобальних пріоритетів для дій та рекомендації для країн. Керівними органами МСОП є Генеральна Асамблея, Рада та Секретаріат. МСОП має досить розгалужену внутрішню структуру: вся діяльність здійснюється шістьма комісіями (освіти та зв'язків, екологічної, економічної та соціальної політики, екологічного права, менеджменту екосистем, виживання видів та всесвітньої комісії територій, що охороняються). Загалом штат МСОП нараховує понад 1000 працівників, з яких лише 100 працює у штаб-квартирі (м. Гланд, Швейцарія), решта в регіональних та національних представництвах МСОП у 42 країнах. МСОП здійснює свою діяльність у 180 країнах світу. Особливістю членства у МСОП є те, що держави, державні органи, міжнародні та національні організації (у тому числі неурядові) можуть бути членами Союзу. Тепер МСОП нараховує 980 членів у 140 країнах. Україна представлена в МСОП лише неурядовими організаціями.

Всесвітній фонд природи (WWF — World Wide Fund for Nature) був створений у 1961 р. Одним з ідеологів створення Фонду був англійський біолог Джуліан Хакслі (перший Генеральний секретар ЮНЕСКО). Зображення панди, з її беззахисним поглядом, стало символом Організації, який сьогодні у більшості асоціюється із охороною довкілля загалом. WWF зареєстрований як незалежне благодійне об'єднання у Швейцарії зі штаб-квартирою у м. Гланд. Первинно назва Фонду була “World Wildlife Fund — Всесвітній фонд дикої природи”. У 1986 р. WWF змінив свою назву на “World Wide Fund for Nature” — “Всесвітній фонд природи” (національні організації Канади та США залишили стару назву). Причиною зміни вважається значне розширення сфери діяльності WWF, зокрема на забруднення атмосфери, морів, токсичні речовини. Пріоритетними напрямками діяльності Фонду нині

є зміна клімату; забруднення морів; ліси; водні екосистеми, зникнення видів флори та фауни; токсичні речовини. Керівний орган — Рада опікунів. Функція секретаріату — координувати роботи розгалуженої мережі регіональних та національних представництв (філій) Фонду (у понад 40 країнах). Представництва Фонду можна поділити на дві категорії: 1) ті, що фінансуються самостійно і працюють незалежно; 2) ті, які працюють під безпосереднім керівництвом одного з незалежних представництв WWF.

Грінпіс (Greenpeace) — міжнародна неурядова організація, штаб-квартира якої знаходиться в Амстердамі (Нідерланди). Відомай своїми кампаніями на захист довкілля, особливо тими, що проводяться за використання кораблів Грінпіс. Власне з плавання 1971 р. з Ванкувера (Канада) і бере початок діяльність Організації. Тоді невелике судно мало намір припливти до о. Камчатка (західний берег Аляски), де США планували провести ядерний підземний вибух. Цей невеликий острів був місцем проживання численних морських тварин, зокрема видр. Хоча корабель перехопили, а вибух був здійснений, це набуло широкого розголосу — і того самого року острів було проголошено пташиним заповідником. Нині Грінпіс — велика МО, що діє головним чином через проведення кампаній міжнародного значення. Центральна організація Грінпіс, що зареєстрована в Нідерландах, має Міжнародне правління (4 члени), яке затверджує бюджет та призначає виконавчого директора, який і здійснює поточне управління Організацією. Представництва Грінпісу діють у 41 країні світу. Кампанії як основний вид діяльності Грінпіс мають ненасильницький, проте конфронтаційний характер. Головний принцип Грінпіс — відвернення заподіяння шкоди довкіллю через прямі ненасильницькі дії. З часом кампанії Грінпіс отримали додаткову підтримку за рахунок політичного лобіювання та наукових досліджень, які вона проводить.

Запитання для самоконтролю

1. *Які основні принципи міжнародного права навколишнього середовища Ви можете назвати?*
2. *Які МО займаються охороною навколишнього середовища?*
3. *Чи є Світовий океан об'єктом міжнародно-правової охорони?*
4. *Перерахуйте конвенції, спрямовані на охорону навколишнього середовища країн.*
5. *Які основні напрями міжнародного співробітництва України Ви знаєте?*

Рекомендована література

1. Колбасов О. С. Международно-правовая охрана окружающей среды / О. С. Колбасов. — М., 1982.
2. Соколова Н. А. Теоретические проблемы международного права окружающей среды / Н. А. Соколова. — Иркутск, 2002.
3. Тимошенко А. С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / А. С. Тимошенко. — М., 1986.
4. Birnie P. W. Basic Documents on International Law and the Environment / P. W. Birnie, A. E. Boyle. — Oxford, 1995.
5. Birnie P. W. International Law and the Environment / P. W. Birnie, A. E. Boyle. — Second Ed. — Oxford, 2002.
6. Cullet Ph. Differential Treatment in International Environmental Law / Ph. Cullet. — Burlington, 2003.
7. Harremoes P. The Precautionary Principle in the 20th Century / P. Harremoes. — London, 2002.
8. International Encyclopedia of Laws. Vols 1—5. Environmental Law. Klun-er Law International. — The Hague ; London ; Boston, 1995.
9. Mitchell R. B. International Oil Pollution at Sea / R. B. Mitchell. — Cambridge, 1994.
10. Pevato P. International Environmental Law / P. Pevato. — Burlington, 2003. — Vol. 1—2.
11. Sands Ph. Principles of International Environmental Law / Ph. Sands. — Manchester University Press, 1995.
12. Yturriaga J. The International Regime of Fisheries: from UNCLOS 1982 to the Presential Sea / J. Yturriaga. — The Hague, 1997.

Розділ 22

МІЖНАРОДНЕ ЕКОНОМІЧНЕ ПРАВО

22.1. Поняття, предмет та система міжнародного економічного права

Міжнародне економічне право почало динамічно розвиватися лише з другої половини ХХ ст. унаслідок розуміння того, що ліберальний підхід до регулювання міжнародних економічних відносин, який передбачав повну свободу і дерегулювання дій господарюючих суб'єктів, не є таким ефективним та не враховує інтересів світового співтовариства загалом і, у зв'язку з цим, виникає необхідність створення міжнародних інституційних механізмів та правових норм для координації міжнародного економічного співробітництва держав.

Міжнародне економічне право — це галузь міжнародного публічного права, яка регулює економічні відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного публічного права.

Предметом міжнародного економічного права є міждержавні економічні, в широкому розумінні, комерційні відносини, а також міжнародне економічне співробітництво держав, МО та інших суб'єктів міжнародного публічного права у різних сферах світової господарської діяльності: міжнародній торгівлі, міжнародних валютно-фінансових і кредитних відносинах, міжнародних інвестиційних відносинах, міжнародних митних відносинах, відносинах міжнародної економічної допомоги, у сфері транспорту, зв'язку, енергетики, інтелектуальної та іншої власності, туризму тощо.

Особливістю міжнародного економічного права як самостійної галузі міжнародного права є її комплексний характер, який визначається тісною взаємозалежністю у цій сфері публічно-правових та приватно-правових механізмів регулювання.

Важливо, що одним з перших у 1928 р. запропонував концепцію міжнародного господарського права як особливого регулятора міжнародних економічних відносин, на засадах сучасного міжнародного

економічного права, визначний український юрист-міжнародник В. М. Корецький, який у свій час був віце-президентом Міжнародного суду ООН у Гаазі.

Хоча міжнародне економічне право базується на нормах і принципах міжнародного публічного права, воно теж має свою систему й складові елементи, галузі та інститути. Залежно від сфери правового регулювання виокремлюють такі галузі міжнародного економічного права:

- міжнародне торгове право, в рамках якого здійснюється правове регулювання торгівлі не тільки товарами, а й послугами, правами інтелектуальної власності тощо;

- міжнародне фінансове право, яке регулює транснаціональний рух капіталів через розрахункові, валютні, кредитні відносини;

- міжнародне інвестиційне право, яке тісно пов'язане з міжнародним фінансовим правом і регулює відносини у сфері руху іноземних інвестицій;

- міжнародне трудове право, яке регулює публічно-правові відносини у сфері руху міжнародних трудових ресурсів;

- міжнародне транспортне право, яке регулює відносини у сфері міжнародного економічного співробітництва з питань використання різних видів транспорту.

Окремо можна назвати також галузі міжнародного економічного права, які регулюють відносини у сфері регіональної економічної інтеграції (зокрема європейської), промислового, сільськогосподарського та науково-технічного співробітництва.

Сучасна система міжнародного економічного права, як і інших галузей права, включає в себе Загальну й Особливу частини. Згадані вище підгалузі становлять Особливу частину міжнародного економічного права.

Своєю чергою, Загальну частину міжнародного економічного права становлять міжнародно-правові інститути, що визначають предмет, джерела та спеціальні (галузеві) принципи міжнародного економічного права, правовий статус держав, МО та інших суб'єктів міжнародного економічного права, особливості відповідальності та застосування санкцій у міжнародному економічному праві, а також інші загальні засади формування сучасного міжнародного економічного правопорядку.

22.2. Джерела міжнародного економічного права

Категорія джерел для міжнародного економічного права є надзвичайно важливою, зрештою, як і для будь-якої іншої галузі права, оскільки, у вузькому розумінні, визначає систему актів, у яких мі-

стяться правила поведінки держав та інших суб'єктів права в сфері економічних відносин. У широкому розумінні джерелами (витоками) міжнародного економічного права є узгоджені через застосування відповідних правових інститутів волі держав у процесі економічного співробітництва.

Загалом джерелами міжнародного економічного права є ті самі джерела, що визначаються для міжнародного публічного права, з певними особливостями, які випливають із самої природи міжнародних економічних відносин.

Хоча існує точка зору, зокрема деяких іноземних учених (Д. Карро, П. Жуйар), згідно з якою міжнародне економічне право не може зводитись лише до класичного міжнародного права, а воно ніби формується на основі сукупності джерел як національного (внутрішньодержавного), так і міжнародного права та інших джерел (угод приватно-правового характеру). Проте, виходячи із класичного принципу відокремлення системи міжнародного права від національних правових систем, відповідно, необхідно відокремлювати джерела міжнародного економічного права від джерел національного права і визнавати міжнародні договори, міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права як основні джерела міжнародного економічного права, а рішення МО, доктрину та судові прецеденти — як допоміжні джерела.

Таким чином, основним джерелом міжнародного економічного права є міжнародний економічний договір, який визнається таким через особливості “писаного права” (“*jus scriptum*”), оскільки саме стосовно міжнародних економічних відносин він є незамінним механізмом регулювання міждержавних господарських відносин, адже особливо в цій сфері вимагається чіткість формулювань і уникнення неточностей (при застосуванні цифр, таблиць тощо).

Крім того, особливостями міжнародних договорів як основних джерел міжнародного економічного права є висока стабільність їх змісту і передбачуваність поведінки учасників, а сам процес його укладання вимагає менше часу, ніж формування міжнародно-правового звичаю, що теж відіграє важливу роль у регулюванні інтенсивних процесів міжнародного економічного співробітництва.

Міжнародні економічні договори можна умовно поділити на договори-закони, які містять загальні, часто рамкові, правовстановлюючі положення щодо регулювання міжнародних економічних відносин, і договори-угоди, що регулюють конкретні, локальні, вузькі сфери правовідносин. До перших, наприклад, відносять договори про принципи економічних відносин, установчі договори міжнародних економічних організацій тощо, а до других — договори про поставку товарів, кредитні договори та ін.

За кількістю учасників міжнародні економічні договори поділяють на двосторонні та багатосторонні. У сучасних умовах глобалізації

основна увага в міжнародних економічних відносинах звертається на багатостороннє співробітництво, в рамках якого відбувається формування основного масиву міжнародно-правових норм універсального характеру. Прикладами багатосторонніх економічних договорів є Генеральна угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ), статuti міжнародних економічних організацій, у тому числі Статут ООН, в якому два окремих розділи присвячені переважно міжнародному економічному співробітництву.

За предметом правового регулювання міжнародні економічні договори поділяють на торгові, клірингові, кредитні, про науково-технічне співробітництво, про уникнення подвійного оподаткування тощо.

Залежно від рівня сторін, які укладають договори, в міжнародному економічному праві виокремлюють також договори міждержавні, міжурядові та міжвідомчі. Стосовно останніх, то, на думку В. Шумілова, певна частина міжвідомчих угод у сфері міжнародних економічних відносин, зокрема між міністерствами фінансів різних країн про неторгові платежі або між податковими службами про співпрацю і взаємодопомогу стосовно реалізації угод про уникнення подвійного оподаткування, можуть бути джерелами нової галузі, яка швидко формується, — міжнародного адміністративного права.

Міжнародно-правовий звичай як правило міждержавної поведінки, що в результаті загального та тривалого застосування в економічних відносинах визнається суб'єктами міжнародного права як юридично обов'язкова норма, теж є важливим джерелом міжнародного економічного права.

У цьому визначенні сформульовано три основні характеристики міжнародно-правового звичаю: загальність і тривалість застосування, його юридична обов'язковість ("*opinio juris*").

Щодо особливості застосування звичаєвих норм у міжнародних економічних відносинах, то треба зауважити, що "більшість" повинна бути не тільки в кількісному, а й в якісному відношенні, тобто представляти всі основні політичні та соціально-економічні державні системи (зокрема, необхідно зазначити особливу звичаєво-правотворчу роль розвинутих держав світу), а також усі континенти. При цьому потрібно враховувати практику тих держав, чиї інтереси це зачіпає безпосередньо.

Практичне застосування звичаєвих норм у міжнародному економічному праві є різноманітним. Так, наприклад, у другій половині ХІХ ст. сформувався звичай щодо недопустимості збройного втручання іноземних держав з метою стягнення боргів з інших держав (доктрини К. Кальво та Л. Драго), який у 1907 р. набув договірної закріплення в Гаазькій конвенції щодо обмеження випадків застосування сили для стягнень за договірними борговими зобов'язаннями. Хоча, на думку деяких учених-міжнародників (Г. Шварценбергера, Я. Бро-

унлі), звичай відіграє обмежену роль у міжнародному економічному праві, оскільки не може бути ефективним регулятором міжнародної публічної політики, проте на його ролі, зокрема у формуванні принципів міжнародного економічного права, не можна не наголосити. Прикладами фіксування і створення звичаєво-правових норм є також рішення міжнародних економічних організацій, серед них прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 3281 (XXIX) від 12 грудня 1974 р. Хартія економічних прав і обов'язків держав.

Рішення міжнародних економічних організацій як джерела міжнародного економічного права мають певні особливості. З одного боку, вони визнаються джерелами так званого м'якого права (*"soft law"*), адже можуть не мати юридично обов'язкового характеру, але мають значення і силу рекомендацій (прикладом є низка рекомендацій ГА ООН у сфері регулювання міжнародних економічних відносин). З іншого боку, в рішеннях міжнародних економічних організацій уточнюються і конкретизуються чинні договірні та звичаєво-правові норми. Крім того, з виникненням міжнародних економічних організацій, які наділені повноваженнями приймати юридично обов'язкові для держав рішення (мова йде про регіональні інтеграційні об'єднання, наприклад, Європейський Союз), акти цих міжнародних економічних організацій, хоча і мають особливу правову природу та сферу дії, займають своє місце поряд із міжнародними договорами та міжнародно-правовими звичаями у сфері регулювання міжнародних економічних відносин.

Крім того, хоча рішення більшості міжнародних економічних організацій не мають юридично обов'язкової сили (за винятком, звичайно, рішень Ради Безпеки ООН, деяких рішень МО групи Світового банку тощо), проте вони володіють значним морально-політичним впливом на поведінку держав в економічних відносинах.

Особливими джерелами міжнародного економічного права є так звані кодекси, правила поведінки (*"codes of conduct"*), які приймаються в основному у формі резолюцій ООН і, не будучи юридично обов'язковими, все ж мають певне нормовстановлююче значення. Прикладом такого акта є Кодекс узгоджених на багатосторонній основі справедливих принципів і правил для контролю за обмежувальною діловою практикою, прийнятий ГА ООН у 1980 р. Певна роль як допоміжним (факультативним) джерелам міжнародного економічного права належить також доктрині та судовому прецеденту.

22.3. Принципи міжнародного економічного права

Принципи міжнародного економічного права як основоположні засади або імперативні правила здійснення державами та іншими суб'єктами економічної діяльності можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні.

До загальних принципів відносять основні принципи міжнародного публічного права в їх проекції на міжнародні економічні відносини. В економічній сфері завданням основних принципів міжнародного права є забезпечувати основні права й обов'язки держав, зміцнювати міжнародний правопорядок в економічних відносинах та слугувати основою для створення й ефективного функціонування інших норм міжнародного економічного права.

Таким чином, до загальних принципів міжнародного економічного права відносять загальновідомі, основні принципи міжнародного права, які узагальнені в Декларації принципів Заключного акта НБСЕ 1975 р.: 1) суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету; 2) незастосування сили чи погрози силою; 3) недоторканність кордонів; 4) територіальна цілісність держав; 5) мирне врегулювання спорів; 6) невтручання у внутрішні справи; 7) повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань; 8) рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; 9) співробітництво між державами; 10) добросовісне виконання зобов'язань по міжнародному праву.

Звичайно, не всі ці принципи повною мірою стосуються міжнародних економічних відносин, проте деякі з них мають чітко виражений економічний контекст.

Так, принцип суверенітету держав над їх багатствами і природними ресурсами передбачає вільну реалізацію кожною державою суверенітету над своїми природними багатствами та контроль за економічною діяльністю в рамках своєї державної території. Хоча сучасне міжнародне право вже не вважає суверенітет, зокрема в міжнародних економічних відносинах, як нічим не обмежуване абсолютне право.

Принцип незастосування сили в міжнародному економічному праві передбачає заборону застосування сили чи погрози силою як засіб урегулювання економічних спорів чи питань, які можуть викликати економічні спори у відносинах між державами. Знаходить своє вираження у створенні механізмів урегулювання економічних спорів у міжнародних договорах та в рамках МО (СОТ, ЄС).

Принцип співробітництва між державами передбачає не лише їх право, а й відповідний обов'язок співпрацювати між собою для вирішення глобальних економічних проблем людства (сприяння сталому економічному розвитку, використання ресурсів Світового океану, боротьба зі світовою економічною кризою).

Принцип поваги прав людини займає особливе місце серед загальних принципів міжнародного економічного права, оскільки людина, її права та свободи є найвищою цінністю, у тому числі у сфері економічних відносин між державами, які зобов'язані постійно поважати ці права та свободи у своїх взаємних відносинах і будуть вживати всіх заходів, самостійних чи колективних, з метою сприяння загальній і ефективній їх повазі.

Стосовно спеціальних принципів міжнародного економічного права, то немає єдиного доктринального підходу до їх визначення та тлумачення.

Система принципів співробітництва держав з метою встановлення так званого нового міжнародного економічного порядку була закріплена в низці документів, прийнятих у рамках ООН, у тому числі в Декларації та Програмі дій по встановленню нового міжнародного економічного порядку 1974 р., Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974 р., Заключному акті Конференції ООН з торгівлі та розвитку 1964 р.

Серед цих спеціальних принципів міжнародного права можна виокремити такі.

Хартія економічних прав і обов'язків держав (ст. 4) формулює принцип свободи вибору форми організації економічного співробітництва, згідно з яким кожна держава вільна у виборі форм економічних відносин, незалежно від будь-яких відмінностей у політичних, економічних та соціальних системах.

Принцип недискримінації в міжнародному економічному праві передбачає обов'язок для держав не погіршувати (тобто не створювати гірших умов для громадян та інших суб'єктів національного права конкретної держави) відповідний режим економічної діяльності. Наприклад, держава з метою захисту інтересів національного товаровиробника може збільшувати ввізне мито на певний товар взагалі, а не на товар походженням із якоїсь конкретної країни. Тобто не є дискримінацією дії із захисту внутрішнього ринку, якщо вони застосовуються до всіх держав однаковою мірою. Крім того, не є дискримінацією захисні заходи (обмеження та заборона імпорту) стосовно конкретної держави, якщо вони вводяться з метою захисту публічного порядку держави, зокрема життя і здоров'я її громадян. Прикладом було запровадження Україною заборони ввезення яловичини із Великої Британії внаслідок спалаху там захворювання, відомого як "коров'ячий сказ".

Принцип національного режиму, який впливає із загального принципу співробітництва держав, зобов'язує їх забезпечувати іноземним фізичним, юридичним особам, інвестиціям ті самі умови (режим) у рамках своєї території, що і національним фізичним, юридичним особам, інвестиціям, щодо конкретних правил реєстрації,

доступу до захисту своїх прав у судах, механізмів захисту інтелектуальної власності тощо.

Принцип взаємної вигоди, закріплений у міжнародних документах, зокрема Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974 р., безпосередньо пов'язаний з принципом суверенної рівності та передбачає необхідність урахування обопільних інтересів та досягнення взаємної вигоди в міжнародних економічних відносинах, що повинно, своєю чергою, усунути прояви дискримінації та політико-економічної залежності одних держав щодо інших. У контексті реалізації цього принципу у відносинах із економічно менш розвинутими країнами (країнами, що розвиваються) з метою досягнення міжнародної соціальної справедливості застосовується принцип надання їм певних односторонніх вигод (преференцій) з боку економічно розвинутих країн для досягнення фактичної рівності у взаємних економічних стосунках.

Принцип (режим) найбільшого сприяння (РНС) передбачає юридичне зобов'язання однієї держави (сторони договору) надати іншій державі (стороні договору) найбільш сприятливий режим (права, пільги, привілеї її юридичним та фізичним особам у певній сфері, наприклад торгівлі), який уже наданий чи може бути наданий у майбутньому будь-якій державі. Винятком зі застосування РНС є надання згаданих переваг або пільг для держав-сусідів, які не поширюються на інші, не сусідні держави. Сфера застосування РНС визначається відповідним договором і може бути як загальною (зачіпати всю сферу економічних відносин), так і спеціальною (щодо кількісних обмежень, митних тарифів, податкових умов тощо).

Серед інших, російський учений К. А. Бекяшев зауважує, на нашу думку, важливий спеціальний принцип сучасного міжнародного економічного права — “принцип всеучасті”, тобто спільної обов'язкової участі всіх держав у вирішенні світових економічних проблем для загального блага всього людства.

22.4. Суб'єкти міжнародного економічного права

Суб'єкти міжнародного економічного права — це учасники міжнародних економічних відносин, поведінка яких урегульована нормами міжнародного економічного права.

Відповідно, суб'єктами міжнародного економічного права є суб'єкти міжнародного публічного права: держави, державоподібні утворення, нації, які борються за самовизначення, та міжнародні економічні організації.

Враховуючи специфіку міжнародних економічних відносин, особливий статус у міжнародному економічному праві (з особливостями правового регулювання) мають транснаціональні корпорації (ТНК).

Держави як суверенні одиниці є основними суб'єктами міжнародного економічного права, що володіють універсальною міжнародною правосуб'єктністю.

У сучасному міжнародному економічному праві держави класифікують:

1. За рівнем економічного розвитку:

— економічно розвинуті країни (серед них виокремлюють так звані нові індустріальні держави, тобто найбільш розвинуті в економічному плані — Кувейт, ОАЕ);

— країни, що розвиваються (серед них зазначають найбідніші — Ефіопія, В'єтнам, Непал, Танзанія, всього близько 50 держав Азії та Африки).

2. За рівнем “ринковості” економіки:

— країни ринкової економіки (до них відносять більшість країн світу);

— країни з перехідною економікою (які перебувають на етапі трансформації своїх національних економік у ринкові);

— країни з адміністративно-регульованою економікою (наприклад Куба).

Основні економічні права й обов'язки держав сформульовані в спеціальному міжнародному документі — Хартії економічних прав і обов'язків держав 1974 р.

Держави мають право:

— вільно реалізовувати повний, постійний суверенітет над усіма своїми багатствами, природними ресурсами й економічною діяльністю;

— регулювати і контролювати іноземні інвестиції в межах дії своєї національної юрисдикції, відповідно до свого законодавства;

— регулювати і контролювати діяльність ТНК у межах дії своєї національної юрисдикції;

— усі держави як юридично рівноправні члени міжнародного співтовариства мають право повністю й ефективно брати участь у міжнародному процесі прийняття рішень для врегулювання світових економічних проблем, зокрема через участь у відповідних міжнародних економічних організаціях, як на універсальному, так і на регіональному рівнях.

Кожна держава несе повну відповідальність за сприяння економічному, соціальному і культурному розвитку свого народу (ст. 7 Хартії економічних прав і обов'язків держав).

У зв'язку з цим держави наділяють відповідними обов'язками:

— співпрацювати між собою з метою сприяння більш раціональним і справедливим міжнародним економічним відносинам та для сприяння економічному і соціальному прогресу всіх країн світу, а особливо країн, що розвиваються;

— усі держави зобов'язані сприяти здійсненню загального і повного роззброєння і використовувати ресурси, які вивільняються у зв'язку із цим, на економічний та соціальний розвиток країн, виділяючи значну частину таких ресурсів як додаткові засоби на економічні потреби країн, що розвиваються;

— з метою пришвидшеного зростання (економічного та соціального) країн, що розвиваються, і для усунення економічного розриву між ними розвинуті країни зобов'язані надавати країнам, що розвиваються, на невзаємній та недискримінаційній основі загальний преференційний режим у всіх можливих сферах міжнародного економічного співробітництва.

При цьому обов'язком держав визнається також необхідність будувати свої взаємні економічні відносини таким чином, щоб ураховувати інтереси інших країн. Крім того, всі держави зобов'язані уникати заподіяння збитків країнам, що розвиваються.

Важливим елементом правового статусу держави як суб'єкта міжнародного економічного права є інститут (у доктрині він часто визнається і як міжнародно-правовий принцип) юрисдикційного імунітету держави.

Імунітет держави є яскравим вираженням її суверенітету, його значення у міждержавних економічних відносинах полягає у тому, що *“par in parem non habet imperium”* (“рівний над рівним не має влади”).

Доктрина і практика виокремлюють три види юрисдикційного імунітету держави в її відносинах з іншими державами: 1) судовий імунітет, тобто непідсудність іноземної держави національним судам іншої держави; 2) імунітет від застосування заходів попереднього забезпечення позову; 3) імунітет від примусового виконання судового рішення.

Своєю чергою, судовий імунітет означає, що жодна держава не може примусити іншу державу без її згоди бути відповідачем у національних судах першої держави. Звідси випливає, що іноземна держава може бути підсудною судам іншої держави тільки за її явно вираженої згоди, при цьому, з іншого боку, жодна держава не може відмовити іноземній державі в праві виступати позивачем у судах першої держави.

Зміст імунітету держави від попереднього забезпечення позову полягає у тому, що в порядку забезпечення позову до майна іноземної держави не можуть бути застосовані будь-які примусові заходи, у тому числі арешт, а імунітет від виконання судових рішень означає недопустимість застосування заходів до іноземної держави щодо примусового виконання судових рішень.

Існують дві основні концепції реалізації імунітету держави в теорії та практиці міжнародного економічного права (що стосуються як публічно-правових, так і приватноправових відносин): абсолютного та обмеженого (функціонального) імунітету.

Згідно з теорією абсолютного імунітету, до держави в жодному випадку не можуть бути застосовані будь-які примусові заходи з боку іншої держави (в її національних судах), за винятком, якщо на застосування цих заходів вона дає свою явно виражену згоду.

Відповідно до теорії обмеженого (функціонального) імунітету, держава, діючи як суверен, завжди має імунітет, проте коли вона вступає в комерційні відносини, виходить на світовий ринок як приватна особа, “торговець”, то у цих випадках вона своїм імунітетом від відповідної юрисдикції іншої держави не володіє.

Конкретне регулювання обмеження імунітету часто фіксується в міжнародних договорах та національному законодавстві країн, які визнають концепцію функціонального імунітету (США, Велика Британія, Канада, Австралія). Цю концепцію застосовують у своїй практиці також суди Австрії, Франції, Італії, Бельгії, Норвегії, Фінляндії та ін.

Теорія абсолютного імунітету поширена в Болгарії, КНР, деяких країнах республік колишнього СРСР.

Відповідний підхід закріплений також у національному законодавстві України. Зокрема, подання до Господарського суду України позову до іноземної держави, залучення її до участі у справі як третьої особи, накладення арешту на майно або грошові кошти, що належать іноземній державі та знаходяться на території України, а також застосування щодо неї інших заходів забезпечення позову, звернення стягнення на майно іноземної держави в порядку примусового виконання судового рішення Господарського суду допускається лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено законами України або міжнародними договорами України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 125 Господарського процесуального кодексу України).

У ст. 79 Закону України “Про міжнародне приватне право” теж передбачено спеціальне положення, що застосування відповідної судової юрисдикції України до іноземної держави може бути допущене лише за згодою компетентних органів цієї держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором або законом України.

На практиці в міждержавних договорах, зокрема в торговельних, часто передбачається згода держав на розгляд спірних питань у національних судових або арбітражних органах.

Імунітет іноземної держави варто відрізнити від дипломатичного імунітету, який надається дипломатичним агентам і дипломатичним представництвам згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., оскільки вони мають різну правову природу.

Також імунітет іноземної держави відрізняється від імунітету МО, яка наділена ним, якщо це передбачено її статутом і міжнародним договором з відповідною державою.

Міжнародні економічні організації є різновидом МО і є похідними (від держав) суб'єктами міжнародного економічного права.

Перші міжнародні економічні організації виникли ще в ХІХ ст. (Всесвітній поштовий союз 1874 р.; Міжнародний комітет мір та ваг 1875 р.), і нині вони є надзвичайно важливим механізмом міждержавної координації в усіх галузях міжнародних економічних відносин.

Існує декілька підходів до класифікації міжнародних економічних організацій.

Перш за все, міжнародні економічні організації поділяють відповідно до сфери міжнародного економічного співробітництва: МО у сфері торгівлі; МО у валютно-фінансовій сфері; МО в інвестиційній сфері.

МО поділяють також на універсальні та регіональні. До перших відносять ООН, яка відповідно до Статуту зобов'язується розвивати й економічне співробітництво. Регіональними економічними організаціями є Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), Євразійське економічне співтовариство (ЄВРАЗЕС). Серед регіональних міжнародних економічних організацій окремо можна назвати регіональні інтеграційні об'єднання. До них належать — Північно-американська асоціація вільної торгівлі (НАФТА), до складу якої входять США, Канада, Мексика, Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Співдружність незалежних держав (СНД).

Яскравим прикладом регіонального інтеграційного об'єднання із наддержавними рисами є Європейський Союз, який унаслідок набуття чинності з 1 грудня 2009 р. Лісабонського договору набув міжнародної правосуб'єктності (до цього міжнародною правосуб'єктністю володіли його складові — Європейські Співтовариства).

Міжнародні економічні організації загалом мають такий самий правовий статус, як і інші МО, проте, оскільки вони не здійснюють політичних функцій, держави, в принципі, наділяють їх більш широкою компетенцією.

Дещо специфічним є правовий статус ТНК (або багатонаціональних підприємств) у міжнародному економічному праві. Вони виступають активними учасниками міжнародних економічних відносин, часто за фінансовою потужністю складаючи конкуренцію державам, проте поки що їх не можна назвати суб'єктами міжнародного економічного права.

Їх не визнають як такі ні держави, ні МО, і наразі відсутній механізм ефективного і безпосереднього міжнародно-правового впливу на них (не через норми національного права) з боку світового співтовариства.

Хоча формально доктрина і практика визнають необхідність на міжнародному рівні регулювання діяльності ТНК, проте досягти реальної ефективності у цьому не вдається вже впродовж тривалого часу.

Так, ЕКОСОП ООН заснувала Центр по ТНК і Комісію по ТНК, у рамках якої було розроблено проект Кодексу поведінки ТНК, норми якого мають рекомендаційний характер, хоча вони містять досить прогресивні принципи діяльності ТНК. До них належать такі принципи: поваги суверенітету країни, в якій вони здійснюють свою діяльність; підпорядкування законам цієї країни; урахування економічних цілей і завдань політики, що проводяться в цих країнах; повага до соціально-культурних цілей, цінностей і традицій країни, в яких вони здійснюють свою діяльність; невтручання у внутрішні справи, відмова вести діяльність політичного характеру; утримання від практики корупції; дотримання положень, що стосуються передачі технологій та охорони навколишнього середовища.

На регіональному рівні теж вживають заходів щодо регулювання діяльності ТНК. У рамках ОЕСР у 1976 р. було прийнято Декларацію про міжнародні інвестиції і багатонаціональні підприємства, до якої додавались "Керівні принципи для багатонаціональних підприємств".

Норми-рекомендації цих документів передбачали для ТНК певні зобов'язання, зокрема: дотримуватися норм міжнародного права; підкорятися праву країни перебування; враховувати політику країни перебування; співпрацювати з країною перебування; не застосовувати практику підкупу і субсидій, не втручатися у внутрішні справи країни перебування; дотримуватися принципу забезпечення конкуренції; дотримуватися правил оподаткування, трудового права, права соціального забезпечення.

У рамках держав — членів так званої Андської групи, до якої входять Колумбія, Чилі, Венесуела, Перу, Еквадор, був прийнятий Кодекс іноземних інвестицій, який містив уніфіковані правила для діяльності ТНК у регіоні, і ці правила були імплементовані державами в національне право.

На думку В. М. Шумілова, ТНК, взаємодіючи між собою, а також укладаючи з державами різного роду угоди, особливо інвестиційного характеру, тим самим створюють нову категорію норм, які регулюють відносини, що виходять за межі внутрішнього права відповідних держав, формуючи так зване транснаціональне право, яке походить як з національного, так і з міжнародного економічного права, що є ознакою динамічного розвитку нормативної системи в епоху глобалізації.

22.5. Основні галузі міжнародного економічного права

Міжнародне економічне право регулює різні сфери міжнародних економічних відносин. При цьому різні напрями міждержавного економічного співробітництва координуються в рамках своїх інституційних

механізмів (міжнародних економічних організацій) та регламентуються спеціальними міжнародно-правовими актами. Власне у цьому контексті ми й охарактеризуємо основні галузі міжнародного економічного права: міжнародне торговельне право, міжнародне фінансове право та міжнародне інвестиційне право.

Міжнародне торговельне право — одне з найважливіших і найстаріших галузей міжнародного економічного права, є системою міжнародно-правових норм, які регулюють сферу міжнародних торговельних відносин.

Основним методом регулювання цієї сфери є метод багатостороннього регулювання через МО — Світову організацію торгівлі (СОТ).

СОТ була створена в 1994 р. на основі Генеральної угоди про тарифи та торгівлю 1947 р. (ГАТТ). Установчим документом СОТ є Марракешська угода про заснування СОТ 1994 р. Її правову основу становлять також пакет угод Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів (1986—1994 рр.), серед яких ГАТТ у редакції 1994 р., Генеральна угода про торгівлю послугами (ГАТС) і Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС).

Основними завданнями СОТ є: сприяння досягненню цілей, передбачених Марракешською угодою, та виконання багатосторонніх торговельних угод; нагляд за станом функціонування світової торгівлі та надання консультацій з питань управління у галузі міжнародної торгівлі; виконання ролі форуму для проведення багатосторонніх торговельних переговорів і консультацій між країнами-членами; вирішення торговельних спорів; нагляд за національними торговельними політиками країн-членів; технічне сприяння країнам, що розвиваються, з питань, які належать до компетенції СОТ.

Головними органами СОТ є: Конференція міністрів, яка складається з представників усіх держав-членів і яка проводиться не менше одного разу кожні два роки; Генеральна рада, що складається з представників всіх членів, яка збирається за потреби; Рада по торгівлі товарами; Рада по торгівлі послугами і Рада по торговельних аспектах інтелектуальної власності; Секретаріат.

Будь-яка держава може за бажанням і на умовах, узгоджених із СОТ, стати її членом, хоча процедура вступу досить складна. Спочатку спеціально створена робоча група визначає відповідність національної економічної політики стандартам СОТ. Наступним етапом є проведення переговорів на двосторонній основі із зацікавленими державами про умови доступу на ринок держави-кандидата. І, нарешті, домовленості, досягнуті в результаті цих переговорів, фіксуються в остаточній доповіді та відповідних документах, які затверджуються Генеральною радою й ратифікуються державою-кандидатом.

Україна з 16 травня 2008 р. стала 152 членом СОТ, після прийняття Верховною Радою України 10 квітня 2008 р. Закону “Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі”.

Протоколом передбачено приєднання України до СОТ з урахуванням домовленостей, досягнутих у рамках переговорного процесу, що представлені в таких документах: звіт Робочої групи зі вступу України до СОТ; графік зобов'язань за товарами, із додатками; графік специфічних зобов'язань у сфері торгівлі послугами; зобов'язання щодо внутрішньої підтримки та експортних субсидій у сільськогосподарському секторі; специфічні зобов'язання, що складаються з додаткових домовленостей між Україною та окремими країнами.

Головними принципами міжнародного торговельного права, які сформульовані в рамках ГАТТ/СОТ, є:

- надання режиму найбільшого сприяння в торгівлі;
- надання національного режиму відносно внутрішнього оподаткування і регулювання іноземних товарів і послуг;
- свобода транзиту товарів;
- відмова від кількісних і інших подібних обмежень на користь тарифного регулювання;
- транспарентність (прозорість) проведення національної політики у сфері регулювання торгівлі.

Винятки із застосування таких принципів допускаються у разі надання преференцій країнам, що розвиваються.

Для регулювання міжнародних відносин у сфері торгівлі певними групами сировинних товарів були укладені багатосторонні угоди і створено МО за участю держав — імпортерів і експортерів пшениці, какао, цукру, кави, свинцю і цинку, нафти та ін. Діяльність цих МО спрямована на пом'якшення різких коливань світових цін, встановлення збалансованих співвідношень попиту та пропозиції, а також вирішення суперечок між державами-учасниками.

Серед інших МО, у функції яких входить сприяння міжнародній торгівлі, можна назвати Міжнародну торгову палату, Конференцію ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), Комісію ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ). Завданням останньої є прогресивне узгодження й уніфікація права міжнародної торгівлі через координацію роботи МО у цій сфері. А ЮНКТАД, створена в 1964 р., формулює і представляє на універсальному рівні економічні інтереси країн, що розвиваються, зокрема у сфері торгівлі, фінансів та інвестицій.

Міжнародне фінансове право як галузь міжнародного економічного права є сукупністю міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють відносини в міжнародній фінансовій системі.

Завданням міжнародного фінансового права і відповідних міжнародних інституцій є створення міжнародно-правового режиму руху капіталів на основі відповідних принципів (як договірних, так і звичаєво-правових). В. М. Шумілов виокремлює такі принципи міжнародного фінансового права: рівноваги платіжних балансів; свободи вибору валютного курсу під контролем МВФ; заборони на використання

девальзації (зміни валютного курсу) як засобу конкурентної боротьби на товарних ринках; свободи вибору платіжно-розрахункових систем у двосторонніх відносинах при незаподіянні шкоди міжнародній фінансовій системі; повернення (погашення) державних зовнішніх боргів; недискримінації при наданні кредитів; спільних дій по недопущенню фінансових криз (у тому числі через взаємодію з МВФ); надання фінансової допомоги у разі фінансової кризи; гарантування стосовно фінансових ризиків та ін.

Регулювання міжнародних фінансових відносин здійснюється державами на двосторонній і багатосторонній основах, а також за сприяння і в рамках відповідних МО.

Серед двосторонніх договорів найбільш поширеними є кредитні та розрахункові, а серед багатосторонніх договорів у сфері міжнародних фінансів можна назвати такі: Женевську конвенцію про уніфікацію вексельного права 1930 р., Женевську конвенцію про вирішення колізійних питань щодо перевідного і простого векселя 1930 р., Женевську чекову конвенцію і Конвенцію ООН про міжнародні і прості векселі 1988 р. та ін.

Основними міжнародними фінансовими інституціями, у рамках яких зосереджена практично вся основна співпраця на глобальному рівні у валютно-фінансовій сфері, є створені в 1945 р. як спеціалізовані установи ООН Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР).

МВФ утворений відповідно до Угоди про заснування МВФ, прийнятої Міжнародною валютно-фінансовою конференцією ООН 1944 р. у м. Бреттон-Вудсі (США). Україна є членом МВФ з 3 вересня 1992 р.

Основною метою МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі та валютного співробітництва через встановлення норм регулювання валютних курсів і контролю за їх додержанням, багатосторонньої системи платежів, надання державам-членам коштів в іноземній валюті для вирівнювання їх платіжних балансів.

Керівними органами МВФ є: Рада керуючих, яка складається з міністрів фінансів або керівників центральних банків держав-членів; директорат (виконавчий орган, який складається з 24 осіб); директор-розпорядника, крім того, в структурі МВФ функціонують відповідні комітети та фонди.

МБРР створений одночасно з МВФ на конференції в Бреттон-Вудсі 1944 р., до його складу можуть входити тільки країни — члени МВФ. Україна — член МБРР з 1992 р.

Основна мета діяльності банку — стимулювання економічного розвитку країн-членів через надання довгострокових позик і кредитів та гарантування приватних інвестицій.

Керівними органами МБРР є: Рада керуючих, директорат, президент МБРР, Спільний комітет по розвитку Світового банку і МБРР у складі 24 членів.

Основними кредитними механізмами МВФ, які він часто застосовує з МБРР, є: домовленість про кредит "стенд-бай", який призначений для урегулювання проблем платіжного балансу, що мають короткотерміновий характер; механізм розширеного кредитування, який забезпечує більш довгострокову допомогу в підтримці структурних реформ; механізм фінансування додаткових резервів забезпечує короткострокову допомогу державам-членам; механізм компенсаційного фінансування покриває нестачу доходів держав від експорту чи надходжень від надання послуг; механізм екстреної допомоги забезпечує оперативну середньострокову допомогу державам-членам, в яких виникли проблеми платіжного балансу в зв'язку із стихійним лихом чи міжнародними збройними конфліктами, та інші кредитні інструменти сприяння економічному розвитку, зокрема з метою боротьби з бідністю.

З міжнародним фінансовим правом безпосередньо пов'язана інша галузь міжнародного економічного права — міжнародне інвестиційне право, яке є системою міжнародно-правових принципів і норм, що регулюють міжнародний ринок капіталів, який функціонує в рамках міжнародної інвестиційної системи.

Загалом механізм правового регулювання іноземних інвестицій складається з принципів і норм як міжнародного, так і внутрішнього (національного) права, останнє розробляється самими державами — реципієнтами капіталів.

Щодо міжнародного інвестиційного права, то основним залишається метод двостороннього регулювання ринку іноземних інвестицій, хоча зростає ефективність багатосторонніх механізмів регулювання.

Двосторонні договори між державами у сфері регулювання інвестицій представлені переважно двосторонніми інвестиційними договорами і договорами про уникнення подвійного оподаткування, в яких регламентується внутрішній правовий режим іноземних інвестицій; гарантії держави від політичних ризиків для іноземних інвестицій; порядок розгляду інвестиційних суперечок; права на конвертацію доходів і повернення інвестицій тощо. Україною укладено угоди про заохочення (сприяння) та взаємний захист інвестицій з Канадою, Китаєм, Данією, Естонією, США та іншими державами, а також низка угод про уникнення подвійного оподаткування та запобігання ухиленню від сплати податків з Францією, Чехією, Польщею, Туреччиною та іншими державами.

Багатосторонні міжнародно-правові механізми у сфері регулювання інвестицій поділяють на універсальні та регіональні.

У Хартії економічних прав і обов'язків держав 1974 р. закріплені такі принципи, що стосуються іноземних інвестицій: кожна держава має право регулювати і контролювати іноземні інвестиції в межах дії своєї національної юрисдикції відповідно до свого законодавства;

жодну державу не можна примушувати до надання пільгового режиму іноземним інвестиціям; кожна держава має право регулювати і контролювати діяльність ТНК у межах дії своєї національної юрисдикції і вживати заходів, щоб така діяльність не суперечила її законодавству і відповідала її економічній і соціальній політиці.

За ініціативою МБРР у 1985 р. була підписана Сеульська конвенція, на основі якої в 1988 р. було засновано Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ), основною метою діяльності якого є сприяння залученню іноземних інвестицій у країни, що розвиваються. БАГІ надає обраним ним інвесторам гарантії повернення інвестицій у частині некомерційних ризиків, консулює уряди країн щодо розробки та реалізації стратегій і програм залучення іноземних інвестицій. Україна є членом БАГІ з 19 липня 1994 р.

Міжнародний центр урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС), який входить разом з БАГІ в групу Світового банку, був створений у 1966 р. з метою забезпечення умов для стимулювання іноземних інвестицій через запровадження прозорого механізму вирішення спорів між іноземними інвесторами і національними урядами. Україна стала членом МЦУІС з 7 липня 2000 р.

До багатосторонніх договорів у сфері міжнародного інвестиційного права варто також віднести: Вашингтонську конвенцію про порядок вирішення спорів між державою і іноземними особами 1965 р. (ратифікована Верховною Радою України 16 березня 2000 р.); Угоду по торговельних аспектах іноземних інвестицій (ТРИПС), яка діє в рамках СОТ; Угоду про співробітництво у сфері інвестиційної діяльності 1993 р., укладену в рамках СНД.

Окрема міжрегіональна система регулювання іноземних інвестицій сформована на двосторонній основі між Європейським Союзом та країнами, що розвиваються, яка діє на засадах застосування преференцій та режиму найбільшого сприяння в інвестиційній сфері.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення предмету міжнародного економічного права.
2. Яке значення загальних принципів міжнародного права в регулюванні міжнародних економічних відносин?
3. Який правовий зміст спеціальних принципів міжнародного економічного права?
4. Дайте правову характеристику принципу найбільшого сприяння в міжнародному економічному праві.
5. Назвіть економічні права й обов'язки держав, якими вони наділені в рамках міжнародного економічного права.

6. Які є види юрисдикційного імунітету держави в міжнародному економічному праві та у чому полягає їх правовий зміст?

7. Яким є правовий статус ТНК у міжнародному економічному праві?

8. Назвіть принципи міжнародного торговельного права.

9. Визначить інституційний механізм у сфері правового регулювання міжнародних фінансів та інвестицій.

Рекомендована література

1. Вельяминов Т. М. Основы международного экономического права / Т. М. Вельяминов. — М., 1994.

2. Веприяк Д. М. Міжнародне економічне право / Д. М. Веприяк. — К., 2009.

3. Дахно І. І. Міжнародне економічне право / І. І. Дахно. — Х., 2006.

4. Карро Д. Международное экономическое право / Д. Карро, П. Жюй-ар. — М., 2002.

5. Корецкий В. М. Очерки международного хозяйственного права / В. М. Корецкий. — Х., 1928.

6. Международное экономическое право и процесс. — М., 2004.

7. Опришко В. Ф. Міжнародне економічне право / В. Ф. Опришко. — К., 2003.

8. Ушаков Н. А. Режим наибольшего благоприятствования в межгосударственных отношениях / Н. А. Ушаков. — М., 1995.

9. Шумилов В. М. Международное экономическое право / В. М. Шумилов. — М., 2001.

Навчальне видання

Серія “Факультету міжнародних відносин Львівського
національного університету імені Івана Франка — 20 років”

*РЕПЕЦЬКИЙ Василь Миколайович,
ЛИСИК Володимир Михайлович,
МИКІЄВИЧ Михайло Миколайович
та інші автори*

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Підручник

НБ ПНУС

779513

Дизайн обкладинки А. Кучерука.

*У дизайні обкладинки використано фрагмент картини П. Андрусіва
“Княжа пристань у Києві”.*

Підп. до друку 30.07.2012. Формат 60×90^{1/16}.

Папір офс. Гарнітура SchoolBookСТТ. Друк офс.

Ум. друк. арк. 27,5. Обл.-вид. арк. 26,33. Заг. наклад 1000 пр. Зам. 12-381.

Видавництво “Знання”,

01030, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ПАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”,

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.

Впроваджена система управління якістю

згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. Стрілецька, 28 (вхід з двору), маг. "Абзац", тел. (044)581-15-68, 238-82-66;
- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044)278-06-96;
- м. Київ, вул. Лисенка, 3-А, маг. "Книгарня "Є", тел. (044)235-88-54;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (044)464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432)61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, вул. Глінки, 24, ТЦ "Московський", "Будинок книги та медіа", тел. (056)726-53-14;
- м. Донецьк, вул. Артема, 158-В, "Читай-город", тел. (062)258-21-05;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412)47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612)13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічковий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422)3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522)24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564)92-37-32;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (0332)77-00-46;
- м. Львів, пл. Галицька, 12, маг. "Глобус", тел. (032)235-51-77;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322)72-16-30;
- м. Львів, просп. Свободи, 7, маг. "Книгарня "Є", тел. (032)272-85-74;
- м. Миколаїв, вул. Радянська, 3, маг. "КС "Молода Гвардія", тел. (0512)35-12-86;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482)32-17-97;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0532)61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362)26-94-17;
- м. Сімферополь, вул. Пушкіна, 8, маг. "Військова книга", тел. (0652)27-87-05;
- м. Суми, вул. Козацький Вал, 1, маг. "Книголюб", тел. (0542)22-53-00;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. "Дім книги", тел. (0352)43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. "Книжкова хата", тел. (0352)52-24-33;
- м. Ужгород, просп. Свободи, 3, маг. "Книги", тел. (0312)61-36-95;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (057)717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057)714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552)22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (0382)79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472)36-03-37;
- м. Чернівці, пл. Соборна, 1, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0372)52-00-19;
- м. Чернівці, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04626)9-92-62;
- м. Ялта, вул. Московська, 9-А, маг. "Дом книги", тел. (0654)23-52-93.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.

E-mail: sales@znannia.com.ua

ВИДАВНИЦТВО “ЗНАННЯ” ПРОПОНУЄ

Сагайдак О.П.

Дипломатичний протокол та етикет : підручник / О.П. Сагайдак.
2-ге вид., виправл. — К. : Знання, 2012. — 262 с. — Мова укр. —
Формат 60×90 1/16. — Пал. тв.

ISBN 978-966-346-989-8 (тверда палітурка)

ISBN 968-617-07-0034-6 (м'яка обкладинка)

У запропонованому підручнику розглянуто основні аспекти діяльності дипломатичних працівників. Висвітлено суть та історичні етапи становлення дипломатичного протоколу, детально охарактеризовано поняття дипломатичного корпусу. Показано важливість дипломатичного листування, зокрема подано вимоги до такої документації. Зазначено, як організовуються дипломатичні прийоми, а також акцентується увага на необхідності дотримання вимог ввічливості та провадженні протокольної діяльності дипломатичного представництва. Окремий розділ розкриває традиції дипломатії у різних країнах світу.

Призначено для студентів факультетів міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародної економіки вищих навчальних закладів, викладачів, аспірантів, науковців.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62, 234-80-43.
E-mail: sales@znannia.com.ua <http://www.znannia.com.ua>

www.ZNANNIA.com.ua

Широкий вибір навчальної та ділової літератури
Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43